

50285

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXVII.

SZEGED

1996

61

50283

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXVII.

1997-01-27

SZEGED
1996

ai

Felelős szerkesztő

MIKOLA TIBOR

Szerkesztőbizottság

BÜKY LÁSZLÓ, JUHÁSZ ANTAL, MALECZKI MÁRTA, MIKOLA TIBOR

Technikai szerkesztők

KECSKÉS JÚLIA

ZSIGRI GYULA

HU ISSN 0209-9543 Acta Univ. Széged. A. József Nom. Sect. Ethn.-Linguist.

HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nyelvtud.

A MAI MAGYAR NYELV
LEÍRÁSÁNAK
ÚJABB MÓDSZEREI

Szeged, 1995. április 26–27.

BEVEZETŐ

A József Attila Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszéke és Magyar Nyelvészeti Tanszéke másodszor rendezte meg a Mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei című tudományos ülést, amelynek a Szegedi Akadémiai Bizottság adott otthont.

A két évvel ezelőtt tartott hasonló rendezvényen még a hallgatóság között volt Károly Sándor professzor úr, aki azóta elhunyt 1994. január 25-én. A jelen esztendőben van Károly Sándor születésének hetvenötödik évfordulója, ezért is szenteltük az ő emlékének a mostani, immár kétnapos előadássorozatot.

Károly Sándor Szegeden végzett egyetemet, és Sík Sándor bűvköréből kiszökött irodalmárként Klemm Antaltól kért témát doktori értekezéséhez (A Jókai-kódex mondatana, 1947). Ugyancsak a szegedi egyetem volt Károly utolsó munkahelye, előzőleg negyedszázadig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgozott. Károly Sándor fogékony volt minden újra, és érdeklődő volt minden új iránt. Mindig törekedett megismerni a nyelvtudomány friss eredményeit és módszereit, s igyekezett ezeket hasznosítani, illetőleg továbbfejleszteni. Erre tanította és nevelte az egyetemen hallgatóit, és erre ösztönözte munkatársait.

Konferenciánknak ezúttal is fő célja, hogy az új kutatások iránti érdeklődést ébren tartsa, az új iránti fogékonyságot megőrizze.

Maleczki Márta – Büky László

Szeged, 1995. április 26–27.

PASSZIVIZÁLÁSI MŰVELET A MAGYARBAN

ALBERTI GÁBOR

1. Egy határozói igeneves szerkezet tranzitív és intranszitiv igékkel.

Tanulmányom középpontjában a mai magyar nyelv egy sajátos jelensége, a predikatív határozói igeneves szerkezet áll. Az alábbi példák tanúsága szerint ilyen szerkezetet képezhetünk tranzitív és intranszitiv igéből kiindulva egyaránt, feltűnően gyakran adódnak azonban – mindkét típusban – anyanyelvi kompetenciánk számára tökéletesen elfogadhatatlan vagy legalábbis „gyanúsnak” érzett képződmények is.¹

(1) i Tranzitív: grammatikus mondat

Péter ki van rúgva a munkahelyéről. ‘A főnöke kirúgta.’

Az egyik lap teljesen össze van gyűrve. ‘Összegyűrtük.’

A ház nyaranta ki van adva külföldieknek. ‘Kiadtuk külföldieknek.’

ii Tranzitív: agrammatikus mondat

*Péter már messziről meg van látva. ‘Már messziről megláttuk őt.’

*A veszély meg van érezve. ‘Megéreztek a veszélyt.’

??Ez a könyv is már ki van olvasva. ‘Kiolvastam.’

iii Intranszitiv: grammatikus mondat

Péter ki van merülve a rengeteg túlórázástól. ‘Péter kimerült.’

Péter meg van hatódva a kedvességünkötől. ‘Péter meghatódott.’

Ez a rózsza itt a vázában már el van hervadva. ‘A rózsza elhervadt.’

iv Intranszitiv: agrammatikus mondat

*Péter ki van űlve a teraszra. ‘Péter kiült a teraszra.’

*Péter be van lépve a pártba. ‘Péter belépett a pártba.’

*Péter már át van menve a zebrán. ‘Péter már átment a zebrán.’

?Szerencsére már meg vagyok gyógyulva.

Deskriptív célom: e predikatív határozói igeneves szerkezeteket *egyetlen* egységes passzivizálási művelet eredményeként leírni. Mégpedig oly módon, hogy a megadott

---

¹A korábbi magyar szakirodalomban többek között Károly (1959), Rácz (1974, 1975) és Laczkó (1993) érinti a kérdés különféle aspektusait. A külföldi szakirodalomban de Groot (1995) tanulmánya a legfrissebb fejlemény.

szabályból a „normál passzivizálástól” eltérő sajátosságai is levezethetők legyenek. A gondolatok formális megfogalmazásához keretelméletnek egyrészt a Lexikai-Funkcionális Grammatika („LFG”) tematikus elméletének² egy változatát (Bresnan és Kanerva 1989, Bresnan 1990) választottam, másrészt az általam kidolgozott tematikus elméletet, a *Tau modellt* (Alberti 1992, 1994). A kettős keretválasztás, vagyis az, hogy ugyanazt az alapgondolatot kétféle elméletben is formába öntöm, most nemcsak didaktikai előnyöket kíván nyújtani, hanem („meta”-) elméleti célja is van. Egy konkrét nyelvi leírás kapcsán bemutatom a törekvést egy *tematikus metaelmélet* létrehozására – ezt a szerepet játssza a Tau modell –, melynek az egyes strukturalista-generatív iskolák (ideális) tematikus elméletei (például az LFG-é) specifikus változatai.³

Számos súlyosnak látszó érvet lehet találni a bemutatott predikatív határozói igeneves szerkezetek passzivizáláson alapuló leírása *ellen*, különösen az intranszítív esetben (0 iii–iv):

I. Korlátozott produktivitás. A passzivizálás meglehetősen produktív művelet a különböző nyelvekben, az angolban például szinte nincs is kivétel alóla (a tranzitív igék körében). Ezzel szemben az általam bemutatott magyar szerkezet csak az igék egy részével tűnik teljesen elfogadhatónak, míg sok igével egyértelműen elutasítandó. Gyanúsán sok a „gyanús” eset is: amit a beszélők használnak, de elvileg nem tartanak tökéletesnek, és inkább helyettesítő alakokat javasolnak (Károly 1959, Rácz 1974, 1975).

II. Állapotleírásra korlátozódó jelentés. A különféle nyelvekben passzivizálással egy cselekvés vagy történés folyamatát (is) le tudjuk írni. Ezzel szemben a tárgyalt magyar predikatív határozói igeneves szerkezet csak állapotot képes leírni: azt az állapotot, amely az ige által megjelölt célirányos folyamat lezajlásának eredményeképpen előáll (Károly 1959).

III. Vonzatszerkezet-változás. Az „intranszítív esetben” nem teljesül a passzivizálásnak tulajdonított alábbi vonzatszerkezet-változás egyik eleme sem (pl. de Groot 1995):

² A tematikus elméletek alapvonásairól rövid összefoglalást adok a 3.1. pontban, majd a 3.2–3.3. pontokban a szükséges részletességgel bemutatom a tanulmányom szempontjából fontos két tematikus elméletet.

³ Kertész Andrásnak a kandidátusi értekezésemre (Alberti 1992) adott bírálata tette számomra világossá, hogy a Tau modell egy olyan tematikus *metaelméletként* található meg helyét a tematikus elméletek körében, mely az egyes nyelvészeti iskoláktól függetlenül ragadná meg azt a releváns szintet, amelyen ideálisan leírhatóak azok a jelenségek, melyeket a konkrét tematikus elméletek leírni hivatottak. Ezen a metaelméleti szinten tehát az egyes iskolák sajátosságaitól elvonatkoztatva, tisztán, absztrakt módon lehetne vizsgálni az argumentumszerkezetekben uralkodó viszonyrendszert.

- a) az input („aktív”) szerkezet tárgyából alany lesz,
- b) az eredeti alany pedig törlődik (vagy csak ferde esettel (OBL) fejezhető ki).

Hadd mutassam be most (az elkövetkezendőkben kifejtendő) érveimet egy egységes, passzivizáláson alapuló leírás mellett:

I. Vonzatszerkezet-változás a „tranzitív” esetben. Amikor tranzitív igéből kiindulva képezzük a predikatív határozói igeneves szerkezetet, akkor éppen a fenti argumentumszerkezet-változás zajlik le (tárgy → alany, alany → Ø/OBL). Ilyenkor egyébként de Groot (1995, 303. o.) sem tartja eleve kizártnak, hogy valamiféle passzivizálásra gyanakodjunk.

II. Hasonlóság a „tranzitív” és „intranszitiv” típus között. Az „intranszitiv” esetek (0iii–iv) képzése és felépítése (létiige + határozói igenév) kísértetiesen megegyezik a „tranzitívakéval” (vö. *Péter be van rúgva* és *Péter ki van rúgva*).

III. Egységes szabály lehetősége. Megfelelő thematikus elméletekben (pl. LFG-é) lehet olyan formális passzivizálási szabályt adni, mely egyszerre előállítja a „tranzitív” és „intranszitiv” eseteket! Az elmélet megfeleltetése a thematikus szerepek halmazának strukturáltságán múlik, ami a gyakorlatban valamilyen *thematikus hierarchiát* jelent.

IV. Univerzális elmélet a passzivizálásról. Egységes univerzális elmélet építhető fel a „normál” (tranzitív igéken működő, pl. angol) passzivizálás különféle „intranszitiv” kiterjesztéseiről (pl. norvég, német, magyar).

V. Szemantikai sajátosságok, produktivitás. Az imént említett univerzális passzivizálási elméletből kiindulva a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet jellegzetességeit (az „ellenérvek” közt említett korlátozott produktivitást és állapot-leírásra korlátozódó jelentést) kapcsolatba tudjuk hozni az általános passzivizálási szabály magyarra való specifikálásának sajátos módjával.

Szeretnék már itt rámutatni, hogy a III. érv a formális strukturalista nyelvelméletekben rejlő csodálatos lehetőséget aknázza ki: azt, hogy az egészen különböző felszíni jegyeket mutató jelenségek mögött igazolhassuk a mélyben megbúvó lényegi azonosságot.

Tekintsük most át a tanulmány felépítését!

A 2. pontban a norvég nyelvből hozok példát „intranszitiv passzivizálásra”, vagyis olyan grammatikai műveletre, mely a tranzitív igék körében alkalmazva a passzivizálás jegyeit mutatja, alkalmazható viszont (bizonyos mértékig) az intranszitiv igék körében is. Rámutatok, hogy ez a norvég intranszitiv passzivizálás alapvetően eltér a magyartól (mármint a vizsgálatunk tárgyát képező predikatív határozói igeneves szerkezet képzésétől), mert az intranszitiv igéknek egészen más csoportján működik.

Ez látszólag tézisem ellen szól, a 4. pontban viszont rámutatok, hogy a norvég és a magyar intranszitiv passzivizálás a „normál” tranzitív passzivizálásnak két elméletileg lehetséges kiterjesztését jelenti. Az pedig a passzivizálási elméletem mellett szól, hogy az elméletben megjósolt két lehetőség meg is valósul a világ nyelveiben.

Ez előtt még a 3. pontban rövid áttekintést adok a tematikus szerepek és rendszerek világáról általában, majd részletesebben bemutatom a tárgyalt két elmélet (LFG, Tau modell) releváns vonásait.

A 4. pontban ismertetem azt a passzivizálási szabályt, mely ígéretem szerint egyszerre képes leírni a tranzitív és intranszitiv igékkel alkotott predikatív határozói igeneves szerkezetek esetét. Először elméletektől független, szemléletes képet próbálok nyújtani a szabályról, majd megfogalmazom azt a két fent említett tematikus elmélet „nyelvén”.

Az 5. pont arról szól, hogy milyen kapcsolat van a magyar intranszitiv passzivizálási szabálynak az általánostól való formai eltérése és a létrehozott (passzív) szerkezetek szemantikai és egyéb jellegzetességei között. Szóba fog kerülni a magyar nyelv egy másik területe, a befejezett melléknévi igenévvel alkotott jelzős szerkezet is, melynek létrehozását szintén egy intranszitiv igékre is kiterjedő passzivizálási műveletnek tulajdoníthatjuk.

2. Intranszitiv passzivizálás.

A legnagyobb akadálya, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezeteket egy egységes passzivizálási művelet eredményének tartsuk, úgy tűnik, abban rejlik, hogy intranszitiv igék körében is működnie kéne ennek a műveletnek. Márpedig a passzivizálás formai jegyei megkövetelni látszanak a tranzitivitást a „bemeneti” igékre vonatkozóan.

Strukturalista (generatív) elméleti keretben a grammatikai műveleteket már nem (feltétlenül) felszíni formai jegyeikkel definiáljuk (gondolok most a szintaktikai funkciókban beálló változásokra: tárgy → alany, alany → Ø/OBL); e jegyeket inkább egy „mélyben” működő szabály (vagy több szabály összjátéka) eredményének tartjuk. E helyütt nem kívánok részletekbe bocsátkozni, de ez például a transzformációs generatív nyelvelméletben (Chomsky 1981) is így van (ld. pl. Áfarli (1989)): a passzivizálás szintaktikai jellegzetességei az ige és vonzatai közti tematikusszerep- és esetadás szokásos módjának módosítása eredményeképpen állnak elő. Ebben a szemléletben az imént említett szerző (Áfarli 1989) kimutatja, hogy a norvégban egy nemcsak tranzitív igéken működő műveletet passzivizálásnak tarthatunk: a grammatikai művelet megegyezik az angol passzivizálással, az eltérések pedig a két nyelv valamely paraméterének⁴ eltéréseiből adódnak.

⁴ ... hogy a PASS jegy kell-e absztrakt esetet kapjon

Vessük össze a reprezentatív norvég példákat (Áfarli 1989) a nekik megfeleltethető angol passzív szerkezetekkel és magyar predikatív határozói igeneves szerkezetekkel!

- (2) i   **Det vart snødd.*
              *There was snowed.
              *Havazva volt.
- ii   **Det vart falle eit blad.*
              *There was fallen a leaf.
              Le volt esve/hullva egy levél.
- iiia   *Det vart sunge.*
              *There was sung.
              *Énekelve volt.
- b   *De kjørte gjennom byen.*
              *There was driven through the town.
              *Át volt hajtva (autóval) a városon.
- iv   *Ein bil vart kjøpt.*
              A car was bought.
              Egy autó (meg) volt véve.

Áfarli (1989) a norvég és angol példák összevetéséből arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált norvég passzivizálás-típus a tranzitív igék körén kívül is alkalmazható: az intranszitiv igék egy körülhatárolható csoportjában. Perlmutter (1978) *Unaccusative Hipotézisét* felhasználva, e csoport megnevezésére is lehetőségünk van: ők az *unergative* intranszitiv igék.⁵

Az *Unaccusative Hipotézis* lényege abban áll, hogy az intranszitiv igék csoportja két eltérő viselkedésű alcsoportra bomlik. Egyes intranszitiv igék egyetlen, (az akkuzatív nyelvekben) alanyesetben lévő argumentuma nem olyan szintaktikai és morfológiai jellegzetességeket mutat, mint a tranzitív igék alanya, hanem inkább a tranzitív igék tárgyi argumentumához hasonló tulajdonságokat mutat. Perlmutter *unaccusative* intranszitiv igéknek nevezi őket. Az intranszitiv igéknek az a csoportja, ahol az alanyi argumentum viselkedése a tranzitív igék alanyi argumentumának viselkedésére hasonlít, az *unergative* megnevezést kapta.⁶

⁵ A németben is, úgy tűnik, lényegében így működik a passzivizálás: pl. *Hier wurde nur bis 11 Uhr getanzt.*

⁶ Az *Unaccusative Hipotézis*nek az az alap gondolata, hogy az intranszitiv igék csoportja korántsem homogén, kézenfekvő tényként mutatkozik meg korábbi grammatikáinkban. Károlynak (pl. 1956, 1967) tulajdonítható az érdem (ld. Abaffy 1978, 1980), hogy újra bevezette a *mediális* igekategóriát, amely

Az intranszítív igék kétféle viselkedési mintája mögött szemantikai magyarázat rejlik, melyet az alábbi példák kapcsán tudok vázolni:

- (3) i *A kalózek_{agens} elásták a kincset_{páciens} (egy mély gödörbe).* (transzítív)
 ii *A kalózek_{agens} énekelnek.* (unergative intranszítív)
 iii *A kalózek berúgnak_{páciens}* (unaccusative intranszítív)

Azt kell vizsgálnunk, hogy az ige által leírt szituációban egy-egy szereplő (igei vonzat megnevezettje) milyen jellegű szerepet tölt be. Az iménti (i) példamondatban a tranzítív ige argumentumai egy-egy jellegzetes szereptípust (agens, páciens) képviselnek, melyeket az alábbi módon írhatunk körül (Komlósy 1992):

- (4) **Ágens:** aktív résztvevő [az ige által leírt szituációban], azaz olyan szereplő, amely szerepét saját energiáinak mozgósításával vagy fékentartásával tölti be (*Péter veri Pált, Péter ugrál*).

Páciens: „alakuló” résztvevő, olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át (*Péter veri Pált, Mari meghízott*).

E szereptípusokról – az ún. *thematikus szerepekről* – a 3. pontban részletesebben is szólok majd. Most egyelőre szögezzünk le annyit, hogy az *elás* tranzítív ige alanya *agens* szerepet játszik az ásás szituációjában (a kalózek mozgósítják energiájukat), míg a tárgy *páciensi* szerepet tölt be (a kincsnek megváltozik a helyzete). Ami a két intranszítív igét illeti, a kalózek az éneklés szituációjában aktív cselekvők, tehát *agens*-ként viselkednek, a berúgás viszont olyan állapotváltozás, melyben *páciensi* szerepet játszanak.

Áfarli (1989) megfigyelése tehát nagyjából azt jelenti, hogy a norvégban azok az intranszítív igék vethetők alá passzivizálásnak, amelyeknek *agens* az alanya (*énekel, áthajt*). A passzivizálás során törlődik az ágens (legalábbis alanyi vagy tárgyi funkcióban nem szerepelhet), akár tranzítív, akár intranszítív igeire alkalmaztuk. Ha egy (intranszítív) igenek nem ágens az alanya, akkor nem hajtható végre passzivizálás (*lehullik*). A passzivizálás végeredménye: ha tranzítív igeire alkalmaztuk, akkor az ágenstörítés után marad még egy argumentum, mely az alanyi pozícióban tud esetet kapni; a passzivizált intranszítív igenek viszont nem marad (valódi) argumentuma, olyanná válik, mint a *havazik* ige.

A magyar predikatív határozói igeneves szerkezet csak egyetlen vonásában emlékeztet a norvég intranszítív passzivizálásra: abban, hogy tranzítív igeiken kívül egyes intranszítív igékkel is megszerkeszthető. A (2) példasor azonban azt mutatja,

hogy éppen a norvégban helyes intranszítív passzív alakok magyar megfelelői teljesen elfogadhatatlanok (iii). Nem rossz ellenben⁷ az az intranszítív igét tartalmazó szerkezet, melynek norvég megfelelője elfogadhatatlannak ítéltetett.

Átböngészve az (1) példasort is, az a sejtésünk alakulhat ki, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet az intranszítív igéknek éppen az *unaccusative* csoportja körében elfogadható (*kimerül, meghatódik, elhervad*: páciens alanyúak), míg az *unergative* csoportban elfogadhatatlan (*kiül, belép, átmegy*: ágens alanyúak). A képet még jócskán kell finomítanunk, de alapvetően az a helyzet, hogy a tárgyaltnorvég grammatikai művelet az intranszítív igéknek éppen az ellentétes csoportját érinti. Ráadásul a norvég passzivizálás az intranszítív igékre úgy hat, hogy azok valódi argumentum nélkül maradnak, míg a magyar „intranszítív” művelet tulajdonképpen nem okoz változást a vonzatszerkezetben: a kimeneti igealak ugyanúgy egyetlen alanyesetű vonzattal bír, mint a bemeneti igealak.

Egyelőre annyit állapíthatunk tehát meg, hogy bár sem elvileg nem kizárt egy megfelelően definiált passzivizálási műveletet kiterjeszteni a tranzítív igék köréből intranszítív igék körébe, sem gyakorlatilag nem példa nélküli egy ilyen próbálkozás, az imént leírt norvég intranszítív passzivizálás legalább két lényeges ponton (érintett intranszítív igék csoportja, bekövetkező vonzatszerkezet-változás) eltér a vizsgált magyar grammatikai művelettől.

3. Thematikus elméletek

3.1 Pár szó a thematikus szerepekről és elméletekről általában

Az igék (régensek) lexikai jellemzéséhez hozzátartozik, hogy az általuk leírt szituációban milyen szerepet játszanak el a vonzatok (jelöletei). E szerepeket érdemes típusokba sorolni (pl. ágens, páciens, instrumentum, stb.) – ezek a *thematikus szerepek* –, mert e szemantikai ihletésű osztályozás segítségével számos szintaktikai jelenségről sikerült értékes állításokat tenni az elmúlt évtizedekben (Fillmore (1968) óta). Ez a *thematikus elméletek* feladata. Végső soron *jelentés és forma* kapcsolatának ősi kérdéséről van szó, ahol persze nemcsak a *kapcsolat* maga jelenti a kutatás tárgyát, de az is, hogy a *jelentésnek* mely elemei relevánsak a grammatika számára.

Az egyik alapkérdés: az igei argumentumokhoz társuló thematikus szerepekhez hogyan rendelődnek a mondatban szintaktikai funkciók (ez az argumentumok *szintaktikai realizációjának* problémája). Illusztrációképpen álljon itt egy közhelyszámba menő univerzális megfigyelés, amely éppen a 2. pontban bemutatott ágens és páciens szerepekkel kapcsolatos (amelyek tehát *thematikus szerepek*):

⁷Kicsit szerencsésebb példamondattal tényleg nem rossz a tárgyaltnorvég szerkezet: – *Hol van innen a füzetem? – Le van esvel*

– ha egy tranzitív ige által leírt szituációban a két szerep: ágens és páciens, akkor biztos, hogy az ágens realizálódik alanyként, és a páciens tárgyként, és nem fordítva (pl. *meglők*).

Megismételelem most e két thematikus szerep (Komlósy (1992) által javasolt) körülírását, mivel az további gondolatmenetünk szempontjából is érdekes lesz:

- (5) **Ágens:** aktív résztvevő [az ige által leírt szituációban], azaz olyan szereplő, amely szerepét saját energiáinak mozgósításával vagy fékentartásával tölti be (*Péter veri Pált, Péter ugrál*).¹

Páciens: „alakuló” résztvevő, olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át (*Péter veri Pált, Mari meghízott*).

A thematikus elméletek alapproblémája, hogy a szerepek fenti jellegű jellemzése a nyelven kívüli valóság definiálhatatlan fogalmaira támaszkodik („aktív”, „energia-mozgósítás”, „változás”, stb.), így nem egzakt, nem megbízható, nem építhető rá nagy magyarázó erővel bíró nyelvészeti részelmélet. Kiutat jelenthet, ha kiderül, hogy a thematikus elméletek szokásos feladatainak ellátásához nincs szükség a szerepek *tényleges tartalmának* jellemzésére, csupán az igei argumentumszerkezeten belüli bizonyos viszonyok megállapítására van szükség. A modern thematikus elméletekben ilyen tendencia érvényesül: a szerepeknek különféle absztrakt struktúráira, gyakorlatilag *hierarchiáira* támaszkodnak (ld. pl. Dowty 1991, Bresnan és Kanerva 1989, Bresnan 1990, Grimshaw 1990, Jackendoff 1989, Wilkins 1988). E modern thematikus elméletek többnyire egy-egy generatív nyelvészeti iskolához kötődnek, annak igényeit szolgálják ki és annak formalizmusához illeszkednek. Összevetésükre e helyütt aligha van mód, nem kíván azonban talán túl sok indoklást az igény a különféle thematikus elméletekben felgyülemlett tudás iskoláktól független feldolgozására, a törekvés az argumentumok viszonyrendszerében egy olyan *minimális struktúra* feltárására, melyben az informális szereptartalmak kiküszöbölhetőek, ugyanakkor eleget lehet tenni egy „hagyományos” thematikus elmélettel szemben felállított kívánalmaknak. E cél megvalósítására szeretném alkalmassá tenni a Tau Modellt (Alberti 1992, 1994), mely ideális esetben *metaelméletként* szolgálhatna: absztrakt és általános „közös nevezője” lehetne az egyes nyelvészeti irányzatok (ideális) thematikus elméleteinek (ld. pl. az LFG thematikus elméletével való vázlatos összevetést az 5. pontban).

3.2 Tau Modell

Hogy a thematikus szerepek körülírási megadása mennyire gyanús és bizonytalan, az akkor derül ki, amikor egy és ugyanazon ígének több vonzatszerkezet-változata is van (ld. a példákat kicsit később): ugyanaz a szerep a különböző változatokban

eltérő szintaktikai funkcióban jelenik meg. Vajon az eltérő szintaktikai funkciók eltérő tematikus szerepre utalnak, vagy sem (Levin–Rappaport 1988)? Az igazság mintha a kettő között volna, ezt a sejtést próbálják meg a modern tematikus elméletek a legkülönbözőbb eszközökkel kifejezni (pl. „többdimenziós” szereprendszerekkel, ld. pl. Wilkins 1989, Jackendoff 1989).

Kulcskérdésnek tartom ezt a problémát, egy felépítendő tematikus metaelmélet kiindulópontjának. A választ pedig abban látom, amit a kognitív elméletek⁸ mindig is hiányolnak az „objektivistának” minősített generatív elméletekből: a beszélő „relatív” szempontjának a tisztázásában (továbbá ld. még Fillmore 1977).

Világosan elkülönítendő tehát az, ami az adott argumentumszerkezet-változatban egyedi (*relatív viszonyok*: a beszélő választásán múlik, hogy egy szituáció nyelvi ábrázolásakor egy azt leíró ígének melyik vonzatkeret-változatát használja (*speaker-dependent*: Dowty (1991)), attól, ami az argumentumszerkezet-változatok teljes családjában közös (egy szituáció szereplőinek *abszolút* (*event-dependent*: Dowty (1991)) viszonyai, a szereplők „objektív” egymásra hatása). Az *abszolút* viszonyokat egy ige rokon vonzatkeret-változatai *együttesen* határozzák meg (ennek kiszámítási eljárását Alberti (1992, 1994) tartalmazza).

Jelen tanulmányban az abszolút és relatív viszonyok struktúrájának felvázolására vállalkozom, továbbá e két struktúra kapcsolatának és szemléletes háttérének megvilágítására.

3.2.1 Abszolút viszonyok

Az argumentumok egy része teljes (lineáris) *rendezést* kap (szemléletes tartalma: *okozási lánc* bizonyos szereplők között), melyben az első néhány tag *negatív polaritású* (kb. „ágentív”), a többi meg *pozitív polaritású* (inkább páciens jellegű):

- (6) $\langle \text{arg}_1, \dots, \text{arg}_i \rangle, \quad \langle \text{arg}_{i+1}, \dots, \text{arg}_k \rangle, \quad \{ \dots \} >$
       negatívak (rendezve)   pozitívak (rendezve)   többiek

Az okozási lánc „szemléletes tartalma” úgy értendő, hogy ahol tényleges⁹ fizikai (vagy más szempontból egyértelműen értelmezhető) ráhatásoknak egy láncolata rejlik egy ige által leírt szituációban, ott ez „grammatikalizálódik”, ez épül be a nyelvbe; a többi ige pedig követi ugyanezt az abszolút struktúrát, különösebb tartalom nélkül. Ez

⁸ A magyarországi szakirodalomban legújabban Pelyvás (1994) tárgyalja a kognitív nyelvelméleteket és ezek kapcsolatát a generatív nyelvelméletekkel. A kognitív szakirodalom iránt érdeklődők e munkából tájékozódhatnak alaposabban.

⁹ Szigorú filozófiai szempontból persze támadható az, ha egy objektív valóságnak a nyelvben való leképeződéséről beszélünk (Kertész András, személyes beszélgetés). A Tau modellnek azonban (más tematikus elméletekkel szemben) nincs is erre szüksége: „belülről”, azaz a nyelvben fellelhető argumentumszerkezet-változatokból kiindulva építke fel egy „konstruált valóságot” – mintegy a lehetséges relatív hozzáállások „átlagaként”.

ugyanaz a helyzet, ami sok nyelvben a *nyelvtani nem* tartalmát jellemzi: ahol beszélhetünk természetes nemről, ott a nyelvteni nem ezt tükrözi, egyébként pedig nem kell neki szemléletes tartalmat tulajdonítanunk.

3.2.2 Relatív viszonyok

A beszélő *központi szereppel* ruház fel bizonyos argumentumokat (így választvonzatkeretet, szabadsága e választásban áll). A kiválasztott argumentumok is rendezett sorozatot alkotnak, melynek első tagját *kiindulópontnak*, utolsó tagját pedig *végpontnak* nevezem:

- (7) $\langle \langle \text{arg}', \dots, \text{arg}^m \rangle, \{ \dots \} \rangle$
           kiindulópont   végpont   többiek

A központi argumentumok halmazának rendezettsége azt fejezi ki, hogy a beszélő nem egyszerűen a leírandó szituáció számára lényeges szereplőit emeli ki, hanem a *kiindulópontnak a végpontra* gyakorolt hatását kívánja a szituáción belüli bonyolult kapcsolatrendszer döntő elemeként beállítani. A központi argumentumok halmaza lehet egyelemű is, ilyenkor a kiindulópont megegyezik a végponttal: a beszélő egy reflexív viszonyt kíván a középpontba állítani. E tanulmányban csak olyan eseteket fogunk vizsgálni, ahol a központi argumentumok halmaza legfeljebb kételemű. Máshol (Alberti 1992, 1994) amellet érvelek, hogy háromelemű is lehet.

3.2.3 A szemantikai és szintaktikai viszonyok kapcsolata

Az abszolút viszonyok és a relatív viszonyok egyaránt szemantikai jellegűek: az ige által leírt szituációnak azokat a vonásait hivatottak ábrázolni, amelyek relevánsak a grammatika számára, vagy másképp fogalmazva, amelyek beépültek a nyelvbe. A relatív viszonyok is *szemantikai* jellegűek tehát, de az tény, hogy szinte közvetlenül determinálják a szintaktikai viszonyokat. A kapcsolat a nyelvtípuson múlik. Akkuzatív nyelvekben a kiindulópont mindenképpen alany; a végpont pedig tárgy, ha nem azonos a kiindulóponttal.¹⁰

Az esetrendszeren belül tehát az alany- és a tárgyeset kitüntetett szerepet játszik: segítségükkel tudja kifejezni a beszélő (bizonyos korlátok között) a leírandó szituációhoz fűződő személyes viszonyát. Ez egybevág azzal a régi megfigyeléssel (Fillmore 1968), hogy e két eset „thematikusan heterogén”: a beszélő a szereplők legkülönbözőbb típusait állíthatja középpontba. Az alany- és a tárgyeset kitüntetettségét sokféle formális érv is alátámasztja: gyakoriságuk, jelöletlenségük sok nyelvben, stb.

¹⁰ *Ergatív* nyelvben a szintaktikai kódolás a következő: a végpont mindenképpen a jelöletlen esetben, abszolutívusban áll, míg a kiindulópont, amennyiben különbözik a végponttól, *ergatívuszt* kap.

3.2.4 Az abszolút és relatív szemantikai viszonyok kapcsolata

A relatív viszonyok (lexikai) lehetőségeit az abszolút viszonyok korlátozzák, a beszélőnek tehát nincsen teljes szabadsága egy szituáció relatív ábrázolásakor, nem rugaszkodhat el teljesen a (nyelvbe beépült) „valóságtól”. A legalapvetőbb két korlát:

- (8) i **Rendezési megszorítás:** ha egy argumentumszerkezetben arg' az abszolút rendezésben megelőzi arg'' -t, akkor kizárt, hogy a relatív rendezésben viszont arg'' előzi meg arg' -t.
- ii **Stabilitási megszorítás:** ha a kiindulópont különbözik a végponttól, akkor az előbbi negatív, míg az utóbbi pozitív polaritású.

A Rendezési megszorítás azt mondja ki, hogy a relatív rendezés nem lehet ellentétes az abszolút rendezéssel. A beszélő csupán kiemelheti az okozási lánc elemeit, de sorrendjüket nem fordíthatja meg.¹¹ A Stabilitási megszorítás a beszélő szabadságának további szűkítését jelenti:¹² a relatív „szereposztásnál” nemcsak az argumentumok abszolút sorrendjét kell tiszteletben tartani (melyben az is bennefoglaltatik, hogy egy negatív argumentum mindig megelőz egy pozitívat), de polaritását is. A két kitüntetett központi relatív szerepet tehát nem tölthetjük be (még helyes sorrend esetén sem) két azonos polaritású argumentummal.

A 3.2.3–3.2.4. pontokban tárgyalt összefüggések arra is alkalmasak, hogy egy ige rokon argumentumszerkezet-változatainak együttes figyelembevételével „kiszámíthassuk” a vizsgált igéhez tartozó abszolút szerkezetet, azaz az okozási láncot, és így azt ne a tapasztalati valóságból próbáljuk kitalálni, mint a tematikus szereptípusokat a hagyományos rendszerekben. Alberti (1992, 1994) konkrét számítási algoritmussal is szolgál.

Lássunk most már néhány reprezentatív példát!

- (9) i *A kalózok ástak egy mély gödröt.*
absz.: < <kalózok>, <gödör>, $\emptyset$ >
rel.: < <kalózok, gödör>, $\emptyset$ >
- ii *A kalózok elásták a kincset (egy mély gödörbe).*
absz.: < <kalózok>, <gödör, kincs>, $\emptyset$ >
rel.: < <kalózok, kincs>, {(gödör)} >

¹¹ Az állítás nemcsak a „természetes esetekre” vonatkozik, ahol tehát az okozási láncolatnak fizikai tartalma van, hanem a pusztán grammatikai esetekre is. Azt állítom tehát, hogy a grammatikában rögzült abszolút rendezést semmiféleképpen nem bírálhatja fölül a relatív rendezés.

¹² ...ezért itt nem részletezendő speciális körülmények között megsérthető (de ld. Alberti (1992, 1994))...

- iii *Long John Silver elásatta a kincset (egy mély gödörbe) (a kalózokkal).*
 absz.: < <LJS., kalózok>, <(gödör), (kincs)>, $\emptyset$ >
 rel.: < <LJS., kincs>, {(gödör), (kalózok)} >

Az abszolút struktúrák levezetésére szolgáló imént említett algoritmus bemutatása nem tartozik e tanulmány céljai közé, így most csak arra figyeljünk, hogy e struktúrák milyen különbségek érzékeltetésére alkalmasak! A (iii) példában az igének már egy négyargumentumos változatát láthatjuk. A négy szereplő egy okozási láncolatba áll, melyben „természetes” a kalózok és a gödör fizikai kapcsolata (valaminek a létrehozása), valamint LJS. és a kalózok „társadalmi” kapcsolata (parancs). A gödör és a kincs közti okozati viszonyt pusztán grammatikainak tekinthetjük. A három példamondat akár ugyanarra a szituációra is utalhat. A közölt relatív struktúrák a beszélő különböző lehetséges hozzáállásaira utalnak. A kalózok közvetlenül egy gödör létrehozásával foglalkoznak (i), de feltehetőleg tevékenységük valójában a kincsről kívánnak irányulni (ii), sőt elképzelhető az is, hogy a lényeg LJS. és a kincs kapcsolata. A bemutatott argumentumszerkezet-változatok kielégítik a Rendezési megszorítást (hiszen a (iii)-ban látható okozási lánc szemeinek sorrendjét a relatív rendezések nem fordítják meg), sőt a Stabilitási megszorítást is (kiindulópontként mindenütt a negatív polaritású argumentumok valamelyike jelenik meg, végpontként pedig a pozitívak valamelyike).

Érdemes belegondolni, hogy egy hagyományos szereprendszerrel mennyire nehéz lenne az argumentumokhoz tematikus szerepeket társítani. A (iii)-ban például a gödör *végpont* tematikus szerepet kéne kapjon (ami nem azonos az általam bevezetett *végpont* relatív struktúrabeli szereppel), hiszen ő a kincs mozgásának végpontja, ugyanakkor *páciensnek* is tekinthetjük, hiszen az ásás folyamán jön létre.

Az iménti példaszor általánosítva mutatja a Tau modellnek a *lokativ alternáció* problémakörére¹³ adott elemzési eljárását. Tekintsük most az egyik angol iskolapéldát, melynek egyébként magyar fordítása is kiválóan mutatja a jelenséget:

- (1) i *Peter loaded hay onto the wagon.*
 Péter rakott szénát -rA a szekér
 'Péter szénát rakott a szekérre.'
 absz.: < <Péter>, <széna>, {szekér} >
 rel.: < <Péter, széna>, {szekér} >

¹³ Ami az irodalmi hivatkozást illeti, e problémakör kapcsán könnyebb lenne azokat felsorolni, akik nem foglalkoztak vele. Fillmore (1968) klasszikus munkájában is központi helyet foglal el e példatípus, majd ugyanő elméletének újragondolásakor (Fillmore 1977) ide tér vissza. A magyar szakirodalomban Zsilka (pl. 1966) gondolatvilágának kiindulópontja e jelenség. Alapos elemzést nyújt több munkájában is Levin és Rappaport (1986, 1988). Saját kutatásaimnak is a lokativ alternáció, illetve annak intranszitiv változata (pl. *kiürül a benzín a tankból* / *kiürül a tank*) jelentette a kezdetét (Alberti 1988).

- ii *Peter loaded the wagon with hay.*
 Péter rakta a szekeret -vAl széna
 'Péter megrakta a szekeret szénával'
 absz.: < <Péter>, <széna, szekér>, Ø >
 rel.: < <Péter, szekér>, {széna} >

A lényeg az, hogy az abszolút rendezésben egy olyan okozási lánc mutatható ki, amely szerint Péter a szénára gyakorol közvetlen hatást, majd ezzel a szekérre is közvetve alapvető hatást gyakorol(hat). A relatív különbség abban áll, hogy Péternek a szénára gyakorolt közvetlen (i), vagy a szekérre gyakorolt közvetett (ii) hatását tartja-e érdekesnek a beszélő.¹⁴

Az alábbi példapár az intranszítív ige típusok elemzését szemlélteti:

- (2) i *A kalózok berúgnak.*
 absz.: < Ø, <kalózok>, Ø >
 rel.: < <kalózok>, Ø >
 ii *A kalózok énekelnek.*
 absz.: < <kalózok>, Ø, Ø >
 rel.: < <kalózok>, Ø >

Egy *unaccusative* intranszítív ige (i) állítottam szembe egy *unergative* intranszítívval (ii). Relatív struktúrájuk azonos, ami nem is lehet másként, hiszen vonzatkeretük szintaktikai struktúrája megegyezik.¹⁵ Abszolút struktúrájuk azonban finom különbséget mutat: a *berúg* argumentuma (a *lerészegedik* értelemben) pozitív polaritású (tehát páciens jellegű), míg az *énekel* argumentuma negatív (ágentív). Ennek a finom strukturális különbségnek majd fontos szerepe lesz a passzivizálási szabály alkalmazásakor.

3.3 Az LFG thematikus elmélete

Az alábbiakban a Lexikai-Funkcionális Grammatika thematikus elméletének egy változatát kívánom dióhéjban ismertetni (Bresnan és Kanerva 1989). Léteznek némileg eltérő változatok is (pl. Bresnan 1990), de a lényeg szempontjából (miszerint

¹⁴Említésre érdemes egy „naiv nyelvi beszélő” következő mondata is: *Mi már elírtuk az összes papírunkat.* A beszélő arra célzott, hogy elfogyott az összes papír, amit a nála vizsgázó diákoknak odakészített, hogy arra írják vázlataikat. Az *elír* ige ezen használatát alkalminak gondolom, nem egy lexikalizálódott változatnak. Jól mutatja azonban (pontosan ezért) annak az „erőnek” a működését, mely tárgyi pozícióba vonzza azt az argumentumot, amelyre a hatás gyakoroltatik. Szokatlan, hogy az írás műveletének a papírra gyakorolt hatását kívánjuk érzékeltetni, de a vázolt szituációban pontosan ez történt.

¹⁵Intranszítív igeiknél a központi argumentumok halmaza egyelemű, ami azt jelenti, hogy a beszélő egy „reflexív” viszonyt állít a középpontba. Ezzel azt (is) kifejezi, hogy nem valamilyen két szereplő közti hatás a lényeges a számára. Az éneklő kalózok esetében például érdektelen, hogy mit énekelnek.

a Tau modellel jól összevethető *hierarchikus* tematikus elmélet(ek)ről van szó) elég-séges az elsőnek említett változatot tárgyalni.

Az ige (régens) argumentumaihoz társuló szemantikai (tematikus) szerepek-hez szintaktikai funkciót rendel a lexikon – némileg alulspecifikált módon. Ez a default („alap esetben bekövetkező”) argumentumrealizáció alapvetően két rendezés/hierarchia egymáshoz illesztésén alapul (tematikus hierarchia | szintaktikai funkciók hierarchiája). Az argumentumrealizáció további specifikálásáról különböző grammatikai operációk gondoskodnak (pl. passzivizálás, lokatív inverzió), és még ezt követően is lehetnek alternatív vonzatkeret-változatok.

Az LFG argumentumrealizációs elméletét négy összetevőre bontva fogjuk tárgyalni:

- 1) szemantikai (*tematikus*) szerepek, hierarchikusan rendezve (3.3.1),
- 2) *szintaktikai funkciók*, két dimenzióban osztályozva (3.3.2),
- 3) *lexikai leképezés* elvei, a szemantikai szerepekről (részlegesen specifikált) szintaktikai funkciókra (3.3.3),
- 4) a kapott teljes lexikai alakra vonatkozó *jólformáltsági feltételek* (3.3.4).

3.3.1 Univerzális tematikus hierarchia

Az LFG tematikus elméletében a hagyományos szereptípusok szigorú hierarchiába rendeződnek. Ez annyiban különbözik a Tau modell *abszolút rendezésétől*, hogy ott közvetlenül az argumentumok kapnak rendezést, kimarad tehát az a kényes lépés, amikor egy-egy argumentumhoz tematikus szerepet kell rendelni. Az egyes tematikus szerepek közelítő tartalmáról Komlósy (1992) alapján alkothatunk képet.

- (12) *agens* > *beneficiens* > *végpont/experiens* > *instrumentum* >
théma/páciens > *lokális*

3.3.2 A szintaktikai funkciók keresztosztályozása

Két distinktív jegy beállítása határozza meg (kellő mértékben) a szintaktikai funkciót: $[\pm r, \pm o]$.

Az első: tematikusan megszorított-e (*restricted*: SUBJ, OBJ), vagy sem. Itt ismét a Fillmore (1968) kapcsán már emlegetett „tematikus heterogenitásról” van szó, ami az alany és a tárgy kitüntetett szerepére utal. A ferde eset (OBL_{θ}) megjelölésénél θ (az indexben) tetszőleges tematikus szerepet jelölhet. Ez a „tematikus megszorítottság”, azaz tematikus homogenitás arra utal, hogy egy-egy eset vagy prepozíció bizonyos tematikus szerep kanonikus kifejezője.

(13)	r	-	+
	o		
	-	SUBJ	OBJ _θ
	+	OBJ	OBL _θ

A második jegy ($\pm o$) azt fejezi ki, hogy tárgyi jellegű-e az argumentum (*objective*: OBJ és OBJ_θ). A tárgy és a bitranzitív igék második tárgya (OBJ₂, pl. Bresnan 1990) bír $+o$ jeggyel.¹⁶

Az csak a 3.3.3 alpont végén fog kiderülni, hogy e keresztoztályozása a szintaktikai funkcióknak mennyiben jelenti a beígért „szintaktikai hierarchiát”. Elöljáróban annyit, hogy a negatív jegyek az „értékesek”: az alany mindkét szempontból negatív jeggyel bír.

3.3.3 Lexikai leképezés

Három (időben rendezett) lépésben (I–III) történik az argumentumoknak szintaktikai funkcióval való ellátása. Az eljárás során, kiindulva a thematikus szerepekből, az imént tárgyalt szintaktikai jegyek rendelődnek az argumentumokhoz, mégpedig *monoton* módon. Azaz: egyszer már odarendelt jegy nem törölődhet és nem módosulhat.¹⁷ A szintaktikai funkciót végül a „beállított” szintaktikai jegypárok határozzák meg, bár még e folyamat végén is maradhatnak meghatározatlan előjelű jegyek.

I. Thematikus szerepből fakadó jegy. Az alább említett szabályok bizonyos mértékig meghatározzák, hogy egyes thematikus szerepek viselői milyen szintaktikai funkcióban realizálódhatnak. Az ágens és a lokális csak alany- vagy ferde esettel fejeződhet ki, míg a téma és a páciens alany vagy tárgy kell legyen.

- (14) i   ágens → [-o]
 ii   téma/páciens → [-r]
 iii   lokális → [-o]

II. A lexikai argumentumszerkezeten működő morfolexikai szabályok. Az I. lépésben thematikus szerepüknek köszönhetően kaptak szintaktikai jegyeket az argumentumok. Ebben a II. lépésben a szintaktikai jegyek gyűjtögetése folytatódik tovább bizonyos grammatikai műveletek jóvoltából:

¹⁶ A második tárgyat is bizonyos thematikus szerepekhez kötődőnek tartják, az indexbeli θ e szerepre hivatott utalni (Bresnan és Kanerva 1989).

¹⁷ Éppen a *monotonitási* elvnek a vállalása tette szükségessé a szintaktikai funkciók distinktív jegyekre bontását (Bresnan 1990). Ha ugyanis egy thematikus szerkezethez rögtön egy szintaktikaifunkció-sort rendelnénk, akkor – a monotonitás megőrzése mellett – nem lehetne ugyanahhoz a thematikus szerkezethez többféle vonzatszerkezet-változatot társítani, noha ez a nyelvben gyakran előfordul (ld. 3.2). A monotonitás a Tau modellben az abszolút struktúrák kiépülésekor érvényesül (Alberti 1992, 1994).

- (15) i passzivizálás: $\langle \theta, \dots \rangle$ argsz-ben: $\theta \rightarrow [+r]$
 ii lokatív inverzió: $\langle \text{th/pat}, \dots, \text{loc} \rangle$ argsz-ben: $\text{loc} \rightarrow [-r]$

A passzivizálásra vonatkozó szabály fenti formális leírásának értelmezéséhez azt a konvenciót kell ismernünk, hogy az argumentumszerkezetben a tematikus hierarchia szerint rendezve sorolják fel az argumentumokat. A passzivizálás tehát a tematikusan legrangosabb argumentum $+r$ szintaktikai jeggyel való ellátását jelenti. Mivel a passzivizálással külön pontban fogunk foglalkozni (4.2), ezért ebben a pillanatban elég annyit észrevenni, hogy a $+r$ jegy miatt a tranzitív ige ágense már nem juthat alanyi funkcióhoz. Be kell érje egy $[+r, -o]$ jegypárral definiált $\text{OBL}_{\text{agens}}$ funkcióval (ezt az angolban a *by* prepozíció, míg a magyarban az *által* névutó jelöli).

A lokatív inverzió (többek között) a bantu *chichewa* nyelvnek egy sajátos grammatikai művelete, mely Bresnan és Kanerva (1989) számára kitűnő terepet nyújt az LFG tematikus elméletének illusztrálására. A művelet során a *lokális* argumentum lényegében alanyi helyzetbe kerül. Az értékes $-r$ szintaktikai jegynek a lokálishoz való rendelésével biztosíthatjuk az alanyi funkciót. A szabály formális leírásába be van építve egy olyan peremfeltétel is, hogy csak akkor alkalmazható, ha az argumentumszerkezetben a tematikusan legrangosabb argumentum téma/páciens szerepű, és nem ágens. Jelen tanulmány szempontjából a lokatív inverzióról szóló szabálynak a formális vonásai az érdekesek: például az, hogy konkrét tematikus szerepekre hivatkozik a szabály, és nemcsak a tematikus hierarchia kitüntetett helyeire.

III. Szintaktikai jegyek default kiosztása. Az alapeszme az, hogy a tematikus hierarchia „alap esetben” egy szintaktikai hierarchiára képeződik rá, *rendezéstartó* módon, azaz a tematikus hierarchiában magasabban elhelyezkedő argumentum a szintaktikai hierarchiában is magasabb helyet fog elnyerni. Ez a gondolat a Tau modell *Rendezési megszorításával* állítható párba (3.2.4). A passzivizálás vagy a lokatív inverzió pontosan ezt a „rendezéstartást” hivatott felborítani, azzal, hogy a magas rangú ágens számára egy $+r$ szintaktikai jeggyel meghiúsítjuk az alanyi funkció felvételét, illetve a tematikus hierarchia végén kullogó lokális számára egy $-r$ jeggyel elősegítjük azt.

Egy pillanatra úgy tűnhet, hogy a tematikus és szintaktikai hierarchia közti rendezéstartás felboríthatóságának ellentmond a Tau modell *Rendezési megszorítása*, de ez nem így van: a Tau modellben pontosan ki van jelölve az a kör, ahol a rendezéstartás kötelező: ez pedig a *központi* relatív szerepű argumentumok köre. A Tau modellben tehát a rendezéstartás felborítása úgy lehetséges, hogy a magas rangú argumentumnak nem adunk központi szerepet.

Lássuk most már az LFG alapesetben alkalmazandó argumentumrealizációs szabályait:

- (16) i $\theta_{th>\theta} \rightarrow [+r]$
 ii $\theta [+r] \rightarrow [-o]$
 iii legmagasabb $\theta \rightarrow [-r]$; majd köv. $\theta \rightarrow [+o]$; majd köv. $\theta \rightarrow [+r]$

(i) szerint a tematikus hierarchiában *théma* alatti szerepekhez járuljon $+r$ jegy, majd a $+r$ jegyűekhez $-o$, így végülis ferde esetet kapnak (a $[+r, -o]$ szintaktikai jegypár ugyanis ezt definiálja). (iii) pedig azt mondja, hogy a legmagasabb *kompatibilis* szerephez járuljon $-r$ (tehát a legmagasabb rangú olyan szereplőhöz, amelyhez nem rendeltünk korábban $+r$ jegyet), ha ez teljesült, akkor a következő kompatibilishoz $+o$, és ha ez is teljesült, akkor a következő kompatibilishoz $+r$. Emögött a következő hierarchiája sejlik fel a szintaktikai funkcióknak:

- (17) $[-r]: \text{SUBJ/OBJ} > [+o]: \text{OBJ/OBJ}_{\theta} > [+r]: \text{OBJ}_{\theta}/\text{OBL}_{\theta}$

Egy további lépéssel még tisztább szintaktikai hierarchiát állíthatunk elő: azt kell értékelni, hogy az iménti hierarchia mely helyezéseit éri el egy-egy szintaktikai funkció. Az alany egyértelműen az első helyen áll, majd a tárgy az első és a második helyen, stb.:

- (18) $\text{SUBJ} > \text{OBJ} > \text{OBJ}_{\theta} > \text{OBL}_{\theta}$

Az ige morfológiai kifejlődése tehát párhuzamos a szintaktikai funkciók fokozatos specifikálódásával. Az I. lépést az ige-tőhöz tartozó tematikus szerkezetre kell alkalmazni, a II. lépést a morfolexikai szabály hozza magával, miközben az ige-tő morfológiai változáson megy át, végül a III. lépést a képzett igealakon kell elvégezni.

3.3.4 Jólformáltsági feltételek

Jó esetben az imént vázolt I-III. lépéssorozat eredményeképpen egy argumentumszerkezet valamennyi argumentuma egyértelműen meghatározott szintaktikai funkcióban részesül. Ezt az ideális helyzetet követeli meg az alábbi (i) jólformáltsági feltétel, mely a generatív elméletekben szokásos *thematisz kritériumoknak* felel meg (pl. Chomsky 1981).

- (19) i Az argumentumszerkezetbeli tematikus szerepek és az elnyert szintaktikai funkciók között kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés kell létesülnön.
 ii *Alanyfeltétel*: Minden lexikai formában kell legyen alany (SUBJ).

Az alanyfeltétel nyelvfüggőnek tűnik, hiszen a magyarban egyáltalán nem kötelező az alanyi pozíciót minden áron betölteni (pl. *Hajnaldik.*), míg az angolban, a németben vagy éppen a 2. pontban tárgyalt norvégban az alany helyén tematikus szereppel nem rendelkező elem is előfordulhat. A Tau modellben, ha nem tartjuk kötelezőnek, hogy

legyen egy ige argumentumszerkezetében központi relatív szerepű argumentum, akkor csak annyit állítunk, hogy ha (egy akkuzatív nyelvben) van központi szerepű argumentum, akkor valamelyik argumentum a kiindulópont relatív jegyet is fogja viselni. Ez pedig pontosan az alábbi összefüggést vonja maga után:

- (20) *Módosított alanyfeltétel*: Minden lexikai formában teljesül, hogy ha van benne tárgy (OBJ), akkor van benne alany (SUBJ) is.

A Módosított alanyfeltétel alkalmazása nem hordozza magában az alany nélküli argumentumszerkezetek elburjánzásának veszélyét, hiszen a 3.3.3/III/iii-ban említett default szabály *-r* jegyű szintaktikai funkciót ír elő a legmagasabb thematikus rangú argumentum számára. Alanytalan vonzatszerkezet tehát csak „erőszakos úton”, azaz morfolexikai szabály bevetésével állítható elő. A *+r* szintaktikai jegyet adó passzivizálás tipikusan ilyen...

A passzivizálás kérdéskörére még részletesen visszatérünk (4.3). Most gondoljuk inkább végig, hogy néhány gyakori argumentumszerkezet-típusnál hogyan zajlik le az argumentumrealizáció bemutatott folyamata!

- (21) *Tranzitív (vki elás vmit vhová)*:

	< ag	pat	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: –			
III. default:			[+r]
	[-r]	[+o]	
szint. funk.:	S	O	OBL _{LOC}
jólform.:	S	O	OBL _{LOC}

Az *elás* ige három argumentumához először egy-egy szintaktikai jegyet rendelünk, thematikus szerepüknek megfelelően. Ha morfolexikai műveletet nem hajtunk végre, akkor a szintaktikai funkciók meghatározását a default szabályok fogják befejezni. A lokálisnak *+r* jegy jár, mert még a témánál is alacsonyabb rangú szereplő. Majd a legmagasabb rangú szereplőknek jár egy *-r*, illetve egy *+o* jegy. Ezzel tényleg teljes mértékben meghatároztuk mindhárom argumentum szintaktikai funkcióját (pontosabban az OBL_{LOC} valamilyen lokális esetet jelöl, aminek pontosabb meghatározása már nem a thematikus elmélet feladata).

Az argumentumrealizáció II. lépésében végrehajthattunk volna valamilyen morfolexikai műveletet, például passzivizálást (ld. alább). Ha ezt a lehetőséget választjuk, akkor az argumentumrealizáció további folyamata is némileg módosul: az ágens a passzivizálás során *+r* szintaktikai jegyet kap, ezért később nem kaphatja meg a default *-r* jegyet. Csak (neki megfelelő) ferde esettel fejeződhet ki, akárcsak a lokális.

A páciens számára viszont még az argumentumrealizációs folyamat végén is kétféle szintaktikai funkció kínálkozik (a *-r* jegyűek: alany és tárgy). A helyzetet az Alanyfeltétel teszi egyértelművé (vagy a módosított változata): a páciensnek alanyesetben kell megjelennie.

(22) Transzítív, passzivizálva (*vmi el van ásva valahova*):

	< ag	pat	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: passz	[+r]		
III. default:			[+r]
szint. funk.:	OBL _{AG}	O/S	OBL _{LOC}
jólform.:	OBL _{AG}	S	OBL _{LOC}

Vessük össze végül, hogy az intranszítív igék (egyetlen) argumentuma milyen módon nyer szintaktikai funkciót az *unergative* (ágensvonzatú), illetve az *unaccusative* (páciensvonzatú) csoportban!

(23) Intranszítív, ágens argumentummal (*vki énekel*):

	< ag >
I. θ -ból fakadó:	[-o]
II. operáció: –	
III. default:	[-r]
szint. funk.:	S
jólform.:	S

(24) Intranszítív, pt/th argumentummal (*vki berúg*):

	< pt >
I. θ -ból fakadó:	[-r]
II. operáció: –	
III. default: –	
szint. funk.:	S/O
jólform.:	S

Az ágens – a szerepéből fakadó -o szintaktikai jegy mellé – a default szabálycsoport révén *-r* jegyet is kap, s ezzel egyértelművé válik alanyi funkciója. A páciens *-r* jegyet kap tematikus jellegéért, a default szabályok alkalmazására viszont nincs lehetőség. Az argumentumrealizációs lépések nem határoznak meg egyértelműen egy szintaktikai funkciót. Azt, hogy végül is a páciens szerepű argumentum is alanyi funkcióba kell kerüljön, az alanyfeltétel követeli meg (itt is megfelel a módosított változata is).

4. Passzivizálási szabályok

4.1 Az alapötlet

A két thematikus elmélet ismertetése után most már belefoghatunk a passzivizálás részletes vizsgálatába. Először az alapötletet kívánom bemutatni – konkrét elmélettől függetlenül, felhasználva viszont azt, hogy az argumentumoknak *hierarchikus* rendje van.

Az 1. pontban a normál (tranzitív igékre alkalmazott) passzivizálás „felszínen észlelhető” folyamatában két elemet tudtunk elkülöníteni: az alany törlését (legalábbis az alanyi és tárgyi funkciók köréből) és a tárgyi funkciójú argumentum alanyi funkcióba helyezését. Vajon mi zajlik e részfolyamatok mögött, a (hierarchiával strukturált) thematikus-szemantikai rendszerben?

I. Elnyomjuk az ágenszt: megakadályozzuk, hogy a legrangosabb thematikus szerep (az ágens) hozzájusson a legrangosabb szintaktikai funkcióhoz (az alanyihoz).

II. Előterbe helyezzük a pácienszt: a páciens jellegű szereplőnek juttatjuk a legrangosabb szintaktikai funkciót.

Azt állítom (és ezt a két konkrét elméletben formálisan le is fogom vezetni), hogy (hierarchiával strukturált) thematikus-szemantikai rendszerben a két elem *egyenértékű* abban az értelemben, hogy bármelyik részfolyamat a kettő közül szükségképpen maga után vonja a másikat is. Az ágens elnyomása maga után vonja a páciens előterbe helyeződését, a páciens előterbe helyezésével pedig egyszersmind elnyomtuk az ágenszt.

Egy *strukturában* tehát, ahol az elemek, folyamatok kölcsönhatásban állnak egymással, a passzivizálást meghatározhatjuk két összetevője helyett pusztán az egyikkel. És mivel egyenértékűek, ezért mindegy, hogy melyikkel.

Most vizsgáljuk meg, hogy vajon az alternatívák közül melyik lenne alkalmazható az intranszítív igékre is! Az alábbi (ii) példában a norvég nyelvben grammatikus eredményt nyújtó intranszítív passzivizálást idézem fel, a (iii)-ban pedig a magyarban helyes intranszítív igét tartalmazó predikatív határozói igeneves szerkezetet:

- (25) i   A kincs el van ásva.
       ii   *Énekelve van. (Det vart sunge.)
       iii   A kalózkod be vannak rúgva.

A norvég passzivizálás csak ágens vonzattal rendelkező intranszítív igékre alkalmazható, tehát a szabályalternatívák közül csak az I. jöhet szóba. Az viszont pontosan azt írja le, ami történik: az ágens elnyomását. A (iii)-ban szemléltetett szerkezetet azonban így aligha állíthatjuk elő, hiszen a bemeneti alakban nincs is ágens. A II. szabályalternatíva viszont alkalmazható! A páciens előterbe állítása ugyan „üres” művelet,

hiszen a páciens a bemeneti alakban is alanyi funkciót birtokolt, de ez csak annyit jelent, hogy a vizsgált grammatikai művelet intranszitiv igékre alkalmazva nem okoz az argumentumok szintaktikai funkciókra való leképezésében változást. És ez így is van: a bemeneti és kimeneti alakban egyaránt alanyi funkcióban található az (egyetlen) argumentum (és nem törlődik, nem nyomódik el). Maga a szabály ettől még nem „üres”, hiszen jellegzetes morfológiai és szemantikai változásokat hoz – a tranzitív és intranszitív esetben megegyező módon.

A szemantikai hatásokat az 5. pontban fogom elemezni, most pedig rátérek az iménti alapötlet formális rendszerekben való leírására.

4.2 Passzivizálás a Tau Modellben

Az imént tárgyalt szabályalternatívák az alábbi módon realizálhatóak a Tau modellben (Alberti (1992) egy definíciójának némi egyszerűsítése):

(26) I. Vonjuk meg a *kiindulópont* relatív jegyet az input argumentumszerkezet negatív polaritású központi argumentumától.

II. Rendeljünk *kiindulópont* relatív jegyet az input argumentumszerkezet pozitív polaritású központi argumentumához.

Tranzitív igék esetében – a Stabilitási megszorítás miatt – a „negatív polaritású központi argumentum” az alanyt, a „pozitív polaritású központi argumentum” pedig a tárgyat jelenti. *Kiindulópont* relatív jeggyel a központi argumentumok rendezett sorozatának első eleme rendelkezik. Ha egy tranzitív ige negatív argumentumától (az alanytól) megvonjuk a *kiindulópont* szerepet (ld. alább a (ii.a) változatot), akkor az nem is maradhat központi argumentum, a rendszert meghatározó Rendezési megszorítás miatt, hiszen a központi argumentumok rendezett sorozatában nem kerülhet a pozitív argumentum mögé. A *kiindulóponti* szerep elvesztése tehát a központi szerep elvesztésével egyenértékű. És megfordítva: a pozitív polaritású központi argumentum *kiindulóponti* szerepe azt jelenti (ii.b), hogy ő az első a központi argumentumok rendezett sorozatában, e sorozatban azonban nem előzhet meg egy negatív argumentumot (Rendezési megszorítás!), tehát a negatív argumentum csak nem központi szerepben fordulhat elő.

(27) i *A kalózok elásták a kincset (egy mély gödörbe).*

absz.: < <kalózok>, <gödör, kincs>, $\emptyset$ >

rel.: < <kalózok, kincs>, {(gödör)} >

- ii *A kincs el van ásva (egy mély gödörbe).*
 absz.: < <kalózok>, <gödör, kincs>, $\emptyset$ >
 a) rel.: < <kalózok, ..., kincs, ...>, {(gödör, ...)} >
 b) rel.: < <kincs, ...>, {(gödör, ...)} >
 c) rel.: < <kincs>, {(gödör), (kalózok)} >

Mindkét strukturális követelmény (ii.a-b) egyaránt a (ii.c) relatív struktúrát határozza meg, tehát egyrészt egyenértékűek, másrészt pedig tényleg helyesen jósolják meg a predikatív határozói igeneves szerkezet vonzatkeretét.

Intranszítív ige esetén, ha az argumentum negatív polaritású (vagyis ágéntív), akkor csak az I. szabályalternatíva alkalmazása jöhet szóba, míg ha az argumentum pozitív, akkor meg csak a II-é.

- (28) i *A kalózok énekelnek.*
 absz.: < <kalózok>, $\emptyset$, $\emptyset$ >
 rel.: < <kalózok>, $\emptyset$ >
 ii *Det vart sunge. 'Éneklés folyt.'*
 absz.: < <x>, $\emptyset$, $\emptyset$ >¹⁸
 a) rel.: < <kalózok, ...>, {(kalózok)} >
 b) rel.: < < $\emptyset$, $\emptyset$ >, $\emptyset$ >

A fenti elemzésben a (ii.a)-ban közölt strukturális követelményt a (ii.b)-beli relatív szerkezet valósítja meg,¹⁹ azaz egy teljesen üres vonzatkeret. Ez megfelel a tényeknek: annyit állítunk, hogy „éneklés folyt”, és nem kívánjuk (a használt igealakkal nem is tudjuk) megnevezni az éneklési szituáció szokásos szereplőit, az *éneklőt* és az *éneket*.

Az alábbi elemzésben ellenben éppen az a követelmény, hogy az éneklők legyenek kiindulóponti szerepben, azaz a központi argumentumok rendezett sorozatának élén (ii. a). Ezt a követelményt maga az eredeti relatív struktúra elégíti ki (vö. (ii. b) és (i)-ben a relatív struktúra). Ez felel meg a 4.1-ben említett „üres” szabályalkalmazásnak.

- (29) i *A kalózok berúgnak.*
 absz.: < $\emptyset$, <kalózok>, $\emptyset$ >
 rel.: < <kalózok>, $\emptyset$ >

¹⁸ Az x változójel az abszolút szerkezetben az *implicit* argumentumra utal. A személytelen forma mögött is ott van az éneklők szerepe, megnevezésük nélkül. Egyébként egy y változó megjelenítése is indokolt lenne a pozitív argumentumok között, ami az ének szerepére utalna.

¹⁹ A bemeneti alanynak az elhagyásáról vagy ferde esettel való kifejeződéséről az 5. pontban lesz szó.

- ii *A kalózkod be vannak rúgva.*
 absz.: $\langle \emptyset, \langle \text{kalózkod} \rangle, \emptyset \rangle$
 a) rel.: $\langle \langle \text{kalózkod}, \dots \rangle, \emptyset \rangle$
 b) rel.: $\langle \langle \text{kalózkod} \rangle, \emptyset \rangle$

A normál „transzitiv passzivizálás” argumentumrealizációs hatását tehát a Tau modellben kétféle módon is definiálhatjuk a relatív struktúrára kirótt követelmény segítségével. Mindkét definíció értelmezhető az intranszitiv igék egy-egy (éppen ellentétes) csoportjában (is). Az egyik a „norvég passzivizálást” definiálja, a másik pedig azt a grammatikai műveletet, amelyet immár némi joggal nevezhetünk „magyar passzivizálásnak”.²⁰

4.3 Passzivizálás az LFG-ben

A 4.1-ben ismertetett alapötlet az LFG-ben az alábbi szabálpár alakjában realizálható:

- (30) I. $\langle \emptyset, \dots \rangle$ argsz-ben: $\emptyset \rightarrow [+r]$
 II. pt/th $\rightarrow [-o]$

Mivel a legrangosabb szintaktikai funkció (az alany) negatív jegyekkel rendelkezik ($[-r, -o]$), ezért $+r$ hozzárendelése a legmagasabb tematikus rangú argumentumhoz annak *elnyomását* jelenti (ezt a szabályt adtam meg 3.3.3/II-ben), míg $-o$ hozzárendelése a pácienshez (thémához) annak *előtérbe állítását*.

Transzitiv igealakra alkalmazva az általam javasolt II. passzivizálási szabály is előállítja a megfelelő vonzatkeretet:²¹

²⁰ A predikatív határozói igeneves szerkezet Tau modellbeli kezelésének egyik alapvető előnye abban áll, hogy a kétféle vonzatkeret-változást egyetlen szabálylépésbe lehetett belefoglalni. Ugyanez igaz a magyar *műveltetésre* is, nem arról van szó tehát, hogy a Tau modell kizárólag a passzivizálás elegáns kezelésére van kihegyezve.

Komlósy (1992, 6. 3: 441–4) a produktív műveltetéssel járó szintaktikaifunkció-változást úgy foglalja össze, hogy intranszitiv alapige alanyából tárgy lesz (*Mari dolgoztatja Pétert*), míg transzitiv alapige alanyából VAL-vonzat, tárgya pedig marad tárgy (*Mari levelet írat Péterrel*), miközben mindkét esetben egy új argumentum jelenik meg az alanyi funkcióban. E két változást a Tau modellben egyetlen egyszerű szabály is képes előidézni: „Rendeljünk kiindulópont relatív jegyet egy (az input argumentumszerkezethez képest) új argumentumhoz!” A szabály hatása intranszitiv alapigére: a bemeneti alany kiindulóponti relatív helyzetét elvesztve már csak végponti relatív jeggyel bír, azaz tárgyi funkcióban jelenik meg. Transzitiv alapige esetén pedig a Stabilitási megszorítás azt a kimeneti vonzatszerkezetet részesíti előnyben, ahol a végpont relatív jegyet a pozitív polaritású argumentum viseli, tehát továbbra is a bemeneti tárgy, és nem a bemeneti alany. A VAL-vonzat az abszolút rendezésben középre kerülő argumentum tipikus kifejezőjének tűnik (vö. *Péter megrakja a szekert szénával*).

²¹ Finom értelmezési kérdés, hogy a default szabályok alkalmazása *kötelező-e*, vagy hogy mikor kell őket alkalmazni. A II. passzivizálási szabály alkalmazása után ugyanis nyomban teljesen specifikálttá válik a szintaktikai vonzatkeret. Ha mégis alkalmaznánk azt a default szabályt, amely a tematikusan legrangosabb

(31) i   Transzítív, passzivizálva I. szabállyal (*vki elás vmit vhová*):

	< ag	th	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: I. passz.	[+r]		
III. default:			[+r]
szint. funk.:	OBL _{AG}	O/S	OBL _{LOC}
jólform.:	(OBL _{AG})	S	OBL _{LOC}

ii   Transzítív, passzivizálva II. szabállyal (*vki elás vmit vhová*):

	< ag	th	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: II. passz.		[-o]	
III. default:			[+r]
szint. funk.:	S/OBL	S	OBL _{LOC}
jólform.:	(OBL)	S	OBL _{LOC}

Intranszítív eset, ágens alany: csak az I. szabályváltozat alkalmazható, mert a II. szabály alkalmazásához kéne páciens/théma. Továbbra is eltekintve az OBL argumentum törlésének kérdésétől, helyes leírását kaptuk a norvég passzivizálás vonzatszerkezet-változásának.

(32) Intranszítív, passzivizálva I. szabállyal (*vki énekel*):

	< ag >
I. θ -ból fakadó:	[-o]
II. operáció: I. passz.	[+r]
III. default:	
szint. funk.:	OBL
jólform.:	(OBL)

Intranszítív eset, páciens alany: csak a II. szabály alkalmazható, az I. szabály ugyanis *+r* szintaktikai jegyet kívánna adni a legmagasabb rangú argumentumnak,

kompatibilis argumentumhoz *-r* jegyet rendel, akkor két alanyt tartalmazó, tehát rosszulformált vonzatszerketet kapnánk. Felvetődik, hogy ezzel megsértjük a monotonitás alapvető elvét.

Látok olyan értelmezési lehetőséget, amely mellett a megadott argumentumrealizációs szabályokon sem kell módosítani, de a monotonitási elv sem kerül veszélybe. Ez a megoldás azon alapul, hogy a soklépéses argumentumrealizációs folyamat nem más, mint a szintaktikai vonzatszerkezet fokozatos specializálása. Minden lépés után lehetséges vonzatszereteknek egy halmazával állunk szemben. Olyan szabályt nem szabad alkalmazni, amely után e vonzatszeret halmaz nyomban üressé válna. Az argumentumrealizációs algoritmus pedig addig tart, amíg a lehetséges vonzatszeretek halmaza nem szűkül pontosan egyeleművé (vagy nem fogynak ki végleg a szabályokból). A *default* szabályok szellemének tökéletesen ellentmondana, ha maradéktalanul determinált vonzatszerketre is kötelező lenne alkalmaznunk.

ami most történetesen a téma/páciens lenne, mely a tematikus szerepből fakadóan már előzőleg *-r* jegyet kell kapjon. A II. passzivitizálási szabályalternatíva viszont helyesen produkálja a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet létrejöttét kísérő „üres” argumentumszerkezet-változást:

- (33) Intranszitiv, passzivitizálva II. szabállyal (*vki berúg*):

	< pt >
I. θ -ból fakadó:	[-r]
II. operáció: II. passz.	[-o]
III. default:	
szint. funk.:	S
jólform.:	S

Érdeemes felidézni a passzivitizálás nélkül szintaktikai funkciót nyerő unaccusative intranszitiv ige esetét:

- (34) Intranszitiv, pt/th argumentummal (*vki berúg*):

	< pt >
I. θ -ból fakadó:	[-r]
II. operáció: –	
III. default: –	
szint. funk.:	S/O
jólform.:	S

A végeredmény a két esetben ugyanaz: az egyetlen argumentum alanyként realizálódik. A különbség abban áll, hogy a passzivitizációs esetben egy explicit szabály jelöli ki az alanyi pozíciót (mely társítható morfológiai és szemantikai hatásokkal), míg a passzivitizálás nélküli esetben csak az alanyfeltétel szűrőhatásának köszönhetően vezetjük le az alanyi funkciót. Egyetlen argumentumból álló argumentumszerkezet esetén tehát már egy *-r* jegy is determinálja a SUBJ végeredményt, a passzivitizálásnak köszönhető *-o* jegy „üres” információnak tekinthető ebben az értelemben.

A következő pontban a különféle passzivitizációtípusok definiáló szabályának és szemantikai jellegzetességeinek kapcsolatát szándékszom feltárni.

5. A magyar passzivitizálási művelet sajátosságai

5.1 Korlátozott produktivitású állapotpasszív

A legkomolyabb akadály elhárult az elől, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet és az aktív igealak között egyfajta passzivitizálási kapcsolatot lássunk, mivel az „intranszitiv” esetet ugyanarra a szabályra tudtuk visszavezetni, mint ami a „transzitiv” esetet definiálja, és ami a passzivitizálásnak egy ekvivalens definíció-

ja. Kétségtől vannak azonban e magyar passzivizálásnak sajátos tulajdonságai (ld. 1. pont): gyenge produktivitása és állapotok leírására való korlátozódása.

Mivel a norvég passzivizálást más szabályból vezettem le, mint a magyart,²² esetleg arra van remény, hogy a két szabály formai különbségéből le lehet vezetni szemantikai különbségüket is. Ezt az utat fogom járni. Elvi tisztázást igényel azonban az, hogy egy szabály formai sajátosságai milyen kapcsolatban lehetnek szemantikai hatásával.

Térjünk vissza egy pillanatra ahhoz a gondolathoz, hogy rendszerben/strukturában vizsgálunk kapcsolatokat és folyamatokat. Ennek azt az előnyét aknáztuk ki, hogy összetett folyamatokat egyetlen vonásuk alapján is meg tudunk határozni, hiszen a további vonásokat – kihasználva a rendszerben működő általános elveket – a definiáló tulajdonság szükségszerű következményeinek tekinthetjük. Erre támaszkodva az alábbi általános hipotézist szeretném javasolni:

Hipotézis egy összetett strukturális változás és szemantikai hatásának kapcsolatáról: a szemantikai hatást döntően az összetett strukturális változás definiáló eleme határozza meg.

Szemantikai hatások konkrét kiszámítására természetesen csak azután kerülhetne sor, hogy az általános hipotézisben szereplő fogalmaknak (szemantikai hatások elemei, strukturális változások elemei és e két szint kapcsolata) konkrét formális elméletekben megadnánk az interpretációját. Erre most nem vállalkozom, megpróbálom viszont az általánosság szintjén megragadni a hipotézis számunkra érdekes következményét.

Ugyanazt az összetett strukturális változást különböző elemei alapján is definiálhatjuk, következésképpen különböző szemantikai hatásokkal járhat együtt. Még inkább igaz ez a norvég és a magyar passzivizálás összevetése esetén, hiszen strukturális manifesztációjuk csak a tranzitív igék körében azonos. Ahogyan az intranszitiv igék körében működnek, az egyértelműen igazolta, hogy más a grammatikai műveletek definiáló eleme. Annyit tehát minimálisan levezethetünk a hipotézisből, hogy a norvég és a magyar passzivizálást kísérő szemantikai jelenségek eltérése nem meglepő.

Az eltérés lényege jóslatom szerint abban áll, hogy a norvég passzivizálás definiáló eleme az *agens elnyomása*, míg a magyar passzivizálása a *páciens előtérbe helyezése*. E hasonlatokkal strukturális változásokat kívántam érzékeltetni, de szemantikai hatásként is értelmezhetjük őket. A tárgyalt norvég passzív szerkezetet akkor használják, ha az *agens* személyét a leírandó szituációban érdektelennek találják. E szemantikai funkciót a magyarban nagyjából az *általános alany* látja el: *Ebben a kocsmában hétvégén mindig éjjelig énekelnek*. A strukturálisan értelmezett „agens-elnyomáshoz” tehát (amit az LFG-ben egy +*r* jegy hozzárendelése (vagy Bresnan (1990) cikkében a legmagasabb tematikus rangú argumentum eltörlése), a Tau mo-

²² A két szabályt az összehasonlítás össze, hogy a passzivizálás természetes bázisának tekinthető tranzitív igék körében egyenértékűek.

dellben pedig a kiindulópont relatív jegy megvonása valósít meg) az a hatás társul, hogy a beszélő irrelevánsnak (vagy ismeretlennek) tartja az ágenszt.

A tárgyalt magyar passzivizálás lényege viszont a páciens előtérbe helyezésében áll. Hadd utaljak most a Tau modell Rendezési és Stabilitási megszorítására, melyek azt sugallják, hogy a beszélő egy szituáció „relatív” elemzésekor nem módosíthatja a szituáció szereplőinek alapvető jellegét (ki agentív, ki páciens jellegű, ki hat kire), csupán kiemelheti azt. A páciens előtérbe helyezése tehát éppen az ő *páciensi mivoltának* a hangsúlyozását jelenti, *behatottságára* irányítja rá a figyelmet. Túlzás lenne strukturális változások és szemantikai hatások között determinisztikus kapcsolatot várni, de egy olyan sejtés nem tűnik túl merésznek, hogy egy pácienszt előtérbe állító strukturális változáshoz szemantikai hatásoknak egy olyan köre társul, melybe a *behatottsági állapot leírása* beletartozik, de például az ágens irrelevánsnak bélyegzése nem.

Felvetődhet a kérdés, hogy a tranzitív igékre korlátozódó *angol* passzivizálásnak mi a definiáló eleme. Azt gondolom, hogy a rokonnyelvekhez hasonlóan az *ágenselnymás* a döntő, ezért is tartotta magát sokáig az a nézet, hogy a passzivizálási transzformációval nem jár jelentéstudóbblet (Chomsky 1957). Később érveltek néhányan amellett (pl. Keenan (1984)), hogy bizonyos passzív szerkezetekben igenis tetten érhető a páciens intenzívebb/jelentősebb behatottsága. Ez éppen az (elsődlegesen ágenselnymó) passzivizálástípus *másodlagos* szemantikai hatásának tulajdonítható.

Visszatérve a „pácienszt előtérbe állító” magyar passzivizálásra, egy szélesebb körű vizsgálódás nyilvánvalóvá teszi, hogy a beszélők szerint egyértelműen elfogadható esetek köre *szűkebb* az eddig tárgyalt körnél, vagyis a tranzitív és unaccusative (mediális) intranzitív igék körénél. Ez a tény természetesen gyengíti az elemzésemet, mentséget jelent viszont, hogy a szűkülés a tranzitív igék körét éppúgy érinti, mint az intranzitívakét. Tekintsük az alábbi, talán senki számára nem teljesen elfogadhatatlan megítéléseket:

- (35) i   *ki van lyukadva, be van horpadva, el van rozsdásodva, rá van erősítve, ki van lyuggatva*
 ii   *”fel van robbanva, ”meg van semmisülve, ”meg van születve, ”létre van hozva*
 iii   *meg van hűlve/fázva, el van romolva*
 iv   *”meg van gyógyulva, ”meg van javulva*
 v   *’meg van gyógyítva, ’meg van javítva*
 vi   *”meg van látva, ’el van olvasva, ki van olvasva, el van keseredve*

Részletes szemantikai elemzésekbe nem kívánok bocsátkozni, csupán néhány felsejlő tendenciára szeretnék utalni. Egyértelműen jók a lokális vagy részleges állapotváltozások eredményét leíró példák (i), ahol tehát valami, ami már az állapotváltozás előtt is létezett, *némi* változást szenved, de alapvető létében nincs közvetlenül veszélyez-

tetve. Rosszak viszont azok a példák (ii), ahol még vagy már nem létező (nem a főnév által megnevezett alakban létező) dolgok állapotára próbálunk utalni.²³ (iii) és (iv) összevetése egy olyan tendenciát hivatott illusztrálni, miszerint a *negatív* állapotokat leíró példák sokkal gyakoribbak, mint a pozitívakét (Bodó 1995). Bodó ebben a nyelvbe (is) beépült pesszimista világszemlélet megnyilvánulását látja (ld. pl. Himnusz), de én egy ellentétes értelmezést is el tudok képzelni. Ész szerint a dolgok alapvetően jók, ez az ő default állapotuk, egy állapotváltozások (!) végeredményét leíró szerkezetre tehát éppen a negatív esetekben van szükség.

(v) és (iv) példáinak megítélésem szerint markánsan eltérő elfogadhatósága azzal hozható kapcsolatba, hogy a szóban forgó passzivizálástípusnak nem az ágens-elnomás a célja. Ha tehát egy állapot leírását gazdagítjuk az ágens szerepére való utalással (annak megnevezése nélkül), az segít abban, hogy már „érdemesnek” talál-tasson a predikatív határozói igeneves szerkezet arra, hogy őt válasszuk. A páciens megváltozott állapotára való utalás ugyanis összefonódik annak közlésével, hogy egy ágens elvégzett valamit.

A predikatív határozói igeneves szerkezet korlátozott produktivitásának kulcsa ugyanis nyilván ebben rejlik, vagyis hogy *érdemes-e* használni egyáltalán, tud-e többletjelentést nyújtani az állapotváltozás befejezettségét leíró mondatformához képest (*megjavult, meggyógyult, elkeseredett, valaki meggyógyította*, stb.) (Károly 1959). A beállt állapot maga vajon több-e a hozzá vezető folyamat eredményénél? Nyilván ez a beszélő *relatív* hozzáállásán áll vagy bukik, ezért hangzik el (vagyis ezért jelenik meg a performancia szintjén) annyi, „tárgyilagosan megítélve” gyanús predikatív határozói igeneves szerkezet. A „tárgyilagos megítélés” arra utal, hogy a beszélők által *tipikusan* relevánsnak ítélt állapotok megnevezése épül be stabilan a lexikonba: például eszközök ilyen-olyan hibái, betegségek, lelkiállapotok.

Segít a lexikalizálódásban az, ha a beállt állapot jól mérhető, látványos. A korábbi példasor ezt megerősíteni látszik. *Nem ri le például valakiről, hogy meg van látva* (vi), ezért ez a szerkezet igazán jó mondatot nem képes alkotni. Esetleg egyetlen esetben mégis: a számháborúban, ahol ez egy játékosnak a játékban betöltött szerepében *döntő* változást hoz.²⁴ Az *elolvas* és *kiolvas* igék (vi) finom jelentéskülönbsége pedig éppen azt teszi lehetővé a beszélő számára, hogy különböző mértékben irányítsa rá a figyelmet a célirányos folyamatra illetve a bekövetkezett állapotra. A *kiolvasott* könyvhöz társítjuk a több számfüzet.²⁵

²³ Bujdosó István megfigyelése (személyes kommunikáció).

²⁴ Bujdosó István megjegyzése (személyes kommunikáció).

²⁵ További szemantikai tényezők is szűkítik a predikatív határozói igeneves szerkezet elfogadhatóságát köré, valószínűleg összefüggésben a *célirányos* (telikus) értelmezhetőség redukciójával. A *mozzanatos* (**meg van csörrenve*; Károly 1959) vagy *pillanatnyi* (*el van indulva) igével alkotott szerkezetek gyakran elfogadhatatlanok, illetve itt is felbukkan az a jelenség, hogy a tranzitív igék körében elfogadhatóbbak: pl. (?)*el van indítva* (de Groot 1995). A magyarázat ismét az lehet, hogy az ágens szempontjából célirányosan értelmezhető a szerkezet: ő elvégzett valamit, elindította mondjuk a vonatot.

A lényeg tehát az, hogy a leírt és szabályba foglalt magyar passzivizálás semmiképpen sem a szintaxisban produktívan működő szabály (bár az LFG tárgyalt verziójában (Bresnan–Kanerva 1989) a legproduktívabb passzivizálást sem tekintenék annak), hanem (csupán) egy *lexikai redundanciaszabály* (pl. Komlósy 1992). Ami azt jelenti, hogy a lexikonba külön-külön felvett alakok között fogalmaz meg egy rendszeres összefüggést (ami segít a lexikon elsajátításában és megjegyzésében, hiszen redukálja a lexikon információtartalmát).²⁶ A magyar és angol passzivizálás markánsan eltérő produktivitását (mármint viszonyítva a megfelelő definiáló szabályba foglalt értelmezési tartományhoz) az eddigiek szellemében annak tulajdonítom, hogy a *páciens* (és *beállt állapotot*) *előtérbe helyező* predikatív határozói igeneves szerkezetek lexikalizálódásának súlyos feltétele van: az, hogy a szerkezet által leírt állapot *releváns* legyen a nyelvbéli konstruált valóságban. Az ágenselnymást viszont mindig lehet értelmezni az ágens *jelölétének* ignorálásaként (ez az automatikus lehetőség a páciens elétérbe állító passzivizálás során nem áll fenn, hiszen itt a páciens a bemeneti és kimeneti változatban egyaránt megnevezzük).²⁷

5.2 További megjegyzések a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet alkalmazási köréről

5.2.1 Ágens, páciens és a többiek

Az eddigiekben a tranzitív ige alanyát gyakorlatilag azonosítottam az ágenssel, az intranszitiv ige argumentumát pedig a pácienssel (unaccusative ige), vagy szintén az ágenssel (*unergative ige*). Ha úgy tetszik, jelen tanulmány ezekről az esetekről szól. Valójában azonban azt kell tekinteni, hogy milyen argumentumjellemző jegyekből indultunk ki a két formális elméletben (LFG, Tau modell). Az alábbiakban például a „passzív alany” *experiensnek*, *végpontnak*, *kezdőpontnak*, *stimulusnak* (hatás nem akaratos kiváltója), illetve *thémának* (nem változó szereplő) tekinthető.²⁸

- (36) i   *Péter {el van keseredve} / {meg van hatódva a kedvességünkötől}.*
 ii   *A vagon jól meg van pakolva szénával.*

²⁶ A birtokos szerkezetek értelmezése kapcsán amellet érveltem (Alberti (1995), Kálmán (1990) elképzelésére támaszkodva), hogy a különböző generatív nyelvelméletekben szokásos lexikonnál jóval gazdagabb szerkezetű, enciklopédikus jellegű lexikonra van szükség a grammatikai szempontból releváns jelenségek leírásához. A predikatív határozói igeneves szerkezetek lexikonban való megjelenítése is enciklopédikus jellegű tudást feltételez: a dolgok *releváns* állapotainak ismeretét, beleértve ebbe a relevancia különböző fokainak a lexikai hálózaton értelmezett valamiféle távolság- vagy elérhetőségfogalom segítségével való megragadását.

²⁷ Ez mindenesetre egy világos különbség a kétféle *definiáló szabállyal* meghatározott passzivizálástípus között. Persze ahogy a formális definiáló szabályoknak a jelentéshatásokkal való kapcsolatáról nincs egzakt elméletünk, ugyanúgy a produktivitással való kapcsolatukról sincsen. Igenis elvszerű azonban (és későbbi egzakt elméletekbe beépíthető) az a gondolat, hogy a formális definiáló szabályok szintjén kimutatott *különbségek* szolgálhatnak a jelentéshatásokban, illetve a produktívításban fellépő különbségek indokául.

²⁸ Pl. a Komlósy (1992) által vázolt rendszerben, bár mint utaltam rá, a szerepbesorolás bizonytalanságai miatt egyes felfogásokban akár mindhárom szerepet páciensnek lehetne tekinteni.

- iii *A raktár teljesen ki van ürítve.*
- iv *”A zaj meg van hallva.*
- v *”Mari meg van kedvelve/utálva. Mari le van fényképezve.*

A Tau modell számára azonban mindezen alanyi argumentumok egyformán pozitív polaritású, a bemeneti alakban végpont relatív jeggyel bíró argumentumok. A passzivizálási szabály tehát végrehajtható, a kimeneti szerkezetek elfogadhatóságára pedig a végállapot 5.1-ben tárgyalt „relevanciája” van befolyással. Az aktív alakban tárggyal kifejezett kezdő- vagy végpont például tipikusan behatott, hiszen ezért tölti be ő a tárgyi funkciót (ii, iii). Ellentétben a stimulussal és a deklaráltan nem változó témával (iv, v). Érdekes az (v)-beli utolsó példa, ahol Mari ugyan nem változik, viszont szó szerint *látványos* eredménye van a cselekvésnek.

A probléma további tárgyalába nem kívánok belebocsátkozni, mert az egyenértékű a Tau modell struktúráinak a hagyományos tematikus rendszerekkel való összevetésével.

5.2.2 Visszaható jelentésű igecsoport

Károly (1959), Rácz (1974) és de Groot (1995, (90)) egyaránt elfogadhatónak tartja a Károly (1967) által *visszaható jelentésűnek* nevezett igékkel alkotott predikatív határozói igeneves szerkezeteket, az én intuíciómmal ellentétben (mely szerint az alábbi példák valamivel rosszabbak például a minden vitán felül álló *ki van merülve* típusnál):

- (37) *^(?)Meg vagyok mosakodva / fésülködve / borotválkozva.*

De Groot (1995: 305) egyenesen arra az általánosításra ragadtatja magát, hogy az intranzitív ágentív (unergative) telikus igék helyes predikatív határozói igeneves szerkezetet képesek alkotni. Mint (iv) mutatja, ez csak erre a különleges igecsoporthoz igaz (és ebben Károly (1959) és Rácz (1974) álláspontja is az enyémet támogatja). Az sem nyilvánvaló, hogy Károly (1967) *visszaható jelentésű* igecsoportját szükségszerű lenne az unergative csoporton belülre helyezni, hiszen elképzelhető, hogy a „thematiszus szinten” ezen intranzitív igék egyetlen argumentuma az ágensi szerep mellett páciensi szerepet is kap. Ezt támasztják alá az alábbi parafrázisok, melyeknek a visszaható jelentésű igékkel való kapcsolata valószínűleg éppúgy részét képezi a nyelvi kompetenciánknak, mint mondjuk az aktív és a megfelelő passzív alakok kapcsolata:

- (38) *Megmostam / megfésültem / megborotváltam magam.*

Ha tehát a „magyar passzivizálás” műveletét ezen igecsoporthoz alkalmazandónak gondoljuk, akkor azt kell ábrázolnunk a formális elméletekben, hogy egy adott argumentum egyszerre ágens és páciens. Ennek semmi akadálya nincsen az LFG-ben (Bresnan és Kanerva 1989, (31)), ahol egy ilyen *agens* + *páciens* szerepű argumentum

nyelvfüggő módon kap szintaktikai jegyet. Az említett példában a *chichewa fut* ige -*r* szintaktikai jegyet kap, ami a páciensre jellemző.²⁹ Ugyanezt a *megborotválkozik* igével is megtehetjük. A Tau modellben ennek az eljárásnak az felelne meg, hogy egy argumentum egyszerre lehetne az abszolút szerkezetben az utolsó negatív és az első pozitív polaritású elem,³⁰ és így már alkalmazható lenne a javasolt passzivizálási szabályom.

Ha nem akarjuk, hogy a „magyar passzivizálás” szabálya helyesnek jósolja a visszaható jelentésű igékkel alkotott predikatív határozói igeneves szerkezeteket, akkor ezt az igecsoportot olyan unergative csoportnak kell tartanunk, amely bizonyos okok miatt erősen csábítja a beszélőket arra, hogy „túlalkalmazták” a szabályt, amely elvileg csak az unaccusative igékre alkalmazható. A csábítás egyik oka nyilván az, hogy a mindennapi tevékenységeink szempontjából nagyonis releváns állapotokat írhatunk le a segítségükkel. Van azonban egy ízig-vérig nyelvészeti érvem is, mely az említett visszaható jelentésű igecsoport azon sajátosságán alapul, hogy mindegyik igének van tranzitív párja. Kézenfekvő lenne, hogy e tranzitív igékből kiindulva alkossunk olyan predikatív határozói igeneves szerkezeteket, amelyek a *borotváltság*, *jólfésűtség*, stb. állapotára utalnának. Ezt azonban nem tehetjük, mert az alább bemutatott szerkezetek – nyilván éppen a visszaható jelentésű igék léte miatt – erőteljesen azt sugallják, hogy a passzív alakkal leírt cselekvés ágense különbözik a páciensétől:

(39) *Meg vagyok mosva / fésűlve / borotválva.*

Két szék között a pad alá estünk! Olyan releváns állapotoknak a leírására, mint a *borotváltság*, *jólfésűtség*, stb. két lehetőségünk is lenne, de az egyik „szabálytalan” (amit az unergativenak tekintett visszaható jelentésű igéből képzünk), a másik pedig szabályos (amit a tranzitív igéből képzünk), de tartalmaz egy hamis jelentéselemet. Mi a megoldás? Használjunk egy „szabálytalan”, de korrekt jelentést hordozó alakot, amit némileg legitimál szabályos párja!³¹ Gyakorlatilag az első alternatívához kanyarod-

²⁹ Dowty (1991) is úgy foglал állást az intranszitiv igecsoport unaccusative/unergative kettéválasztásáról, hogy az – mármint a határvonal – nyelvfüggő. Egy intranszitiv ige argumentumában ugyanis valamilyen mértékben keverednek az ágensi és páciensi vonások, így szinte esetlegesnek tűnik, hogy egy-egy igecsoport melyik nyelvben melyik oldalára kerül a határvonalnak. A tárgyörléssel létrehozható „nagyon ágéntív” igéknek persze (*Péter a konyhában eszik*) mindenképpen az unergative csoportba kell kerülniük az elmélet szerint, különben az semmitmondóvá válna. Károly (1967) igenévszisztemét alapul véve például felvethető, hogy a magyarban az unaccusative igecsoportot a mediális és a visszaható jelentésű igék alkotják, kiegészítve a régies passzív alakok csoportjával (*mosatik, találtatik*). Rájuk még visszatérek.

³⁰ A *gurul/repül* igitípus kezeléséhez úgyis szükségesnek látszik egy ilyen megoldás (ld. pl. Komlósy (1982), Jackendoff (1987)). Arról van szó, hogy az „*x legurult a dombról*” mondat alanyának néha tulajdonítunk akaratlagosságot, néha nem. Komlósy kaukázusi nyelvekből származó példáiban a két értelmezési lehetőséget kétféle esettel tudja érzékeltetni a nyelv.

³¹ Nyilván ez a nyelvi változás egyik hajtómotója: szabályokat „szabálytalanul” kiterjesztünk, mert a kapott új alakokat egyértelműen, jól tudjuk értelmezni. Ez történik például a befejezett melléknévi igenevek

tunk vissza. Ugy teszünk, mintha tranzitív igét passzivizálnánk (melynek tárgya *páciens*), de közben egy visszaható jelentésű igén operálunk, hogy megfelelő jelentésű alakat nyerjünk.

5.2.3 Az ágens kifejezése ferde esettel

Mi történik a passzivizálás során a bemeneti alannal, ami általában ágens szerepű? Még egyetlen nyelvészeti iskolán belül is ingadozik az elemzés: a kimeneti alakban megjelenő ágenst tekinthetjük fakultatív (elhagyható) vonzatnak (Bresnan és Kanerva 1989), de tekinthetjük szabad határozónak is (Bresnan 1990). Kifejezője mindkét esetben egy olyan eset vagy appozíció, mely kanonikusan hozzátartozik az ágens tematikus szerephez.³² Az angolban a *by* prepozíció, míg a magyarban az *által* névutó.³³

Tekintsük az *által* névutó viselkedését az alábbi példákban, melyek egy-egy passzivizálástípust szemléltetnek (Károly 1967, Laczkó 1993):

- (40) i   [?]*A ruha mosatik (Erzsi által).*
- ii   *a(z) (Erzsi által) (ki)mosott ruha*
- iii   *A ruha ki van mosva (*Erzsi által).*

A passzivizálásnak a magyarban felbukkanó különféle megnyilvánulásairól az 5.2.4. pontban fogok szót ejteni. Most összpontosítsunk az ágens kifejezési lehetőségére! Az (i-ii) példában szabadon elhagyható *által* névutós csoport jeleníti meg az ágenst, ahogyan azt az LFG fent tárgyalt elméletei jósolják. Az általam passzivizálásnak nyilvánított predikatív határozói igeneves szerkezet viszont nem fogadja be az *által* frázisát (iii).

Ez de Groot (1995, 303. o., (82)) számára (újabb) érv a tárgyalt szerkezet passzivizálásként való felfogása ellen. Én azonban azt gondolom, hogy az *által* frázisa egy olyan szemantikai szinten kerül konfliktusba a predikatív határozói igeneves szerkezettel, mely aligha tekintendő annak a szintnek, ahol a passzivizálást definiálnunk célszerű. Konkrétan arra gondolok, hogy az *által* frázisa egy *zajló* cselekvés vagy történés ágensét szokta jelölni (pl. (i)), a predikatív határozói igeneves szerkezet

---

sajátos (sport-) újságírói használata esetében is (Rácz 1974, 1975, 1983, Szabolcsi és Laczkó 1992, Laczkó 1993).

³² Az *alany* szintaktikai funkció (illetve a nominatívusz) tematikusan *heterogén*, nem tekinthető az ágens kanonikus kifejeződésének, bár kapcsolatuk vitathatatlan. E kapcsolatnak azonban más a lényege. Mint a 3. pontból kiténik, arról van szó, hogy a tematikus hierarchiában élen álló ágens szerep „alap esetben” a „legértékesebb” szintaktikai funkciót, az alanyit fogja megkapni.

³³ A Tau modellben nem határozom meg egyértelműen, hogy a központi szerepét elvesztő negatív polaritású (ágentív) argumentummal mi történjen: maradjon-e explicit nem központi argumentum, avagy teljesen törölődjön az (explicit) argumentumok köréből. A nem központi szereplőket olyan eset vagy appozíció kell megjelölje a vonzatkeretben, mely *abszolút* szerepükhöz illik. Lényegében valamilyen *kanonikus* argumentumrealizációról van tehát szó.

viszont olyan állapotot ír le, melynek előidézője – az ige által leírt cselekvés ágense – az állapot fennállásának idején már tipikusan nincs is a színen.

Ezt a fenti (ii) példamondat egyik (előidejű) értelmezése kapcsán is elmondhatnánk, ahol mégis meg tud jelenni az *által* frázis (pl. *az Erzszi által kimosott ruha*). Magyarazatként azt mondhatjuk, hogy ebben a szerkezetben először ágenst csatolunk, és utána tesszük az „egészet” – ágensestül, mindenestül – előidejűvé. Vajon ezt miért nem tehetjük meg a predikatív határozói igeneves szerkezettel?

A magyarázat meglátásom szerint abban rejlik, amit 5.1-ben fejtegettem a predikatív határozói igeneves szerkezet *legitimációjával* kapcsolatban. A kérdés az volt, hogy „a beállt állapot maga vajon több-e a hozzá vezető folyamat eredményénél”. A kettő közti különbség *relatív*, a beszélő szándékán múlik, a beszélő tulajdoníthat különös jelentőséget *magának a beállt állapotnak*, szemben a hozzá vezető folyamat-tal. Eszerint a predikatív határozói igeneves szerkezet választása mögött pontosan a *beállt állapotnak* a hozzá vezető folyamattól való elidegenítésének a relatív szándéka áll. És ez teszi kizárttá az egyébként fakultatív *által* frázis használatát a predikatív határozói igeneves szerkezetben.

5.2.4 A passzivizálás egyéb fajtái a magyarban

E tanulmány 4. pontjában elméleti levezetését adtam a „normál” (transzítív) passzivizálás két lehetséges kiterjesztésének, melyeket időnként egyszerűen „norvég”, illetve „magyar” passzivizálásnak neveztem. Pontosabb lenne azonban *ágenselnymó*, illetve *pácienspreferáló* passzivizálástípusról beszélni. Egy nyelvben ugyanis többféle szerkezet is előfordulhat, amit a tárgyalt formális definíciók alapján passzivizálásnak titulálhatunk, különféle szemantikai tartalmakkal. Nem nyilvánvaló, hogy van-e kapcsolat a nyelvtípus és az adott nyelvben felbukkanó passzivizálások fenti kategorizálása között (*transzítív / ágenselnymó / pácienspreferáló*). A passzivizálás típusa és szemantikai tartalma között azonban kapcsolatot látok (5.1), mely az *ágenselnymó*s, illetve a *pácienspreferálás* (eredendően formális műveletekre utaló kifejezések) szemantikai értelmezésének tekinthető.

Egy passzivizálástípushoz nyilván nem egy konkrét szemantikai jegy tartozik. Hanem mondjuk egy meghatározott jegyhalmaz, melynek egy-egy részhalmaza tartozik egy-egy konkrét passzivizáláshoz. A struktúra kidolgozása még távoli célnak tűnik, annál is inkább, mert a nyelvi változás során e kapcsolatok könnyen átrendeződnek (ld. 5.2.2).

Tekintsünk most két olyan szerkezetet a magyar nyelvből, melyet (szintén) szoktak passzivizálásnak tartani!

A Károly (1967) által bemutatott régies magyar passzivizálás argumentum-szerkezet-változása kielégíti a *normál* transzítív passzivizálás megadott definícióját. Talán tényleg ez a szerkezet áll legközelebb az ismert indogermán passzivizálásokhoz,

amennyiben képes folyamatban lévő cselekvéseket bemutatni (a páciens szempontjából):

- (41) ² *A ruha mosatik (Erzsi által).*

Szinkrón nyelvvállapotbeli szemantikai tartalmáról azonban nehéz pontos képet alkotni, mert produktivitása szinte csak egy-két lexikalizálódott vagy idiómába beépült esetre „terjed ki”.

Alapos szemantikai leírását adta viszont Laczkó (1993) egy másik szerkezetnek, a *befejezett melléknévi igenevet* tartalmazó jelzős szerkezetnek, amely definícióm alapján a pácienspreferáló passzivizálástípusba³⁴ sorolható (akárcsak a predikatív határozói igeneves szerkezet):

- (42) i   *a (Mari által) főzött hús*
           ‘a hús, amit Mari éppen főzött’
       ii   *a (Mari által) főzött hús*
           ‘a hús, amit Mari megfőzött’
       iii   **a főtt hús*
           ‘a hús, ami főtt’
       iv   *a meg-/puhára főtt hús*
           ‘a hús, ami megfőtt / puhára főtt’
       v   **a nevetett fiú*
           ‘a fiú, aki nevetett’
       vi   **a felnevetett fiú*
           ‘a fiú, aki felnevetett’

A fenti példasor a következőket hivatott szemléltetni. Transzítív és intranszítív igéből kiindulva egyaránt képezhetünk befejezett melléknévi igenevet tartalmazó jelzős szerkezetet, melynek „alanya”³⁵ a páciens lesz (i, ii, iv). *Unergative* intranszítív igével (melynek nem páciens az argumentuma) nem is hozható létre a tárgyalt szerkezet (v, vi). Pontosan az történik tehát, amit *pácienspreferáló* passzivizálásként leírtam a 4. pontban (kétféle elméleti keretben is).

A művelet értelmezési tartományának szűkülését (iii) Laczkó (1993, 5.3.2.) szellemes szemantikai elemzésére támaszkodva magyarázhatjuk meg, melynek alap-

³⁴Laczkó (1993: 147) – említve még Stanitz (1983) egy cikkét – amellett foglal állást, hogy a befejezett melléknévi igenevet tartalmazó jelzős szerkezet létrehozása egy passzivizálásnak tekintendő művelet eredménye. Egyetlen dolog van, amiben nem értek egyet Laczkóval (1993): ez pedig a 147. oldalon megadott szabály, mely ignorálni látszik a „magyar” és a „norvég” típusú passzivizálás közti (argumentumszerkezeti szempontból is) jelentős különbséget.

³⁵„Alanynak” olyan alapon nevezem a *jelzett szót* a jelzős szerkezeten belül, hogy éppúgy *externális* (Williams 1981) az igéből lett melléknév AP csoportjához képest, mint ahogy az alany (vagy a magyarban a *topik*, ld. pl. É. Kiss (1992)) *externális* az ige VP csoportjához képest (ugyanakkor mindkét *externális* helyzetű bővítmény az igétől kapja tematikus szerepét).

gondolata az, hogy a befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetek egy szemantikai rendszert alkotnak a folyamatos melléknévi igeneves jelzős szerkezetekkel:

- (43) i   *a húst főző lány*
           ‘a lány, aki éppen húst főz’
       ii   *a húst főző lány*
           ‘a lány, aki a húst főzte’
       iii   *a fővő hús*
           ‘a hús, ami éppen fő’
       iv   *a meg-/puhára fővő hús*
           ‘a hús, ami épp most főtt meg/puhára’
       v   *a nevető fiú*
           ‘a fiú, aki nevet’
       vi   *a felnevető fiú*
           ‘a fiú, aki épp most felnevetett’

A tranzitív példák azt mutatják (i-ii mindkét példasorban), hogy míg a befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezet a *páciens* jelzője lehet, addig a *folyamatos* az ágensé. A *folyamatos/befejezett* elnevezéspár tehát itt megtévesztő, valójában nem kapcsolódik ilyen aspektuális tartalom a kétféle jelzős szerkezethez (mindkettő utalhat folyamatos/egyidejű (i), illetve befejezett/előidejű (ii) szituációra is). A mi szempon-tunkból most az az érdekes, hogy a befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetet létrehozó passzivizálás – a tranzitív esetben – szinte csak annyiban kötődik a *páciens-preferálás* eszméjéhez, hogy a páciensről fogalmazunk meg egy másodlagos állítást.

A pácienspreferálás az intranszitiv esetekben kap komolyabb szemantikai tartal-mat, nemcsak annyiban, hogy unergative intranszitiv igével nem is alkothatunk befeje-zett melléknévi igeneves jelzős szerkezetet (v-vi példák), hanem annyiban is, hogy e szerkezet³⁶ *telikus* (célirányos) jelentésű és *előidejű* aspektusú kell legyen (vö. iii-iv). Összevetve a predikatív határozói igeneves szerkezethez kapcsolódó szemantikai tarta-lommal, azt mondhatjuk, hogy ez a szemantikai tartalom valamivel gyengébb, nem kívántatik meg egy markáns („releváns”) állapot beállta:

- (44) i   *a puhára főtt hús*
       ii   *A hús puhára van főve.*
       iii   *a megpillantott lány*
       iv   *”A lány meg van pillantva.*

Laczkó (1993) szemantikai elemzésének legérdekesebb pontja az, hogy miért csak az *intranszitiv* igével alkotott befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezet tartalmához tartozik hozzá a *telikusság* és *előidejűség*. A magyarázat szerint azért, mert a tranzitív

³⁶...a szerkezet mint egész, és nem maga az ige kiragadva... (Laczkó 1993, 152. o.)

esetben a jelzős szerkezetben álló melléknév alakja azt kell egyértelműsíteni, hogy a jelzett szó a melléknév igei tövének ágens vagy páciens vonzatáról tesz-e állítást. Intranszitiv esetben egyetlen argumentum van csak, a kétféle igealak kaphat (és ha kaphat, hát előbb-utóbb kapnia is kell a nyelv logikája szerint!) eltérő szemantikai tartalmat. A *folyamatossgot/egyidejűséget* tehát ekkor már csak a folyamatos melléknévi igenévvel alkotott szerkezet hordozhatja (amely természetesen nem passzivizálás eredménye).

A kép teljességéhez még hozzátartozik, hogy a folyamatos melléknévi igenév viszont – megtörve a szimmetriát – képes előidejűséget kifejezni az intranszitiv esetben is: egy különleges, *közvetlen* előidejűséget (Laczkó 1993):

- (45) Mindig az éppen puhára fővő húst kapjátok ki a kondérból!
Mária megpuszilta hazaérkező apját.

Végül egy legutolsó adalék a képhez az a jelenség, ami elsősorban a sportújságírásban fedezhető fel: unergative intranszitiv igék befejezett melléknévi igenéves jelzős szerkezetben való használata (Rácz 1974, 1975, 1983, Szabolcsi és Laczkó 1992, Laczkó 1993):

- (46) a világbajnoki selejtezőknek nekivágott két versenyző

Ebben a „dialektusban” az intranszitiv ige befejezett melléknévi igenévi alakja egyszerűen az előidejűségre utal. A „köznyelvi” alakban üres jelentésű, de az unaccusative csoporthoz hasonlóan képezhető unergative alakok is jelentést nyernek tehát.

5.2.5 Pácienspreferáló passzivizálás.

Összefoglalva és értelmezve az eddigieket: a vizsgált két pácienspreferáló passzivizáláshoz olyan szemantikai tartalmak kapcsolódhatnak, mint

- predikálás a páciensről,
- telikusság,
- befejezettség,
- előidejűség,
- beállt állapot leírása.

E tartalmak sokoldalúan összefüggenek. Egy (absztrakt) cél irányában megtett „utat” például (telikusság) a páciens egy bizonyos fajtáján lehet arányosan mérni (ld. Dowty (1991) *incremental theme* nevű tematikus szerepe), beleértve ebbe azt is, hogy a cél elérése (befejezettség, előidejűség) a pácienset érintő változás száz százalékos végbe menését jelenti. A *beállt állapot leírása* az előbbieket magában foglalja. Másfelől az ágenshez nyilván az általa mozgatótt *folyamat* leírása kapcsolódik, és ezzel együtt az *egyidejűség*, a *folyamatossg* és az *atelikusság*.

A másik általános tanulság, hogy a nyelvben szerkezetek és szemantikai feladatok keresik egymást örökkön örökké, más-más kapcsolódást mutatva az egyes szinkron

nyelvállapotokban. Egy szerkezeti szabálynak mindig megvan a maga természetes (szemantikai tartalmából adódó) „értelmezési tartománya”. Erős azonban a csábítás, hogy elkezdjük alkalmazni az eredeti értelmezési tartományán kívül is (kifejezendő valami új szemantikai tartalmat), „majdnem elfogadható”, majd később már teljesen elfogadhatónak tűnő mondatokat alkotva. Eközben azonban a szabály átlényegül, már másképp definiáltatik, és szemantikai tartalma is módosul.

6. Konklúzió

A tárgyalt predikatív határozói igeneves szerkezet tranzitív és intranszítív változatát *egyetlen* szabályra tudtam visszavezetni, ezzel számot adva felépítésbeli hasonlóságairól. Ez a szabály a „normál” *passzivizálás* egy természetes kiterjesztése. Elméletileg igazoltam, hogy a passzivizálásnak kétféle kiterjesztése lehetséges intranszítív igékre. A világ nyelveiben mindkét lehetőség ténylegesen meg is valósul. A *pácienspreferáló* magyar passzivizálási szabálynak természetes szemantikai velejárója a *beállt állapotra* való utalás, és ebből adódóan a *csekélyebb produktivitás* (és a sok „gyanús” (?) ítéltető eset).

A fenti összefüggések a „felszínen” nem láthatóak, feltárásuk a „hierarchikus” tematikus elméletek hasznosságát igazolják. Vázoltam továbbá egy törekvést *thematikus „metaelmélet”* kialakítására, és azt összevettem egy konkrét tematikus elmélettel (LFG-é) a nyelvi leírás vizsgált területén. Mint minden absztrakció, a tematikus metaelmélet is azt a célt szolgálná, hogy „sallangoktól megtisztítva” vizsgálhassuk az argumentumszerkezetbeli szemantikai viszonyok grammatikai szempontból releváns szintjét.

IRODALOM

- Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről, *Magyar Nyelv* 74, 280–293.
 Abaffy Erzsébet 1980: A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a XVI. században, *Magyar Nyelv* 76, 165–175.
 Åfarli, Tor A. 1989: Passive in Norwegian and in English, *Linguistic Inquiry* 20 (1).
 Alberti Gábor 1988: Tau modell (a természetes nyelv egy függvényszerkezetes modellje: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4, 3–39).
 Alberti Gábor 1992: *Model Tau (A theory of thematic roles without thematic roles)*, Diss. at the Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences.
 Alberti Gábor 1994: Model Tau: A formal theory of thematic roles, in Bánréti Zoltán szerk.: *Papers in the Theory of Grammar*, Budapest.

- Alberti Gábor 1995: Role Assignment in Hungarian possessive constructions, in Kenesei István szerk.: *Levels and Structures (Approaches to Hungarian 5)*, Szeged, JATE, 11–28.
- Bodó Csanád 1995: *Megjegyzések a tematikus szerepekkel kapcsolatban*, Kézirat, JPTE BTK Nyelvtudományi Tszk., Ált. Nyelvészeti Program.
- Bresnan, Joan 1990: Monotonicity and the theory of relation changes in LFG, *Language Research* 26 (4), 637–652.
- Bresnan, Joan and Johnny Kanerva 1989: Locative inversion in Chichewa: a case study of factorization in grammar, *Linguistic Inquiry* 20, 1–50.
- Chomsky, Noam 1957: *Syntactic structures*, The Hague, Mouton. Magyarul: in Antal László szerk. 1986: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI/1*, Budapest, Tankönyvkiadó. Ford. Csongrády Zsuzsanna, Lázár A. Péter, Nádasy Ádám.
- Chomsky, Noam 1981: *Lectures on government and binding*, Dordrecht, Foris.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* 67 (3), Waverly Press Inc. Baltimore.
- Fillmore, Charles J. 1968: The case for case, in E. Bach–R. T. Harms szerk.: *Universals in Linguistic Theory*, NY.
- Fillmore, Charles J. 1977: The case for case reopened, in P. Cole–J. M. Sadock szerk.: *Syntax and Semantics* 8, New York: Academic Press.
- Grimshaw, Jane 1990: *Argument Structures*, MIT Press.
- Groot, Casper de 1995: The Hungarian converb or verbal adverbial in -va/-ve, in M. Haspelmath and E. König szerk.: *Converbs in cross-linguistic perspective*, Mouton de Gruyter.
- Jackendoff, Ray 1987: The status of thematic relations in linguistic theory, *Linguistic Inquiry* 18 (3).
- Kálmán, László 1990: Deferred information: the semantics of commitment, in Kálmán László–Pólos László szerk.: *Papers from the Second Symposium on Logic and Language*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1956: *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1959: El van ázva..., el volt ázva... *Magyar Nyelv* 55 (4), 536–540.
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv-tranzitiv képzők, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 189–218.
- Keenan, Edward 1984: Semantic correlates of the ergative/absolutive distinction, *Linguistics* 22, 197–223.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.

- Komlósy András 1982: Deep structure cases reinterpreted, in Kiefer Ferenc szerk.: *Hungarian General Linguistics = Ling. and Literary Studies in Eastern Europe* 4, Amsterdam–Philadelphia, Benjamins Publ. Co.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Laczkó Tibor 1993: *Predicates in the Hungarian noun-phrase*, Kandidátusi értekezés, Debrecen, KLTE.
- Levin, Beth and Malka Rappaport 1986: The formation of adjectival passives, *Linguistic Inquiry* 17, 623–661.
- Levin, Beth and Malka Rappaport, 1988: What to do with theta-roles? *Syntax and Semantics* 21. *Thematic Relations*, Academic Press.
- Pelyvás-Ferencsik Péter 1995: *Generative grammar and cognitive theory on the expression of subjectivity in English: epistemic grounding*, Kandidátusi értekezés, Debrecen, KLTE.
- Perlmutter, David 1978: *The unaccusative hypothesis and multiattachment: Italian evidence*, Paper presented to the Harvard Linguistics Circle, May 9.
- Rácz Endre 1974: Intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 98, 385–398.
- Rácz Endre 1975: Transzitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 99, 3–11.
- Rácz Endre 1983: A szenvedő jelentés felé? *Magyar Nyelvőr* 107, 394–399.
- Stanitz Károly 1983: Egy magyartalanság ellen – funkcionális megközelítéssel, *Magyar Nyelvőr* 107, 389–394.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Williams, Edwin 1981: Argument structure and morphology. *The Linguistic Review* 1.
- Wilkins, Wendy 1988: Thematic structure and reflexivization, in W. Wilkins szerk.: *Thematic Relations*, Academic Press.
- Zsilka János 1966: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (Tárgyas mondat szerkezetek), *Nyelvtudományi Értekezések* 53, Budapest, Akadémiai.

PASSIVIZATION IN HUNGARIAN

ALBERTI GÁBOR

The article provides an analysis of the Hungarian predicative verbal adverbial construction, which may include adverbials derived from transitive as well as intransitive verbs, but there are also unacceptable cases in both types. The "transitive type" is like a passive form in that it includes the original transitive verb's object marked with Nom whereas the original subject is not present. The "intransitive type", however, does not look like the result of some kind of passivization: there is no subject deletion, and the original intransitive verb has no (surface) object at all (de Groot 1995). The intransitive type does not resemble even impersonal passive constructions (e. g. in Norwegian) where the original subject is deleted.

Nevertheless, the straightforward analogy of the two types and the argument structure change in the transitive type, typical of passivization, have led me to the conclusion that the two verbal adverbial types are to be assigned a single common "passivization" rule. I demonstrate that such a rule can be formulated in hierarchical thematic theories, like that of LFG (Bresnan Kanerva 1989) and Model Tau (1994). This approach, furthermore, yields a crosslinguistic theory of (normal "transitive" and extended "intransitive") passivization types, and promises the predictability of their divergent semantic properties.

TÖBBSZÖRÖS FÓKUSZ A MAGYAR MONDATSZERKEZETBEN

É. KISS KATALIN

0. Bevezetés

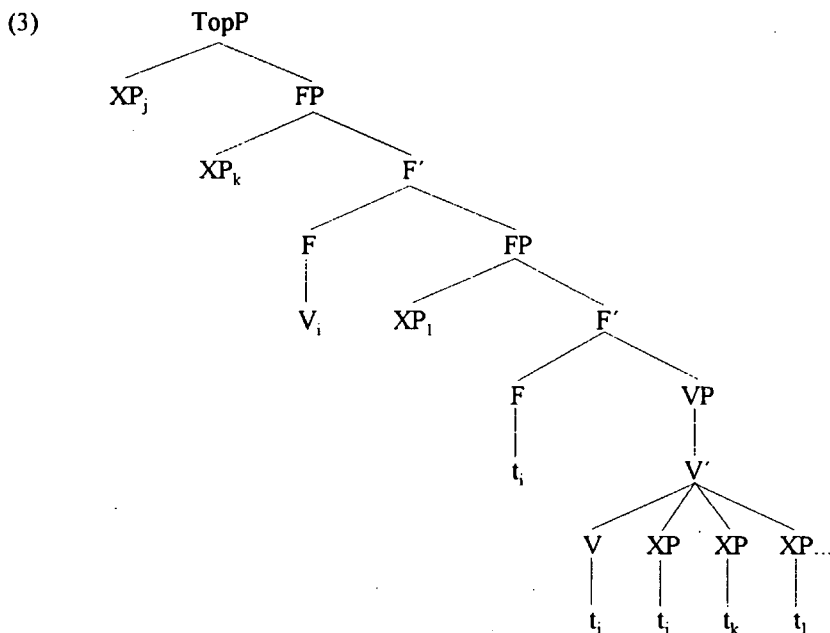
Megfigyelték, hogy azokban a nyelvekben, melyekben a topik és fókusz funkciók meghatározott szerkezeti pozíciókhoz kapcsolódnak, egy-egy (tag)mondat több topik szerepű összetevőt is tartalmazhat, de csak egyetlen egy fókuszt. Így van ez látszólag a magyarban is. Tekintsük az (1a–b) alatti mondat szerkezeteket! Az igével kezdődő predikátumból két-két fő összetevőt emeltünk ki a predikátum elé, topik helyzetbe. E két összetevő a mondat kifejezett esemény/állapot azon szereplőit nevezi meg, akikről szóló állításként az eseményt/állapotot megfogalmazzuk. A topik kifejezések azonos szemantikai-kommunikatív szerepet töltenek be (referenseikről szól a mondat), és lényegében azonos szintaktikai helyzetűek; így szabadon, a mondatjelenítés megváltozása nélkül felcserélhetők egymással.

- (1) a. János Marit [meghívta vacsorára]
b. Marit János [meghívta vacsorára]

A topikkal ellentétben fókusból csak egy állhat a közvetlenül ige előtti kanonikus fókuszpozícióban. Vö.

- (2) a. János MARIT hívta meg vacsorára.
b. **MARIT JÁNOS hívta meg vacsorára.

E tanulmányban a mellett fogok érvelni, hogy a topik és a fókusz szerepű összetevők számában megfigyelhető eme különbség csak látszólagos. Valójában a fókuszkiemelés művelete is elvégezhető többször is egy tagmondaton belül; azonban a többszörös fókusz jelenlétét elfedi az a tény, hogy a fókuszkiemelés mindig igemozgatással jár együtt, s a mozgó ige mindig a legelső (és legfelső) fókuszt közvetlenül követő pozícióba kerül. Tekintsük a (3) alatti, két fókuszt tartalmazó szerkezetet: ebben mind XP_k , mind XP_1 fókuszpozícióban (Spec,FP-ben) álló fókuszoperátorok. A mélyszerkezeti V pozícióból az alsó, majd a felső F pozícióba való igemozgatás következtében azonban XP_k az ige előtt, XP_1 pedig az ige mögött jelenik meg a felszínen.

E tanulmány első részében olyan mondat típusokat mutatok be, melyekben kétségtelen bizonyítéka van többszörös fókusz jelenlétének. A tanulmány 2. részében a többfókuszú mondatok ige utáni fókuszának nem szerkezeti, hanem pusztán fonológiai fókusz-ként való elemzése ellen érvelek. A 3. részben a magyar mondat szerkezet egy olyan változatára teszek javaslatot, felhasználva Bródy (1990) elméletét, melynek keretében az ige után is állhat fókuszpozíciót elfoglaló fókuszoperátor. A 4. részben a többfókuszú mondatok szerkezetét elemzem. Végül, az 5. részben a többfókuszú mondatok egy nem várt szórendi sajátosságára keresek magyarázatot.

1. Többfókuszú mondatok

A többfókuszú mondatok legnyilvánvalóbb típusát azok a mondatok képviselik, melyek több kötelezően fókuszpozícióba emelendő operátort: *csak*-os kifejezést, kérdőszót vagy monoton csökkenő kvantort (pl. *ritkán*, *kevés X*) tartalmaznak.

Köztudomású, hogy a *csak*-os kifejezés, a kérdő operátor szerepű összetevő vagy a monoton csökkenő kvantor kötelezően az ige előtti fókuszpozícióba viendő. A alábbi mondatpárok (b) tagjai azért helytelenek, mert megsértik ezt a követelményt.

- (4) a. János CSAK MARIT hívta meg.
 b. *János meghívta CSAK MARIT.

- (5) a. János KIT hívott meg?
 b. *János meghívott KIT?
- (6) a. János RITKÁN hívta meg Marit.
 b. *János meghívta Marit RITKÁN.

Az a kikötés, hogy *csak*-ot, kérdő operátort vagy monoton csökkenő kvantort tartalmazó összetevők nem maradhatnak az ige mögött argumentumpozícióban, hanem fókuszpozícióba kell kerülniük, minden bizonnyal a lenti, (7) alatti példákra is érvényes:

- (7) a. János CSAK KÉTSZER hívta meg CSAK MARIT vacsorára.
 b. KI hívott meg KIT?
 c. János CSAK MARIT hívta meg RITKÁN.

Ha a (7a–c) alatti mondatok megsértenék a *csak* NP, a kérdő XP és a monoton csökkenő kvantor fókuszba emelésének követelményét, helytelennek éreznék őket. Azonban a mondatok helyesek, tehát bizonyára a követelménynek megfelelően mind az ige előtti, mind az ige utáni operátor fókuszpozíciót foglal el bennük. (Az ige utáni operátorok feltehetőleg a (3)-as ágrajz alsó FP projekciójának specifikáló pozíciójában találhatók.)

Alkalmasak az ige mögötti fókusz kimutatására a kötelezően fókusszal együttjáró, úgynevezett komparatív felsőfokot tartalmazó szerkezetek is (vö. Farkas – É. Kiss 1995). Tekintsük az alábbi példákat:

- (8) a. MARI énekelt a népdalt a legszebben.
 b. Mari A NÉPDALT énekelt a legszebben.

E szerkezetekben egy kötelező fókuszoperátor vezeti be azt a halmazt, melynek elemeit a felsőfokú melléknév által jelölt tulajdonság, illetve mód tekintetében összehasonlítjuk. (8a) jelentése: a releváns személyek (a népdalt eléneklők) halmazából Mari volt az, aki a népdalt a legszebben elénekelte. (8b) jelentése: a releváns dolgok (a Mari által elénekelt művek) halmazából a népdal volt az, amit Mari a legszebben elénekelte. Ha a komparatív felsőfokú melléknévet tartalmazó mondatban nincs a felsőfokban álló melléknévtől különböző fókusz, a mondat helytelen, értelmezhetetlen, hiszen ebben az esetben nem vezettünk be olyan individuum-halmazt, melynek elemei a megnevezett tulajdonság különböző fokozatait hordozhatnák. Pl.:

- (9) a. *Mari elénekelte a dalt a legszebben.
 b. *Mari a legszebben énekelte el a dalt.

Az alábbi mondatokban az ige előtti fókuszpozícióban álló *miért* nem vezet be individuumhalmazt, ezért nem alkalmas rá, hogy a fent leírt módon részt vegyen a felsőfokú melléknév értelmezésében. A mondatok mégsem helytelenek: a felsőfokú melléknév

által megnevezett tulajdonság fokozatait egy ige utáni hangsúlyos főnévi csoport: (10a)-ban MARI, (10b)-ben pedig A NÉPDALT által bevezetett halmaz elemeihez kapcsoljuk.

- (10) a. MIÉRT énekelt MARI a népdalt a legszebben?
 b. MIÉRT énekelt A NÉPDALT Mari a legszebben?

A (10a) mondat MARI eleme és a (10b) mondat A NÉPDALT összetevője éppolyan hangsúlyosak, s éppúgy individuumhalmazt vezetnek be, mint a (8a, b) fókuszösszetevői; s hozzájuk hasonló szerepet játszanak a mondatukban található felsőfokú melléknév értelmezésében is. Ezért arra következtetünk, hogy szintén fókusz helyzetűek: a (3)-as ágrajz alsó, az igeemelés következtében az ige mögött megjelenő fókuszprojekciójában találhatók.

Ige mögötti fókusz jelenlétére következtethetünk az olyan szerkezetekben is, melyekben a várt 'határozatlansági effektus' neutralizálódik, s az effektus neutralizálása nem tulajdonítható az ige előtti fókusznak.

Mint Szabolcsi (1986) megfigyelte, a létezést, keletkezést jelentő magyar igék egy nagy osztálya határozatlan, sőt nem specifikus alanyt kíván. Vö.:

- (11) a. Alakult egy énekkar.
 b. *Az énekkar alakult.

Érdekes módon a határozatlansági effektus, azaz az alany határozatlanságának kényszere megszűnik, ha a mondat egy az alanytól különböző fókuszt is tartalmaz:

- (12) Az énekkar TAVALLY alakult.

Magának a határozatlansági effektusban érintett alanynak a fókuszba emelése nem alkalmas a határozatlansági effektus megszüntetésére:

- (13) *AZ ÉNEKKAR alakult.

Szabolcsi (1986) és É. Kiss (1995) a következőképpen magyarázzák e jelenség halmazát. Az olyan létezést, keletkezést jelentő igék mint az *alakul* alanyi argumentumuk létezését vagy létrejöttét állítják; következőképp alanyi argumentumukat nem képviselheti határozott – vagy határozatlan de specifikus – főnévi csoport, hiszen az ilyen főnévi csoportok egzisztenciális előfeltevéssel járnak együtt (azaz referenciájukat már létezőnek vesszük). Ha viszont a létezést, keletkezést tartalmazó mondatban fókusz is található, akkor már nem a létezést, keletkezést jelentő ige, hanem a fókusz képviseli a fő állítást; ezért ez esetben az alany akár az igétől független létezőnek is tekinthető, tehát nem szükséges, hogy egzisztenciális előfeltevés nélküli, nem specifikus NP képviselje.

Bár a (13)-as példa tanúsága szerint a határozatlansági effektus az alany fókuszba állításával nem szüntethető meg, a következő mondatban látszólag mégis ez történik:

(14) AZ ÉNEKKAR alakult TAVALY, A ZENEKAR (alakult) TAVALYELŐTT.

A határozatlansági effektus (14)-es példában való megszűntének egyetlen logikus magyarázata, hogy a tagmondatoknak az alanyon kívül egy másik fókuszuk is van: az ige utáni időhatározó is fókuszként funkcionál bennük.

Összefoglalva az 1. részben elmondottakat: egy-egy tagmondat több fókusz-operátort is tartalmazhat; közülük a második (és minden további) az ige mögött jelenik meg.

2. Fonológiai vagy szerkezeti fókusz áll-e az ige után?

Az 1. részben tárgyalt többfókuszú mondatok, melyekben az egyik fókusz közvetlenül az ige előtt, a másik (ill. a többi) fókusz az ige mögött helyezkedik el, elvileg többféleképpen is elemezhetők. Feltehetjük, hogy csak az ige előtti fókusz áll operátorpozícióban; az ige utáni fókusz eredeti mélyszerkezeti helyén található, s csupán láthatatlanul, a logikai formában, azaz az értelmezés során adjungálódik az operátorpozícióba előrevitt fókuszhoz. Így elemzik például az angol többszörös kérdéseket. Hasonlítsuk össze az alábbi angol többszörös kérdés felszíni szerkezetét (l. (15a)) és logikai formáját (l. (15b)):

- (15) a. [CP [Spec Who_i] [IP t_i said what]]
           ki   mondott mit
- b. [CP [Spec what_j who_i] [IP t_i said t_j]]

Az az operátor (példánkban a *what*), melyet a logikai formában csatolunk a szintaxisban operátorpozícióba előrevitt operátorhoz (a *who*-hoz), ez utóbbi operátorral azonos szerkezeti helyzetbe kerül, azaz kölcsönösen vezérlik egymást. Így azonos lesz a hatókörük, következésképp tetszőleges relatív sorrendben értelmezhetők. Ennek megfelelően a (15a) alatti példa értelmezése során akár a személyekhez rendelhetjük a könyveket, akár a könyvekhez a személyeket, azaz a mondatnak mind 'Ki melyik könyvet olvasta?', mind 'Melyik könyvet ki olvasta?' olvasata lehetséges.

Ennek az elemzésnek a magyar többfókuszú mondatokra való alkalmazása azt jelentené, hogy pl. a (16) alatti mondat felszíni szerkezetében csak a *csak két lány* található fókuszpozícióban; a *csak egy filmet* a VP-n belül áll, s a logikai formában csatolódik a *csak két lány*-hoz. Ebben az esetben azonban a két *csak*-os kifejezés azonos hatókörrel bírna, azaz tetszőleges relatív sorrendben értelmezhetnének őket. Valójában azonban a (16) alatti mondat nem kétértelmű:

- (16) CSAK KÉT LÁNY olvasott CSAK EGY KÖNYVET el.
 a. 'Csak két olyan lány volt, aki csak egy könyvet olvasott el.'
 b. *'Csak egy olyan könyv volt, amit csak két lány olvasott el.'

E felfogás keretében a (16)-os mondat logikai formája a hierarchikus viszonyokat tekintve nem különbözne a (17)-es mondat logikai formájától; következésképp a (17)-es mondatnak is ugyanazt a két jelentést tulajdonítanánk, mint a (16)-osnak. Azonban a (17)-es mondat sem kétértelmű:

- (17) CSAK EGY KÖNYVET olvasott CSAK KÉT LÁNY el.
 a. *'Csak két olyan lány volt, aki csak egy könyvet olvasott el.'
 b. 'Csak egy olyan könyv volt, amit csak két lány olvasott el.'

A kétfókuszú mondatok tehát hatókör szempontjából egyértelműek: a (16)-osnak csak az (a), a (17)-esnek pedig csak a (b) jelentése van meg. A két fókusz közül mindig az ige előtti fókusz a nagyobb hatókörű, azaz az a fókusz, mely a felszíni szerkezetben vezérli a másikat. Az a tény, hogy a fókuszok relatív hatóköre megfelel felszíni szerkezeti pozíciójuknak, arra enged következtetni, hogy már a mondat felszíni szerkezetében mindkét fókusz operátorhelyzetben van.

Az olyan kétfókuszú mondatokban, melyek egy kérdő operátort és egy *csak*-os kifejezést tartalmaznak, mindig a kérdő operátornak kell az ige előtti fókuszpozícióba kerülnie. Vö.

- (18) a. KI látogatta meg CSAK MARIT?
 b. KIT látogatott meg CSAK MARI?
 c. *CSAK MARI látogatott meg KIT?
 d. *CSAK MARIT látogatta meg KI?

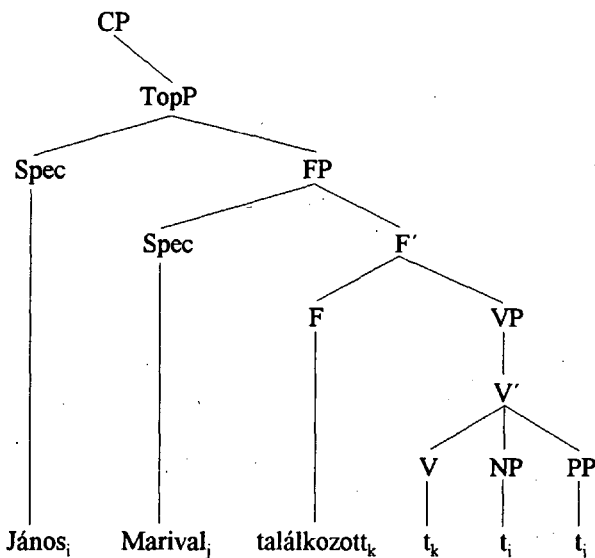
Ha az ige utáni operátor a logikai formában az ige előtti fókuszhoz adjungálódna, a kérdőoperátor a mondategészhez és a *csak*-os kifejezéshez képest is lényegében azonos helyzetet foglalna el mind a grammatikus (18a, b), mind az agrammatikus (18c, d) mondatokban, s nem kapnánk rá magyarázatot, hogy miért rosszak az utóbbiak. Ha viszont azt feltételezzük, hogy a (18a–d) mondatokban mind az ige előtti mind az ige utáni fókusz operátorhelyzetben van, s ezért felszíni helyén értelmezendő, világossá válik a (18a, b) és (18c, d) mondatok különböző megítélésének oka: a kérdőoperátornak maximális hatókörrel kell rendelkeznie, s e követelmény a (18c, d) mondatokban nem teljesül.

E tények alapján azt a következtetést vonjuk le, hogy a magyar mondatban mind az ige előtti, mind az ige utáni fókusz operátorhelyzetben áll.

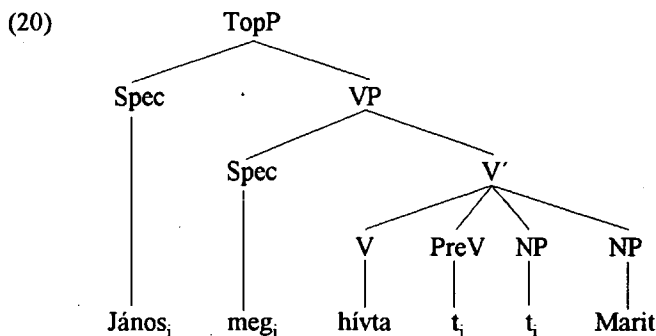
3. Az FP a magyar mondszerkezetben

A magyar mondatban az ige utáni fókusz csak akkor tulajdoníthatunk operátorhelyzetet, ha feltételezzük, hogy az őt megelőző ige elhagyta a VP-t. Ezt lehetővé teendő, olyan magyar mondszerkezetet javaslok, mely igei csoportból (VP-ből), Bródy (1990) javaslata nyomán a VP-t domináló fókusz csoportból (FP-ből), s az FP-t domináló topik csoportból (TopP-ből) áll. A fókuszoperátor az FP projekció specifikálójában, a topik pedig a TopP projekció specifikálójában található. Az FP és a TopP projekciók feje a kiinduló szerkezetben fonológiailag üres; azonban az FP feje lexikális kitöltőt kíván, s ez az igeének a V csomópont alól az F csomópont alá való emelését vonja maga után. Tekintsük az alábbi fókuszoperátort tartalmazó mondat szerkezetét:

(19) János MARIVAL találkozott.

A fókusz nélküli mondatokból hiányzik a fókusz-projekció (FP); bennük a TopP VP-t dominál. Feltételezésem szerint az igeikötő, illetve az egyéb igemódosítók a Spec, VP-ben foglalnak helyet. Pl.

A javasolt magyar mondat szerkezet mellett nemcsak az szól, hogy, mint lentebb megmutatjuk, a többfókuszú mondatokra is kiterjeszthető. E mondat szerkezet alapján olyan tények is megmagyarázhatók, melyek az általam korábban javasolt mondat szerkezetből (l. É. Kiss (1992)) nem következtek.

Az általam korábban javasolt mondat szerkezetben az igemódosító és a fókuszoperátor ugyanazt a pozíciót (a VP specifikálóját) foglalják el komplementer megoszlásban. Ebből az következne, hogy a VP attól függetlenül módosítható, hogy specifikálójában igemódosító vagy fókuszoperátor található-e. Valójában nem ez a helyzet; a mód- és a fok-mértékhatározók fókusz nélküli VP-hez szabadon hozzácsatolhatók, fókusz tartalmazó VP előtt viszont nem állhatnak. Pl.

- (21) a. János [_{VP} nagyon [_{VP} elfáradt]]
 b. Minden fiú [_{VP} szépen [_{VP} elmondta a verset]]
- (22) a. *[[_{VP} Nagyon [_{VP} JÁNOS fáradt el]]]
 b. *Minden fiú [_{VP} szépen [_{VP} A VERSET mondta el]]

Habár a (22a, b) alatti mondatok valószínűleg szemantikai alapon is kizárhatók volnának, helytelenségüknek egyszerűbb és egyértelműbb magyarázatát kapjuk, ha az alábbi szerkezetet tulajdonítjuk nekik, s egyszersmind azt is feltételezzük, hogy a mód- és a fok-mérték határozók csak VP-hez csatolható módosító elemek:

- (23) a. *[[_{FP} Nagyon [_{FP} JÁNOS_i fáradt_j [_{VP} el_k [_V t_j t_k t_i]]]]]
 b. *Minden fiú [_{FP} szépen [_{FP} A VERSET_i mondta_j [_{VP} el_k [_V t_j t_k t_i]]]]]

Ha a fókuszos mondatokban nem tételezzük fel FP projekciót, nem tudjuk megmagyarázni az ige előtt fókusz, illetve igemódosítót tartalmazó mondatok alábbi különbségét sem:

- (24) a. Miért [_{VP} JÁNOS [_V mondta el a verset]]?
 b. *Miért [_{VP} el [_V mondta János a verset]]?

FP projekció feltételezése, s a fenti mondatok ennek megfelelő elemzése esetén viszont a (24a) és a (24b) közötti grammatikalitásbeli különbség megindokolható:

- (25) a. $[_{FP} \text{Miért } [_{FP} \text{JÁNOS}_i \text{ mondta}_j \text{ } [_{VP} \text{el}_k \text{ } [_{V'} \text{t}_j \text{ t}_k \text{ t}_i \text{ a verset}]]]]?$
 b. $*[[_{VP} \text{Miért } [_{VP} \text{el}_i \text{ } [_{V'} \text{ment t}_i \text{ János}]]]]?$

(25b) bizonyára azért agrammatikus, mert a *miért* kérdőszó csak FP-hez csatolható, VP-hez nem.

A (19)–(20) alatt bemutatott mondszerkezet korábbi javaslatomhoz hasonlóan számot ad a fókuszoperátor és az igemódosító látszólag komplementer megoszlásáról – az igemozgatás feltételezése révén, de ugyanakkor nem tulajdonít a fókuszoperátornak és az igemódosítónak azonos funkciót (csak a Spec,FP-ben álló összetevőt értelmezzük fókuszoperátorként, a Spec,VP-ben álló igemódosítót nem). A szerkezet további előnye, hogy az ige előtti igekötőt vagy egyéb igemódosítót is specifikáló pozícióban tételezi, s ezzel lehetővé teszi az igemódosító (aspektuális) operátorként való elemzését. Mint korábban rámutattam (l. É. Kiss (1992)), az ige előtti igemódosító több operátortulajdonsággal is rendelkezik. Egyrészt az igekötőnek csak az ige előtti operátorpozícióban van perfektivizáló szerepe (kivéve, ha az igekötős ige jelentése perfektívként lexikalizálódott). Vessük össze az igekötő helyét és a mondat aspektuális értelmezését alábbi mondatok második tagmondatában:

- (26) a. Amikor megszólalt a harang, $[_{VP} \text{fel } _{V'} \text{mentek a toronyba}]$
 b. Amikor megszólalt a harang, $[_{VP} (\text{épp}) [_{V'} \text{mentek fel a toronyba}]]$
 c. Amikor megszólalt a harang, $[_{FP} \text{JÁNOS ment } [_{VP} \text{fel a toronyba}]]$

(26a) második tagmondatát a Spec,VP-be vitt igekötő befejezett aspektusúvá teszi; ennek jele, hogy a tagmondat és időhatározói mellékmondata közötti időviszonyt nem egyidejűségként hanem előidejűségként értelmezzük. Ezzel szemben (26b) második tagmondatát folyamatos aspektusúnak értjük, hiszen az időhatározói mellékmondat ideje a főmondat időtartamába ékelődik. (26c) második tagmondata akár befejezett (előidejűséget kifejező), akár folyamatos (egyidejűséget, pontosabban közbeékelődést kifejező) aspektusú lehet. Ezt az aspektuális kétértelműséget a javasolt keretben szerkezetileg is ki tudjuk fejezni: a tagmondat aspektusa attól fog függni, hogy az igemozgatás folytán szükségszerűen az ige mögött megjelenő igekötőt a Spec,VP-ben vagy a V'-on belül tételezzük:

- (27) a. $...[_{FP} \text{JÁNOS}_i \text{ ment}_j \text{ } [_{VP} [_{V'} \text{t}_j \text{ fel t}_i \text{ a toronyba}]]]$ – folyamatos
 b. $...[_{FP} \text{JÁNOS}_i \text{ ment}_j \text{ } [_{VP} \text{fel}_k \text{ } [_{V'} \text{t}_j \text{ t}_k \text{ t}_i \text{ a toronyba}]]]$ – befejezett

Az igekötő, illetve igemódosító Spec,VP-ben való feltételezése az igekötő-mozgatás tényére is magyarázatot ad. Vö.:

- (28) a. János fel_i szeretném, hogy t_i menjen a toronyba.
 b. Mindent meg_i kell, hogy t_i egyetek.

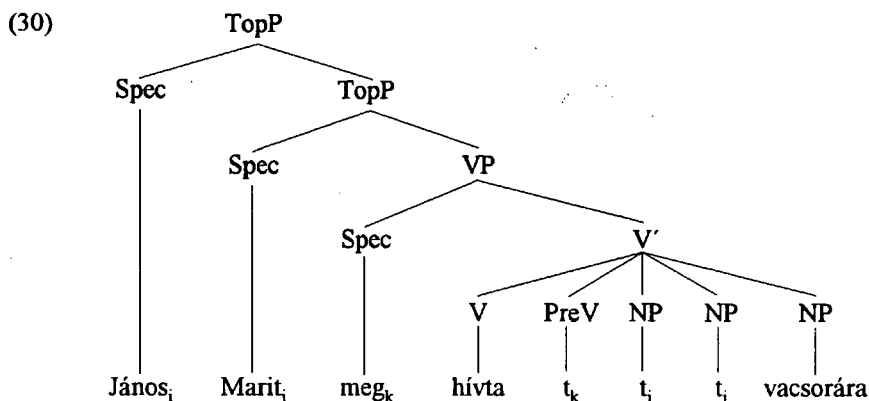
A főmondatba felemelt igekötő szemantikailag nem fókusz; semmi okunk sincs rá, hogy Spec,FP-ben helyezzük el. Ugyanakkor az igétől kormányzott pozíciók valamelyikében sem állhat, hiszen az igétől kormányzott vonzathelyekre nem vihetők másol generált elemek. Ha Bródy (1990) megoldását követve az ige előtti igekötőt egy V+ csomópont alatt generálnánk az ige testvéreként, akkor mégis arra kényszerülnénk, hogy a saját tagmondatában hagyott és a főlérendelt tagmondatba felemelt igekötőt szemantikailag motiválatlanul különbözőképpen elemezzük: az előbbi a V+ alatt, kormányzott vonzathelyen, az utóbbit pedig Spec,FP-ben, azaz fókuszpozícióban. A fentebb javasolt megoldás keretében viszont mind a saját tagmondatában maradó, mind a főlérendelt tagmondatba vitt igekötő Spec,VP-ben áll. Abban az esetben lehetséges hosszú igekötő-mozgatás, ha a főige aspektuális jeggyel nem rendelkező modális, melynek tehát nincs saját Spec,VP-be vihető vonzata. Vö.

- (29) a. János fel akarta, hogy menjünk a toronyba.
 b. Fel szabad, hogy menjünk a toronyba?
 c. *Fel mondta, hogy menjünk a toronyba.

Összefoglalva a 3. részben elmondottakat: a többfókuszú mondatok elemzését lehetővé teendő, a magyar mondatnak olyan szerkezetet tulajdonítottunk, mely VP-ből, a VP-t domináló FP-ből (fókusz csoportból) és az FP-t domináló TopP-ből (topik csoportból) áll. A topik a TopP specifikáló pozíciójában, a fókusz az FP specifikálójában, az ige előtti igekötő (pontosabban igemódosító) pedig a VP specifikálójában áll. Az igekötő és a fókusz látszólagos komplementer megoszlása abból következik, hogy a Spec,FP fókusszal való kitöltése esetén az ige kötelezően F-be mozog. A javasolt keretben több korábban nehezen magyarázható nyelvtudományi probléma is megoldódik, ugyanakkor az igemódosítónak operátorjellegéből fakadó szemantikai és szintaktikai tulajdonságai is magyarázatot nyernek.

4. A több-fókuszú mondatok szerkezete

A magyar mondatokban gyakori topikismétlődés legkézenfekvőbb magyarázata a topik projekció rekurzivitása, azaz annak feltételezése, hogy a TopP csomópont nemcsak FP-t, hanem egy másik TopP-t is dominálhat, a következőképpen:

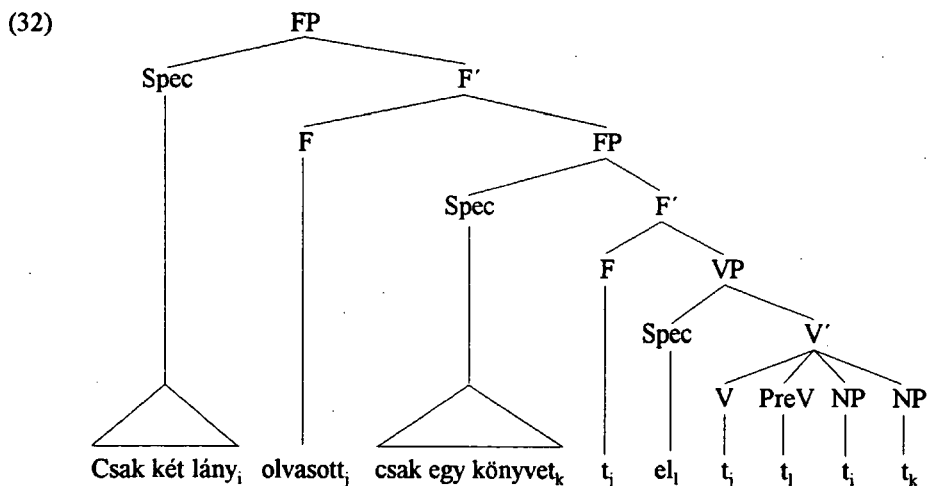

Bródy (1990) alternatív javaslata: a többszörös topikalizáció ismételt adjunkcióként való felfogása, azaz a topikoknak az FP-hez vagy a VP-hez való csatolása ellen É. Kiss (1993)-ban érveltem.

Az XP-rekurzió feltételezése nem bővíti nemkívánatos módon az univerzális grammatika eszköztárát, hiszen az XP-rekurciónak már számos esete mellett érveltek a szakirodalomban. Burchert (1994) például CP-rekurzióként elemzi a több német dialektusban létező kötőszóhalmozást:

- (31) Ich frage mich [CP ob [CP dass [IP die Maria ausgegangen ist]]]
 én megkérdem magamtól vajon hogy Maria elment-e

Amennyiben mind TopP rekurzió, mind CP rekurzió lehetséges, az FP-rekurzió lehetősége sem zárható ki. FP-rekurzió feltételezése esetén a (16) alatti mondatnak az alábbi szerkezetet tulajdonítanánk:

A javasolt szerkezetben mindkét *csak*-os kifejezés egy-egy fókusz projekció (FP) specifikáló pozíciójában található. Az FP fejpozícióját az igének kell kitöltenie. Példánk tanúsága szerint ezt a feladatot az ige helyett az ige nyoma is elláthatja: a (32)-es szerkezetben az ige minden bizonnyal először az alsó FP F pozíciójába, majd onnan a felső FP F pozíciójába megy. A feltételezett szerkezet helyesen jósolja meg, hogy a *csak két lány* kifejezés nagyobb hatókörű a *csak egy könyvet* kifejezésnél ('csak két lányra igaz, hogy csak egy-egy könyvet olvastak el'), hiszen, minthogy mindkét *csak*-os kifejezés operátorhelyzetet foglal el, hatókörüket felszíni helyzetük alapján állapítjuk meg. Az elemzésből az következik, hogy ha megcseréljük a két *csak*-os kifejezést, relatív hatókörüik is az ellenkezőjére fordul. Mint a (17)-es példa mutatta, pontosan ez történik.

Az FP-rekurzió és az F-ből F-be való igemozgatás feltételezése a (33b) alatti, egyébként nehezen elemezhető mondat szerkezetre is magyarázatot adhat:

- (33) a. – Sajnálom mindkét kiskutyát eladni.
 b. – Add csak az egyiket el!

A (33b) alatti szerkezet több szempontból is szokatlan. Egyrészt az ige mögött maradt az igekötő; másrészt az ige mögött áll az egyébként kötelezően fókuszba emelendő *csak*-os kifejezés is. Az igekötő ige mögötti helyének feltehetőleg az az oka, hogy a felszólító módú ige F-be került. Úgy látszik, ez esetben a *csak*-os kifejezés akár az ige előtti Spec,FP-ben ([_{FP} *Csak az egyiket* [_F *add* [_{VP} *el*]]]), akár egy alsóbb FP projekció specifikálójában ([_{FP} [_F *Add* [_{FP} *csak az egyiket* [_{VP} *el*]]]]) megjelenhet.

Összefoglalva a 4. részben elmondottakat: Mint ahogy a TopP és a CP, az FP esetében sem zárható ki a projekció közvetlen rekurziójának lehetősége. FP-rekurzió esetén az ige F-ből F-be mozog, s az alsó FP F fejét az ige nyoma lexikalizálja.

5. Egy szórendi probléma

A többfókuszú mondatok javasolt elemzéséből az következik, hogy míg az első fókusz közvetlenül megelőzi az igét, a második fókusz közvetlenül követni fogja. Valójában azonban nem ez az egyetlen szórendi lehetőség; az ige és a második fókusz közé egy vagy több egyéb összetevő is beékelődhet. Vö.

- (34) a. CSAK KÉT LÁNY olvasott CSAK EGY KÖNYVET el a vizsgára.
 b. CSAK KÉT LÁNY olvasott el CSAK EGY KÖNYVET a vizsgára.
 c. CSAK KÉT LÁNY olvasott el a vizsgára CSAK EGY KÖNYVET.
 d. CSAK KÉT LÁNY olvasott el a vizsgára az idén CSAK EGY KÖNYVET.

(34a) képviseli a közvetlenül FP-t domináló FP feltételezése esetén létrejövő szerkezetet. (34b), melyben nemcsak az ige, hanem az igekötő is a két fókusz közé ékelődik, azzal magyarázható, hogy az igével szótári és szemantikai egységet alkotó igekötő

választhatóan a mondatban is inkorporálódhat az ígébe, s együtt mozoghat vele. A (34c) és (34d) alatti mondatok szerkezete viszont kérdéses; nem világos, hogyan kerülhetnek szabad határozók (vagy választható argumentumok?) is az ige és az alsó fókusz közé.

Ha az alsó fókuszt nem operátor-, hanem argumentumhelyzetben feltételeznénk (a 2. részben vázolt – és elvetett – lehetőségnek megfelelően), akkor a (34b–d) alatti szórendi változatok természetesen semmiféle problémát sem jelentenének. Azonban ez az elemzés sem tükrözne híven mindenényt.

Egyrészt az ige utáni fókusz argumentumhelyzetüként való elemzéséből az következne, hogy a fókusz bármilyen messze állhat az igétől, tekintve, hogy a V' összetevőinek ige utáni sorrendje meglehetősen szabad. Valójában – az én nyelvérzékem szerint – minél több elem ékelődik az ige és a fókusz közé (az igemódosítót leszámítva), annál jelöltebb lesz a mondat. Vö.

- (35) a. Melyik gyereket viszi NEM AZ ÉDESANYJA haza az óvodából
hetente többször is?
- b. Melyik gyereket viszi haza NEM AZ ÉDESANYJA az óvodából
hetente többször is?
- c. ?Melyik gyereket viszi haza az óvodából NEM AZ ÉDESANYJA
hetente többször is?
- d. ?Melyik gyereket viszi haza hetente többször is NEM AZ
ÉDESANYJA az óvodából?
- e. ??Melyik gyereket viszi haza az óvodából hetente többször is
NEM AZ ÉDESANYJA?

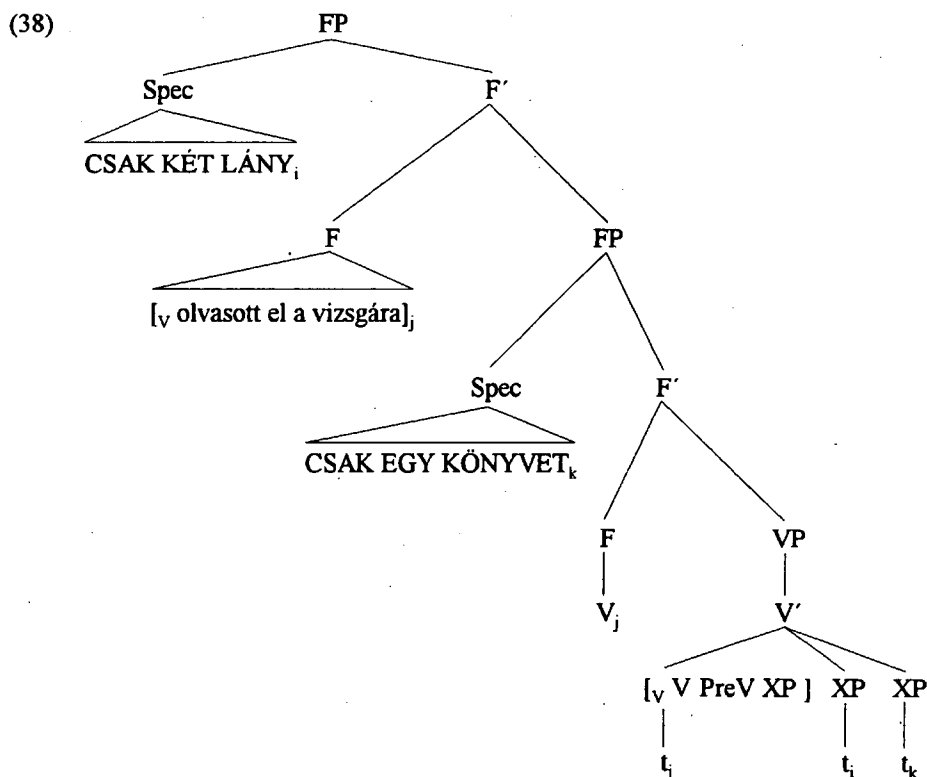
Varga (1981) megfigyelése szerint a magyar mondat ige utáni szakaszában a hangsúlyos új információnak követnie kell a hangsúlytalan régi információt. Varga olyan erősnek érzi ezt a követelményt, hogy megcsillagozza a neki ellentmondó mondatokat, pl. a (37)–(38) alatti mondatok (b) tagjait:

- (36) Mít csinált a konyhában?
- a. 'Begyűjtött a konyhában a 'fiának.
- b. *'Begyűjtött a 'fiának a konyhában.
- (37) Hogy várta a fiát?
- a. 'Begyűjtött a fiának a 'konyhában.
- b. *'Begyűjtött a 'konyhában a fiának.

Ha az ige utáni fókusz argumentumpozícióban állna, akkor mint hangsúlyos argumentumnak a VP végén, a VP ismert információt közlő hangsúlytalan elemei mögött volna a helye. A (35) alatti mondatok azonban ezzel ellentétes tendenciát mutattak: az ige

utáni fókusz legjelöltebb helye nem a VP végén van, hanem éppen a VP elején, az F-be emelt ige (és igemódosító) után.

E megfigyelés alapján továbbra is elvetjük az ige utáni fókusz argumentum-helyzetüként való felfogását, és – fenntartva a többfókuszú mondatok (32) alatt javasolt elemzését – az ige és a fókusz közé esetlegesen beékelődő összetevőkre más magyarázatot keresünk. Első hipotézisünk, hogy az ige és az ige utáni fókusz közé ékelődő elemek mind inkorporálódtak az igebe. E felfogás keretében (34c)-nek az alábbi szerkezetet tulajdonítanánk:

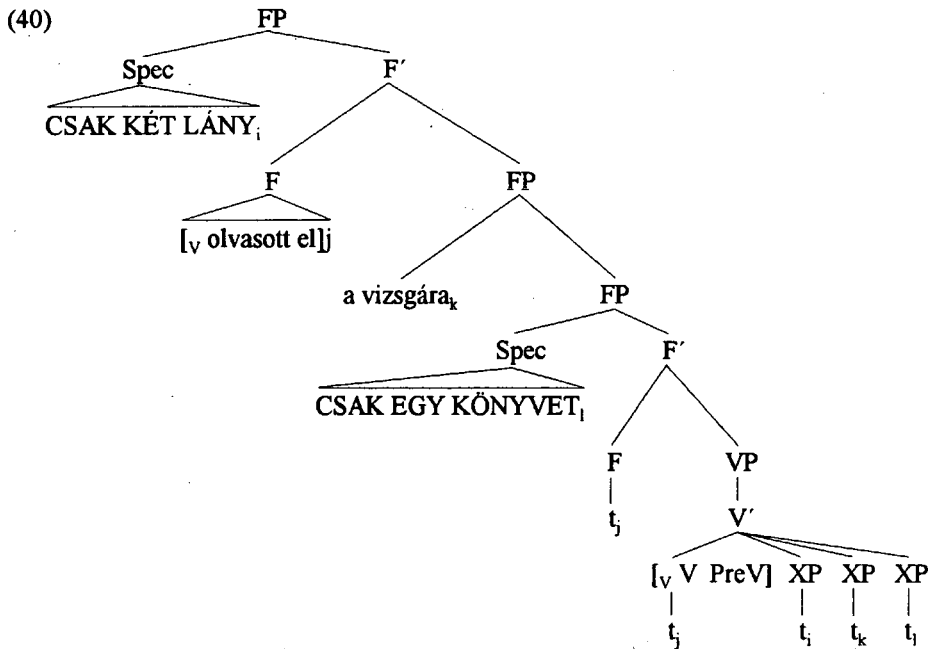

E megoldás egyik hátránya, hogy a szabad inkorporáció feltételezésével egy túlságosan korlátozottan eszközt vezet be a grammatikába, melynek következményei nem láthatók mind előre. Másrészt az ige és az ige utáni fókusz közé olyan (hangsúlytalan) kvantor is beékelődhet, melynek hatóköre pontosan az általa vezérelt szintaktikai tartomány (mely tehát kisebb hatókörű a felső fókusznál, és nagyobb hatókörű az alsónál). Pl.

- (39) CSAK JÁNOS vett minden ételből CSAK KÉTSZER.
- 'Csak Jánosra igaz, hogy minden ételből csak kétszer vett.'
  - *'Minden ételre igaz, hogy csak János vett csak kétszer belőle.'
  - *'Csak Jánosra igaz, hogy csak két olyan alkalom volt, hogy minden ételből vett.'

Ha e mondatban a kvantor az ige része volna, nem vezérelné a hatóköréül szolgáló mondatszakaszt. Az ige részeként kvantoremelésnek sem vethetnénk alá a logikai formában, s ha mégis, akkor sem tudnánk hová vinni; nem volna számára a felső fókuszoperátortól vezérelt s az alsó fókuszoperátort vezérlő operátorpozíció. Következésképp az igebe való inkorporációt el kell vetnünk, az igemódosítók esetét kivéve.

Más megoldást keresve azt is feltételezhetnénk, hogy az ige és az ige utáni fókusz közé ékelődő elemek az alsó FP projekcióhoz csatolódnak, a következőképpen:

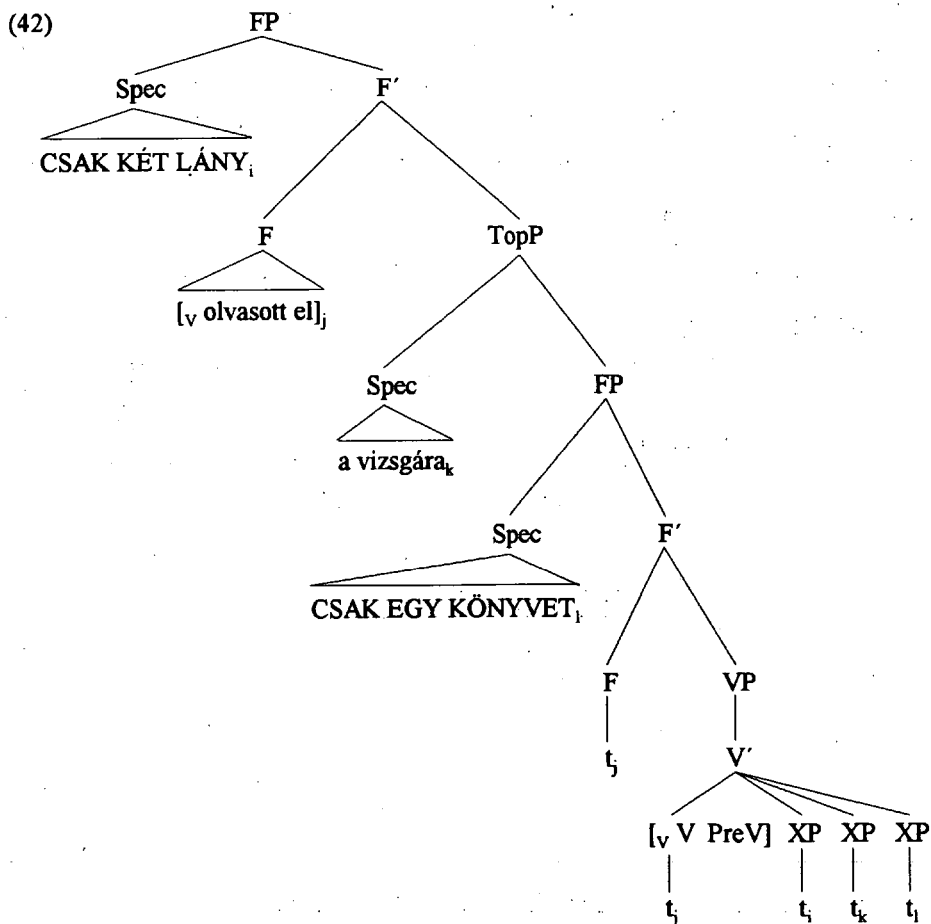

Azonban, ha az alsó FP-hez csatolhatók összetevők, a felső FP-hez való hozzácsatolást sem zárhatjuk ki. Egy ige előtti fókusz és egy őt megelőző, feltehetőleg QP csomópont által dominált kvantor közé azonban nem ékelődhet nem kvantor jellegű összetevő, azaz a felső FP-hez való hozzácsatolás nem lehetséges! Vö.

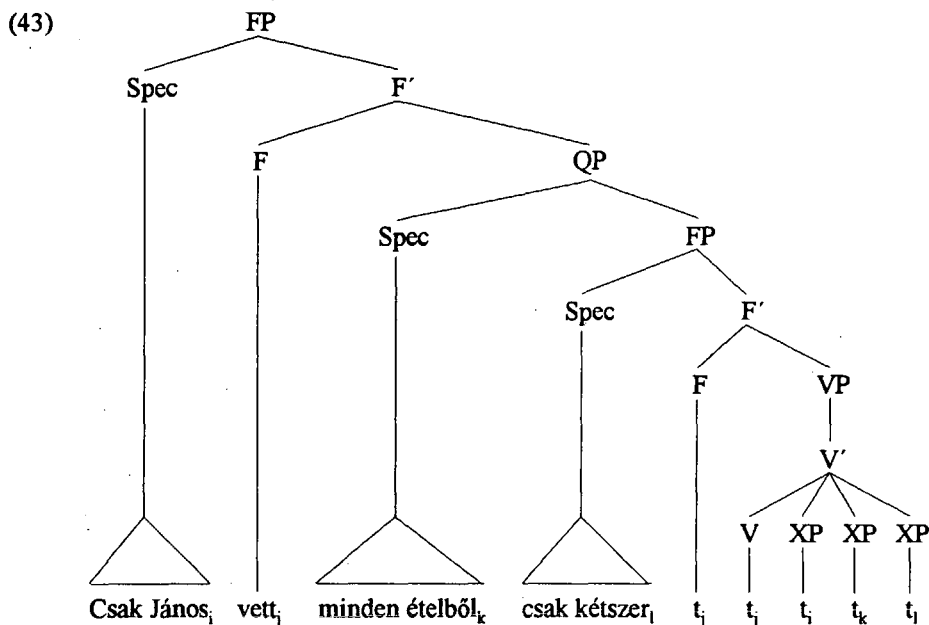
- (41) a. *_{[QP Minden lány [_{FP} a vizsgára [_{FP} csak két könyvet olvasott el]]]}
 b. _{[QP Minden lány [_{FP} csak két könyvet olvasott el a vizsgára]]]}

Ha a (41a) alatti mondatot nem akarjuk generálni, az FP-hez való adjunkciót is el kell vetnünk.

Végül tekintsük a (34c-d) alatti mondatok egy harmadik lehetséges szerkezeti értelmezését! Tételezzük fel, hogy az alsó fókusz és az ige közé ékelődő összetevők TopP, illetve QP projekciók specifikáló pozícióját foglalják el. Azaz, az FP projekció nem közvetlenül rekurzív; ehelyett az FP, QP és TopP projekciók rekurzióját kell megengednünk a VP fölött. E keretben (34c)-nek a következő szerkezetet tulajdonítjuk:

Íme a (39)-es mondat szerkezete:

Ha az ige mögött is állhatnak topik szerepű, Spec,TopP-ben helyet foglaló összetevők, akkor a topik nem azonosítható a mondatban kifejezett állítás logikai alanyával: azzal, amiről a mondat szól. Csupán a predikátumként értelmezhető VP/FP/QP projekciók legmagasabbikát vezérlő topik funkcionál szemantikai alanyként. Mindazonáltal bizonyára az összes Spec,TopP-ben álló topiknak van egy szemantikailag azonosan értelmezhető jegye: valószínűleg a [+specifikus] vagy a [+referáló] jegy. E feltételezésből az következne, hogy az ige és az ige mögötti fókusz közé ékelődő összetevők, amennyiben nem kvantorok, mind [+specifikusak]. A nyelv-érzésem szerint valóban ez a helyzet: a (44b) alatti mondatot, melyben egy határozatlan [-specifikus] NP áll az ige és a fókusz között, nagyon marginálisnak érzem.

- (44) a. [_{FP} Melyik tesztben követett el [_{FP} CSAK JÁNOS [_{VP} három hibát?]]]
 b. ??[_{FP} Melyik tesztben követett el [_{TopP} három hibát [_{FP} CSAK JÁNOS?]]]

Hasonlóan marginális az ige és az ige mögötti fókusz közé ékelődő predikátum-határozó:

- (45) a. [_{FP} Mikor énekelt el [_{FP} JÁNOS [_{VP} a dalt a legszebben?]]]
 b. [_{FP} Mikor énekelt el a dalt [_{FP} JÁNOS [_{VP} a legszebben?]]]
 c. ??[_{FP} Mikor énekelt el a legszebben [_{FP} JÁNOS a dalt?]]]

Mindezek alapján tehát a közvetlen FP rekurzió hipotézisét módosítva azt feltételezem, hogy a VP-t több FP–QP–TopP ciklus is dominálhatja. Az FP–QP–TopP rekurzió lehetőségét minden bizonnyal a VP-projekció kiterjesztéseként is értékelhető F-be való igemozgatás teremti meg.

6. Összefoglalás

Mint e cikk megmutatta, csál az a látszat, hogy a magyarban (illetve a hasonló, a topik és fókusz funkciókat meghatározott szerkezeti pozíciókhoz kötő nyelvekben) egy-egy tagmondat több topikot de csak egyetlen fókuszt tartalmazhat. Valójában számos tagmondatban több fókuszt is találunk; azonban a többszörös fókusz jelenlétét elfedi az a tény, hogy a fókuszoperátornak Spec,FP-be való emelése F-be való igemozgatással jár együtt. Az igemozgatás végpontja a legfelső F pozíció; következésképp a felszínen csak a legfelső fókuszoperátor fogja megelőzni az igét; a többi követi.

A többszörös fókusz jelenlétét többek között olyan tagmondatokban mutattuk ki, melyek két inherens fókusz jeggyel bíró operátort (például kérdőszót, *csak*-os kifejezést vagy monoton csökkenő kvantort) tartalmaznak. Más esetekben olyan jelenségeket használtunk fel az ige mögötti fókuszoperátor kimutatására, melyek csak fókusz hatására jönnek létre. Ilyen a felsőfokú melléknevek úgynevezett komparatív olvasata, valamint a határozatlansági effektus neutralizációja.

Számba vettük és elvetettük azt a lehetőséget, hogy az ige mögötti fókusz argumentumhelyzetben áll, s csak a logikai formában, láthatatlanul kerül operátorpozícióba – megmutatván, hogy hatóköre felszíni szerkezeti pozíciójának felel meg. Abból a tényből, hogy az ige mögötti fókusz is vezérli a hatóköréül szolgáló mondatszakaszt, arra következtettünk, hogy – az ige előtti fókuszhoz hasonlóan – szintén operátorhelyzetet foglal el. Ez a felismerés szükségessé tette az É. Kiss (1992) által feltételezett magyar mondat szerkezet módosítását. Az itt javasolt mondat szerkezet-változatban az aspektusoperátorként működő igemódosító Spec,VP, a fókuszoperátor pedig Spec,FP helyzetű. Spec,FP kitöltése esetén az ige V-ből F-be emelkedik. E mondat szerkezet-változat, azon túl, hogy alkalmas a többfókuszú mondatok szerkezeti leírására, más, korábban problematikusnak bizonyult jelenségekre is magyarázatot ad.

A többfókuszú mondatok lehetséges szörendi változatainak számbavétele során kiderült, hogy egy tagmondaton belül a fókusz projekciók nem szükségszerűen szomszédosak, azaz nem pusztán az FP-projekció ismétélhető, hanem az FP–QP–TopP projekciók együttese. Ennek lehetőségét bizonyára a VP-nek az F-be való igemelés általi kiterjesztése teremti meg.

IRODALOM

- Bródy, Michael 1990: Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian III*, Szeged, JATE, 95–121.
- Burchert, F. 1994: CP-recursion in French embedded infinitives and declaratives, *Linguistics in Potsdam* 1, 13–25.
- Farkas Donka–É. Kiss Katalin 1995: On the comparative and absolute readings of superlatives, kézirat, University of California at Santa Cruz és MTA Nyelvtudományi Intézet.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- É. Kiss Katalin 1993: Move alpha and scrambling in Hungarian, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian IV*, Szeged, JATE, 67–98.
- É. Kiss Katalin 1995: The definiteness effect revisited, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian V*, JATE, Szeged, JATE.
- Szabolcsi, Anna 1986: From the definiteness effect to lexical integrity, in Werner Abraham–Sjaak de Meij szerk.: *Topic, focus and configurationality*, Amsterdam, John Benjamins.
- Varga László 1981: A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről, *Magyar Nyelv* 27, 198–200.

MULTIPLE FOCUS IN HUNGARIAN

É. KISS KATALIN

The paper will argue against the general assumption that a clause can contain more than one topic, but only one focus operator, across languages, hence Topicalization is adjunction, and Focus Movement is substitution into Spec,FP. In fact, Topicalization is likely to be substitution into the specifier of an iterable TopP – just as Focus Movement is substitution into the specifier of an iterable FP. The output of multiple Focus Movement is not transparent because Focus Movement into Spec,FP goes together with V-movement into F. In the case of multiple Focus Movement, the V is cyclically raised into the highest F position, as a result of which only one focus operator precedes the verb: the rest of them follow it. It will be shown that postverbal foci occupy scope positions, hence they cannot be foci in situ, to be preposed in LF.

A MAGYAR MONDAT METRIKUS PROZÓDIÁJA

HUNYADI LÁSZLÓ

1. Mondatstruktúra, hangsúly és hatókör

Empirikus megfigyeléseken alapuló korábbi vizsgálatok (vö. Hunyadi 1981a, 1981b) azt mutatják, hogy a mondathangsúlynak fontos logikai szerepe van a magyarban. Ennek megfelelően, az operátorok relatív hatókörét főhangsúly fejezi ki úgy, hogy

(1) A nagy hatókörű operátoroknak nagy hangsúlyuk van hatókörükkal szemben.

Így, ha pl. egy igét vagy bármilyen más összetevőt tagadunk, akkor a tagadó *nem*-et hangsúlyozzuk és a tagadott összetevő hangsúlytalan. Ha a tagadásnak egy más operátor viszonylatában kis hatóköre van, a tagadó *nem* szó is hangsúlytalan lesz, vö. (2a)–(2c):

- (2) a. NEM láttam Katit.
'Nem láttam Katit' (a tagadás széles hatókörű)
- b. NEM Katit láttam.
'Nem Kati volt az, akit láttam.' (a fókusz a tagadás hatókörben)
- c. KATIT nem láttam.
'Kati volt az, akit nem láttam.' (a tagadás a fókusz hatókörében)

A fenti hangsúly/hatókör szabály érvényesül szintaktikai pozícióhoz kötött nagy hatókörű operátorok esetén is: a fókusz mindig hangsúlyosabb, mint az őt követő ige, míg a kvantorpozícióban levő univerzális kvantor erősebb hangsúlyú, mint a fókusz. Míg a legtöbb esetben a (hangsúlyos) operátorok balról-jobbra haladó felszíni sorrendje megfelel relatív hatókörükhöz is (mint (4a–c)-ben), a hangsúlyon alapuló hatóköri szabály (1)-ben általánosabb. Nevezetesen, két olyan eset van, amikor a felszíni sorrend nem felel meg a relatív hatókörnek, vö. (3a) = (3b), (4a) ≠ (4c), mégis, a (1)-as hatóköri szabály érvényes:

- (3) a. NEM láttam mindent
'Nem mindenre igaz, hogy láttam.'
- b. Mindent NEM láttam.
- (4) a. JÁNOS látott MINDENT.
b. MINDENT János látott.
'Mindenre az igaz, hogy János volt az, aki látta'.

- c. JÁNOS látott mindent.
'Jánosra igaz, hogy (ő) mindent látott.'

(3b)-ben a kvantor megelőzi a negatív operátort, mégis kis hatóköre van az utóbbihoz képest; ugyanakkor (4a)-ban a fókusz *János* megelőzi a kvantor, mégis az univerzális kvantornak van nagyobb hatóköre.

A fenti hangsúly/hatókör szabály csak az egy főhangsúlyos mondatokon működik megszorítás nélkül. Számos olyan eset van ugyanakkor, hogy a nagy hatókörű operátor hatókörén is van hangsúly (pl. az ígén a fókuszt, vagy a fókuszon az univerzális kvantort követve):

- (5) a. MINDENT JÁNOS látott.
b. JÁNOS LÁTOTT MINDENT.

Ezért az (1) hangsúly/hatókör szabályt a többhangsúlyos mondatokra is érvényesen így módosíthatjuk:

- (6) A nagy hatókörű operátor hatókörének nem lehet nagyobb hangsúlya, mint az operátornak.

(4c) és (5b), továbbá (4b) és (5a) összevetéséből azt is láthatjuk, hogy e mondatok fonetikailag nem csupán a hangsúlyok számát tekintve térnek el egymástól, hanem a velük alkotott prozódiai kontúrok tekintetében is. Az is kitűnik, hogy a szórend és a prozódiai kontúr szorosan összefügg egymással: ha szórend megváltozik, a hatóköri ekvivalencia csak egy megfelelő prozódiai kontúrváltozással lesz biztosítva.

Az alábbiakban a szórend és a prozódiai szerkezet megfeleltetésének főbb szabályszerűségeit kívánjuk feltárni.

2. Javaslat: metrikus fonológiai megközelítés

Mielőtt egy olyan modell formális tulajdonságait írnánk le, amelynek az a célja, hogy megragadja a szintaktikai és a prozódiai struktúra rendszeres kapcsolatát, meghatározzuk, mit fogunk hangsúlyon érteni, egy olyan fogalmon, amire a legtöbbet hivatkoznak a prozódia leírásában.

Mivel szembevetendő viszony van a magyarban a szintaktikai szerkezet és a hangsúly között, a különféle – akár elméleti, akár deskriptív – megközelítések alapvetően támaszkodnak e fogalomra. Konkrétan, nem beszélhetünk *fókuszról* úgy, hogy meg ne említenénk azt, hogy főhangsúlyt visel (vö. É. Kiss i. m., aki szerint a fókuszos elemnek mindig erős hangsúlya lesz, akkor is, ha azt egy hangsúlyos univerzális kvantor előzi meg), vagy a *topikról* úgy, hogy ne határoznánk meg hangsúlyozási (és intonációs) tulajdonságait az utána következő *fókuszhoz* képest. Hasonló módon egy olyan mondatban, ahol nincs igekötő, a fókuszt és a nagy hatókörű operátorokat egyaránt a

hangsúly alapján tudjuk akusztikailag azonosítani. Ugyanakkor nincs egyetértés még a fonetikusok körében sem, hogy vajon a hangsúlyt lehet-e a maga teljességében akusztikailag azonosítani vagy ez egy olyan komplex jelenség, ami mind formális, mind szemantikai/pragmatikai tényezőkkel határozható meg.

Az általunk korábban végzett kísérletekre támaszkodva (Hunyadi 1995a) a hangsúlyt az alábbi módon fogjuk értelmezni:

(6) A hangsúly egy meghatározása.

Általánosságban, a hangsúly az alapfrekvencia és az intenzitás idő függvényében kifejezett relációja, amit egy, e relatív viszonyt leíró index (PET) fejez ki, miszerint az egymást követő indexek jelentős tendenciát mutatnak a hangsúlyos szótagon a környező szótag(ok)hoz képest. Egy szónak akkor van mondathangsúlya, ha azok az indexek, amelyek az alapfrekvencia és az intenzitás relatív viszonyát fejezik ki, olyan szignifikáns tendenciát mutatnak, amelyek az ezt következő szavakra kiterjednek.

Mivel az alapfrekvencia- és az intenzitásértékek a két paraméterre vonatkozó komplex relatív viszony imputjai, ezért ez az index nem csupán a gyakran a hangsúly fő perceptuális összetevőjeként értett „hangosságot” képviseli, hanem a „dallamot” is, ami pedig az intonáció fő perceptuális összetevője. Ennek megfelelően, amikor hangsúlyról fogunk beszélni, ez alatt egy szignifikáns relációs jelenséget fogunk érteni, ami mind a hangsúlyban, mind az intonációban jelen van.

Ezek szerint a lexikai egységeknek két fajtáját fogjuk megkülönböztetni:

- a) azokat, amelyek hangsúlytendenciája kiterjedhet a rákövetkező szóra/szavakra és
- b) amelyeké erre nem képes. Míg a lexikai egységek többsége az első típusba tartozik, az egzisztenciális kvantorok a másodikba:

- (7)
- a. "János látta a kiállítást.
'János volt az, aki a kiállítást látta.'
  - b. "Mindenki látta a kiállítást.
'Mindenkire igaz, hogy látta a kiállítást.'
  - c. Valaki "látta a kiállítást.
'Van valaki, aki látta a kiállítást.'

A magyar mondat prozódiai szerkezetét és logikai funkcióját leíró szempontból figyelembe véve (vö. Hunyadi 1955b) a következőket állíthatjuk:

- (8)
- a. Egy mondat (kijelentés) egymástól jól elkülöníthető fonológiai frázisokból (PhP) áll, amelyek mindegyikének egyetlen intonációs kontúrja van egyetlen, kötelező hangsúllyal.

- b. Egy mondat grammatikalitása a megfelelő szintaktikai és prozódiai derivációkat egyaránt megköveteli.
- c. Egy olyan nyelvben, mint a magyar, a derivációi elsősorban a prozódiai szempontból elfogadható konfigurációk deriválást jelent, és így ezen szabályok elsődlegesen fonoszintaktikai jellegűek kell, hogy legyenek.
- d. Közvetlen viszonynak kell fennállnia a prozódiai deriváció és annak logikai (hatóköri) interpretációja között.

3. A szintaxis prozódijája

Az alábbiakban alkalmazni fogjuk a magyar mondatra a Liberman és Prince (1977) által kezdeményezett metrikus fonológia keretrendszerét. Ezen elmélet szerint a hangsúly nem egy fonológiai jegy, hanem inkább a ritmus szerkezetében ragadható meg. Ez a szerkezet hierarchikus szerveződésű és a különféle minták hangsúly-redukciós szabályok eredményei. Bár jelentős eredmények kerültek napvilágra a szótag és a szó szintjén (pl. Selkirk 1980), és bár irányulnak kutatások a frázis szintjére is (vö. Selkirk 1984, Halle – Vergnaud 1987, vagy legújabban Hayer 1995), ezek a kutatások nem irányulnak a nyelv szintaktikai, fonológiai (prozódiai) és szemantikai (logikai) szintjei viszonyának a leírása. Mivel a magyarban nyilvánvaló viszony van a nyelv ezen aspektusai között, és mivel a hangsúlynak fontos szerep jut mindegyikben, a szintaxis egy metrikus modellje megragadhatja ezen szintek viszonyait egyetlen megközelítésben. Az alábbiakban főbb vonásaiban ismertetjük a magyar mondat prozódijának egy ilyen metrikus leírását.

A prozódiai komponens a propozicionális komponens kimenetén működik, ami már létrehozta a mondat propozíciós szerkezetét, beleértve a (nem konfiguratív) NP-keket is. Az argumentumok sorrendje nincs meghatározva. A szabályrendszer feladata az, hogy meghatározza az argumentumok összes grammatikai permutációját és csak azokat. Feltesszük, hogy egy permutáció fonológiai jólformáltsága attól függ, hogy rendelkez-e hozzá fonológiai struktúra. A feladatunk tehát azon szabályok leírása, amelyekkel a megfelelő prozódiai struktúrákat létre tudjuk hozni.

E fonológiai létrehozó szabályok legfőbb tulajdonságai a következők:

- (9) a. A kiinduló szerkezetben minden egyes szónak önálló hangsúlya van, és önálló fonológiai szót képez. A létrehozó szabályok redukciós szabályok, amelyek azt írják le, hogyan redukálható egy szó hangsúlya.

- b. A hangsúlyredukció során a fonológiai szavak fonológiai frázisokban egyesülnek, és a magasabb szinteken a redukció fonológiai frázisok és fonológiai szavak, vagy további fonológiai frázisok között megy végbe.
- c. Hangsúlyredukció csak szomszédos fonológiai komponensek között megy végbe úgy, hogy két szomszédos fonológiai komponens, C_1 és C_2 közül (C_1 közvetlenül megelőzi C_2 -t) C_2 hangsúlya redukálódik.
- d. A redukció első szintjén két szomszédos fonológiai szó egyesül egyetlen fonológiai frázisban.
- e. C_1 és C_2 egyesülése egyetlen fonológiai frázisban (C_2 hangsúlyának a redukciója) a C_1 és C_2 kategóriáinak a hierarchiális viszonyától függ.

A hangsúlyredukció hierarchiája a) a szintaxisból, b) a lexikonból származó információktól függ. Az első esetben, két vagy több fonológiai szóból álló komplex NP-k esetén vagy minden egyes komponensen egy azonos mértékű hangsúly van, egy vagy fő frázishangsúly az NP bal oldalán, mely utóbbi esetben egy egy frázishangsúlyos NP egyetlen fonológiai szónak tekintendő.¹

Az utóbbi esetben, az egyszerű NP-k és az egy frázishangsúlyos NP-k esetén azonban a hangsúlyredukció a lexikonból származó információ alapján történik. Ennek megfelelően az (egyszerű) lexikai/fonológiai szavak hangsúlyredukciója azok *operátor státuszától* függ. Az alábbiakban főként ezen utóbbi esettel fogunk részletesebben foglalkozni.

Az operátorok egy hierarchiába szerveződnek, ami alapvetően meghatározza a hangsúlyredukció sorrendjét és irányát.

- (10) A hangsúlyredukció hierarchiája (növekvő sorrendben): fókusz, kvantor és mondatoperátor (mint tagadás vagy modális operátorok; az utóbbiak gyakran, de nem kizárólagosan az ígén kifejezve).

A hangsúlyredukció feltételei a következők:

¹A jelen javaslat több lényeges pontban eltér néhány korábbi javaslatától (vö. Vogel – Kenesei 1987, Kornai – Kálmán 1988, Vogel – Kenesei 1990). A legfontosabb eltérés abban rejlik, hogy – szemben a korábbi elképzelésekkel, amelyek az operátoroknak egységes státust tételeztek fel – mi feltesszük, hogy a nyelvi elemek (és nem csupán operátorok) hangsúlyos voltát egy hierarchia határozza meg. Ez a hierarchia az, ami lehetővé teszi az azonos lineáris sorrend melletti különböző fonológiai frázisok és prozódiai kontúrok létrehozását.

- (11) A hierarchikus hangsúlyredukció feltételei:
- A deriváció első szintjén, a C_1 és a C_2 fonológiai komponensek konfigurációjában, ahol C_1 megelőzi C_2 -t, C_2 hangsúlya redukálódik, ha C_2 alacsonyabban helyezkedik el a hierarchiában, mint C_1 .
  - A deriváció magasabb szintjein nincs hierarchikus megszorítása a hangsúlyredukciónak.

Amint az alábbi példákból kitűnik, a hangsúlyredukció nem közvetlenül követi a Chomsky–Halle-féle nukleáris hangsúlyszabályt (Chomsky–Halle 1968), inkább a fenti hierarchikus hangsúlyredukciós szabályt követi:

- (12)
	x			4. szint
(Bár)	x		x	3. szint
	*x	x		2. szint
	x	x	x	1. szint
- Látta János a kiállítást.

A deriváció első, kiinduló szintjén minden egyes szónak van önálló hangsúlya és egy önálló fonológiai szót alkot. A második szinten ("Látta *János a kiállítást*") a *kiállítást* szó hangsúlyának a redukciója nem megengedett, mert ezzel megsértenénk a hierarchikus redukció feltételét (mind *János*, mind *kiállítást* egy-egy potenciális fókusz, és így a hierarchia azonos szintjén állnak, és azonos szintű elemek között hangsúlyredukció nem lehetséges). A harmadik szinten ugyanakkor a *János* hangsúlya redukálódhat, hiszen a megelőző elem egy ige, mondat-operátor hordozója, és így magasabban helyezkedik el a hierarchián, mint a nem kvantifikált *János*. A legfelsőbb szinten a *kiállítást* szó hangsúlya helyesen redukálódik, hasonló okból, mint a *János*-é az előző szinten. (NB.: minden egyes oszlopon belül vertikális számának nincs jelentősége, egyéb modellektől eltérően (vö. Liberman–Prince, Selkirk vagy Hayes i. m.)

- (13)
	x		
(Bár)	x		x
	x	x	
	x	x	x
- Látta mindenki a kiállítást.

(12) és (13) egymástól a második szintű redukcióban különbözik. Míg (12)-ben egy agrammatikus redukciónk volt a hierarchikus hangsúlyredukció szabályának megsértése miatt, (13)-ban, ugyanezen a szinten ez a kikötés nincs megsérve, mivel a *mindenki* kvantor magasabban van a hierarchián, mint az azt követő *kiállítást* szó.

- (14)
	x		
(Bár)	x		x
	*x	x	
	x	x	x
- Látta a kiállítást mindenki

(14)-ben az agrammatikalitás oka újra az, hogy a második redukciós szinten meg van sértve a hangsúlyredukciói hierarchiája: a kvantor hangsúlyát nem lehet redukálni a (megelőző) potenciális fókuszra (*kiállítást*).

- (15)
*x		x	
*x		x	
x	x		
x	x	x	
- János elment a kiállításra

(15) magyarázatot ad e modell keretei között arra az ismert tényre, hogy főhangsúlyos főnevet nem követhet közvetlenül igeekötő vagy igemódosító: a harmadik derivációs szinten is meg van sértve a hangsúlyredukció hierarchikus szabálya, hiszen mind a *János*, mind az *el* igeekötő ugyanazon a szinten vannak.

Ezzel szemben (16) arra mutat példát, hogy a hierarchikus hangsúlyredukció szabályát nem sértjük meg, akkor a redukció lehet grammatikus (az univerzális kvantor magasabban helyezkedik el a hierarchiában, mint az igeekötő):

- (16)
	x		
(Bár)	x		x
(?)	x	x	
	x	x	x
- Mindenki elment a kiállításra.

Abból a tényből, hogy a hangsúlyredukció iránya mindig a hierarchikusan alacsonyabb elem felől történhet, az következik, hogy az azonos szintek közötti hangsúlyredukció nincs megengedve. Ezt példázza (17):

- (17)
*x			
x	x		
x	x	x	
- Mindenki mindent megnézett.

Érdekes megfigyelní, hogy az *is* kötőszó, amit gyakran az univerzális kvantorral rokonnak tekintünk, nem viselkedik úgy, mint a tulajdonképpeni univerzális kvantorok, pl. a *mindenki*:

(18) x

x   x

x   x   x

Péter is mindent megnézett.

Mint hogy (17) és (18) a redukció harmadik szintjében különbözik, a különbséget az *is* és a *mindenki* közötti eltérésben kereshetjük. Ebből arra következtethetünk, hogy az *is*-t a mondatoperátorok között kell feltüntetnünk, ott, ahol meg van engedve egy utána következő univerzális kvantor hangsúlyának a redukciója. Ezt a viselkedést logikai értelmében magyarázhatja az, hogy az *is* konjunkció két proposíciót fűz össze, és így mondat szintű operációt jelöl.

A tagadó mondatok esetében a negatív *nem* és *ne* hangsúlyos, és ez a hangsúlyminta a hierarchia elvéből következik; vö. (19) és (20):

(19) "Nem Péter ment el a kiállításra

(20) "Nem mindenki ment el a kiállításra

Mindkét esetben a *neg* operátor magasabb hierarchikus pozícióban van, mint akár a nem kvantifikált NP, akár az univerzális kvantor, (21)-ben ugyanakkor pontosan fordított a helyzet:

(21) "Péter nem ment el a kiállításra

Ettől függetlenül (21) grammatikus redukció, hiszen nem a *nem* redukálja hangsúlyát a Péter-re, hanem a *nem*-mel alkotott tagadó szerkezet, és – a hierarchikus hangsúly-redukció szabályai szerint – a hierarchia csak a deriváció első szintjén számít megszorításnak.

Ugyanakkor az a tény, hogy (22) agrammatikus,

(22) *"Mindенki nem ment el a kiállításra

egy valószínűleg univerzális megszorítást követ: a *minden*- típusú univerzális kvantorok kötelezően kis hatókörűek a negációval kapcsolatban. (A *minden*- kvantort és a *mind* kötőszót tartalmazó mondatok elemzésére vö. Hunyadi 1981b.)

Az, hogy a klitikumok kivételével a hangsúlyredukció nem kötelező, látható (23)-ból, ahol – ellentétben a gyakoribb (24)-gyel – az *is* + *nem* klitizáció nem következik be:

(23) *x

x		x			
?x		x		x	
x		x		x	x
x		x	x	x	x

Péter is nem ment el a kiállításra

(24) x

x				x	
x		x		x	
?x		x	x		
x	x	x	x	x	

Péter sem ment el a kiállításra.

(24) legfelsőbb redukciós szintű grammatikalitása alátámasztja korábbi elképzelésünket az *is* mint mondatoperátor státuszára vonatkozóan.

Mint korábban rámutattunk, az egzisztenciális kvantorok hangsúlytendenciája nem terjed át a következő szavakra. Így ezek nem is vesznek részt a hangsúlyredukció folyamatában mint a hangsúlyredukció kiváltói. Ennek megfelelően (30)-nak nem is lehet harmadik szintű redukciója:

(25) *x

x		x			
x		x		x	

Valaki elment a kiállításra.

De ez a korlátozás csak a kvantorra mint a hangsúlyredukció kiváltójára vonatkozik, magának a kvantornak a hangsúlya redukálódhat; vö. (26):

(26) x

x				x	
x		x	x		

Mindenki látott valakit.

A hangsúlyredukciót a harmadik szinten az tette újra lehetővé, hogy a hierarchikus megszorítás csak a deriváció első szintjére vonatkozik.

Bár a hangsúlyredukció iránya általában jobbról balra mutat, van egyetlen eset, amikor ez ennek a fordítottja. Ez a topikalizáció esete:

- (27) x   x
       x   x   x
       x   x   x   x
       'Tegnap 'tűz ütött ki

- (28)   x
       x   x
       x   x   x
       *x   x   x
       x   x   x   x
       Tegnap 'tűz ütött ki (, ma 'vihar volt.)

A deriváció legfelső szintjén (28) kontrasztív topikot fejez ki. Ugyanakkor megfigyelendő, hogy ez a (kivételes) hangsúlyredukció csak ezen az utolsó derivációs szinten léphet fel. Egy ezt megelőző szintű deriváció (a második szinten) nem grammatikus.

A metrikus szintaxis ezen megközelítésében számos olyan összetett jelenség kap egységes magyarázatot, ami a szórenddel, a hatókör jelölésével és a hangsúllyal függ össze.

Az ún. többszörös fókuszos mondatokat egységes módon lehet létrehozni. Mivel ez a modell a hangsúly redukcióján alapul, nem szükséges magyarázatot adni a többszörös (erős) fókuszhangsúlyra: ezek egyszerűen abból a tényből következnek, hogy azok a hangsúlyos szótagok (és fonológiai szavak) nem mentek át a hangsúlyredukció folyamatán. Éppen ellenkezőleg, az kíván magyarázatot, hogy milyen feltételek mellett *nincs* hangsúly bizonyos szótagokon és fonológiai szavakon. Ezt a feladatot látja el a hierarchikus hangsúlyredukciós szabály.

Az alábbiakban nézzük meg egy kettős fókuszos mondatot:

- (29) x   x
       x   x   x
       "János látta "Katit.
       '(kb.) János volt az, aki Katit látta és nem az, hogy Kati volt az, aki Jánost látta.'
       vagy:
       '(kb.) Az a tény áll fenn, hogy János látta Katit (és nem valamilyen más tény):'

A redukció második szintjén a *látta* ige hangsúlya a *János* fókuszra redukálódik.

Egyik korábbi példánk alapján a (4a) JÁNOS látott MINDENT mondatot is létrehozhatjuk hangsúlyredukcióval:

- (4a) x   x
       x   x   x
       János látott mindent.

Amint látjuk, ugyanazon szabály érvényes (4a), mint (29) generálására.

Ugyancsak magyarázatot adhatunk a (30)-féle (nem) neutrális mondatok számos egymás utáni hangsúlyára:

- (30)
	x			x	
x	x			x	
x	x	x		x	x
- János "Katinak telefonált "minden héten
'Minden héten (és nem csak, mondjuk, minden második héten) Kati volt az, akit János hívott.'

- (31)
	x			x	x
x	x			x	x
x	x	x		x	x
- János "Katinak telefonált "minden héten
'Minden héten (ilyen gyakran!) Kati volt az, akit János hívott.'

Hasonló módon, az a tény, hogy két (vagy több) szomszédos univerzális kvantor között nem következhet be hangsúlyredukció, könnyen magyarázatot kaphat a hierarchikus megszorítás alapján: egyszerűen nem lehetséges a hangsúlyredukció C_1 és C_2 között, ha mindkettő ugyanazon hierarchikus szinten van; vö. (32)–(33):

- (32) *+
+		+
+	+	+
- "Mindig "bármelynek segíték.

- (33) *+
+		+
+	+	+
- "Bármelynek "mindig segíték.

4. A hatókörök értelmezése

A fonológiaiilag jól formált mondatok hatóköri interpretációja közvetlenül következik az adott prozódiai struktúrából:

- (34) a. Egy adott fonológiai frázis hangsúlyos elemének széles hatóköre van az ugyanazon fonológiai frázison belüli többi operátor hatóköréhez képest;
- b. A fonológiai frázisok relatív hatóköri viszonyát a hangsúlyredukció kategória alapú hierarchiája határozza meg: annak a fonoló-

giai frázisnak lesz nagyobb hatóköre, amelyiknek a hangsúlyos operátora magasabban helyezkedik el a hierarchián;

- c. Az azonos hierarchiájú hangsúlyos operátorral rendelkező fonológiai frázisok relatív hatóköre eldönthetetlen.

Nézzünk néhány példát:

A (4c) JÁNOS látott mindent mondatban a fókusznek nagyobb hatóköre van, mint az univerzális kvantornak: mivel ez a mondat csak egy fonológiai frázisból áll és János viseli a főhangsúlyt, a János-nak nagy hatóköre van az univerzális kvantoréhoz képest.

A (4a) JÁNOS látott MINDENT mondat két fonológiai frázisból áll (JÁNOS látott MINDENKIT). A két fonológiai frázis nagy hatókörű operátorainak a kategóriájának a hierarchikus pozíciója határozza meg a két frázis relatív hatókörét. Mivel a nem kvantifikált János fókusz funkciójával alacsonyabban van a hierarchián, mint a mindenkit univerzális kvantor, a kvantornak (és a kvantorral képviselt fonológiai frázisnak) van nagyobb hatóköre.

A hierarchikus hangsúlyredukció elvein alapuló hatóköri meghatározás ugyancsak magyarázatot ad arra, miért ekvivalens logikailag a különböző szórendű (4a) JÁNOS látott MINDENT és a (4b) MINDENT János látott. (4b) egyetlen fonológiai frázisból áll, és így hangsúlyos univerzális kvantorának a hatóköre kiterjed a mondat többi részére, beleértve a fókusz státuszú János-t is.

Végül, hasonló módon állíthatjuk elő egy univerzális és egy egzisztenciális kvantor relatív hatóköri viszonyait is:

- (35)   x   x
         x   x   x
         "Valamikor "mindenki hazament.

A mondat hatókör szempontjából nem egyértelmű. Ennek az az oka, hogy a két kvantor két különálló fonológiai frázisba tartozik és a hangsúlyredukció hierarchiáján ugyanazon a szinten vannak: így egyiknek sem redukálható a hangsúlya, ami pedig alapfeltétele lenne a hatókör jelölésének.

Hasonló módon (36) sem egyértelmű:

- (36)   x
         x   x
         x   x   x
         "Mindenki hazament valamikor.

A második redukciós szintű többértelműségnek ("Mindenki hazament valamikor) ugyanaz az oka, mint (35)-éjé. Ugyanakkor a harmadik szintű derivációnak ("Mindenki hazament valamikor) már egyértelmű hatóköri struktúrája van: az egyedüli hangsúlyával egyetlen fonológiai frázist képez és a fonológiai frázisokon belüli viszonyokra vonatkozó hatóköri szabály alapján a főhangsúlyt viselő univerzális kvantornak nagyobb a hatóköre, mint a hangsúlytalan egzisztenciális kvantornak.

5. Összefoglalás

a) Egy tisztán szintaktikai megközelítésben (mint az É. Kiss-modellben, vö. É. Kiss 1978, 1987, 1994) a magyar nyelv két különböző szintaktikai típus megtestesítője. Egyrészt jelentős mértékben strukturált, konfiguratív, ige előtti mezővel rendelkezik, ahol specifikus szintaktikai pozíciók vannak, másrészt az ige mögötti rész lapos, specifikus argumentumpozíciók nélkül.

Míg az adott, ige előtti szintaktikai pozíciók meghatározzák a bennük elhelyezkedő összetevők prozódiai sajátosságait, az ige mögötti, szintaktikailag nem strukturált részben elsődlegesen a prozódiai sajátosságok azok, amelyek meghatározzák a grammatikalitást.

Van egy bizonyos szimmetria az ige előtti mezők között: a logikailag ekvivalens mondatok a két típusban azonos prozódiai sajátosságokkal rendelkeznek (mindkét mezőben a nagy hatókörű elemek egyben főhangsúlyosak is). Ez a prozódiai (hangsúly-) sajátosságokon alapuló szimmetria teremti meg a lehetőséget arra, hogy a kétféle mondat szerkezet prozódiját egyazon egységes modellben írjuk le.

b) Az itt vázolt metrikus szintaktikai megközelítésben a lapos mondatok strukturális viszonyait a fonológiai frázisok prozódiai leírásával fejezzük ki.

A fonológiai frázisokat a hierarchikus hangsúlyredukciós szabályokkal hozzuk létre. A fonológiai frázis fejét az adott összetevő kategóriája/operátor státusza határozza meg. A hierarchikus hangsúlyredukció szabálya egyben a logikai hatóköri viszonyokat is meghatározza.

Így a magyar mondat szerkezet ezen metrikus modellje fontos strukturális viszonyokat tár fel a grammatikus mondatok létrehozása, azok fonológiai tulajdonságai és szemantikai (logikai) interpretációja között.

IRODALOM

- Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.
- É. Kiss Katalin 1978: A magyar mondat egy transzformációs generatív leírása, *Nyelvtudományi Közlemények* 87, 261–86.
- É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Budapest, Akadémiai.
- É. Kiss Katalin 1984: Sentence structure and word order, in Kiefer Ferenc–É. Kiss Katalin szerk.: *Syntax and Semantics* 27, 1–90.
- Halle, Morris–Jean-Roger Vergnaud 1987: *An essay on stress*, Cambridge, MASS, MIT Press.
- Hayes, Bruce 1995: *Metrical stress theory*, Chicago, Univ. Of Chicago Press.
- Hunyadi László 1981a: A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban, Debrecen, kandidátusi értekezés.
- Hunyadi László 1981b: Remarks on the syntax and semantics of topic and focus in Hungarian, *Acta Linguistica Acad. Sc. Hung.* 31, 107–136.
- Hunyadi László 1995a (megj. alatt): Acoustic cues to sentential stress in Hungarian and their measurement.
- Hunyadi László 1995b (megj. alatt): A fonetikai forma szemantikai szerepe [The semantic role of phonetic form].
- Kornai András–Kálmán László 1988: Hungarian sentence intonation, in Harry van der Hulst–Norval Smith szerk.: *Autosegmental studies on pitch accent*, Dordrecht, Foris.
- Liberman, Mark–Alan Prince 1977: On stress and linguistics rhythm, *Linguistic Inquiry* 8, 249–336.
- Selkirk, Elisabeth O. 1980: The role of prosodic categories of English word stress, *Linguistic Inquiry* 11, 563–605.
- Selkirk, Elisabeth O. 1984: *Phonology and syntax: the relation between sound and structure*, Cambridge, MASS, MIT Press.
- Vogel, Irene–Kenesei István 1987: The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian, *Phonology* 4, 243–263.
- Vogel, Irene–Kenesei István 1990: Syntax and semantics in phonology, in Sharon Inkelas–Draga Zec szerk.: *The phonology-syntax connection*, Chicago, The Univ. of Chicago Press, 339–363.

OUTLINES OF METRICAL SYNTAX OF HUNGARIAN**LÁSZLÓ HUNYADI**

The present paper outlines the basic assumptions of a metrical syntax of Hungarian. According to it, only those permutations of a Hungarian sentence are grammatical which are also prosodically acceptable. The successful application of prosodic rules will then yield grammatical sentences.

In order to determine the proper prosody of the permutations, we apply the approach of metrical phonology by proposing a framework of metrical syntax. In this approach, the proper prosody of sentences is determined by stress reduction rules on the basis of which the proper prosodic phrases in relation to the stress and intonation of constituents can be determined. Stress reduction takes place between adjacent phonological words. Stress reduction follows a hierarchy of these phonological words regarding their accessibility to stress reduction. These rules of metrical syntax do not only determine the possible prosody of sentences, they are also the basis for their logical (scope) interpretation.

MEGSZAKÍTOTT ÖSSZETEVŐK A MAGYARBAN KONSTRUKCIÓS NYELVTANI SZEMPONTBÓL

KÁLMÁN LÁSZLÓ ÉS RÁDAI GÁBOR

ELTE Elméleti Nyelvészet Szak

MTA Nyelvtudományi Intézete

Budapest I., Színház u. 5–9. Pf.: 19. 1250

E-mail: kalman@nytud.hu, radai@nytud.hu

0. Bevezetés

Ebben az írásban arra vállalkozunk, hogy az ún. *konstrukciós nyelvtan* (Construction Grammar) elméletét, eszközeit, lehetőségeit a magyar mondatannál problémáin keresztül mutassuk be. Terjedelmi okokból mind a magyar nyelvtani jelenségek, mind a konstrukciós nyelvtan részleteit kissé lazán fogjuk kezelni, mert célunk elsősorban a megközelítés létjogosultságának és használhatóságának bemutatása, nem pedig a kézikönyv szintű ismertetés.

Először (az 1. részben) körvonalazzuk a magyar mondatannak azt a jelenségkörét, amely illusztrációul fog szolgálni. Arról van szó, hogy a magyarban a mondatrészek sorrendjét elsősorban a mondat kommunikációs szerepe, és ezen belül a különböző mondatrészek kommunikációs funkciója határozza meg, ami furcsa, a logikai szerkezettől különböző elrendezésekhez vezet. Ezenkívül a segédigés szerkezetek (pl. *be akar menni*) is sajátos szórendűek (az igeikötő nem a saját igéje mellett helyezkedik el). A 2. részben röviden vázoljuk, hogy az ilyen ún. *megszakított* mondatösszetevők szokásos kezelési módjai milyen problémákat vetnek fel. Úgy látszik, hogy a létező elméletek matematikailag kezelhetetlen, *ad hoc* megoldásokat tartalmazó, ill. a tényleket nem megfelelően magyarázó kezelésmódokat tesznek csak lehetővé.

A 3. rész az írás középponti része: Ebben ismertetjük a konstrukciós nyelvtan fogalmát és az általunk javasolt eszközrendszert (3.1.), majd a 3.2. pontban tárgyaljuk, hogyan lehet ezek segítségével a nehézségeket okozó magyar jelenségeket leírni.

Már itt fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a konstrukciós nyelvtannak sem alapelveiben, sem eszközeiben nincs egyelőre egyetértés a különböző iskolák között. A konstrukciós nyelvtan alapművei (Hockett 1958, Fillmore és mtsai 1988) nem tartalmaznak részletesen kidolgozott mondatnani elméletet, a későbbi konkrét javaslatok (Fillmore–Kay 1993, Manaster-Ramer–Zadrozny 1992, Zwicky 1989) pedig egymástól lényegesen különböző elvárásokat és elveket fogalmaznak meg a konstrukciós nyelv-

tanokkal kapcsolatban. Az általunk ismertetett változat a saját elképzelésünket tükrözi, nem pedig ezeknek az előzményeknek a reprodukálása. Reméljük, nem minősül az elnevezéssel való visszaélésnek, ha mégis konstrukciós nyelvtannak nevezzük.

1. Néhány probléma

Köztudott, hogy a magyarban a szórend (és a főhangsúlyok helye) szorosan összefügg a mondatok ún. *aktuális* tagolásával. A mondatrészek közötti függőségi viszonyok, a mondat logikai szerkezete (az ún. predikátum-argumentum szerkezet) szinte elhanyagolható szerepet játszanak a mondatrészek sorrendjében. Azt elsősorban az határozza meg, hogy milyen kommunikatív szerepet tölt be a mondat a szövegben, s ezen belül milyen szerepet kapnak az egyes mondatrészek. Ennek illusztrálására tekintsük az alábbi egyszerű mondatokat:

- (1) a. 'Mari 'látta 'Jánost.
- b. 'Jánost 'látta 'Mari.
- c. 'Látta 'Jánost 'Mari! / 'Látta 'Mari 'Jánost!
- d. 'Látta Jánost Mari. / 'Látta Mari Jánost.
- e. 'Mari látta Jánost.
- f. 'Jánost látta Mari.
- g. 'Jánost 'Mari látta.
- h. 'Jánost 'látta Mari.

Az első mondat beszédértéke – tehát a szövegben betöltött kommunikatív szerepe – szerint semleges közlés, vagyis egyszerűen új információt közöl, míg a mondatrészek szerepe a következőképpen alakul: a mondat topikja – tehát akiről mondunk valamit – az alany, vagyis Mari, míg a komment – vagyis amit mondunk róla, az új információ – szerepét a mondat többi része, látta Jánost, tölti be. A következő két példa, a (b) és a (c) beszédértéke szintén semleges közlés, de megváltozik a mondat topik-komment szerkezete. Míg az előbbi esetben a mondat tárgya áll topikban, vagyis Jánosról állítunk valamit – mégpedig azt, hogy Mari látta őt –, addig az utóbbi mondatban nem szerepel topik, és az egész kijelentés tölti be a komment szerepét. A felkiáltójelel is utal rá, hogy itt egy, a beszélgetés kontextusából kilógó, váratlan hírről van dolgunk. A további példák esetében a beszédérték már nem semleges, ezek a mondatok visszavágásként szolgálnak valamely őket megelőző kijelentésre. Ezen belül a (d) mondat két variánsa – amelyek viszont egyenértékűek – nyomatékosítást fejez ki, vagyis egy olyan kijelentésre reagál, miszerint nem látta Mari Jánost, és azt állítja, hogy ez nem igaz, vagyis hogy Jánost igenis látta Mari. Ezzel szemben az (e) és (f) példákban egy újabb jelenséggel, a *fókusszal* találkozunk, ahol is az első esetben Mari, míg a másodikban János a fókuszált összetevő, és ezek a mondatok egy olyan kontextusban szolgálhatnak válaszként, ahol nem az egész tényállást, csak annak valamely momentumát

kívánja a beszélő megerősíteni. Így az (e) példa akkor szolgálhat adekvát válaszul, ha valaki kijelenti, hogy valaki látta Jánost, és vagy nem tudja, hogy ki, vagy mást nevez meg, és hasonlóképpen működik az (f) mondat is. Az utolsó két példa a *kontrasztív topik* jelenséget illusztrálja: ezekben a mondatokban a *János* van ebben a pozícióban, ami azt jelenti, hogy a beszélő őt kívánja szembeállítani más személyekkel. A kontrasztív topiknak az a szerepe, hogy a mondat nem kimerítő voltát emelje ki. Például a (g) mondatnál reagálhatunk arra a kijelentésre, hogy Jánost és másokat Mari látott, és hangsúlyozhattuk, hogy Jánost ugyan Mari látta, de ez nem a teljes igazság: másokat esetleg nem. Hasonlóképpen válasz lehet a (g) mondat arra a kérdésre, hogy *Ki látta a fiúkat?*, ha csak arra tudunk, vagy csak arra akarunk válaszolni, hogy a fiúk közül Jánost ki látta. A (h) mondat hasonlóképpen azt állítja, hogy Jánost ugyan látta Mari, de másokat esetleg nem, és válasz lehet arra a kérdésre is, hogy *Kit látott Mari?*, ha csak egyet tudunk vagy akarunk megnevezni a kérdezett személyek közül.

A magyar mondatoknak az a sajátossága, hogy szórendjük kommunikációs szerepüktől függ, eleve komoly kihívást jelent a hagyományos mondattani elméleteknek, amelyek főleg a logikai függőségi viszonyok alapján igyekeznek megfogalmazni a szórendi szabályokat, hiszen azokban a nyelvekben, amelyek leírására eredetileg kidolgozták őket, valóban elsősorban ez határozza meg az összetevők felszíni szerkezetét.¹ Később visszatérünk még arra, hogy ez milyen nehézségeket okoz.

Az aktuális tagolás hatása a magyar szórendre abban is megnyilvánul, hogy olyan mondatrészek, amelyek egymással állnak a legszorosabb logikai kapcsolatban, bizonyos esetekben egymástól távol, elszakítva helyezkednek el a mondatban. Ezek a mondatban egy szintaktikai egységet, összetevőt alkotnak (legalábbis az összetevők hagyományos értelmében). Különleges szórendi sajátosságaik miatt *megszakított összetevőknek* kellene őket tekintenünk. Vessünk újra egy pillantást az (1g) példára, ahol megszakított összetevőknek kell tekintenünk a mondat állományát, vagyis a *[[Jánost]...[látta]]* szerkezetet, amely egyrészt logikailag összetevőt alkot – ti. egy predikátumot, amelyet Mariról állítunk –, másrészt elemei a semleges mondatokban (ld: (1a–b)) szomszédosak.

A megszakított összetevők mindenképpen problémákat okoznak a generatív nyelvészetben megszokott mondattani elméleteknek, amelyekben (akárcsak a hagyományos nyelvtanban) az alapműveletek mondatrészek *egymásba ágyazása és egymás mellé helyezése*. (Megszakított összetevők esetén olyan mondatrészek vannak egymás mellé helyezve, amelyek közvetlenül nem ugyanabba a mondatrészbe vannak beágyazva.) Van azonban egy jelenség a magyarban, ami végképp óriási gondot jelent a legtöbb mondattani elmélet számára: az igekötők „*elszakadása*” az igétől, amit illusztrál

¹Ezt a kifejezést itt intuitív, preteoretikus értelmében használjuk.

a következő példa, ahol az igekötőt *hátravetjük* a fókusz után, és ahol az aktuális mondattagolás hatásaként lép fel ez a jelenség.

(2) *'Jánost a 'vonat ütötte el.*

De tekinthetjük az alábbi példát is, ahol a közlésérték semleges, de a segédige *beférkőzése* az igekötő és infinitívusza közé mégis elszakítja a két összetevőt egymástól.

(3) *'Jánost 'el fogja 'ütni a 'vonat.*

Az egyik ok, amiért az igekötő elválása nagyobb gondot okoz a mondatrészek „vándorlásánál”, hogy gyakran szóátírálag összetartozó, nem áttetsző jelentésű kapcsolatokat szakít ketté (pl.: *be fog rúgni*); vagyis olyan szerkezeteket, amelyeknek jelentése nem kompozicionális, részeinek jelentéséből nem kiszámítható, és amelyeknek éppen ezért egy egységet kell alkotniuk a lexikonban (a szó technikai értelmében). Igaz, nemcsak igekötős igékkel, hanem szó szerkezetekkel is előfordul, hogy nem áttetsző a jelentésük, mégis megszakított összetevőt alkotnak (pl. *[[húzni] fogja [a lóbórt]]*), de az igekötős igék sok szempontból az összetett szavakhoz hasonlóak, kettészakadásuk ezért különösen meglepő.

2. Néhány megoldási lehetőség

Az 1. pontban említett problémák valamennyien a mondattani szerkezet két- vagy többarcúsága mellett tanúskodnak: a logikai szerkezet különválnak a lineáris szórendtől és az aktuális tagolás szerkezetétől; az aktuális tagolás közelebbi kapcsolatban van a lineáris szórenddel, mint a logikai szerkezet, de (a segédigék beférkőzésénél) mindhárom különválnak. Kézenfekvő lenne tehát, hogy az adatokat úgy magyarázzuk, hogy többféle szerkezetet és ezek között közvetítő szabályokat (például mozgató szabályokat) feltételezzünk.

Ezeket a megoldásokat azonban a következőkben nem fogjuk vizsgálni, egyrészt azért, mert a több elemzési szinttel dolgozó nyelvtanok általában egy sor *ad hoc* elemet tartalmaznak, másrészt pedig, mert matematikailag nehezen kezelhetőek, s ezért csak végső eszközként használhatnánk őket, ha a konzervatívabb megoldások csődöt mondanának. Másképpen kifejezve: ha többszintű elemzéssel – pl. *transzformációs generatív* mondattani keretben, vagy a *lexikai-funkciós nyelvtanban* (az ún. LFG-ben) – reprodukálni tudjuk az általunk javasolt konzervatívabb elemzést, az az égvilágon semmit sem jelent.

Nem kívánjuk ugyanakkor tagadni azt az általánosítást, hogy a vizsgált jelenségek különböző (logikai, aktuális tagolásbeli és esetleg bizonyos elemekhez, pl. a segédigékhez kapcsolódó sajátos) szerkesztési elvek összjátékából fakadnak. A mondattannak ezzel a sajátosságával viszont azoknak az elméleteknek van gondjuk, amelyek nem támaszkodnak egynél több szintre a mondattani elemzésnél. Ezek az elméletek

minden mondatnak egyféle, a mondat felszíni felépítését magyarázó szerkezetet tulajdonítanak, és ezért a mondat szerkezet felépítéséért felelős szabályokat is egységesnek szokták tekinteni (pl. az ún. *frázisstruktúra-nyelvtanokban* egyforma *újraíró* szabályokat feltételeznek, a *kategoriális* nyelvtanokban pedig szomszédos elemeken végrehajtott függvényműveleteket). Ezekben az elméletekben a mondatok jelentésével is a mondat szerkezet felépítésével párhuzamosan kell elszámolni, úgy, hogy minden összeépítési szabály vagy lépés jelentés-összeépítéssel jár.

Az egyszintű elemzésekben a távoli függőségeket lényegében egyféleképpen lehet kezelni: olyan sajátos mondattani kategóriák feltételezésével, amelyek összetettek, és valóságos „memóriaként” tárolják az információt egymástól távol eső mondatrészek összetartozásáról:

(4) *Újraíró szabályok:*

- (i) $S[\alpha] \rightarrow NP[NOM] + VP[\alpha]$
- (ii) $VP[\alpha] \rightarrow V[TRANS] [\alpha] + NP[ACC]$

Metaszabályok:

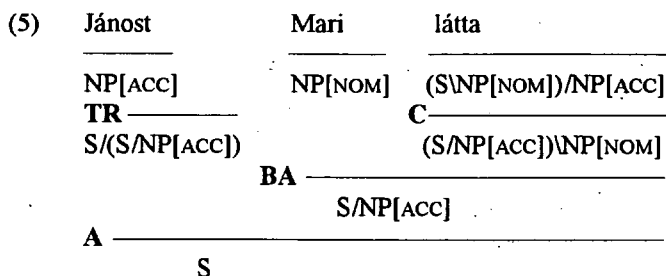
- (a) Hiányos kifejezés: $X \rightarrow Y + Z \Rightarrow X/Z \rightarrow Y + e_z$
- (b) Hiányos megszűnése: $Z \rightarrow Y + Z/Y$

Egy levezetés:

Jánost	Mari	látta	
NP[ACC]	NP[NOM]	V[TRANS]	$\Theta_{NP[ACC]}$
	(a(ii))	VP/NP[ACC]	
(i)	S/NP[ACC]		
(b)	S		

Ebben az elemzésben, amely nagyjából egy GPSG-beli (*általánosított frázisstruktúra-nyelvtani*) elemzésnek felel meg, a VP/NP[ACC] hiányos igei csoportot jelöl (egy tárgy esetű főnévi csoport, NP[ACC] hiányzik belőle). Az S/NP[ACC] hasonlóan hiányos mondatot jelöl; a mondat (S) a kontrasztív topikban levő tárgyból (NP[ACC]) és a hiányos mondatból tevődik össze. A távoli függőség így válik „közelivé”.

A következő elemzés egy *kategoriális* nyelvtani levezetés lehetne:

Itt a *látta* kategóriája a tárgyas igéké: ha jobbról kap egy tárgyat (NP[ACC]), akkor olyan kategóriát ad (SNP[NOM]), amely balról vár egy alanyesetű főnévi csoportot, és mondatot eredményez. A C nevű művelet megcseréli az argumentumhelyeket (így balról az alanyt, majd jobbról a tárgyat váró ige kategóriáját kapjuk: (S/NP[ACC])/NP[NOM]). A BA („függvényalkalmazás balra”) révén az alany helye kitöltődik, s a *Mari látta* olyan kategóriát kap, mely jobbról vár egy tárgyat, hogy mondatot kapjunk (S/NP[ACC]). A TR („topic raising”) nevű művelet a tárgyesetű főnévi csoporthoz olyan kategóriát rendel, amely egy tárgyhiányos mondatot (S/NP[ACC]-ot) vár jobbról. Az A („függvényalkalmazás jobbra”) segítségével kapjuk meg végül az eredményt, hogy az egész kifejezés mondat.

Mindkét elemzés azt a nyilvánvaló tényt fogalmazza meg formálisan, hogy a kontrasztív topiknak a mondat elejére kell kerülnie, még ha a logikai szerkezetben valahová a végére tartozna is. Ugyanakkor olyan elem is állhat kontrasztív topikban, amely egyáltalán nem a mondat végéről „kerül oda”, sőt, esetleg nélküle a mondat nem is lenne hiányos. Ezeket sajnos nem lehet a fenti esettel egységes módon kezelni.

További csúnya hibája az ilyen típusú megközelítéseknek, hogy jelentősen túlgenerálnak, mégpedig több szinten is. Egyrészt az ilyen eszközök megengedése, amelyek segítségével tárolható valamely mondatrész hiányáról szóló információ, ami az egyre nagyobb szerkezetek összerakásánál felörlődik, és később bármely ponton megszüntethető, ahogyan ez a kategoriális nyelvtenban történik, ún. permutációzárt-sághoz vezet, vagyis a nyelvten a szavak bármely sorrendjét grammatikailag helyes mondatnak fogadja el, ami még az olyan köztudottan szabad szórendű nyelvek esetén is túlzás, mint amilyen a magyar. Csak további megszorításokkal lehet ennek elejét venni, ami persze jelentősen bonyolítja a nyelvten. Ami a GPSG-féle rendszereket illeti, ahol jegyek formájában kódolják a hiányosságot (s ezek a jegyek öröklődnek), ezekben a nem terminális szimbólumok (vagyis mondattani kategóriák) elvben végtelen számúak, ami matematikailag szinte kezelhetetlen (úgynevezett kontextusfüggő) nyelvten eredményez.

Másrészt szemantikailag is túlgenerál a nyelvten, amennyiben – éppen az előállított elemzések nagy száma miatt – a grammatika egyébként valóban a nyelvhez tartozó mondatok esetében olyan elemzéseket is produkál, amelyek szemantikai

megfelelője bizonyosan nem jelentése a mondatnak. A fenti példánál maradva, olyan mondatrész is kaphat kontrasztívtopik-értelmezést, amely teljesen független okokból került mondatvégi helyzetből a mondat elejére.

A legnagyobb probléma azonban a mondat szerkezet és a jelentés párhuzamos előállításával van. Például – mint arra már fentebb rámutattunk – az igeekötő elválásakor az igeekötő és az ige jelentését külön kellene tartanunk (mert két külön összetevőként kell működniük a mondat szerkezetben, ha elválnak), akkor is, amikor ez lehetetlen, mert az igeekötő és az ige nem transzparens jelentésű szótári egységes alkotnak.

3. Konstrukciós nyelvtani megoldások

3.1. A konstrukciós nyelvtan fogalma

3.1.1. Vezérelvek

A *konstrukciós nyelvtannak* (Construction Grammar) két fontos jellegzetessége van:

- (i) *Egyszintű*: a kifejezéseket felépítő (a kifejezésekben megtestesülő) *konstrukciók* közvetlenül jelentésbeli és formai sajátosságok összekapcsolódását fejezik ki, közbeeső szintek nélkül.
- (ii) A szokásos egyszintű elméletekkel szemben a kifejezések szerkezetét *nem szigorú hierarchiaként* képzei el. Vagyis a kifejezések nem kell feltétlenül közvetlen összetevőik egymásutánjaként (*konkatenációjaként*) felfognunk. A kifejezések alakja (és jelentése) egy vagy több konstrukció formai (és jelentésbeli) követelményeinek együttes kielégítéséből fakad, s ezek a konstrukciók nemcsak valamilyen hierarchiában egymás mellé rendelt elemek *konkatenációját* írhatják elő.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy milyen következményekkel járnak ezek a módszertani elvek.

3.1.2. Jegy-érték struktúrák

Az általunk használt konstrukciós nyelvtani formalizmusban minden konstrukciót *jegy-érték struktúra* (attribute-value structure, röviden *AVS*) formájában fogunk felírni.² Az ilyen struktúrákban jegy-érték párok vannak felsorolva, úgy, hogy minden jegyhez csak egy érték tartozhat, és az értékek vagy atomiak, vagy maguk is AVS-ek. Minden AVS objektumok egy halmazát írja le – denotálja –, mégpedig azon adott

---

²Az AVS-ek formális definiálásától eltekintünk, mivel ennek számos változata megtalálható a szakirodalomban: ld. Johnson (1988).

típusú objektumok halmazát, amelyeknél a megfelelő jegyek az AVS-ben szereplő értéket veszik fel. Lássunk egy egyszerű AVS-t:

[CAT NP]

Ez a leírás megfelelhet azoknak a szintaktikai szerkezeteknek, amelyeknek kategóriája főnévi csoport (a CAT, vagyis a „kategória”-jegy értéke az atomi NP). Ezen a halmazon belül a tárgyesetű főnévi csoportok a

[CAT NP
CASE ACC]

struktúrával jellemezhetők. Hasonlóképpen értelmezhető, ha egy jegy értéke maga is AVS:

[SUBJ [CAT NP
CASE NOM
PERS 3]
PRED [CAT V]]

Ez az AVS olyan struktúrák leírására szolgálhat, melyeknek alanya alanyesetben álló, harmadik személyű főnévi csoport, állítmánya pedig ige. Vagyis az összetett AVS-ek összetett jegyek értékeit adják meg, mint amilyen a fenti példában az „alany esete”, a SUBJ CASE.

Az A és B AVS-ek unifikációján ($A \sqcup B$) olyan AVS-t értünk, amely az A által jelölt objektumhalmaz és a B által jelölt objektumhalmaz metszetét jelöli. Például a fent említett két első AVS unifikációja azonos a másodikikkal:

[CAT NP
CASE ACC]

Ez megfelel annak, hogy a második AVS által meghatározott halmaz részhalmaza az első AVS-t kielégítő halmaznak, vagyis kettejük metszete azonos a második AVS által jelölt halmazzal.

Az AVS-eknél általánosan használatos további eszköz a *közös struktúra* (structure sharing), ami azt jelenti, hogy bizonyos jegyértékek nemcsak ugyanazt az információt hordozzák, de ténylegesen azonosak. Ezt bekeretezett indexekkel jelölük:

[SUBJ [CAT NP
CASE NOM
PERS 1]
PRED [CAT V
INFLPERS 1]]

Ez az AVS olyan objektumokat (feltehetően mondatokat) ír le, amelyeknek alanya alanyesetű főnévi csoport, és állítmánya olyan ige, amelynek személyragja megegyezik az alany személyével.

Mivel minden konstrukció jelentés és forma összekapcsolódását fejezi ki, az általunk használt AVS-ek

$$\begin{bmatrix} \text{MEANING ...} \\ \text{FORM ...} \end{bmatrix}$$

alakúak lesznek, ahol értelemszerűen a MEANING jegy értéke a konstrukció jelentésének valamilyen leírását tartalmazza, míg a FORM jegy értéke azon szintaktikai szerkezetek halmazát denotálja, amelyek ezt a jelentést hordozzák.³

Még további két sajátos eszközt fogunk ezeken kívül használni. Az egyik a *koindexálás*, amit arra fogunk használni, hogy bizonyos jelentésbeli és formai egységeket megfeleltessünk egymásnak:

$$\begin{bmatrix} \text{MEANING} \begin{bmatrix} \text{FUN} \begin{bmatrix} \end{bmatrix}_i \\ \text{ARG} \begin{bmatrix} \end{bmatrix}_j \end{bmatrix}_k \\ \text{FORM} \begin{bmatrix} \text{CAT VP} \\ \text{PHON} \left[\text{CAT V} \right]_i + \begin{bmatrix} \text{CAT NP} \\ \text{CASE ACC} \end{bmatrix}_j \end{bmatrix}_k \end{bmatrix}$$

Ez az AVS olyan jelentés-forma összekapcsolódást ír le, amelyben a jelentés egy tetszőleges (*i* indexű) ige jelentéséből és egy másik tetszőleges (*j* indexű) tárgyesetű főnévi csoport jelentéséből tevődik össze úgy, hogy az első a FUN („függvény”) jegy értéke, míg a második az ARG („argumentum”) jegy értéke. A felszíni alakot a FORM PHON összetett jegy értéke írja le, a jelen esetben az írja elő, hogy az *i* indexű elemet közvetlenül kövesse a *j* indexű elem. A „+” jel tehát konkatenációt jelöl. A koindexálást azért nem helyettesítheti a közös struktúra, mert olyan szavak, egységek is viselhetnek azonos indexet, amelyek egymással nem azonosak (összeegyeztethetetlen információt tartalmaznak):

³A továbbiakban minket elsősorban a mondatok felszíni sorrendje fog érdekelni, ezért a MEANING jegy értéke csak valamilyen sematikus struktúra lesz.

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN} \left[\begin{array}{l} \left[\right]_i \end{array} \right] \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \left[\right]_j \end{array} \right] \end{array} \right]_k \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT V} \\ \text{INFL} \boxed{1} \\ \text{PHON} \left[\text{CAT PREV} \right]_j + \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL} \boxed{1} \end{array} \right]_i + \left[\begin{array}{l} \text{CAT VTŐ} \\ \text{INFL INF} \end{array} \right]_j \end{array} \right]_k \end{array} \right]$$

Ez az AVS olyan szerkezetet ír le, amelynek jelentésében a FUN jegy értéke az i indexű segédige (az INFL jegy azt fejezi ki, hogy milyen alakú az ige, milyen *inflexiót* visel), az ARG értéke pedig a j indexű igekötős ige. A formát illetően azonban a segédige az igekötő és az igető között helyezkedik el, amelyek mindketten a j indexet viselik a PHON értéken belül.⁴

A másik sajátos eszközre a fent már látott „+” jelölés a példa: a formai jellemzéseken belül használni fogunk egy formális nyelvet, amelynek segítségével a felszíni formára vonatkozó formai megszorításokat ábrázoljuk. A „+” jelen kívül használni fogjuk még a halmazelméletből ismerős „{...}” jelölést is, amely a kapcsos zárójelben álló elemek tetszőleges sorrendjére utal, úgy, hogy ha egy ilyen felsoroláson belül hasonló halmazjelölésű felsorolás állna, akkor a belső halmaz kapcsos zárójelei eltűnnek, a két lista elemei „összekeveredhetnek”. A más listák elemeivel „nem összekeveredő”, de tetszőleges szórendű részek listáját kettős kapcsos zárójelbe tesszük: „{{...}}”. A választhatóan jelen levő részeket zárójelbe tesszük. Végül használni fogjuk a „&” jelet is két olyan megszorítás összekapcsolására, amelyeket a felszíni alaknak egyszerre kell teljesítenie. A következő alponthan tömören összefoglaljuk a PHON jegy értékében használt alnyelvet. Előrebocsátjuk, hogy a felszíni alakok leírásában sem a központosítást (pont, vessző, szóköz), sem a hangsúlyozást nem fogjuk ábrázolni.

3.1.3. Stringleírások

Ennek az alponthanak a megértése nem feltétlenül szükséges a további elemzések megértéséhez. A formális nyelvi modellekben nem járatos olvasó átugorhatja.

Mint említettük, a konstrukcióknak megfelelő felszíni stringek halmazát a PHON jegy értéke jelöli az egyes konstrukciókban. A PHON jegy értékében egy sajátos nyelvet használunk, amelyben nyelvtani (kategoriális) információ és közvetlen fonológiai információ keveredik. Ezt a nyelvet azonban le tudjuk fordítani egy tisztán

⁴Erre a mechanizmusra szükségünk is lesz az igekötős igék szétszakadásának leírásánál, ha a fenti AVS szó szerint nem fog is előfordulni.

stringleíró nyelvre, amelynek minden kifejezése stringek egy *reguláris* halmazát jelöli. (Minden reguláris stringhalmaz azonos valamely *véges állapotú automata* által elfogadott stringhalmazzal, és viszont. A reguláris halmazok zártak a metszet műveletére, ezért a PHON jegy értékeinek unifikációját a nekik megfelelő véges automaták metszeteiként értelmezhetjük.)

A PHON jegy értékeiben szereplő kifejezésekből a stringleíró kifejezéseit úgy kapjuk, hogy a bennük szereplő AVS-ek helyett a bennük szereplő PHON jegy értékét vesszük (ha nem szerepel bennük a PHON jegy, akkor a [ ] speciális leírást), egyetlen megszorítással: ha a bennük szereplő PHON jegy értéke $\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\}$ alakú, és az AVS maga is egy ilyen felsorolás egyik eleme, akkor az α -kat körülvevő kapcsos zárójelet elhagyjuk, mert ez felel meg a $\{\cdot\}$ kívánt értelmezésének. (Mellesleg ez történik akkor is, ha egy $\{\dots\}$ alakú PHON érték egyik elemébe egy másik $\{\dots\}$ alakút kell beépítenünk.)

A kapott stringleíró kifejezések szintaxisa és szemantikája a következő. A stringleíró kifejezések nyelve

$$\mathcal{L} =_{\text{def}} \langle \text{LC}, \text{Con}, \text{Exp} \rangle,$$

ahol LC a logikai konstansok halmaza:

$$\text{LC} =_{\text{def}} \{ [ ], +, \{, \}, \{ \{, \} \}, \&, (,) \},$$

Con a nem logikai konstansok halmaza:

$$\text{Con} =_{\text{def}} V^* \setminus \{\epsilon\},$$

(itt V^* az ábécé fölötti összes véges stringek halmaza, ϵ pedig az üres string; az egyszerűség kedvéért a nem üres stringeket bevesszük a tárgynyelvbe konstansként). Exp a jól képzett kifejezések halmaza. Exp a legkisebb halmaz, amely eleget tesz az alábbi (i–vi) szintaktikai szabályoknak. Az (i'–vi')-ben megadjuk az adott szintaktikai szabály szerint képzett kifejezések szemantikai értékét. $(\cdot \mid \cdot)$. A modell kizárólag a V^* halmazból áll, a $\mid \cdot \mid$ függvény minden jól képzett kifejezéshez V^* egy részhalmazát rendeli.⁵

A jól képzett kifejezéseket két részre osztjuk, a $\{\dots\}$ alakú kifejezéseket az Exp. halmazba, a többi az Exp₀ halmazba soroljuk:

$$\text{Exp} =_{\text{def}} \text{Exp}_s \cup \text{Exp}_0,$$

$$\text{Exp}_s \cap \text{Exp}_0 = \emptyset.$$

⁵Mivel a konstansok halmaza V^* részhalmaza, ezért a szintaktikai algebra nem szabad algebra. Könnyű azonban ellenőrizni, hogy az interpretáló függvény megválasztása miatt – például a szintaktikai konkatenációnak a szemantikai algebraiban is konkatenáció felel meg (ld. (iii) ill. (iii') – a két algebra mégis homomorf lesz.

Erre azért van szükség, hogy a kapcsos zárójeleken belül közvetlenül a szintaxis szerint se szerepelhessenek kapcsos zárójeles kifejezések.

$$(i) \quad \alpha \in \text{Con} \Rightarrow \alpha \in \text{Exp}_0.$$

Minden string egyben jól formált kifejezés.

$$(i') \quad |\alpha| =_{\text{def}} \{\alpha\}.$$

Minden string a belőle álló egyelemű halmazt jelöli.

$$(ii) \quad [ ] \in \text{Exp}_0.$$

A $[ ]$ jel jól képzett kifejezés.

$$(ii') \quad |[ ]| =_{\text{def}} V^*.$$

A $[ ]$ tetszőleges stringet jelölhet (az üres stringet is).

$$(iii) \quad \alpha_1, \dots, \alpha_n \in \text{Exp} \Rightarrow \alpha_1 + \dots + \alpha_n \in \text{Exp}_0.$$

Kifejezések konkatenációja.

$$(iii') \quad |\alpha_1 + \dots + \alpha_n| =_{\text{def}} \{s_1 \dots s_n \in V^* : s_1 \in |\alpha_1| \wedge \dots \wedge s_n \in |\alpha_n|\}$$

A konkatenáció az egyes halmazokból vett stringek konkatenációinak halmazát jelöli.

$$(iv) \quad \alpha_1, \dots, \alpha_n \in \text{Exp}_0 \Rightarrow \{\alpha_1, \dots, \alpha_n\} \in \text{Exp}_s, \{\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\}\} \in \text{Exp}_0.$$

A kétféle kapcsos zárójeles kifejezések jól formáltak, ha az elemek nem maguk is kapcsos zárójelesek.

$$(iv') \quad |\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\}| =_{\text{def}} |\{\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\}\}| =_{\text{def}} \{s_1 \dots s_n \in V^* :$$

$$\wedge_{1 \leq i \leq n} \vee_{1 \leq j \leq n} (s_i \in |\alpha_j|) \wedge \wedge_{1 \leq i \leq n} \vee_{1 \leq j \leq n} (s_i \in |\alpha_j|)\}.$$

Minkét kapcsos zárójeles kifejezés értelmezése: a bennük szereplő stringhalmazok egy-egy elemének tetszőleges sorrendben való konkatenációja.

$$(v) \quad \alpha_1, \dots, \alpha_n \in \text{Exp} \Rightarrow \alpha_1 \& \dots \& \alpha_n \in \text{Exp}_0.$$

Stringleírások mint követelmények együttes érvényesítése.

$$(v') \quad |\alpha_1 \& \dots \& \alpha_n| =_{\text{def}} \bigcap_{1 \leq i \leq n} |\alpha_i|.$$

Az alapértelmezésük a megfelelő stringhalmazok metszete.

$$(vi) \quad \alpha \in \text{Exp} \Rightarrow (\alpha) \in \text{Exp}_0.$$

Választhatóan megjelenő string.

$$(vi') \quad |(\alpha)| =_{\text{def}} |\alpha| \cup \{\varepsilon\}.$$

Értelmezése: vagy a stringhalmaz valamelyik eleme, vagy az üres string.

3.1.4. Műveletek konstrukciókkal

A konstrukciós nyelvtan alapján való *elemzés* (parsing) a nyelvtan természeténél fogva *alakfelismerési* feladat, hiszen azt kell megállapítani, hogy milyen konstrukciók testesülnek meg egy adott kifejezésben. Ez az alakfelismerési feladat a vizuális alakfelismeréshez hasonló, megoldására nem vállalkozunk. Csak arra teszünk kísérletet, hogy bizonyos rendelkezésünkre álló konstrukciók alapján mondatokat *generáljunk*, mégpedig úgy, hogy egy ismert jelentéshez próbálunk formát találni. Azzal sem fogunk itt foglalkozni, hogy a konstrukciók tárháza (a voltaképpeni nyelvtan) hogyan épül fel. Csak azt a két műveletet fogjuk tárgyalni, amelyek segítségével konstrukciók összeépíthetők.

Mint már említettük, a hagyományos nyelvtanokkal szemben az összeépítés nem korlátozódik egymásnak mellérendelt szerkezetek konkatenációjára (és egyben a nagyobb szerkezetbe való hierarchikus beépítésre, alárendelésre). Ehelyett a használt két művelet a következő lesz:

- (a) Két konstrukció *egyidejű* megvalósítása. Ennek a két megfelelő AVS unifikációja felel meg.
- (b) Egy konstrukció beépítése egy másikba. Ez is unifikációs lépésekből áll, lényege, hogy a beépített konstrukció MEANING értékét a nagyobb konstrukció MEANING értékén belül egy bizonyos indexű érték(ek)kel unifikáljuk, és a FORM értékét a nagyobb konstrukció FORM értékén belül az ugyanazzal az indexszel megjelölt érték(ek)kel unifikáljuk.

A következő alponthan több példát is látunk majd ezekre a műveletekre. Csak annyit jegyzünk meg meg, hogy bizonyos különleges esetekben a FORM értékekben megfogalmazott formai követelmények egyesítése nem egyszerű unifikáció. Ez a (b) típusú beépítéseknél fordulhat elő. Ésszerűnek látszik ugyanis feltételezni, hogy ha formai követelmények konfliktusba kerülnek egymással, akkor a nagyobb szerkezet követelményei elsőbbséget élveznek. Ez az ún. *Felülről Lefelé Elsőbbség* (*Top-Down Priority, TDP*) elve. Például az angolban, ahol a tárgynak általában közvetlenül az ige után kell állnia, néhány mondat szintű konstrukció (kiegészítendő kérdés, topikalizáció) ezt a követelményt felül tudja bírálni.

Még egy megjegyzést kell tennünk a jelentésből való mondatgenerálással kapcsolatban. Látni fogjuk, hogy ahhoz, hogy a kívánt felszíni formák álljanak elő, elég speciális jelentésábrázolásból kell kiindulnunk. Például a magyar esetében már a jelentésábrázolásba bele kell írunk, hogy melyik főnévi csoport tölti be a topik szerepét. Ha más nyelven akarnánk mondatokat előállítani, akkor erre esetleg nem lenne szükség, illetve más részletekre lehet szükség a jelentésábrázolásban, amelyekre a magyar esetében nem hivatkozunk. Első látásra különös lehet, hogy a különböző nyel-

vekben a kiinduló jelentésábrázolások nem azonosak. Úgy tűnhet, hogy ettől kissé önkényes lesz a konstrukciókon alapuló generálás, hiszen mindig olyan jelentésábrázolást tételezhetünk fel, amelyből a kívánt felszíni kifejezés „kijön”. Másrészt igenis indokolt, hiszen a különböző nyelvek különböző jelentéseket fejeznek ki, legalábbis különböznek a *kötelezően kifejezendő* jelentésvonások. Ezért kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy a jelentésábrázolásoknak legalábbis van egy olyan szintje, amely valóban nyelvenként változik, és ezekből kell kiindulnunk a generálásnál.

3.2. Magyar szerkezetek előállítása konstrukciókból

A magyar nyelvtan számos vonását figyelmen kívül fogjuk hagyni az alábbi elemzésekben, mivel már az általunk vizsgált problémák is elég bonyolult ábrázolásokat tesznek szükségessé. Ennek megfelelően az 1. pontban idézett példákban szereplő szótári egységekhez tartozó konstrukciókat is leegyszerűsített formában ábrázoljuk. (Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a szótári egységek, mint alapvető jelentés-forma társítások, szintén konstrukciók!)

3.2.1. Szótári egységek

A következőkben megadjuk az (1) példában szereplő mondatok leírásához szükséges szótári egységeket.

$$(6) \quad Já\ nost \left[\begin{array}{l} \text{MEANING John}_{14} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE ACC} \\ \text{PHON Já\ nost} \end{array} \right]_{14} \end{array} \right]$$

Mint látható, a *Jánost* szót egy szótári egységnek tételezzük, ami már tartalmazza a tárgyeset ragját, illetve az ennek megfelelő jegyet. Ennek oka, hogy jelen cikk témája nem a szótár felépítése, illetve a morfológia. Hasonlóképpen nem kívánunk a jelentéskomponens leírásában mélyebben belemenni, ezért választottuk jelentésként a szavak angol megfelelőit.

Hasonlóan épül föl a *Marinak* megfelelő szótári egység is:

$$(7) \quad Mari \left[\begin{array}{l} \text{MEANING Mary}_{15} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \\ \text{PHON Mari} \end{array} \right]_{15} \end{array} \right]$$

Szükségünk lesz még a *látta* ragozott igét megjelenítő analízatlan és leegyszerűsített szótári egységre:

$$(8) \quad \left[\begin{array}{c} \text{MEANING saw}_{16} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{c} \text{CAT V} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON} \left[\begin{array}{c} \text{CAR +} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON lá tta} \end{array} \right]_{16} \end{array} \right] \end{array} \right]_{16}$$

Mint fentebb jeleztük, nem fogjuk tárgyalni azokat a morfológiai folyamatokat, amelyek létrehozzák a ragozott alakokat (látta: múlt idő, egyes szám harmadik személy, tárgyas ragozás; látni: infinitívusz). Sőt, a ragozott alakokban az INFL értékét sem fogjuk részletesen feltüntetni, ez utóbbi jegyet kétértékűnek tételezzük; a „+” érték jelen esetben azt jelenti, hogy ragozott alakkal van dolgunk. Az igen PHON értéken található CAR jegy – amely megint csak kétértékű – nagyjából azt jelzi, hogy szerepelhet-e az adott elem a komment elején (lehet-e ún. *igevivő*: a *látta* ragozott ige lehet, míg például a *fogja* segédige nem). Ezt a későbbiekben részletesen elmagyarázzuk, és ott látni fogunk konkrét példát a jegy felhasználására.

További két szerkezet szótári alakját is megadjuk, mert a továbbiakban szükségünk lesz rá. Az a *vonat* főnévi csoport szintén nem szótári egység ugyan, mégis egyetlen konstrukcióként kezeljük, mert belső felépítése nem fontos a számunkra:

$$(9) \quad \left[\begin{array}{c} \text{MEANING the train}_{17} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{c} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \\ \text{PHON a vonat} \end{array} \right]_{17} \end{array} \right]$$

Az *elűtni* (valamint *űtni* (...) *el* és *el ...űtni*) igekötős igeinek azonban fontos a belső szerkezete, noha szótári egység.

$$(10) \quad \left[\begin{array}{c} \text{MEANING hit}_{18} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{c} \text{CAT V} \\ \text{INFL -} \\ \text{PHON} \left\{ \left[\begin{array}{c} \text{CAT PREV} \\ \text{CAR +} \\ \text{PHON el} \end{array} \right]_{18}, \left[\begin{array}{c} \text{CAT V} \\ \text{PHON űtni} \end{array} \right]_{18} \right\} \end{array} \right] \end{array} \right]_{18}$$

Látható, hogy az *elűtni* szótári reprezentációja két elemből áll, ez biztosítja, hogy adott konstrukciókban az igekötő valóban „elszakadhasson” az igétől. Feltételeztük azt is, hogy az *elűtni* ige nem áttetsző jelentésű, tehát mindkét eleme ugyanazzal a jelentéssel

van koindexálva. (Az a *vonat* kifejezés áttetsző jelentésű, ott tehát nem lenne ilyen „furcsa” a koindexálás. Ott viszont egyáltalán nem használtunk belső koindexálást, mert a jelentését nem ábráztuk elég részletesen.) Felhívjuk a figyelmet arra, hogy itt az igekötő viseli a fentiekben már említett CAR jegyet (az igekötő állhat a semleges komment élén, míg az igető nem), s ennek a későbbiekben fontos szerepe lesz.

Most már rátérhetünk a szórendet meghatározó néhány konstrukció tárgyalására. Mindenekelőtt a magyar mondatokat két részre kell osztanunk, amint az először Kálmán és mtsai (1989) tették; vannak lapos *prozódiai* (viszonylag semleges, topikból és kommentből álló, ld. (1a–c)), és vannak irtó hangsúlyos (visszavágást kifejező, ellentételező vagy nyomatékos fókuszot tartalmazó, ld. (1d–h)) mondatok. A lapos prozódiai mondatok szórendjét a topik-komment szerkezet, valamint az igeszemlélet (közkeletű német szóval Aktionsart) határozza meg, de számításba kell venni a főige fajtáját és felépítését, valamint az alany és más bővítmények típusait is. Az irtó hangsúlyos mondatok egy megelőző mondatra vágnak vissza, annak igeszemléletét, topik-komment szerkezetét stb. már nem jelölik, adottnak veszik. Legtöbb részük nem is kötelező, csak azok az összetevők, amelyek nyomatékot kapnak, és a szórendje is csak ezeknek kötött.

3.2.2. Lapos prozódiai mondatok

A lapos prozódiai mondatok felépítésének finomságaiba nem fogunk mélyebben belemenni. Itt csak azokat a szabályokat adjuk meg, amelyek szükségesek semleges példamondataink kezeléséhez.

(11) Alany-állítmány szerkezet

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_9 \\ \text{PRED} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_{10} \end{array} \right]_{11} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL} \boxed{1} \\ \text{PHON} \left\{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \end{array} \right]_9, \left[\begin{array}{l} \text{CAT VP} \\ \text{INFL} \boxed{1} \end{array} \right]_{10} \right\} \end{array} \right]_{11} \end{array} \right]$$

Ez a konstrukció azt mondja, hogy egy mondat jelentését egy logikai alany és egy predikátum adja, kategóriája mondat (S), formai felépítése pedig olyan, hogy egy alanyesetben álló főnévi csoportból és egy igei csoportból áll, amelyek sorrendje tetszőleges. Továbbá a koindexálás biztosítja, hogy a mondat örökli az igei csoport INFL jegyének értékét, azaz az igei csoport határozza meg, hogy finit vagy infinitívuszi

mondattal állunk-e szemben. A továbbiakban egy-egy AVS bemutatásakor csak az újdonságokra fogunk kitérni.

(12) *Igei csoport*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_6 \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_7 \end{array} \right]_8 \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT VP} \\ \text{INFL} \boxed{1} \\ \text{PHON} \left\{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT V} \\ \text{INFL} \boxed{1} \end{array} \right]_6, \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE ACC} \end{array} \right]_7 \right\} \end{array} \right]_8 \end{array} \right]$$

Egy igei csoport jelentését tehát úgy kapjuk meg, hogy az ige jelentését mint függvényt alkalmazzuk a tárgy jelentésére. Szintaktikailag az igei csoport egy igéből és egy főnévi csoportból áll, amelyek helyzete egymáshoz képest nem meghatározott, és a mondat többi elemével is keveredhetnek (egyszerű kapcsos zárójel). Végezetül az igei csoport INFL jegyének értékét az ige INFL jegye határozza meg, így ezt a jegyet örökli az egész mondat az előző szabály értelmében.

A semleges mondatok felépítésében a legfontosabb szabály a következő, hiszen mint mondtuk, a legfontosabb az aktuális mondattagolás ezen mondatok felszíni szerkezetének meghatározásában, márpedig a következő szabály éppen azt mondja ki, hogy a mondat topikja mindig közvetlenül azon elem előtt áll, amelyiknek CAR jegye a „+” értéket veszi fel, vagyis – mint azt már fentebb említettük – amelyik a komment elején áll.⁶ Ezek megelőzik a mondat azon maradékát, amelyet nem kényszerít valamely más szabály a mondat élén állni, amire láttunk már példát (ld. (1g)).

(13) *Topik-komment szerkezet*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{TOPIC} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_{12} \end{array} \right]_{13} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{PHON} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_{12} + [\text{CAR} +] + \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_{13} \end{array} \right]$$

⁶Mint említettük, sok mindent leegyszerűsíthetünk. Megjegyzendő például, hogy a komment elején még ún. kvantoros kifejezések (pl. *mindig*, *mindenkinek* stb.) is állhatnak.

Ez a három szabály már elég is lesz, hogy az (1a) példát illusztrációképpen levezessük. Mint fent említettük, kiindulásul egy olyan jelentés-reprezentáció szolgál, amely a beszélő szándékát fejezi ki, hogy tudniillik a már említett Mariról meg kívánja jegyezni, hogy látta Jánost. Ezt fejezi ki az alábbi parciális (mert csak a jelentésre vonatkozó információt tartalmazó) jegy-érték struktúra:

(14) 'Mari látta Jánost'

$$\left[\begin{array}{c} \text{MEANING} \\ \left[\begin{array}{c} \text{SUBJ } [1] \text{ Mary}_1 \\ \text{PRED } \left[\begin{array}{c} \text{FUN saw}_2 \\ \text{ARG John}_3 \end{array} \right]_4 \\ \text{TOPIC } [1] \end{array} \right]_5 \end{array} \right]$$

Ez az AVS unifikálható a fenti három AVS közül kettővel, vagyis a beszélő ezeket a szabályokat alkalmazhatja, hogy kifejezze a szándékolt jelentést:

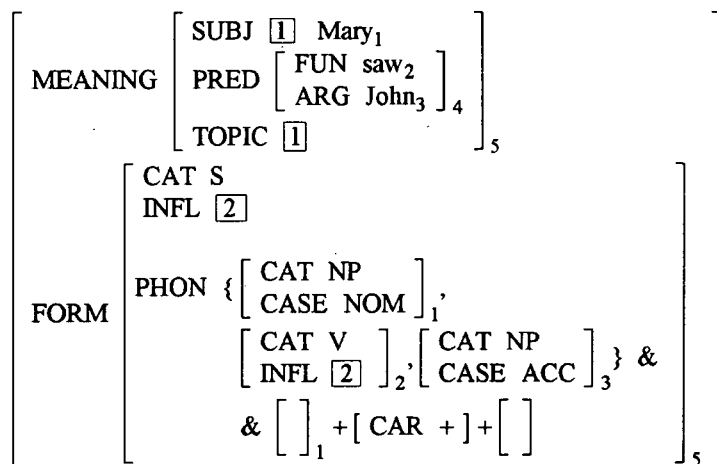
(15) = (14) $\sqcup$ (11) $\sqcup$ (13)

$$\left[\begin{array}{c} \text{MEANING} \\ \left[\begin{array}{c} \text{SUBJ } [1] \text{ Mary}_1 \\ \text{PRED } \left[\begin{array}{c} \text{FUN saw}_2 \\ \text{ARG John}_3 \end{array} \right]_4 \\ \text{TOPIC } [1] \end{array} \right]_5 \\ \\ \text{FORM} \\ \left[\begin{array}{c} \text{CAT S} \\ \text{INFL } [2] \\ \\ \text{PHON } \left\{ \left[\begin{array}{c} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \end{array} \right]_1, \left[\begin{array}{c} \text{CAT VP} \\ \text{INFL } [2] \end{array} \right]_4 \right\} \& \\ \& \left[\right]_1 + \left[\text{CAR } + \right] + \left[\right] \end{array} \right]_5 \end{array} \right]$$

A PHON jegy értéke (illetve az „&” jel) azt mondja, hogy a felszíni szerkezetnek egyszerre két megkötésnek kell megfelelnie, amelyeket a két egyidejűleg megvalósítható szabály megkövetel, ahogy azt fent részletesen elmagyaráztuk. Továbbá felhívjuk a figyelmet, hogy a szemantikai koindexálás miatt az unifikációnál az alany és a topik szintaktikai megfelelőjének indexe egybeesett, vagyis itt derül ki, hogy ennek a két szemantikai elemnek a szintaktikai megfelelője is egy és ugyanaz az elem.

A következő lépésben az igei csoportot bontjuk ki, megint a szemantikai reprezentáció által vezérelve:

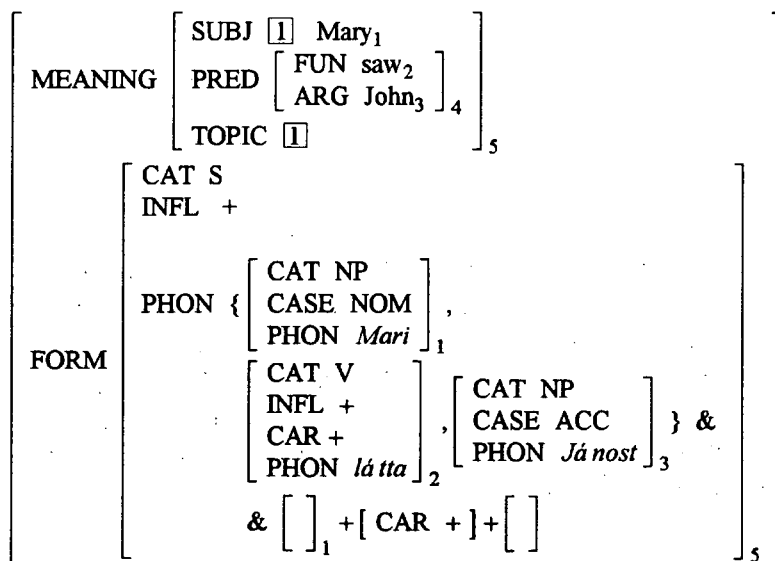
(16) = (12) beépítése (15)-be a 4. indexnél

Most láthatunk példát arra, hogy a kapcsos zárójelben szereplő kapcsos zárójel eltűnik, vagyis az igei csoport elemei immár nemcsak egymással, de a mondat többi elemével is szabadon keveredhetnek. Ez a reprezentáció mutatja azt is, hogy hogyan öröklí a mondat az ige INFL jegyének értékét.

Már csak egy lépés maradt hátra, tudniillik hogy a lexikai reprezentációkat beépítsük a fenti konstrukcióba, amit most egy lépésben megtehetünk:

(17) = (7) beépítése (16)-ba az 1. indexnél, (6) beépítése (16)-ba a 3. indexnél, (8) beépítése (16)-ba a 2. indexnél

Láthatjuk, hogy az *látta* igének megfelelő reprezentáció beépítésével kapja meg a mondat INFL jegye a „+” értéket. Az eredményre már nem alkalmazható egyetlen szabály sem, de erre nincs is szükség, mert a PHON jegy megfelelő megszorításokat tesz a felszíni szerkezetre, tudniillik hogy szerepeljen benne a *Mari*, a *Jánost* illetve a *látta* jelsorozat, mégpedig úgy, hogy az alany álljon a mondat elején, közvetlenül az ige előtt, márpedig ezt kizárólag az (1a) mondat elégíti ki. (Itt és a továbbiakban feltételezzük, hogy a többi szó [CAR-] jegyű, ellenkező esetben a sztenderd unifikációs mechanizmus más sorrendet is megengedne.)

Világos, hogy ugyanezek a szabályok megfelelő kiindulójelentés-reprezentáció mellett elszámolnak az (1b) példával is. A (c) példa leírásához sem lesz további eszközre szükségünk, csak a kiindulójelentés-reprezentációt kell megfelelően megválasztanunk. Ez a következő lesz:

(18) ‘Látta Mari Jánost.’

$$\left[\text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } \text{Mary}_1 \\ \text{PRED} \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{saw}_2 \\ \text{ARG } \text{John}_3 \end{array} \right]_4 \\ \text{TOPIC } - \end{array} \right] \right]_5 \right]$$

Ez a szemantikai reprezentáció valóban azt kódolja, amit mondani szeretnénk, vagyis azt a nagyon jelölt esetet, amikor a szándékolt közlés beszédértéke semleges, de nem kapcsolódik semmilyen előzményhez sem, azaz üres topikot tartalmaz.⁷ Kiszámítható, hogy a megfelelő szabályok ((11), (12) és (13)) alkalmazása az előbbi példa kapcsán bemutatott módon valóban a kívánt felszíni sorrendet hozza létre, pontosabban egy olyan reprezentációt, amely csak azt köti meg, hogy az igének (vagy ha valami más viseli a CAR jegyet, mint az *elütötte* szóban az igeikötő, akkor annak) kell a mondat élén állnia, míg a többi elem sorrendje szabad, tehát mivel az (1c) példában szereplő mindkét mondat kielégíti ezt a feltételt, grammatikánk mindkettőt generálja, azonos jelentéssel.

Mielőtt rátérnénk az irtó prozódiajú mondatok elemzésére, ki kívánunk térni az igeikötők elszakadásának problémájára, és ezen belül is a segédige beférkőzésére az ige és igeikötője közé, amit a (19) példa illusztrál. Itt kap különleges szerepet az igevivőségre utaló CAR jegy, ezért most részletesebben is szólnunk róla.

A legtöbb igének *igevivőre* van szüksége ahhoz, hogy semleges (nem *folyamatos*, vagyis progresszív) igeszemléletű kommentben szerepeljen. Az azonban, hogy milyen szó vagy szerkezet az igevivő (illetve hogy szükség van-e rá egyáltalán), az ige szótári sajátossága, ezért ezt a szabályszerűséget nem írhatjuk fel általános konstruk-

⁷Itt és a továbbiakban is feltételezzük, hogy a „-” érték a [ ] AVS-en kívül semmilyen más értékkel sem unifikálható.

cióként. Bizonyos igék a helyhatározót kívánják igevivőnek (*a Tisza két partján terül el*), mások az alanyt (*homok ment/jutott/került a szemembe*), megint mások a célhatározót (*Szegedre utazik*), egyesek a tárgyat (*fűt vág*), némelyik ige bármilyen infinitívuszt (*hinni/eltűnni látszik*), végül némelyik egyáltalán nem kíván igevivőt (*utál futballozni*). Az igekötős igéknek általában az igekötő az igevivőjük (*megnézi a filmet*), ha pedig valamelyiknek nincs szüksége igevivőre, akkor azt mondhatjuk, hogy ő maga az igevivő (*úszik*).

Az igevivőség legmegbízhatóbb tesztje, hogy az eldöntendő kérdésre helyeslőleg (*Igen* helyett) „rövid válaszként” mindig az igevivőt lehet válaszolni. Az igevivők kezelésének leghelyesebb módja az, ha a szótárban minden egyes igeosztálynál egy általános konstrukcióval megadjuk, hogy milyen szónak vagy morfémanak ítélik oda az illető osztály igéi, az igevivői szerepet, mit látnak el a [CAR +] jegy-érték párral. Ezt a tulajdonságot azután az osztály (nem rendhagyó) tagjai öröklék ettől az általános konstrukciótól a konstrukciórendszer hierarchikus felépítése miatt, amire itt nem térünk ki.

Csak egy alosztályra fogunk nagyobb figyelmet fordítani az alábbiakban, a *segédigék*re. Ezekre az a jellemző, hogy *közvetlenül maguk elé követelik a nekik alárendelt ige igevivőjét* (innen a „beférkőzés” is):

a Tisza két partján fog elterülni
homok fog a szemembe kerülni
Szegedre akar utazni
fűt szeretne vágni
meg tudja nézni a filmet
úszni akar

A semleges mondatnak tehát egy sajátos esete a segédigés, amelyben a segédigét közvetlenül meg kell előznie az argumentuma igevivőjének:

(20) *Segédigés szerkezet*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN} \left[\begin{array}{l} \left[\right]_1 \end{array} \right] \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \left[\right]_2 \end{array} \right] \end{array} \right]_3 \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON} \{ \{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL -} \end{array} \right]_2, \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL +} \end{array} \right]_1 \} \} \& \\ \& \left[\right]_2 + \left[\text{CAR +} \right]_2 + \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL +} \end{array} \right]_1 + \left[\right]_2 \end{array} \right]_3 \end{array} \right] \end{array} \right]$$

Azt, hogy ez egy mondat szintű konstrukció, a segédigék szemantikája bizonyítja, hiszen ezek mondatoperátorok, ahogy ezt a fenti reprezentáció is mutatja.⁸ A FORM jegy értéke a következő megszorításokat teszi: az egész konstrukció kategóriája finit mondat, amely áll egy infinitívuszi mondatból és egy ragozott segédigéből, mégpedig úgy, hogy a beágyazott mondat igevivője fogja a segédige előtti pozíciót kitölteni, míg a beágyazott mondat többi része a más alkalmazandó szabályok megkövetelte módon előzi meg illetve követi őket.⁹

Már csak a *fogja* szó szótári alakját kell megadnunk, hogy levezethessük a (3) példát:

(21) *fogja*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING } \text{will}_{16} \\ \text{FORM } \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON } \textit{fogja} \end{array} \right]_{16} \end{array} \right]$$

Most már minden eszköz a rendelkezésünkre áll, hogy levezessük a kívánt mondatot, amit illusztrációképpen az alábbiakban meg is teszünk. Levezetésünk a következő szemantikai reprezentációból indul ki:

(22) 'Jánost el fogja ütni a vonat'

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING } \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{will}_1 \\ \text{ARG } \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } \text{the train}_2 \\ \text{PRED } \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{hit}_3 \\ \text{ARG } [1] \text{John}_4 \end{array} \right]_5 \end{array} \right]_6 \\ \text{TOPIC } [1] \end{array} \right]_7 \end{array} \right]$$

Az első lépésben ez a reprezentáció unifikálható a segédigét tartalmazó mondatok általános sémájával:

⁸A kettős kapcsos zárójelet itt az a triviális követelményt hivatott biztosítani, hogy különböző mondatok elemei nem keveredhetnek. Míg pl. a (11) konstrukcióban egyszeres kapcsos zárójelet használtunk, hiszen alany-állítvány szerkezetek nemcsak önálló mondatként fordulhatnak elő, itt biztosítani akartuk, hogy a finit segédigés mondatok önálló megnyilatkozást alkossanak.

⁹A FORM jegy értékében két követelmény itt azt fejezi ki, amit a GPSG-ben és a hasonló elméletekben ún. közvetlen dominancia (ID) ill. lineáris sorrend (LP) szabályokkal lehetne felírni.

(23) = (22) $\sqcup$ (20)

MEANING	ARG	PRED	[ARG [1 John ₄] ₅] ₆	TOPIC [1] ₇
FORM	PHON	{ { [CAT S] [INFL -] ₆ , [CAT AUX] [INFL +] ₁ } } & & [ ] ₆ + [CAR +] ₆ + [CAT AUX] [INFL +] ₁ + [ ] ₆ }	[ ] ₆	[ ] ₇

Ezután két lépést összevonva ezt a reprezentációt a topik-komment szerkezet kifejezésének céljából unifikáljuk a (13) konstrukcióval, ill. az alany-állítmány szerkezet kifejezéséhez beleépítjük a (11) konstrukciót a megfelelő indexnél:

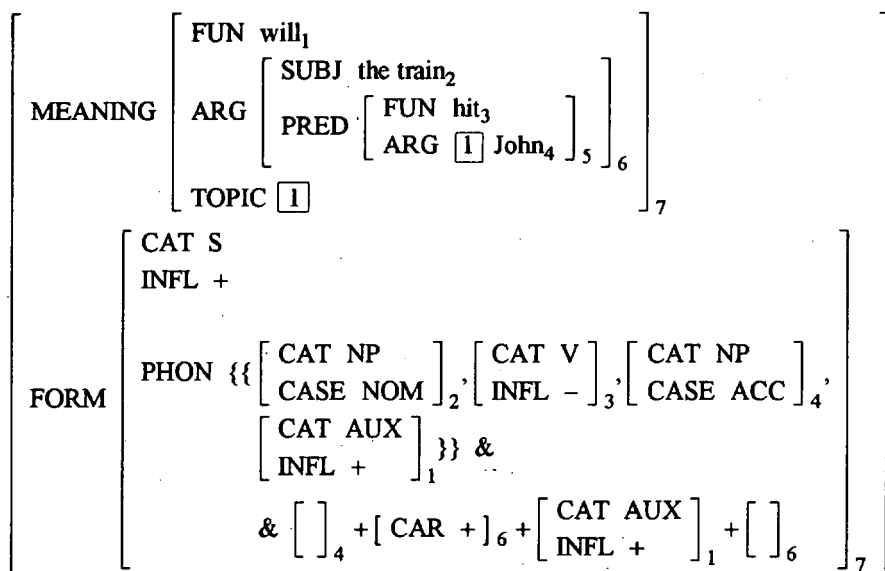
(24) = (11) beépítése (23) $\sqcup$ (13)-ba a 6. indexnél

MEANING	ARG	PRED	[ARG [1 John ₄] ₅] ₆	TOPIC [1] ₇
FORM	PHON	{ { [CAT NP] [CASE NOM] ₂ , [CAT VP] [INFL -] ₅ , [CAT AUX] [INFL +] ₁ } } & & [ ] ₄ + [CAR +] ₆ + [CAT AUX] [INFL +] ₁ + [ ] ₆ }	[ ] ₆	[ ] ₇

Mint látható, a (11) konstrukciónak megfelelően a PHON jegy értékében szereplő nem finit mondat helyére az alany (indexe 2) és az állítmány (indexe 5) került, és az igei csoport örökölte az INFL jegy értékét. A (13) konstrukcióval való unifikációnak annyi a hatása, hogy a [CAR +] előtti hely indexét egybeejtjük a topik indexével, ami 4, hiszen a topik értéke azonos a MEANING ARG PRED ARG értékével.

A következő lépésben kifejtjük a VP tartalmát a (12) konstrukció alkalmazásával:

(25) = (12) beépítése (24)-be az 5 indexnél

Ettől a pillanattól fogva a leírás formai részéből is kiderül, hogy a segédigének alárendelt tárgy a mondat topikja.

Ezek után már csak a lexikai elemek behelyettesítése van hátra:

- (26) = (21) beépítése (25)-be az 1. indexnél, (9) beépítése (25)-be a 2. indexnél, (10) beépítése (25)-be a 3. indexnél, (6) beépítése (25)-be a 4. indexnél

MEANING	$\left[\begin{array}{l} \text{FUN will}_1 \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ the train}_2 \\ \text{PRED} \left[\begin{array}{l} \text{FUN hit}_3 \\ \text{ARG} \boxed{1} \text{ John}_4 \end{array} \right]_5 \end{array} \right]_6 \\ \text{TOPIC} \boxed{1} \end{array} \right]_7$
FORM	$\left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON } \{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \\ \text{PHON } a \text{ vonat} \end{array} \right]_2, \left[\begin{array}{l} \text{CAT PREV} \\ \text{CAR +} \\ \text{PHON } el \end{array} \right]_3, \\ \left[\begin{array}{l} \text{CAT V} \\ \text{INFL -} \\ \text{PHON } \ddot{u}tni \end{array} \right]_3, \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE ACC} \\ \text{PHON } J\acute{a} \text{ nost} \end{array} \right]_4 \\ \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON } fogja \end{array} \right]_1 \} \} \& \\ \& \left[\right]_4 + \left[\text{CAR +} \right]_6 + \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL +} \end{array} \right]_1 + \left[\right]_6 \end{array} \right]_7$

Ez a levezetés végeredménye. Leolvasható belőle, hogy a generált mondatoknak a topikkal (*Jánost*) kell kezdődniük, ezután kell következnie az egyetlen [CAR +] tulajdonságú szónak (*el*), majd a segédigének (*fogja*). A továbbiak sorrendjére a reprezentáció nem tartalmaz megkötést. Ezért mind a *Jánost el fogja ütni a vonat*, mind pedig a vele azonos jelentésű *Jánost el fogja a vonat ütni* mondatot generálni fogjuk.

3.2.3. Írtó prozódiajú mondatok

Az írtó prozódiajú mondatoknak két fajtáját különböztethetjük meg, az *ellentételező* (kontrasztív) és a *nyomatékos* (emfatikus) mondatokat. Az elsőben egy összetevő közvetlenül a ragozott igekötő előtt áll (az ún. fókuszpozícióban), és *írtó hangsúlyt* kap, az utóbbiban az igevivő (vagy az előtte álló kvantoros kifejezés, de ezzel a lehetőséggel megint nem foglalkozunk) kap írtó hangsúlyt:

(27) *Fókuszos mondat*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FOCUS [ ]}_i \\ \text{BACKGROUND [ ]}_j \end{array} \right]_k \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON [ ]}_i + [\text{CAT V}] + [\text{]}_j \end{array} \right]_k \end{array} \right]$$

(28) *Nyomatékos mondat*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING [EMPHATIC [ ]]}_i \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON [CAR +]}_i + [\text{]}_i \end{array} \right]_k \end{array} \right]$$

Mivel mindkét konstrukció mondat szintű (az egész mondat szemantikája sajátos), felülbírálják az alacsonyabb rendű szórendi előírásokat. A fókuszos mondat szórendi sajátosságai miatt az igevivő nem állhat az ige előtt, rendes helyén (hacsak nem ő maga a fókusz); a nyomatékos mondatnál rendszeren az igevivő kapja az irtó hangsúlyt (tehát beférkőzés is van), ha nem, akkor nem szokványos nyomatékos mondatról van szó (például az ún. egzisztenciális mondatban a ragozott igtő kapja a hangsúlyt – ez a progresszív mondatok irtó hangsúlyú megfelelője).

A másik jelenség, amelyet az irtó prozódiajú mondatoknál megfigyelhetünk, a *kontrasztív topik* esetleges jelenléte, a topikhoz hasonló helyzetben. Ennek sajátos jelentéstartalma van (azt fejezi ki, hogy a kontrasztív topikra vonatkozó információ, ami a mondatban van, nem kimerítő), tehát nem azonos a semleges mondat topikjával, kiválasztásának elvei sem azonosak. Ezért ennek az elhelyezkedése is felülbírálja az alacsonyabb szintű szórendi követelményeket. Sematikus ábrázolása:¹⁰

(29) *Kontrasztív topik*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{CONTR\_TOPIC [ ]}_i \\ \text{REMAINDER [ ]}_j \end{array} \right]_k \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{PHON [ ]}_i + [\text{]}_j \end{array} \right]_k \end{array} \right]$$

¹⁰Eltekintünk itt azoknak a mondatoknak a problémájától, amelyekben a kontrasztív topik a fókuszos összetevő vagy az ige másolata: 'Enni János evett; 'Ételnek 'étel volt.

Ez a konstrukció persze kissé triviális. A részletes jelentéstani jellemzés persze igen bonyolult lenne, de a formai követelmények a valóságban is triviálisak. Úgy is mondhatnánk, hogy a konstrukciós nyelvtan módszerével frappáns leírását adhattuk annak a ténynek, hogy a kontrasztív topik mindig a mondat élén áll, akármilyen is a mondat logikai szerkezetében betöltött szerepe.

IRODALOM

- Fillmore, Charles J. – Paul Kay 1993: *Construction grammar coursebook*, Berkeley, University of California.
- Fillmore, Charles J. – Paul Kay – Mary Catherine O'Connor 1988: Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of let alone, *Language* 64, 501–538.
- Hockett, Charles F. 1958: *A course in modern linguistics*, New York, Macmillan.
- Johnson, Mark 1988: Attribute-value logic and the theory of grammar, CSLI Lecture Notes.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószték Gábor 1989: A magyar segédigék rendszere, *Általános nyelvészeti tanulmányok* XVII, 49–103.
- Manaster-Ramer, Alexis – Wlodek Zadrozny 1992: Open idioms and constructions, *Proc. Conf. on Idioms*, Tilburg, ITK.
- Zwicky, Arnold 1989: Idioms and constructions, *ESCOL* 5, 547–558.

DISCONTINUOUS CONSTITUENTS IN HUNGARIAN FROM A CONSTRUCTIONIST POINT OF VIEW

LÁSZLÓ KÁLMÁN – GÁBOR RÁDAI

Budapest University, Theoretical Linguistics Department

c/o Research Institute for Linguistics

of the Hungarian Academy of Sciences

Budapest I., Színház u. 5–9. P.O. Box 19. H-1250

E-mail: kalman@nytud.hu, radai@nytud.hu

Discontinuous constituents are notoriously difficult to treat for any generative grammar and especially so in the case of Hungarian, where the word order of sentences depends on the communicative role of the constituents rather than their grammatical role. We argue that construction grammar is highly adequate for the description of these phenomena, since it is exactly the fact that different constructions are realised simultaneously in a Hungarian sentence – such as, e.g., the subject verb, the topic comment, the focus background or the contrastive topic construction – that is responsible for word order. We represent constructions and lexical entries by Attribute Value Structures, which encode both syntactical and semantic information, and the generation of a sentence is driven by the semantic representation, in such a way that all syntactic constraints are satisfied by the sentence. A further claim is that an additional feature needs to be encoded, namely constructions often assign a particular position to an unspecified constituent marked ‘carrier +’ the identity of which depends on the verb., i.e. it is specified by the AVS corresponding to it.

AZ ISMÉTLŐDÉS FAJTÁI, NYELVI KIFEJEZŐESZKÖZEI ÉS SZEMANTIKAI ÁBRÁZOLÁSA

KIEFER FERENC

1. A magyarban az ismétlődésnek három fajtáját különböztethetjük meg. (1) a cselekvés vagy folyamat szokás szerűen ismétlődik ('habituális olvasat'), (2) a cselekvés vagy folyamat viszonylagos rendszerességgel ismétlődik ('iteratív olvasat'), és (3) a cselekvés vagy folyamat rendszertelen időközökben ismétlődik meg ('frekventatív olvasat'). Lexikai-morfológiai szinten az (1) eset kifejezhető egyszerű igével, a (2) a *-gat/-get* gyakorító képzővel, a (3) pedig az igeikötő ikerítésével. Mondatsztintű realizációjuk kontextuális tényezőktől is függhet (pl. tárgyas igéknél a tárgy fajtájától), amelyeknek a tárgyalására a jelen munkában nem térünk ki.

A háromféle ismétlődésnek különbözőek a szemantikai tulajdonságai, mint ahogy ezt alább részletesebben látni fogjuk, ezért mindegyiknek más szemantikai ábrázolást kell kapnia.

2. Tudjuk, hogy a magyarban az alábbi mondatok kétértelműek:

- (1) (a) Béla furulyázik.
- (b) Gyuri dohányzik.
- (c) Laci horkol.

Mindegyik mondatnak van egy 'aktuális' és egy 'habituális' olvasata. Az előbbi szerint Béla éppen most furulyázik, Gyuri éppen most dohányzik, Laci pedig éppen most horkol. Az utóbbi ezzel szemben azt jelenti, hogy Béla furulyázní, Gyuri dohányozni, Laci pedig horkolni szokott, és könnyen lehet, hogy Béla most éppen nem furulyázik, Gyuri nem dohányzik, és Laci pedig nem horkol. Az angolban a két olvasat más-más szerkezethez kapcsolódik:

- (2) (a) Bill smokes.
- (b) Bill is smoking.

A (2)(a) mondatnak habituális, a (2)(b)-nek pedig aktuális olvasata van.

Az (1)(a)-(c) mondatok habituális olvasata a *szokott* segédigével parafrázálható.

- (3) (a) Béla szokott furulyázni.
 (b) Gyuri szokott dohányozni.
 (c) Béla szokott horkolni.

A *szokott* éppen ezért a habituális olvasat tesztelésére is alkalmas. Rajta kívül talán még a *rendszerint* ('szokás szerint') határozószó használható fel e célra.

A habituális olvasatú mondatok az ún. generikus mondatokkal mutatnak rokonságot (Carlson 1977). Carlson szerint háromféle predikátumot különböztethetünk meg. Vannak predikátumok, melyek egyedekről, predikátumok, melyek osztályokról ('kinds'), és predikátumok, melyek stádiumokról ('stages') fogalmaznak meg állítást. A stádiumok egyedek vagy osztályok insztanciái. Ha x -szel egy egyedet, y -nal pedig egy stádiumot jelölünk, akkor $I(y, x)$ olyan kétargumentumú predikátum, amely azt fejezi ki, hogy y x -nek egy insztanciációja. Például az *ugat* predikátum stádium-predikátum, tehát nem állítható közvetlenül sem egy adott kutyáról (egy 'egyedről'), sem pedig a kutyák osztályáról. Tehát olyan állítást kell megfogalmaznunk, amely így parafrázálható: ' x -nek van olyan y stádiuma, melyre az ugatás jellemző', azaz

- (4) $(\exists y: I(y, x)) \text{UGAT}(y)$

A teljes szemantikai ábrázoláshoz szükségünk van a lambda-absztraktor segítségével történő osztályképzésre:

- (5) $(\lambda x)(\exists y: I(y, x)) \text{UGAT}(y)$

tetszés szerinti x egyedre. Az insztanciáció azonban nemcsak egyedekre, hanem osztályokra ('kinds') is érvényes. Más szóval, x kutya különböző stádiumai a kutyák osztályának is stádiumai. A generikus mondatoknak ugyanúgy (5) a kiindulópontja, mint a habituális olvasatú mondatoknak. A habituális olvasat ugyanis bizonyos szempontból időtlen: a habituális cselekvések, történések nincsenek időponthoz vagy időintervallumhoz kötve. Ilyen olvasatú mondattal nem azt állítjuk, hogy egy bizonyos időpontban vagy időintervallumban bekövetkezett valamely esemény, hanem azt, hogy ugyanakkor az eseménynek nem időhöz kötötten meghatározatlan számú megismétlődéséről van szó.

Ha a habituális olvasatot mondatoperátorral fejezzük ki (Carlson 1989: 170–173), akkor az x *horkol* (5)-ből kiindulva a következőképpen ábrázolható.

- (6) $(\lambda x) \text{HAB}((\exists y: I(y, x)) \text{HORKOL}(y))$

A habituális predikátum egyedek és nem stádiumok tulajdonsága, ezért a lambda-operátornak egyedeket kell kötnie, amelyek azonban ahhoz a stádium-változóhoz van kapcsolva, amelyre a *HORKOL* predikátum vonatkozik (McCawley 1993: 268–269).

(6)-ból az is kiviláglik, hogy a habituális olvasat csak stádium-predikátum esetében fordulhat elő.

Nyelvészetileg persze az ábrázoláson kívül az is fontos kérdés, hogy milyen nyelvi tényezőktől függ az, hogy egy olvasat egyáltalán lehetséges. Vizsgáljuk meg tehát ezt a kérdést is kissé közelebbről.

Először is megállapíthatjuk, hogy a statikus predikátumok nem engedik meg a habituális olvasatot: a statikus predikátumok nem stádium-predikátumok.

- (7) (a) Anna beteg.
(b) Éva örül.
(c) Zoltán lát.

A (7)(a)–(c) mondatok egyikének sincs habituális olvasata.

De nem tesznek eleget a stádium-predikátumok kritériumainak a perfektív jelentésű igék sem. Ezért (8)(a)–(c)-nek sem lehet habituális olvasata.

- (8) (a) Béla kitakarít.
(b) Péter megfőz.
(c) Kati megfésülködik.

Ez avval függ össze, hogy sem a statikus, sem pedig a perfektív predikátumok nem bonthatók fel 'fázisokra', a statikus állapot nem rendelkezik semmiféle belső szerkezettel, a perfektív predikátumknak pedig, ha van is belső szerkezetük, ez nem fogható fel azonos értékű fázisok egymásutánjaként. Jegyezzük még meg, hogy a (8)(a)–(c) szűkebb értelemben perfektív, azaz nincs olyan bővítménye, amely valamilyen akcióminőséget vezetne be, vagy pedig más értelemben tenné specifikussá a predikátum jelentését. Azt a kérdést nem vizsgálom, hogy bővítmények jelenlétében megvan-e a habituális olvasat lehetősége.

A fenti jellemzésből még nem következik azonban az, hogy minden imperfektív igének van habituális olvasata. Íme néhány ellenpélda: *eszik, táplálkozik, sűg, suttog, virágzik, zöldell, hervad, hajt, fekszik, ül, vár*. A habituális olvasat lehetősége függ az ige szemantikájától (a valódi cselekvésigékkal valószínűleg könnyebben kifejezhető habituális olvasat), de közrejátszik benne a világismeret is. A kérdés részletes tárgyalására itt nem térhetünk ki.

Jegyezzük még meg, hogy a habituális olvasat nem jelenti föltétlenül azt, hogy a cselekvés vagy folyamat szokás szerűen ismétlődik. Lehet, hogy a cselekvés vagy folyamat még egyszer sem következett be, de bármikor bekövetkezhet, mivel előfordulásának megvannak a feltételei. A habituális olvasatnak tehát nemcsak a szokás, hanem a képesítés, a felkészültség is alapja lehet. Például

- (9) (a) Péter anyajegyet is operál.
(b) Anna angolt is tanít.

(9)(a) akkor is igaz, ha Péter még egyetlen anyajegyet sem operált, és (9)(b) is érvényes marad akkor is, ha Annának még nem volt angolul tanuló tanítványa. Ebben az esetben a szokott nem használható körülírásként, ami asz sugallja, hogy a habituális olvasatnak többféle forrása lehet, amit talán a szemantikai reprezentációban is tükröztetni kell.

3. A gyakorító képzővel képzett igéknél más a helyzet. A képző teljesen termékeny: előfordul igekötőtlen és igekötős igéknél egyaránt, a statikus igék éppúgy megengednek, mint a dinamikus igék, alkalmazását szemantikai megszorítás alig korlátozza. (L. azonban alább) Ugyanakkor azonban szemantikailag éppúgy jelenthet kicsinyítést, mint gyakorítást, és igen gyakori jelenség a lexikalizáció, vagyis az az eset, amikor az ige jelentése nem vezethető le az alapige és a képző jelentéséből.

Gyakorító jelentésű a *-gat/-get* például az alábbi esetekben:

- (10) csókolgat, integet, kóstolgat, küldözget, nyitogat, nyomogat, ölelget, ütöget, válaszolgat

Mindezekben az esetekben lehetséges a 'gyakran/többször V' parafrázis. Tehát a *nyitogat* jelentése például a 'gyakran nyit'-tal, az *ölelget*-é a 'gyakran ölel'-lél parafrázálható.

Kicsinyítő jelentésű a *-gat/-get* például a következő igéknél:

- (11) borozgat, dolgozgat, eszeget, iszogat, jegyezget, olvasgat, sétálgat, sütiöget, teszget

Ezeknél az igéknél a 'gyakran V' parafrázis nem lehetséges. A kicsinyítő jelentés a szóban forgó cselekvésnek a megszokottnál kisebb intenzitással történő végzését jelenti.

Végül néhány példa a lexikalizált esetekre, ahol a képzett ige (néhányik) jelentése már nem vezethető le az alapige és a képző jelentéséből. Ilyenek:

- (12) hajtogat, hallgat, kéreget, kerülget, méreget, mosogat, rakosgat, találgat, tereget, törölget.

A lexikalizált esetek nem okoznak gondot, őket a lexikonban kell felsorolnunk. Más a helyzet a gyakorítással és kicsinyítéssel. Gondos elemzéssel valószínűleg kimutatható, hogy a kétféle jelentés előrejelezhető. Megfigyelhető például, hogy a gyakorító jelentés esetében az eredetileg nem duratív jelentésű igék a *-gat/-get* képző megjelenésével duratívvá válnak. Például **sokáig nyit* – *sokáig nyitogat*, **sokáig üzen* – *sokáig üzenget*. A kicsinyítés ezzel szemben nem változtat a durativitáson: *sokáig eszik* –

sokáig eszeget, sokáig sétál – sokáig sétálgat. A gyakorításnak csak akkor van értelme, ha az alapige egyszeri cselekvést jelöl: a *kóstol* azt jelenti, hogy ‘egyszer megízlel’, az *int* pedig azt, hogy ‘egyszer megmozdítja a kezét’. Ezzel szemben az *olvas* vagy a *sétál* ige jelentése nem tartalmaz egyszeriséget.

Természetesen, a gyakorítás és a kicsinyítés között van összefüggés: a gyakori cselekvés általában csökkenti az intenzitást. Ezért az ütöget nem csak azt jelenti, hogy ‘többször üt’, hanem azt is implikálja, hogy az ütések kisebb intenzitásúak. Ez az összefüggés olyan esetekben nyilvánvaló, amikor a cselekvés erő kifejtését kíván.

A nyelvészeti elemzésnek elsősorban a fent jelzett összefüggéseket kell tisztáznia (Fabó 1989). Hátra van azonban annak a kérdésnek a tisztázása is, hogy vajon minden ige megengedi-e a *-gat/-get* képzőt. Úgy tűnik, hogy a legegyszerűsebb kivételt a statikus igék képezik:

- (13) *birtokolgat, *tartalmazgat, *gyűlölget, (*)szeretget, *állogat, *ülöget

(13) esetében valószínűleg az állapotot jelentő igék jelentése gátolja meg a gyakorító képző használatát. Mivel itt nem lehet valamely cselekvés ismétlődéséről szó, a képző csak kinyitást fejezhetne ki. A kicsinyítésnek viszont állapotoknál, úgy tűnik, nincs értelme. Ennek a megállapításnak csak látszólag ellent az olyan képzések előfordulása mint *szeretget*, *tudogat*. Az előbbi, ha egyáltalán jó, akkor cselekvésigévé értelmeződik át. A *tud* ige alapjelentése ‘vki vmilyen ismeret birtokában van’. Van ennek az igének azonban olyan használata is, amely a cselekvésigékkel mutat rokonságot: ‘vmit megtanult, ismer és alkalmazni képes’. A *tudogat* csak azt jelentheti, hogy ‘nem tanult meg vmit alaposan, nem mindig képes tudását alkalmazni’. Ebben az esetben sincs tehát állapotról szó.

De nem kedvelik a *-gat/-get* képzőt az állapotváltozást jelentő igék sem (bár itt már előfordulnak kivételek, pl. *növöget*):

- (14) *szépülget, *butulgat, *lustulgat, *változgat, *gyöngülget, *vakulgat,
*sárgulgat

Valószínűleg (14) is szemantikai okokra vezethető vissza, a kérdés részletes vizsgálatától el kell tekintenünk.

Vannak azonban olyan esetek is, ahol a gyakorító képző használatát morfológiai vagy fonológiai megszorítás tiltja. Így például nem használjuk a gyakorító képzőt az *-(s/l)kodik/-kedik/-ködik* vagy az *-odik/-edik/-ödik* képzők után sem.

- (15) *apostolkodgat, *legénykedget, *gorombáskodgat, *basáskodgat, *lustálkodgat, *buzgólkodgat

- (16) *gazdagodgat, *izmosodgat, *lelkesedget, *erősödget, *világosodgat,
*kerekedget, *emberedget

A (16) melléknévből képzett igéi is állapotváltozást írnak le, tehát ha feltételezésünk igaz, hogy (14) igéinek helytelen volta szemantikai okokra vezethető vissza, akkor (16) esetében is, a morfofonológiai megszorításon túl, jelentéstani problémákra gyanakodhatunk.

A gyakoritás szemantikai ábrázolásához is szükségünk van egy külön operátorra, amit ITER-rel fogunk jelölni (Egg 1994: 160).

(17) $\wedge t \text{ ITER}(P)(t)$

amely a következőképpen értelmezendő: egy adott P predikátum esetén (17) az összes olyan t idő halmaza, amelyre áll, hogy minden t olyan t' -k összege (szummációja), melyeknek tagjai a P fázisai. Két t' és t'' intervallum összege (szummációja) a legkisebb olyan megszakítás nélküli intervallum T , amely mind t' -t, mind pedig t'' -t tartalmazza. (17) definíciója tehát (18).

(18) $\forall P \forall t (\text{ITER}(P)(t) \leftrightarrow \exists t' [t = \cup t' \wedge \forall t'' (t'' \in t' \rightarrow P\text{-fázis}(t''))])$

A *nyit* ige ezek alapján (19)(a)-ként, a *nyitogat* pedig (19)(b)-ként reprezentálható.

(19) (a) $\wedge x \wedge t \text{ nyit}'(x)(t)$

(b) $\wedge x \wedge t \text{ ITER}(\wedge t' \text{ nyit}'(x)(t'))(t)$

4. Gyakoritást az igekötő ikerítésével is kifejezhetünk: *meg-megáll*, *fel-felnéz*, *ki-kimegy*, *le-lejár*, *be-bedug* stb. Nem szabad azonban arra gondolnunk, hogy az igekötő ikerítése csak perfektív igék esetében lehetséges. Vannak nem perfektív jelentésű igekötős igéink is, amelyek éppúgy ikeríthetők: *fel-felovas*, *el-elábrándozik*. Természetesen itt is felmerül a kérdés, hogy vajon minden igekötő ikeríthető-e. A válasz nemleges: íme néhány fontosabb megszorítás (Kiefer 1995).

(20) *keresztül-keresztülbújik, *keresztül-keresztülvág,

*keresztül-keresztülfut, *keresztül-keresztülrág

(21) *utána-utánamegy, *utána-utánamond, *utána-utánaszámol,

*utána-utánanéz

A (20) és a (21) példák alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az ikerítés ezekben az esetekben fonológiai okokra vezethető vissza, hiszen nincs semmiféle szemantikai érvünk arra vonatkozólag, hogy miért lenne a gyakorító jelentés ezekben az esetekben kizárt. Ez annál is inkább így van, mivel a *-gat/-get* képzővel nincs ilyen gond: vö. *keresztüllépeget*, *utánajárogat*. A fonológiai megszorítás a következőképpen fogalmazható meg:

(22) A három szótagnál hosszabb szótagú igekötők nem ikeríthetők.

A fonológiain kívül van az ikerítésnek szemantikai feltétele is: például csak dinamikus igéknél fordulhat elő. Vö.

- (23) *össze-összefér, *meg-megfelel, *el-elfér, *el-eláll

A statikus igék a *-gat/-get* képzőt sem engedik meg, mint már fentebb láttuk. A megszorítás a következő:

- (24) Az igekötős statikus igék nem teszik lehetővé az igekötő ikerítését.

Említsük meg végül az állapotváltozást jelentő igéket is. Ezek, mint tudjuk, a gyakorító képzővel sem nagyon fordulnak elő. Szemantikai megszorításra utal tehát az a körülmény, hogy általában ezeknek az igéknek igekötős változatai az igekötőkötőzést sem engedik meg: *meg-megőszül, *el-elbutul, *meg-megszépül. A két eset azonban mégsem egészen párhuzamos: az igekötő ikerítése csak abban az esetben kizárt, ha az állapotváltozást irreverzibilisnek tekintjük. Vö. azonban **zöldül/get* – *ki-kizöldül*, *virágozgat – *ki-kivirágzik*.

A gyakorító képzővel szemben az ikerítésnél érthető okokból nincs morfológiai megszorítás. Ha van igekötő, akkor az – ha nem szólnak ellene fonológiai vagy szemantikai okok – ikeríthető is.

Az ikerítésnek van egy másik fontos tulajdonsága, amely megkülönbözteti a gyakorító képzőtől: az ikerített igei alakok sohasem lexikalizálódnak, jelentésük mindig kompozicionális.

A fentiekből már látható, hogy az ikerítéssel történő, valamint a gyakorító képzővel történő igeképzés fonológiai és morfológiai feltételei nem azonosak, és a kétféle képzés a lexikalizáció szempontjából is másképpen viselkedik. Nem tisztáztuk azonban még a kérdést, hogy a kétféle 'gyakorítás' különbözik-e egymástól szemantikailag is. Az alábbi példák azt mutatják, hogy a kétféle gyakorítás nem ugyanazt jelenti.

- (25) (a) *Minden nap el-elolvasta az újságot.
 (b) *Rendszeresen el-elolvasta az újságot.
 (c) Időnként el-elolvasta az újságot.
 (d) Néha-néha el-elolvasta az újságot.
- (26) (a) Minden nap elolvagatta az újságot.
 (b) Rendszeresen elolvagatta az újságot.
 (c) Időnként elolvagatta az újságot.
 (d) Néha-néha elolvagatta az újságot.

A példákból leolvasható, hogy az ikerített igei alak nem kompatibilis a 'minden nap', 'rendszeresen' határozókkal. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az ikerítéssel kifejezett gyakorítás nem rendszeres időközökben megismétlődő cselekvésre, folya-

matra vonatkozik, hanem inkább rendszertelenül, hébe-hóba, néha-néha előforduló eseményekre. A gyakorító képző használata ezzel szemben általában nem korlátozott, bár a vele képzett igék nem mindig kedvelik a nem rendszeres ismétlést. Vö.

- (27) (a) Rendszeresen eljárógatott hozzá.
 (b) ??Időnként eljárógatott hozzá.
 (c) ??Egyszer-egyszer eljárógatott hozzá.

Az ikerített igekötővel kifejezett gyakorítás sem parafrázalható a 'gyakran' határozó segítségével. A meg-megállt nem jelenti azt, hogy 'gyakran megállt', és a ki-kinézett sem jelenti azt, hogy 'gyakran kinézett'. Valószínűleg a gyakoriság momentumának hiányával magyarázható, hogy a gyakorítás az ikerített igekötő esetében általában nem jelent kicsinyítést.

Ami mármost a szemantikai ábrázolást illeti, a fent bevezetett korlátlan iteratív operátort kell valamiképpen korlátoznunk ahhoz, hogy az időnként előforduló ismétlést ki tudjuk fejezni. A legegyszerűbb megoldás az, ha az iteratív operátort egy a számosságra (kardinalitásra) vonatkozó predikátummal toldjuk meg. Az ismétlések számának korlátozott volta ebben az esetben így ábrázolható: $card(t)=m$, ahol m egész szám. Az iteratív operátor definícióját (vö. (18)) tehát az alábbi módon kell megváltoztatnunk.

$$(28) \exists t' [t = \cup t' \wedge card(t') = m \wedge \forall t'' (t'' \in t' \rightarrow P\text{-fázis}(t''))]$$

Ezzel az ábrázolás azonban még nem felel meg teljesen a kívánalmaknak, hiszen például m nem lehet tetszőleges, ki kell tehát kötnünk, hogy értéke legalább három legyen. (A *Közben meg-megállt* mondat legalább három 'megállást' tételez fel.) Ezenkívül kifejezésre kell juttatnunk azt a körülményt, hogy az ikerítéssel kifejezett ismétlődés nem lehet 'rendszeres', azaz az ábrázolásnak meg kell magyaráznia a (25)(a)–(b) helytelen voltát. Ennek egyik módja az, hogy bevezetünk egy M mértékfüggvényt, amely az időintervallumokon van értelmezve. A (28)-hoz hozzáadandó feltételeket a (29) tartalmazza.

- (29) (a) $m > 3$
 (b) $M(t_i, t_j) = A$
 $M(t_j, t_k) = B$
 $A \neq B$ a legtöbb t_i, t_j, t_k intervallum esetében

A (18) és a (28)–(29) definíció két különböző iteratív operátort definiál, egy korlátozatlant és egy korlátozottat.

4. Összefoglalva tehát: az ismétlődés három fajtáját három különböző operátorral fejezhetjük ki. A háromféle ismétlődésnek, mint láttuk, három különböző morfológiai kifejezőeszköz felel meg. Ebből következnek a fonológiai és morfológiai megszorításokban megmutatkozó különbségek. (A szintaktikai különbségekről itt most nem szoltunk.) A három különböző operátor felvételét azonban a fent bemutatott szemantikai különbségek indokolják.

IRODALOM

- Carlson, Gregory 1977: *Reference to kinds in English*, doktori értekezés, Amherst, University of Massachusetts.
- Carlson, Gregory 1989: On the semantic composition of English generic sentences, in G. Chierchia–B. H. Partee–R. Turner szerk.: *Properties, types, and meaning* 2, 167–192.
- Chierchia, G.–B. H. Partee–R. Turner szerk. 1989: *Properties, types, and meaning* 1–2, Dordrecht, Kluwer.
- Egg, M. 1994: Aktionsart und Kompositionalität, *Studia Grammatica* 37, Berlin, Akademie Verlag.
- Fabó Kinga 1989: A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 31–48.
- Kiefer Ferenc 1995: Prefix reduplication in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica*,
- McCawley, J. M. 1993: *Everything that linguists have always wanted to know about logic (but were ashamed to ask)*, Chicago, The University of Chicago Press.

TYPES OF REPETITION AND THEIR SEMANTIC REPRESENTATIONS

FERENC KIEFER

The paper discusses three types of repetition and their respective semantic representations. The habitual can be expressed by stage-level predicates and never by individual-level predicates. It is claimed that, in general, statives are not stage-level predicates, hence they cannot have a habitual reading. The second type of repetition is the iterative, which denotes the more or less regular repetition of an event. It is expressed by the suffix *-gat/-get*, which can be attached to activity and accomplishment verbs, but not to verbs denoting states or achievements. Finally, the third type of repetition is the frequentative, which expresses the irregular repetition of an event. The formal expression of the frequentative is the reduplicated verbal prefix. The frequentative has to meet certain phonological and semantic constraints.

A VALÓ FŐNÉVI CSOPORTOKBAN VALÓ HASZNÁLATÁRÓL¹

LACZKÓ TIBOR (KLTE)

1. Bevezetés²

Ebben a tanulmányban vázlatosan bemutatom, hogyan lehet elméleti szempontból kielégítően jellemezni a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) keretében a *való* „jelzősítő” elemet. Először röviden áttekintem az eddigi „hagyományos” és generatív leírásokat, és rámutatok arra, hogy miért problematikusak. Ezután ismertetem az LFG azon tulajdonságait, amelyeket az elemzésben fel kívánok használni. Ezt követi az új megközelítési mód tárgyalása. A dolgozatot összefoglaló megjegyzések zárják.

1.1. A való használatának eddigi leírásai

A magyar főnévi csoport jól ismert jellemzője, hogy alaptagja (generatív szóhasználattal: feje) általában a legjobboldalibb elem a szerkezetben, tehát mind a kötel-ező, mind a szabad bővítmények megelőzik a fejet.³

Az is közsímert tény, hogy a fej előtti bővítményeknek legtöbbször a jelzői funkciót betöltő szófaji kategóriákba kell tartozniuk; tehát tipikusan számnevek, melléknevek és melléknévi igenevek (esetleges saját bővítményüket is maguk elé rendelve) módosíthatják a fejet.

- (1) a. a büszke fiú
- b. a kalapjára büszke fiú

---

¹Ez a tanulmány Laczkó (1995) átdolgozott magyar nyelvű változata.

²Köszönetet mondok Farrell Ackermannnak, Joan Bresnannak, Komlósy Andrásnak, Chris Manningnek, Chris Piñónnak, Peter Sellsnek és Szabolcsi Annának e munka korábbi változataihoz fűzött tanulságos megjegyzéseikért, továbbá az 1994-ben Szegeden megrendezett *Second International Conference on the Structure of Hungarian* című konferencián elhangzott angol nyelvű előadás közönségének és a jelen kötet alapjául szolgáló, *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei* című konferencián elhangzott magyar nyelvű előadás közönségének a további hasznos észrevételeikért. A dolgozatban maradt hibákért természetesen egyedül engem terhel a felelősség. Kutatásaimat részben a Soros Alapítvány és a stanfordi Center for the Study of Language and Information támogatta, amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

³Az is megjegyzendő azonban, hogy bár korábban is akadt rá példa, manapság egyre inkább terjed néhány határozói bővítménytípus (elsősorban vonzat) hátravetése – változatlan határozói formában – bizonyos meglehetősen jól körülhatárolható esetekben, pl. *Leleplezték a tábornokok összeesküvését a király ellen* (vö. Grétsy – Kovalovszky 1980: (1179–83) és Szabolcsi – Laczkó (1992)).

- (2) a. a nevető fiú
b. a kalapján nevető fiú

A fej előtti határozói bővítményeket tehát általában „jelzősíteni” kell: melléknévi vagy melléknévi igeneves szerkezetbe kell „ágyazni” őket.⁴

- (3) a. *az asztal alatt kalap
b. az asztal alatti kalap
c. az asztal alatt lévő kalap
- (4) a. *a ládában kalap
b. *a ládában kalap
c. a ládában lévő kalap

Alapvetően ugyanezek a szabályok vonatkoznak a deverbális főnévi predikátumokra is.^{5,6}

- (5) Tegnap ebéd után Edit váratlanul megérkezett Budapestre.
- (6) a. Edit váratlan megérkezése
b. Edit tegnapi megérkezése
c. Edit ebéd utáni megérkezése
d. Edit ebéd után való megérkezése
e. Edit Budapestre való megérkezése

1.4. A *való* használatának szabályai

Szabolcsi megfigyelései alapján Szabolcsi–Laczkó (1992) az igéből képzett főnevekre és a *való* elem használatára vonatkozóan – a generatív nyelvészeti kutatások újabb eredményeit figyelembe véve⁷ – a következő általánosításokat teszi. Az igék eredeti jelentését a legteljesebben megőrző képzett főneveknek két alapvető típusa külö-

⁴Az önmagában is izgalmas elméleti kérdés, hogy miért van szükség a jelzősítésre. Ha elfogadjuk a kormányzás és kötés elméletnek azt a tételét, hogy a négy legfontosabb szófaji kategória [$\pm V$] (igei) és [$\pm N$] (főnévi) jegyekkel a következő módon jellemezhető: V (ige): [$+V, -N$]; N (főnév): [$-V, +N$]; A (melléknév): [$+V, +N$]; P (névutó) [$-V, -N$], akkor Chris Piñón javaslata alapján (személyes közlés) azt az általánosítást tehetjük, hogy valamilyen oknál fogva a magyar főnévi csoportban a fejet csak [$+V$] jegyű kifejezések (melléeknek és igenevek) előzhetik meg.

⁵Bizonyos esetekben az igéből képzett főnevek előtti határozói vonzatok jelzősítése elmaradhat, pl. *Edit Budapestre érkezése*. Ez markáns kivételt jelent a „jelzősítési szabály” alól. Ennek a jelenségnek a részletes tárgyalását nyújtják a következő tanulmányok: Laczkó (1985), Laczkó (1992), Szabolcsi–Laczkó (1992) és Szabolcsi (1994) (a főnévi csoportok korábbi leírásai adósak maradtak az összefüggések feltárásával). Laczkó (1992) is és Szabolcsi (1994) is amellett érvel – jóllehet eltérő elméleti keretben – hogy ilyen esetekben a főnévképző hatókörében nemcsak a puszta ige, hanem annak a határozói vonzata is benne van, ezért nem vonatkozik rá a fentebb megfogalmazott általánosítás.

⁶A *lévő* és a *való* közötti különbségről ld. alább.

⁷Vö. Grimshaw (1990).

níthető el. A *tény*, *cselekvés* jelentésű és az *eredmény* jelentésű típus. Grimshaw (1990) nyomán ebben a dolgozatban az előbbire a *tény*, *komplex esemény* elnevezést, az utóbbira az *esemény*, *eredmény* terminust fogom használni.

A) A *tény*, *komplex esemény* jelentésűek argumentumszerkezettel rendelkeznek, és argumentumaikat ugyanolyan mértékben kötelező kifejezni, mint a képzés benmenetélül szolgáló igékéit.⁸ Az ilyen főnevek túlnyomó többsége *-ás/-és* képzős. Vö.:

- (7)
- a. A professzor levizsgáztatta a hallgatót.
  - b. *a levizsgáztatás
  - c. *a professzor levizsgáztatása
  - d. a hallgatónak a (professzor által való) levizsgáztatása
  - e. *a hallgatónak a (professzor által való) levizsgáztatásai

Természetesen (7c) csak abban az értelemben elfogadhatatlan, hogy a professzor vizsgáztatott le valakit. Amint arra a zárójel utal (7d)-ben, a vizsgáztatót nem szükséges kifejezni a főnévi csoportban (ld. a 8. lábjegyzetet). (7e) pedig arra példa, hogy a *tény*, *komplex esemény* jelentésű főnevek általában nem többesíthetők.

B) Az *esemény*,⁹ *eredmény* jelentésű főneveknek nincs argumentumszerkezetük, pl. *vizsga*.¹⁰ Következésképpen argumentumaik sem lehetnek, csupán szabadon elhagyható módosítóik. Vessük össze (7b–e) és (8a–d) példáit!

- (8)
- a. a vizsga
  - b. a professzor vizsgája
  - c. a hallgató vizsgája ~ *a hallgatónak a professzor általi vizsgája
  - d. a hallgató vizsgái

(8a) azt szemlélteti, hogy az *esemény*, *eredmény* jelentésű főneveknek nincs kötelező bővítményük. (8b) – (7c)-vel ellentétben – a természetesebb „a professzort vizsgáztatta valaki” értelmezés mellett megengedi „a professzor vizsgáztat(ott) valakit” olvasatot. A birtokos funkciójú főnévi csoport a következő általánosítással jellemezhető. Ha *tény*, *komplex esemény* jelentésű főnévi fejjel együtt használjuk, akkor kötelezően e főnévi predikátum egy bizonyos argumentumát kell kifejeznie. Ha

⁸Ha a főnévi csoportban nem jelenik meg egy egyébként kötelezőnek tekintett argumentum, akkor feltételezésünk szerint fonetikailag ki nem fejezett névmási elemmel állunk szemben. Ilyen argumentum például az „éneklő” a következő mondatokban: *János elkezdte az éneklést* ~ *János elkezdte a dal éneklését*.

⁹Ebben a dolgozatban nincs lehetőség a pl. Grimshaw (1990) által alkalmazott *esemény* ~ *komplex esemény* kategóriák részletes tárgyalására. Elegendő, ha a *vizsga* és a *levizsgáztatás* szavakat állítjuk szembe egymással, hiszen az előbbi kiváló példája az eseményeknek, eredményeknek, míg az utóbbi a komplex eseményeknek.

¹⁰A helyzetet bonyolítja, hogy gyakran *-ás/-és* képzős főnév is kifejezhet eseményt, eredményt. Nem ritkán az is előfordul, hogy ugyanannak a főnévnek a *tény*, *komplex esemény*, illetve *esemény*, *eredmény* értelmezése a szövegkörnyezettől vagy az adott szituációtól függ. Erre alább látunk majd példát.

viszont esemény, eredmény jelentésű főnévi fejjel fordul elő, akkor gyakorlatilag bármilyen argumentumszerű¹¹ vagy szabad módosító elemet kifejezhet a birtokos főnévi csoport. Az argumentumszerű típust jól érzékelteti (7c) és (8b) összevetése, míg (9) a szabad módosítói viszonyra szolgáltat jó példákat.

- (9) a. *ez a nap levizsgáztatása volt
b. ez a nap vizsgája volt

Látható, hogy az esemény, eredmény jelentésű főnevekkel tetszőleges szemantikai kapcsolatban lévő főnévi csoportok is kaphatnak birtokos funkciót (9b), és ez egyáltalán nem jellemző a tény, komplex esemény jelentésű fejet tartalmazó főnévi csoportok birtokosaira (9a).

Az eddig elmondottakból világosan kitűnik (és a 10. lábjegyzet is utal rá), hogy az itt vázolt megközelítés szerint ugyanaz a főnévi forma sok esetben argumentumszerkezettel rendelkező tény, komplex esemény jelentésű predikátumként vagy esemény, eredmény jelentésű, argumentumszerkezet nélküli főnévként is értelmezhető. A kétféle funkció elkülönítését a főnévnek az adott szöveggörnyezetben való viselkedése alapján végezhetjük el. Jó támpontot ad az, hogy milyen jelentésű birtokos főnévi csoporttal fordulhat elő a kérdéses főnévi fej. A más nyelvekre és a magyarra vonatkozó megfigyelések szerint viszonylag jó eredménnyel szolgál annak megvizsgálása, hogy a főnév többesíthető-e vagy sem. Ha igen, akkor az esemény, eredmény típusú használat valószínűsíthető (vö. (10a) és (10b)), illetve egy egyébként kétértelmű főnévhez a többes jel egyértelműen az esemény, eredmény olvasatot rendeli (vö. (10c) és (10d)¹²):

- (10) a. *a hallgató e heti levizsgáztatásai (tény, komplex esemény)
b. a hallgató e heti vizsgái (esemény, eredmény)
c. János felszólalása mindenkit meglepett.
i. Az a tény, hogy János felszólalt ...
ii. János rövid beszéde ... (esemény, eredmény)
d. János felszólalásai mindenkit megleptek.
i. *Az a tény, hogy János többször felszólalt ...
(tény, komplex esemény)
ii. János rövid beszédei ... (esemény, eredmény)

¹¹ Azért kell argumentumszerű elemekről és nem argumentumokról beszélnünk, mert általánosításunk értelmében az esemény, eredmény jelentésű főneveknek nincs argumentumszerkezetük; következésképpen argumentumaik sem lehetnek. Azonban bizonyos módosító elemeik szemantikai szempontból természetesen rokoníthatók a megfelelő tény, komplex esemény jelentésű főnevek argumentumaival.

¹² (10c, d) példái Szabolcsi Annától származnak.

Szabolcsi – Laczkó (1992) további általánosítása, hogy a magyarban a *való* elem használata erőteljesen előhívja az egyébként kétértelmű főnév tény, komplex esemény értelmezését abban az esetben, ha egyéb „jelzősítő” eszköz is rendelkezésre állna. Vö.

- (11) a. János ebéd utáni felszólalása mindenkit meglepett.
       i. Az a tény, hogy János felszólalt ... (tény, komplex esemény)
       ii. János rövid beszéde ... (esemény, eredmény)
   b. János ebéd után való felszólalása mindenkit meglepett.
       i. Az a tény, hogy János felszólalt ... (tény, komplex esemény)
       ii. ?? János rövid beszéde ... (esemény, eredmény)
   c. János ebéd utáni felszólalásai mindenkit megleptek.
       i. *Az a tény, hogy János többször felszólalt ...
           (tény, komplex esemény)
       ii. János rövid beszédei ... (esemény, eredmény)
   d. János ebéd után való felszólalásai mindenkit megleptek.
       i. *Az a tény, hogy János többször felszólalt ...
           (tény, komplex esemény)
       ii. ??János rövid beszédei ... (esemény, eredmény)

Egyéb jelzősítő eszköz-ön a (nem *hová* kérdésre felelő) névutós kifejezések esetében az *-i* melléknévképző (vö. (11a, c)), személyragos főnevek és névutós kifejezések esetében két, a *való*-hoz hasonlóan szemantikailag szinte teljesen kiüresedett¹³ igenév, a *történő* és a *történt* értendő (vö. (12c, d)), továbbá olyan szintén meglehetősen általános jelentésű igék melléknévi igenévi alakjai, amelyek az adott főnévi csoport fejével speciális kifejezéseket alkotnak (vö. (13)).

- (12) a. Edit ebéd utáni levizsgáztatása
       b. Edit ebéd után való levizsgáztatása
       c. Edit ebéd után történő levizsgáztatása
       d. Edit ebéd után történt levizsgáztatása
   (13) a. ??az irodában való tárgyalások
       b. az irodában folytatott tárgyalások
       c. vö. tárgyalást folytat valakivel

A három legtipikusabb jelzősítő elem használatára vonatkozó általánosításokat a következőképpen fejezhetjük ki.

¹³A két participium közös jellemzője, hogy [+statikus] jegyű főnévi predikátummal nem egyeztethető össze. Vö. (12c, d)-t a következő példával: *Jánosnak a csoporthoz történő tartozása.

- (14) a. *lévő*, V, [NP_c ____] / [PP ____] nem esemény jelentésű főnevekkel
 b. *való*, V, a) [NP_c ____] (komplex) esemény jelentésű főnevekkel
           b) [PP ____] komplex esemény jelentésű főnevekkel
 c. *-i*, AFF_(A) [P ____] + *-i* → PP-*i* a) nem eseményekkel (vö. *lévő*)
           b) eseményekkel (vö. *való*)

A *lévő* igenév mind határozóragos főnevekkel, mind névutós kifejezésekkel összekapcsolódhat, de esemény jelentésű főneveket nem módosíthatnak. Például:

- (15) a. az ablakban *lévő* virág
 b. az ablak alatt *lévő* virág
 c. *a hallgatónak a tanteremben *lévő* levizsgáztatása
 d. *a hallgatónak a tanteremben *lévő* vizsgálja

A *lévő*-t úgy elemezhetjük a legtermészetesebben mint a helyviszonyt jelölő *van* ige valódi melléknévi igenevét, habár használata némileg korlátozottabb, mint az igéé. Vessük össze (15)-öt (16)-tal!

- (16) a. A virág az ablakban *van*.
 b. A virág az ablak alatt *van*.
 c. A hallgató levizsgáztatása a tanteremben ??volt/*van/?*lesz*.
 d. A hallgató vizsgálja a tanteremben volt/*van*/*lesz*.

A *való* használatáról már esett szó.

Ami a főnévi fejjel való összeegyeztethetőséget illeti, az *-i* képző a legszélesebb körben használható jelzősítő elem, de csak névutós kifejezésekkel kapcsolódhat össze.

- (17) a. *az ablakbani virág
 b. az ablak alatti virág
 c. a hallgató ebéd utáni levizsgáztatása
 d. a hallgató ebéd utáni vizsgálja

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a főnévi fej előtti jelzősítési kényszert gyakorlatilag minden eddigi leírás megfogalmazta. Szabolcsi–Laczkó (1992) általánosítása abban jelentett ehhez képest újat, hogy a *való* használatának a jellemzését lényegesen pontosította a tény, komplex esemény kategóriájával való összeegyeztethetőség szempontjának bevezetésével.

2. A *való* használatának formai kérdései

Az előző részben láttuk, hogy tipikusan milyen esetekben alkalmazható a *való* jelzősítésre. Az elemzés azonban nem állhat meg ezen a ponton. Azt is meg kell vizsgálnunk, hogy ez az elem milyen szerepet tölt be egy ilyen speciális jelzői szerkezetben. Az eddigi leírások ezen a téren vagy teljes mértékben elnagyoltak voltak (pl. a „hagyományos” megközelítések és Szabolcsi (1990)), vagy elméleti szempontból nem voltak meggyőzők (pl. (Laczkó (1990))). Ebben a részben ezt a kérdést tekintem át röviden.

2.1. A hagyományos felfogások

Ami a *való* használatának formai, kategoriális jellemzését illeti, igazából három elvi lehetőség közül választhatunk. A) A *lévő* mellett a *van* ige másik valódi ige-neve. B) Szemantikailag teljesen kiüresedett igenév, amely a mai magyar nyelvben csak morfológiai szempontból hozható kapcsolatba a *van*-nal. C) Képzőszerű elem, amely közvetlenül rokonítható az *-i* melléknévképzővel.¹⁴

Érdekes módon valamilyen formában mind a három értelmezési változat megjelenik a hagyományos leírásokban. Ezeknek a leírásoknak közös tulajdonsága azonban az, hogy a kérdéses elemet csak informálisan jellemzik (alapvetően csupán a felfogásuknak megfelelő elnevezés használatával) kísérletet sem téve arra, hogy az adott értelmezésnek a főnévi csoportot érintő általánosabb következményeit megvizsgálják. Lássunk néhány példát a hagyományos megközelítési típusokra!

- (18) A) Rácz 1976: igenév.
 B) Tompa 1965: elhomályosult igenév.
 B) + C) Grétsy–Kovalovszky 1980: képzőszerű formaszó
 (a *van* ige elhomályosult folyamatos melléknévi ige-neve).

2.2. Kormányzás és kötés elmélet

Ebben az elméletben egyelőre nincs kidolgozott megoldási javaslat. Erre Szabolcsi (1990) mutat rá kifejtve, hogy akkor lenne egyszerű az elemző dolga, ha a *való*-t a *van* igazi ige-nevének lehetne tekinteni, de ez ellen szól az a tény, hogy nincsenek igei ~ igenévi viszonyt alátámasztó megfelelések a két szó között. Például:

- (19) a. Jánosnak a székbe való belebotlása
 b. *János belebotlása a székbe volt.

¹⁴Vö.: az ebéd utáni megérkezés ~ az ebéd után való megérkezés.

2.3. Lexikai-funkcionális grammatika

Laczkó (1990) az LFG elméleti keretében a két jelzősítő elem használata között vonható párhuzamot formailag kiteljesítve a *való*-t minden lényeges szempontból ugyanolyan jellegű, a szótári komponensben működő *melléknévképzőnek* tekinti, mint az *-i* képzőt. Az *-i* és *való* képzős névutóknak (13c, d), illetve a *való* képzős esetragoknak (14c) a következő (részleges) lexikai reprezentációkat tulajdonítja.

- (20) a. az ebéd utáni felszólalás – az ebéd után való felszólalás
 b. *után*, P
 c. *utáni*, A
 d. *után való*, A
- (21) a. a szobában való játék
 b. *-ban*, P_{sub}
 c. *-ban való*, A_{sub}

Annak ellenére, hogy ez a részletesen kidolgozott megoldás technikailag elfogadható, hiszen „működik” is az LFG-ben, általánosabb elméletfüggetlen morfológiai megfontolások miatt nem igazán meggyőző. A legfőbb gond az esetragok és a *való* kapcsolatának a leírásával van. Az elemzés azt feltételezi, hogy az esetrag névutói (P) kategóriájú kötött morféma, és ehhez a kötött morfémához kapcsolódik a lexikai komponensben egy szabad morféma (a *való*), és e két morféma lexikai összekapcsolódása létrehoz egy melléknévi kategóriájú kötött morfémát. Mindez morfológiai szempontból erősen megkérdőjelezhető, rendkívül kivételes folyamat, amely komoly mértékben meggyengítheti az elemzés egészének az elfogadhatóságát.

3. Nem igenév

Amint arról már korábban is szó volt, akkor tudnánk a legkönnyebben leírni formai, kategoriális szempontból a *való* használatát, ha feltehetnénk, hogy a *van* ige (egyik) valódi igeneve. Ennek azonban elengedhetetlen előfeltétele lenne az, hogy megfeleléseket találjunk a *való* és a *van* használata között. Tekintettel arra, hogy a *való*-t csak olyan főnévi csoportokban lehet használni, amelyeknek a feje igéből képzett (komplex) esemény jelentésű főnév, azt kell megvizsgálunk, hogy a *van* hogyan viszonyul az ilyen fővevekhez. Nos, érdekes módon alapvetően komplementer eloszlást mutat a két szó deverbális fővevekkel való használata. A *van* elsősorban az esemény, eredmény jelentésű főveveket kedveli, és szinte soha nem fordul elő tény, komplex esemény jelentésű főnévvel, míg a *való* jellegzetesen az utóbbi főnévi típus részesíti előnyben. Mindezek alátámasztására vessük össze (19)-et és (22)-t!

- (22) a. A vizsga az irodában volt/van/lesz.
 b. *az irodában való vizsga

Bár ezek alól az általánosítások alól vannak kivételek (fentebb láttuk, hogy a *való* kivételesen esemény, eredmény jelentésű főnévi fejjel is állhat – ha semmilyen más jelzősítő lehetőség nincs), az a tény, hogy a *van* és a *való* eredendően eltérő deverbális főnevekkel egyeztethető össze, határozottan ellene szól annak, hogy igei ~ igenévi viszonyt tételezzünk fel a két szó között.

Elvileg természetesen mondhatnánk azt is, hogy a *való* valódi (argumentumszerkezettel rendelkező) igenév, de az a kivételes jellemzője, hogy nem felel meg neki ragozott igealak. De még ebben az esetben is komoly problémába ütköznénk, mivel nem tudnánk tartalmas argumentumszerkezetet rendelni ehhez a kivételes igenévhez. Könnyű belátni ugyanis, hogy a *való*-nak nincs beleszólása abba, hogy milyen (határozóragos) főnévi csoporttal vagy névutós csoporttal kapcsolódik össze. Ezt minden esetben a főnévi fej határozza meg. Ebből egyenesen következik az, hogy egy, a *való*-val előforduló oblikvuszi kifejezés egyáltalán nem tekinthető a *való* argumentumának. Például (23a)-ban a *vízbe* a főnévi fejnek és nem a *való*-nak az argumentuma, (23b)-ben az *ebéd után való* kifejezés szemantikailag szintén a főnévi fejhez kapcsolódik: annak a szabad határozói bővítménye és nem a *való* argumentuma vagy módosítója.

- (23) a. a kalapnak a vízbe való bedobása
b. a virágok ebéd után való locsolása

Mindebből világosan kitűnik, hogy komoly érvek szólnak annak feltételezése ellen, hogy a *való* az általunk vizsgált használatban argumentumszerkezettel rendelkező melléknévi igenév.

4. Egy új elemzés felé

A *való* használatának leírására vonatkozó három legvalószínűbb elvi lehetőség közül kettőt (a valódi igenévit és a képzőit) elvetettük. A dolgozat hátralévő részében az LFG elméleti keretében bemutatom, hogyan lehet az „elhomályosult igenévi” megközelítést a generatív nyelvleírás elveinek a tiszteletben tartása mellett is alkalmazni.

4.1. Az LFG néhány általános jellemzője

Az LFG két szintaktikai szerkezetet rendel egy nyelv minden grammatikailag jól formált mondatához.

1. Összetevős szerkezetet (ö-szerkezetet), amely alapvetően az X-vonás elmélet elveit alkalmazza kiegészítve őket a csomópontokhoz kapcsolt, funkcionális egyenlőségek formáját öltő információkkal. Az ö-szerkezetet fonológiaiailag értelmezzük.

2. Funkcionális szerkezetet (f-szerkezetet), amely a mondatban található grammatikai viszonyokat ábrázolja. Ezt a szerkezetet szemantikailag értelmezzük.

Az ö-szerkezet az egyes nyelvek „felszíni” sajátosságait jeleníti meg, míg az f-szerkezet a nyelvekre általánosan jellemző funkcionális viszonyokat ragadja meg.

(25)

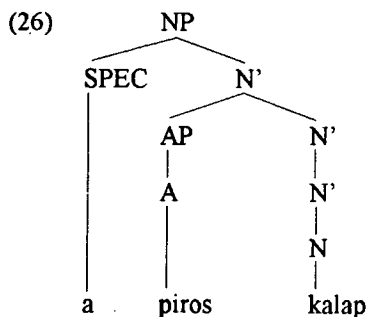
SUBJ	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; display: inline-block;"> PRED Mari ESET nom </div>
PRED	dolgozik, V <SUBJ> Ag
IDŐ	jelen
SZEM	3
SZÁM	sg

A (24a)-ban található mondatot a következőképpen elemezhetjük. Predikátumának a leegyszerűsített lexikai formáját (24b) adja meg. Azt fejezi ki, hogy a *dolgozik* ige egy egyargumentumú predikátum, amely az ágensi thematikus szerepet és az alanyi (SUBJ) grammatikai funkciót rendeli ehhez az argumentumhoz. (24c) mutatja a (leegyszerűsített) ö-szerkezetet, amelyből a megfelelő derivációs eljárással a (25)-ben látható f-szerkezet hozható létre. (24c)-ben a csomópontokhoz kapcsolódó funkcionális egyenlőségek két alapvető fajtájára is találunk példát. A $\uparrow\text{SUBJ}=\downarrow$ azt jelenti, hogy az a kifejezés amelyhez ezt az egyenlőséget kapcsoltuk, alanya annak a nagyobb szerkezeti egységnek (esetünkben a mondatnak), amelyet a $\uparrow\text{SUBJ}=\downarrow$ csomópontot közvetlenül domináló S csomópont fejez ki. Ezt az egyenlőségtypust általánosítva a következőképpen jellemezhetjük: $\uparrow G=\downarrow$ (ahol G a grammatikai funkció rövidítése). Tehát az a csomópont, amelyhez az adott egyenlőség kapcsolódik, az őt domináló csomópont által képviselt kifejezésben a G grammatikai funkciót tölti be. $\uparrow=\downarrow$ pedig a „fej” funkciót jelöli. A következőképpen értelmezendő: az illető csomópont jegyei megegyeznek az őt domináló csomópont jegyeivel. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a mondat feje az ige, és a teljes mondat örökli a fej összes releváns jegyét (egyebek között azt, hogy van egy SUBJ (alanyi) funkciójú ágensi argumentuma). Az ö-szerkezetben található funkcionális egyenlőségek alapján hozzuk létre az f-szerkezetet. (24c) f-szerkezetét (25) mutatja. Amint arról korábban már volt szó, ez a szerkezet az alapvető grammatikai viszonyokat tükrözi, és egyáltalán nem fejezi ki azt, hogy a szóban forgó kifejezések „a felszínen” milyen sorrendben fordulnak elő (a sorrendiséget az ö-szerkezet érzékelteti).

4.2. Szerkezeti és funkcionális fejek

Az LFG két fejtípust különböztet meg: a funkcionális és a szerkezeti fejet. Az előbbi a szemantikailag „tartalmas” fej, amelytől alapvetően a teljes szerkezet jelentése függ. Az utóbbi különböző grammatikai jegyeket fejezhet ki (amint azt alább a magyar „összetett állítmány” példájának segítségével látni fogjuk), szófaji kategóriája pedig nagyon gyakran meghatározza a teljes szerkezet kategóriáját.

Az esetek túlnyomó többségében a két fej egybeesik. Például az alábbi főnévi csoport feje egyszerre szerkezeti és funkcionális fej.

Akadnak azonban olyan szerkezetek, amelyeket úgy célszerű elemezni, hogy különböző elemek töltsék be bennük a két fej funkcióját. Ilyen szerkezeteket is tárgyalnak egyebek között a következő munkák: Bresnan (1982), Mohanan (1983), Ackerman (1986) és Simpson (1991). Bresnan (1982) nyomán Simpson (1991) rámutat, hogy az angol prepozíciós kifejezések alapvetően két nagy csoportba sorolhatók. Az egyik típusban a prepozíció a konstrukció szerkezeti és funkcionális feje. Szerkezeti fej, mert ő határozza meg a teljes kifejezés kategóriáját, és funkcionális fej, mert argumentumszerkezettel rendelkező predikátumként viselkedik, és azt a főnévi csoportot, amellyel együtt előfordul, argumentumként veszi magához. A másik típusban a prepozíció csupán szerkezeti fejként értelmezendő, mivel kategóriameghatározó (és esetjelölő) szerepet tölt be, de a teljes prepozíciós kifejezés funkcionális (szemantikai) feje a főnévi csoport (és azon belül annak a feje). Simpson (1991) hasonló módon elemzi az esetragos főneveket a warlpiri nyelvben. Elemzésében egy ragnak lehet pusztán kategóriameghatározó (és esetjelölő) funkciója (ilyenkor csak a szerkezeti fej funkcióját tölti be), vagy ezen túlmenően predikátumként is viselkedhet (azt a főnevet véve magához argumentumként, amelyhez hozzákapcsolódik). Ez utóbbi esetben a szerkezeti és a funkcionális fej szerepét is betölti.

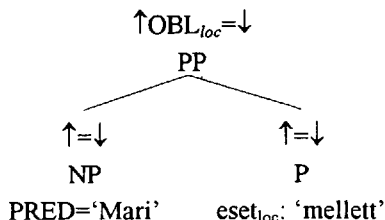
Ebben a tanulmányban a jelenség részletes tárgyalása és különösebb bizonyítási eljárás nélkül feltételezem, hogy a magyar névutós kifejezések az angol előjárós kifejezésekhez hasonlóan, a magyar esetragos főnevek pedig a warlpiri esetragos főnevekhez hasonlóan elemezhetők. Az egyszerűség kedvéért két magyar névutós kifejezés példáján mutatom be egy ilyen jellegű megközelítés lényegét.¹⁷ Vessünk egy pillantást az alábbi mondatra!

¹⁷ Az esetragos főnevek elemzése olyan további kérdéseket is felvet, amelyek részletezésére ebben a dolgozatban nincs lehetőség.

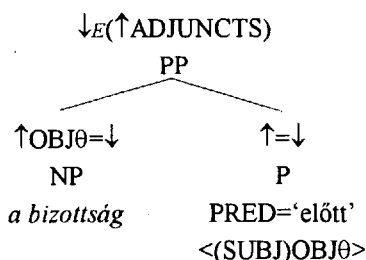
(27) a. János kiállt Mari mellett a bizottság előtt.

b. *kiáll*, V <SUBJ,OBL_{loc}>

c. *Mari mellett*:

d. *a bizottság előtt*:

A mondat kétargumentumú predikátuma a *kiáll* ige, amely egy alanyi (SUBJ) és egy oblikvuszi (OBL) funkciót rendel argumentumaihoz. A *Mari mellett* kifejezésben a névutó természetes módon elemezhető esetjelölő szerkezeti fejként, amelynek a jelenlétét a *kiáll* igei predikátum írja elő, meghatározva azt, hogy második argumentumának a *mellett* névutós kifejezés formáját kell öltenie. Egy ilyen megközelítési mód mellett szól a következő párhuzam. A *kiáll*-éhoz hasonló jelentésű *megvéd* ige szintén kétargumentumú predikátum, de ő azt követeli meg, hogy második argumentuma tárgyesetet kapjon (vö. *János megvédte Marit a bizottság előtt*). Az *a bizottság előtt* kifejezés viszont nem argumentum, hanem csupán szabad határozói (adjunktumi bővítmény). Ebből következően az a lehetőség itt fel sem merülhet, hogy a névutónak a főlérendelt predikátum által előírt eset kifejezőjének kell lennie, hiszen szorosan vett szemantikai értelemben nincs is neki főlérendelt predikátuma. Ennek következtében az adjunktumi funkciójú esetragos főnévi vagy névutós kifejezésekben a rag vagy a névutó predikátumként (azaz szerkezeti és funkcionális fejként) értelmezendő. (27c)-ben a főnévi csoport csomópontja fölött is és a névutó fölött is a $\uparrow=\downarrow$ jelet találjuk. Ez úgy értelmezendő, hogy mindkét elem fejként viselkedik. Onnan tudjuk, hogy a *Mari* főnévi csoport tölti be a funkcionális fej szerepét, hogy a kettő közül ez az elem rendelkezik szemantikai (PRED) jeggyel, míg a másik a kifejezés kategóriáját és esetét határozza meg (különösebb szemantikai töltés nélkül). Ezzel szemben (27d)-ben a névutó a predikátum (azaz a szerkezeti és funkcionális fej), és *a bizottság* ennek a predikátumnak argumentuma.

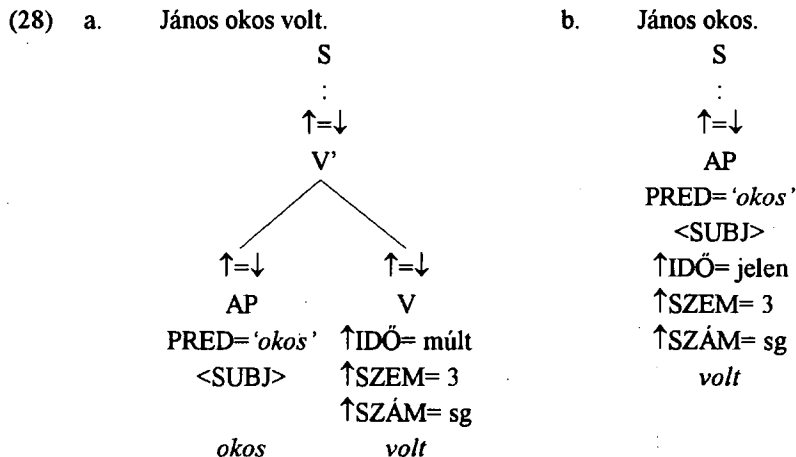
Az e dolgozatban körvonalazandó megközelítési mód a szerkezeti és a funkcionális fejnek az imént taglalt megkülönböztetését fogja kiaknázni. Mielőtt azonban a

való-val foglalkoznék, röviden vázoló, hogy Ackerman (1986) alapján hogyan lehet a *van* létigével összetett állítmányt alkotó főnévi és melléknévi predikátumokat kezelni.

4.3. A *van* mint szerkezeti fej

Ackerman (1986) részletes és rendszeres leírását adja a *tud* típusú magyar segédigéknek a szerkezeti és funkcionális fejek megkülönböztetését alkalmazva. Azt is megemlíti futólag, hogy azon szerkezetek egyikét, amelyekben a *van* ige előfordul, hasonlóképpen lehetne elemezni. Az alábbiakban röviden bemutatom, hogy mire utalhatott.

Vessük össze (28a)-t és (28b)-t! (28a) a funkcionális fej ~ szerkezeti fej szembenállás tipikus esetének tűnik. Természetes módon feltételezhetjük, hogy a melléknévi kifejezés (AP) a mondat funkcionális feje, míg a létige (V) a szerkezeti fej, amely az igeidő, szám és személy jegyeket hordozza. (28a)-nak ezt az elemzését nagy mértékben alátámasztja (28b), amely arra példa, hogy bizonyos esetekben (amikor az igei jegyeknek jelen időt, egyes szám harmadik személyt kellene jelölniük) a melléknévi kifejezés mind a funkcionális, mind a szerkezeti fej¹⁸ szerepét betöltheti.¹⁹

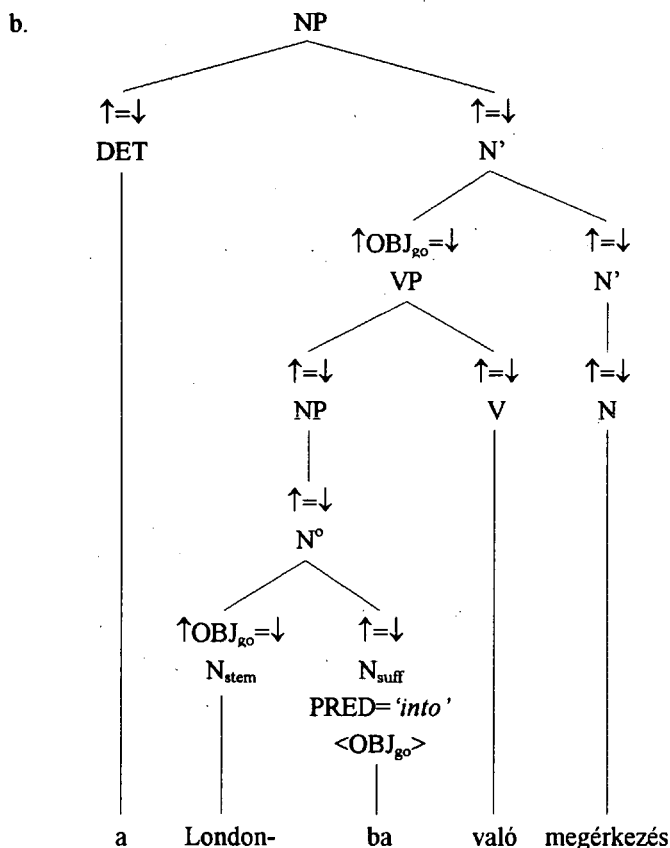
¹⁸A (28)-ban található reprezentációkból egyértelműen kitűnik, hogy ebben a megközelítésben egy elem, esetünkben a V (28a) és az AP (28b), akkor is betöltheti a szerkezeti fej szerepét, ha az illető szerkezet kategóriája (S) eltér e fej kategóriájától. E kérdés részletes taglalására ebben a dolgozatban nincs lehetőség.

¹⁹Természetesen mondhatja azt valaki, hogy ezek a nyelvészeti intuíciók és empirikus általánosítások már régen benne vannak a nyelvészeti köztudatban az igei, igei-névzói és a névzói állítmányfajták közötti megkülönböztetés formájában. Ez valóban így van, ám ezeknek az általánosításoknak a nyelvtan egészét érintő elméleti és formai következményeit (olyan szempontból, amelyet a generatív grammatika általános elvei diktálnának) az ilyen megközelítések nemigen vizsgálják. Például nem vezetik be következetesen a funkcionális és szerkezeti fej közötti megkülönböztetést (vagy valami ehhez hasonló eljárást), az esetragos főnevek és a névutós kifejezések kétféle értelmezési lehetősége pedig náluk fel sem merül.

4.4. A való mint szerkezeti fej

Az imént ismertetett funkcionális ~ szerkezeti fej közötti megkülönböztetés alapján a *való*-s szerkezeteknek a következő elemzésére teszek javaslatot. Az ilyen ki-fejezésekben a *való* tölti be a szerkezeti fej szerepét, míg az esetragos főnévi csoport vagy névutós kifejezés a funkcionális fej szerepét.²⁰ Nézzünk egy egyszerű példát!

(29) a. a Londonba való megérkezés

A teljes főnévi csoport feje a *megérkezés* főnév. Ennek a kétargumentumú deverbális predikátumnak az oblikvuszi (OBL_{go}) argumentumát a *való*-s szerkezet fejezi ki, amelyen belül a *való* a szerkezeti fej, míg *Londonba* a funkcionális fej. Ez utóbbi kifejezésben a rag tölti be a predikátum szerepét, a *London* főnév pedig az argumentumét.

Ahhoz, hogy elő tudjuk állítani a *való*-s szerkezeteket a főnévi csoporton belül, mindössze az igevek generálására vonatkozó frázis-struktúra szabályokhoz rendelt

²⁰A korábban elmondottak értelmében ezeknek a főnévi vagy névutós csoportoknak természetesen megvan a belső szerkezetük a maguk szerkezeti és funkcionális fejével.

funkcionális egyenlőségekhez kell egy alternatív változatot hozzátenni. Normális esetben a következő funkcionálisan annotált szabály működik:

$$(30) \quad \begin{array}{ccc} \text{VP} & \rightarrow & \text{NP/PP*} \quad \text{V} \\ & & \uparrow \text{G}=\downarrow \quad \uparrow=\downarrow \end{array}$$

Ez a szabály hozza létre az alábbi főnévi csoport igeneves szerkezetét.

$$(31) \quad \text{a Mária könyvét olvasó fiú}$$

Az igenév az igeneves szerkezet szerkezeti és funkcionális feje, a *Mária könyvét* főnévi csoport pedig ennek a predikátumnak a tárgyi funkciójú argumentuma.²¹

A (30)-ban látható $\uparrow \text{G}=\downarrow$ annotáció mellett alternatív lehetőségként a $\uparrow=\downarrow$ annotációt is meg kell adnunk, vö.:

$$(32) \quad \begin{array}{ccc} \text{VP} & \rightarrow & \text{NP/PP*} \quad \text{V} \\ & & \uparrow=\downarrow \quad \uparrow=\downarrow \end{array}$$

Ilyen módon könnyedén előállíthatjuk a *való*-s szerkezeteket. Ha a $\uparrow=\downarrow$ egyenlőséget rendeljük az NP/PP konstituenshez, akkor sem kell külön kikötnünk, hogy a két $\uparrow=\downarrow$ annotációjú kifejezés közül melyik a funkcionális fej, mert az LFG általános elvei ezt egyértelművé teszik. Elméletileg három lehetőség van.

1. Az igenév (V) rendelkezik a szemantikai (PRED) jeggyel. Kategóriájánál fogva a szerkezeti fej szerepét tölti be, a PRED jegy révén pedig a funkcionális fej szerepét is. Ebben az esetben az NP/PP konstituens alatti $\uparrow=\downarrow$ egyenlőség értelmezhetetlen lenne, hiszen ezt a kifejezést sem szerkezeti, sem funkcionális értelemben nem tekinthetjük az igeneves szerkezet fejének. Ilyenkor csakis az igenév argumentuma vagy adjunktuma lehet, és mint olyan, a következő két annotáció valamelyikét kell megkapnia: $\uparrow \text{G}=\downarrow$ vagy $\downarrow \text{E}(\uparrow \text{ADJUNCTS})$ – és semmiképpen nem a $\uparrow=\downarrow$ egyenlőséget.

2. Az igenév (V) is és az NP/PP kifejezés is rendelkezik a teljes igenévi kifejezés szempontjából releváns PRED jeggyel, ami a fentebb elmondottak alapján azt jelentené, hogy két funkcionális feje van az igeneves szerkezetnek. Egy ilyen értelmezést a klasszikus LFG elvei nem tesznek lehetővé, mivel nem engedik meg, hogy egy kifejezés PRED jegyének az értéke két különböző érték egyesítése révén álljon

²¹ A szabály előírja, hogy az igenévi predikátum argumentumainak is és adjunktumainak is meg kell előzniük az igenevet. A csillag az annotációban azt jelzi, hogy tetszőleges számú bővítmény előzheti meg az igenévi fejet – beleértve azt az esetet is, amikor nincs bővítmény. Az adjunktumi bővítmények annotációja egyébként eltér az argumentumokra vonatkozottól, (32)-ben megadott jelöléstől, de ez most számunkra lényegtelen részletkérdés.

össze.²² Ezzel magyarázhatjuk meg egyebek között azt, hogy miért elfogadhatatlan az alábbi példa.

(33) *a Londonba érkező megérkezés

Ha azt tételezzük fel, hogy a *Londonba* főnév is és az *érkező* igenév is az igenévi kifejezés funkcionális feje, tehát mindkettőhöz egy-egy $\uparrow=\downarrow$ egyenlőséget és egy-egy PRED jegyet rendelünk, akkor az a helyzet áll elő, hogy az igenévi kifejezés PRED jegyének nem tudunk egyedi értéket tulajdonítani, mert a főnév „-ba” értékét és az igenév „érkező” értékét egyesítenünk kellene, és ez az LFG-ben nem lehetséges.

3. Bár mindkét elem, az igenév (V) is és az NP/PP kifejezés is a $\uparrow=\downarrow$ egyenlőséget kapja, csak az utóbbi rendelkezik PRED jeggyel is. Könnyű belátni, hogy ez az egyedül elfogadható megoldás a három elméleti lehetőség közül, és éppen ez az, amelyet a *való*-s szerkezetek leírásához segítségül kívántunk hívni.

Úgy vélem, hogy ennek a megközelítésnek az az egyik legelőnyösebb tulajdonsága, hogy természetes és elméletileg kielégítő módon tudja biztosítani, hogy egy igéből képzett főnév és annak a *való*-s szerkezetbe ágyazott argumentuma „megtalálják egymást”, vagyis hogy az utóbbit úgy tudjuk értelmezni, mint az előbbi argumentumát annak ellenére, hogy a *való* közéjük ékelődik.

5. Záró gondolatok

Ebben a tanulmányban először röviden kimutattam, hogy a magyar főnévi csoportokban található *való*-s kifejezések három alapvető informális elemzési lehetősége közül az a legmeggyőzőbb, amely argumentumszerkezet nélküli (vagyis elhomályosult) igenévnek tekinti a *való* elemet, majd vázoltam, hogy ezt az általánosítást hogyan lehet elméletileg kielégítő módon megragadni az LFG keretében. A megoldás lényege, hogy a *való* a *való*-s kifejezés szerkezeti feje, míg a vele összekapcsolt ragos főnév vagy névutós kifejezés a funkcionális fej szerepét tölti be.

Ha elfogadjuk az itt javasolt megoldást, akkor a következő elvi kérdés vetődik fel. Kimerül-e a tipikus jelzősítő elemek szerepe abban, hogy formailag jelzővé alakítanak bizonyos oblikvuszi alakú kifejezéseket? Ha ugyanis szerkezeti fejként csak ez a szerepük, akkor az f-szerkezetben meg sem jelenhet az az információ, amelyet ők rögzítenek, hiszen ebben a szerkezetben a szófaji kategória-megjelölésnek nincs helye. Úgy vélem, hogy annak ellenére, hogy nem fejeznek ki tipikus igei jellemzőket (idő, szám, személy stb.) a kategória-váltó funkción túlmenően a legproduktívabb jelzősítő

²²A releváns általánosítás a következő: egy szerkezet bizonyos jegyének az értékét a szerkezet különböző elemeinek értékét egyesítve is meghatározhatjuk (például egy mondat igeidejére, az alany számára és személyére vonatkozó információkat esetleg több különböző helyen is kódolhatjuk, és ezeket az információkat egyesíthetjük – hacsak nem mondanak ellent egymásnak), de ez nem vonatkozik a szemantikai (PRED) jegy értékére. Ez nem lehet egyesítéssel meghatározni, ennek mindig egyedi, egy helyen kódolt értéknek kell lennie.

elemek további fontos (szemantikai) jegyeket is hordoznak, és így ezeknek a jegyeknek az f-szerkezetben való jelenlétét ők biztosítják. E jegyeknek azért kell az f-szerkezetben megjelenniük, mert ez a szerkezet szolgáltatja a bemenetet a szemantikai értelmező komponens számára.

A következő szemantikai jegyekről van szó. A jelzősítő elemek feladata annak megjelölése is, hogy a velük összekapcsolt oblikvuszi kifejezés milyen (aspektuális) jegyű főnevekkel egyeztethető össze. Az alapvető szembenállás az esemény és a nem esemény jelentésű főnevek között van. Az előbbi kategóriában további osztályozási szempont, hogy a deverbális főnév által ábrázolt szituáció dinamikus-e vagy sem, és ha igen, akkor előidejűséget érzékeltet-e a mondat ragozott igéje által kifejezett szituáció idejéhez (vagy a beszédidőhöz) viszonyítva vagy sem. Ezek alapján a szempontok alapján a tipikus jelzősítő elemeket a következőképpen jellemezhetjük.

(34)	-i	[± esemény]	[± dinamikus]	[± előidejű]
	való	[+ esemény]	[± dinamikus]	[± előidejű]
	történő	[+ esemény]	[+ dinamikus]	[± előidejű]
	történt	[+ esemény]	[+ dinamikus]	[+ előidejű]

Tekintettel arra, hogy a (34)-ben található jegyegyüttesek értelmezése e dolgozat gondolatmenete és megállapításai alapján nyilvánvaló, (35)-ben csak a *történő* és a *történt* szembenállására adok példát.

- (35) a. Jánosnak a tegnapi ebéd után történő felszólalásáról még ma is sokat beszélgetnek.
 b. Jánosnak a tegnapi ebéd után történő felszólalását mindenki feszülten hallgatta.
 c. Jánosnak a tegnapi ebéd után történt felszólalásáról még ma is sokat beszélgetnek.
 d. *Jánosnak a holnapi ebéd után történt felszólalásáról sokat fognak beszélgetni.

IRODALOM

- Ackerman, Farrell 1986: *Miscreant Morphemes: Phrasal Predicates in Ugric*, doktori értekezés, kézirat, Berkeley, University of California.
 Bresnan, Joan szerk. 1982: *The Mental Representation of Grammatical Relations*, Cambridge, MIT Press.
 É. Kiss Katalin 1987: Is the VP universal?, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian 2*, Szeged, JATE, 13–85.

- Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő Kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Grimshaw, J. 1990: *Argument Structure*, Cambridge, MIT Press.
- Kertész M. 1914: Finnugor jelzős szerkezetek, *Nyelvtudományi Közlemények* 43, 1–101.
- Laczkó Tibor 1990: On 'adjectivalized' arguments and adjuncts of derived nominals: a lexical-functional approach, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian* 3, Szeged, JATE, 123–145.
- Laczkó Tibor 1992: Complex predicates and derived nominals in Hungarian – A case of lexical incorporation, *MIT Working Papers in Linguistics* 16, 57–72.
- Laczkó Tibor 1995: On the status of *való* in adjectivalized constituents in Hungarian NPs, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian* 5, Szeged, JATE, 125–152.
- Mohanan, K. P. 1983: Move NP or lexical rules? Evidence from Malayalam causativisation, in Levin, L. – M. Rappaport – A. Zaenen, szerk. 1983: *Papers in LFG*, Bloomington, Indiana University Linguistic Club, 47–111.
- Rácz Endre szerk. 1976: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Simonyi Zsigmond 1913: *A jelzők mondattana*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Simpson, J. 1991: *Warlpiri morpho-syntax: A Lexicalist Approach*, Dordrecht, Kluwer.
- Szabolcsi Anna 1987: Functional categories in the noun phrase, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian*, 2, Szeged, JATE, 167–189.
- Szabolcsi Anna 1990: Suppressed or PRO subjects? The argument structure of event nominals in Hungarian, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian* 3, Szeged, JATE, 147–181.
- Szabolcsi Anna 1994: The noun phrase, in Kiefer Ferenc–É. Kiss Katalin szerk.: *The structure of Hungarian. Syntax and Semantics Series*, New York, Academic Press.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 179–298.
- Tompa József szerk. 1961–1962: *A mai magyar nyelv rendszere I–II*, Budapest, Akadémiai.

THE USE OF *VALÓ* IN HUNGARIAN NOUN PHRASES

TIBOR LACZKÓ (KLTE)

The paper offers an outline of a new approach, within the framework of Lexical-Functional Grammar (LFG), to *való* constituents in Hungarian noun phrases. After a short overview of the major types of previous accounts, which it claims to be rather vague or too informal or hardly tenable, and after a brief introduction to the aspects of LFG directly relevant to the analysis to be proposed, it argues that in the expression type in question *való* is the structural head, while the oblique phrase is the functional head of the constituent. This approach is fully compatible with the architecture of LFG. One of its most favourable aspects is that it ensures in a principled way that the predicate expressed by the deverbal noun head and its argument “embedded” in the *való* expression will “find each other”.

AZ ANALITIKUS–SZINTETIKUS TOLDALÉKOLÁS A MAGYARBAN ÉS A KORMÁNYZÁSI FONOLÓGIA*

REBRUS PÉTER

MTA Nyelvtudományi Intézet

ELTE BTK Elméleti Nyelvészet Szak

rebrus@nytud.hu

0. Bevezetés

Ennek a dolgozatnak a témája egy morfofonológiai elmélet rövid áttekintése, és annak vizsgálata, hogy egyes, a magyarban található jelenségek milyen problémákat vetnek fel az elméleti keretre nézve, és milyen megoldási lehetőségek merülhetnek fel. Az első részben bemutatjuk azt az elméletet, melynek szellemében a magyar morfofonológiai jelenségeket elemezni fogjuk. Ez az elmélet a **kormányzási fonológia** (*government phonology*), mely tulajdonképpen három részelmélet egybekapcsolása: (i) az *autoszegmentális* fonológiák sorába tartozó **generatív fonológiai** elmélet, mely valamely mögöttes (szótári) alakokból vezeti le a megszorításoknak engedelmeskedő felszíni alakokat, (ii) a **fonetika – fonológia átmenetének** elmélete, mely a fonológiai ábrázolások fonetikai *interpretációjával* foglalkozik, azaz azzal a kapcsolattal, mely a *szimbolikus reprezentációkat* és a megvalósuló hangokat összeköti, és (iii) **morfofonológiai** elmélet, mely a fonológia és a morfológia átmenetének és az egységek (pl. *morfémák*) *szótári* reprezentációjának problémáival foglalkozik. Ebben a dolgozatban az előbbieket közül részletesen csak az utolsó, (iii) megközelítéssel foglalkozunk, a többiről csak ott teszünk említést, ahol a tárgyalás ezt feltétlenül indokolja. A további részletekért az olvasó forduljon Kaye–Lowenstamm–Vergnaud (1985) és (1990)-hez.

A második részben a magyar nyelv bizonyos hangkapcsolatainak előfordulásait vesszük számba, aszerint, hogy milyen **fonotaktikai megszorítások** tapasztalhatóak a morfémán belül és morfémahatáron. Ebben a részben vizsgáljuk meg, hogy milyen kapcsolat van a szóvégen előforduló kapcsolatok és a monomorfemikus kapcsolatok között.

A harmadik részben vázoljuk azt a kormányzási fonológia keretében kidolgozott **reprezentációs** elképzelést, mely az említett morfofonológiai jelenségekről megfelelően számot tud adni. Itt foglalkozunk részletesebben az analitikus toldalékolási jelenségekkel, és ezeknek a fonotaktikai szabályokkal való kapcsolatával.

A negyedik rész a szabálytalan alakok és a nem analitikus morfológia kapcsolatairól és a szótár szerkezetéről szól, néhány magyar példán keresztül mutatva be ezeket. Nem célunk sem valamely jelenség vagy részjelenség kimerítő leírása, sem pedig a teljes keretelmélet részletekbe menő bemutatása; elsősorban az a kérdés áll érdeklődésünk előterében, hogy az elméleti keret milyen válaszokat adhat a leírt morfológiai és fonológiai jelenségekre.

1. Morfológiai információk a fonológiában

Ahhoz, hogy a szavak *felszíni* (nagyjából a. m. hangzó) alakját a szótárban tárolt alakból megkaphassuk, szükség van fonológiai szabályokra, megszorításokra, melyek instrukciókat adnak arra nézve, hogy milyen változásoknak kell bekövetkeznie a két alak között. A tisztán fonológiai változások, melyek egy adott fonológiai tartományon (ilyen pl. a *fonológiai szó* vagy a *frázis*) belül korlátozás nélkül lefolynak, nem hivatkoznak belső határookra vagy egyéb, az alakok fonológiai ábrázolásában nem szereplő információra (pl. a tő kategóriája, a morféma jelentése). Azonban a fonológiai változásoknak csak egy bizonyos része ilyen. A magyarban például biztosan csak a *degemináció* és a *zöngésségi hasonulás* eseteit sorolhatjuk ide. A többi változást morfológiai tények is szabályozzák. Ezek kielégítő leírására két módszer használatos: a morfológiai információk „fonologizálása”, azaz ezek beépítése a fonológiai reprezentációba, illetve a morfológia–fonológia *interfész* (csatlakozó felület) kidolgozása. Az első elképzelés hajlik arra, hogy egységes morfofonológiát tételjezen fel (ezt tették a késői strukturalista és generatív elemzések), a második esetén mindkét modul *autonóm*, és közöttük az információáramlás csak előre meghatározott módon történhet. Ez utóbbi esetben előfordulhat, hogy a fonológiailag leírandó jelenségek körét szűkíteni kell. A fonológiai elméletek egy adott jelenség leírásánál választanak a fenti lehetőségek közül, és általában különböző jelenségeknél máshogyan.

A morfofonológia alapproblémáit – szem előtt-tartva az előbb mondottakat – az alábbiakban összegezhetjük (Kaye 1995 nyomán):

- milyen mértékű morfológiai információ szükséges a fonológiai folyamatok leírásához?
- mennyire látható a morfológiai szerkezet a fonológia számára?
- ha erre szükség van, akkor hogyan ábrázolható a morfológiai szerkezet a fonológiában?

A következő részben a fenti kérdésekre próbálunk egyfajta választ adni.

1.1. Analitikus és nem analitikus morfológia

A már előbb említett írásban Kaye körvonalaz egy morfofonológiát, mely illeszkedik a kormányzási fonológia alapelveihez, és elég megszorított keretet ad a jelenségek egyértelmű kezelésére. A fenti első kérdésre a válasz kettős: a morfológia hatása a fonológiára (a) **semmi** vagy (b) **kevés**. Az első lehetőség, amikor morfológiai tényezők nem játszanak szerepet a hangalak kialakításában. A második lehetőség, amikor a morfológiai tényezők hatnak, de a hatás minimális. Ezen azt kell érteni, hogy azok csak a fonológiai folyamatok tartományára és sorrendjükre vannak tekintettel. Ez utóbbit (b) – hagyományos elnevezéssel – **analitikus morfológiának**, míg az előbbit (a) **nem analitikus vagy szintetikus morfológiának** nevezzük.

Morfofonológiai folyamat első megközelítésben kétféleképpen mehet végbe; ezeket, nem vagyunk messze az igazságtól, ha a **szóösszetétel** és a **toldalékolás** különbözőségével érzékeltetjük. Az elméleti megalapozáshoz kissé vissza kell ugranunk, és néhány alapvető morfológiai fogalmat bevezetnünk. Már a korai strukturalista morfológia megkülönbözteti az ún. **szabad és kötött morfémákat**. Az első típusba tartoznak azok az önálló nyelvi jelentéssel bíró elemek, melyek önállóan is előfordulnak, ilyen a magyarban a (nem alternáló) **szótövek** jelentős része. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezek nem lehetnek részei valamely szónak, a toldalékolt alakok és az összetett szavak arra példák, hogy a szabad morfémák (azaz a szótövek) nem csak magukban fordulhatnak elő. A második típus előfordulása viszont kötött, ami azt jelenti, hogy önállóan nem, viszont valamely szó részeként megjelenhetnek. Ennek a típusnak a leggyakoribb megjelenési formája a **toldalék**. A toldalékok a szabad morfémákhoz járulnak szavakat alkotva, azonban természetesen nem teljesen szabadon: különböző morfológiai, szemantikai és fonológiai kikötéseknek kell megfelelniük.

A morfémák viselkedését fonológiai szempontból vizsgálva szintén két csoportot állapíthatunk meg. Az első csoportba azok a morfémák tartoznak, melyek magukban az adott nyelv **fonotaktikai megszorításainak** engedelmesskednek (fonológiailag engedélyezettek), azaz önmagukban „kiejthetők”, és azok, melyek nem. Nem engedélyezett morfémákra jó példa a csak egy mássalhangzót tartalmazó toldalék, pl. *-t, -k, -m, -j* stb., hiszen egy mássalhangzó önmagában kiejtve nem lehet szó¹ (a hagyományos magyarázat: mássalhangzó nem lehet a magyarban szótagmag, szótag nincs szótagmag nélkül, szótag nélkül pedig nincs szó²). Egy másik példa a szó elején nem engedélyezett mássalhangzókapcsolattal kezdődő toldalékok csoportja, pl. *-nként, -nta, -tlan* stb. A fenti a megkülönböztetés nem jelenti azt, hogy ami kiejthető, az létezik is önmagában, azaz szabad morféma; ezt jól példázzák a *-hoz*, az *-ért* és a *-kor* tolda-

¹ A klitikumjellegű *s* („és”) szócskával itt nem foglalkozunk.

² A Kormányzási fonológia nem használja a szótag fogalmát, így itt ez a magyarázat nem áll meg, azonban könnyen átfordítható kormányzási magyarázattá, melyet most hely hiányában mellőzünk.

lékok. Ezek mint önálló szavak (természetesen más jelentéssel) léteznek: *hoz, ért, kor*, tehát így nem sértenek fonotaktikai megszorítást; viszont mint toldalékok nem szabad morfémák. Ami azonban **szabad morféma, az nem sértheti meg az adott nyelv fonotaktikai megszorításait**, hiszen különben nem állhatna magában. Azaz a morfológiai tulajdonságok (szabad vagy kötött) és a fonológiai tulajdonságok (engedélyezett vagy nem) között (egyirányú) kapcsolat van. Ezt a kapcsolatot fejezi ki az ún. **Engedélyezési elv** (Kaye–Lowenstamm–Vergnaud 1990):

- (1) Egy fonológiai tartományon egy kivétellel minden pozíciónak engedélyezve kell lennie, és az az egy a tartomány feje.

Esetünkben csak magánhangzó lehet a tartomány (itt a szó) feje, így az egy mássalhangzóból álló morfémák nem engedélyezettek.

Visszatérve az analitikus folyamatok típusaira, az előzőekben mondottak után nem meglepő, ha megkülönböztetünk (i) olyan folyamatokat, melyekben minden morféma önálló fonológiai tartományt alkot, (ii) olyanokat, melyekben csak az egyik, és (iii) olyanokat, melyekben egyik sem. Ha a tartományhatárt szögletes zárójellel jelöljük, akkor két morféma (A és B) összeillesztésekor a következő lehetőségek merülnek fel:

- (2)
- (i)   [[A] [B]]
  - (ii)   [[A] B]
  - (ii*)   [A [B]]
  - (iii)   [A B]

A külső zárójel minden esetben a már „összeillesztett” alak tartományát jelöli. Az (i) tipikus megvalósulása a szóösszetétel, hiszen ebben az esetben bizonyítottan külön tartományok vesznek részt az összeillesztésben; azonban nem zárható ki, hogy ide tartozik némely toldalékolási folyamat is. A második lehetőség két altípusába az önálló tartománnyal nem rendelkező affixumok némelyike tartozhat: (ii) a szuffixumok, míg (ii*) a prefixumok analitikus toldalékolását mutatja. Több nyelvet érintő vizsgálatok és pszicholingvisztikai tények (ld. később) ezidáig nem erősítették meg a (ii*) típus létezését, ezért amíg ellenkező következtetésre nem jutunk, ezt a típust elvetjük. Így a prefixumok vagy az (i), vagy – ahogy valószínűleg az infixumok is – a (iii) típusba sorolhatók. Mivel – az igekötőket és a kölcsönzött alakokat (mint *poszt-, anti-* stb.) nem számolva, melyek valószínűleg az (i) típusba tartoznak³ – a magyarban csak két prefixum van (*leg-, legesleg-*), és ezek nem mondanak ellen az (i) típusba sorolásnak, ezért a (ii*) típus létével a továbbiakban nem foglalkozunk. A (iii) lehetőség nem tartalmaz belső tartományhatárt, ami más szavakkal azt jelenti, hogy az A és B

³ A már szintetikusán kölcsönzött (iii) típusú prefixumról – mint az *in-* – a 4. részben szólunk.

morfémákhoz tartozó morfológiai információ (ti. hogy meddig terjed az egyik, és meddig a másik) a fonológiai folyamatok számára láthatatlan. Tehát ez az utolsó típus **nem analitikus** (hagyományos kifejezéssel szintetikus) morfológiai folyamatot ír le. Figyelembe véve az elmondottakat, a morfémák hagyományos elnevezése és a lehetséges morfofonológiai folyamatok között az alábbi összefüggést kapjuk:

(3)	morféma	folyamat:	(i)	(ii)	(iii)
	<i>tő + tő</i> (szóösszetétel)		+	–	–
	<i>igekötő, prefixum</i>		+	–	+
	<i>affixum</i> – engedélyezett ⁴		+	+	+
	– nem engedélyezett ⁵		–	+	+

Ahogy (3) mutatja, szóösszetétel esetén reális lehetőségként csak (i) merül fel, hiszen az összetétel két olyan szóból áll, melyeknek magukban fonológiailag engedélyezve kell lenniük. Elméleti lehetőségként felmerül a szabad morfémáknak olyan kapcsolata, mely (ii) vagy (iii) szerint folyik le, de mivel a szóösszetételek nem tárgyai elemzésünknek, ezért a legkézenfekvőbb (i) folyamatot feltételezzük. A prefixumok a (ii*) típus kizárása miatt az (i) vagy a (iii) folyamat alapján kapcsolódnak a szótőhöz. Az affixumok viszont mindhárom típusba besorolhatók, egy megkötéssel: nem engedélyezett affixum nem lehet (i) típusú. Láttuk tehát, hogy az egyes morfológiai folyamatok több morfofonológiai leírást is megengednek. Hogy melyek azok a jelenségek, melyek a típusba sorolásnál döntöek, erről szólunk a továbbiakban.

2. Fonotaktikai megszorítások

Az egyes nyelvekben a különböző szegmentumok elhelyezkedése nem egyenletes. Egy fonológiai tartományon belül bizonyos szegmentumkapcsolatok hiányoznak vagy csak kivételesen találhatók meg. Azokat a feltételeket, melyek az együtt szereplő lehetséges szegmentumkapcsolatokat írják le, **fonotaktikai megszorításoknak** nevezzük. Esetünkben ezek a megszorítások azért lényegesek, mert információkat tartalmazhatnak az egyes fonológiai tartományokról; így közvetve arról is, hogy az adott morfofonológiai folyamat mely típusba sorolható. Az alábbiakban néhány releváns megszorítást tekintünk át a magyarban.

A toldalékolás szempontjából az intervokális és a szóvégi mássalhangzókapcsolatok jelentősek. Nem fogjuk vizsgálni a geminátákat (kettős mássalhangzókat), hiszen ezek a magyarban meglehetősen elterjedtek, és az olyan zörejhangok (obstruensek) kapcsolatait, melyek zöngésség szempontjából eltérők, hiszen ezek a zöngésségi hasonulás miatt nem fordulnak elő (kivétel a Cv kapcsolat). Az adatokat elsősorban

⁴ Abban az értelemben, hogy minden fonológiai pozíciója engedélyezett (azaz a toldalék „állhatna” önmagában), pl. *-ban, -ról, -ért, -hoz, -kor* stb.

⁵ Az előzővel ellentétes értelemben, pl. *-t, -k, -d, -j, -tlan, -nként* stb.

Törkenczy (1994)-ből idézzük. A szegmentumok átírása – ahol ez lehetséges – a magyar helyesírást követi.

2.1. Nazális + zárhang kapcsolatok

Tekintsük az alábbi táblázatot, amelynek sorai az első, oszlopai a második más-salhangzót mutatják.⁶

(4)

	p / b	t / d	ty / gy	k / g
m	+	0	0	0
n	*	+	*	*
ny	0	0	+	0
ŋ	*	*	*	+

Példák:⁷ *tompa, tombol; nyom-ta, nyom-da; terem-t-jük, (fém-gyár);
töm-köd, (rum-gőz); minta, bendő; (takony-póc), fény-be; huny-ta,
huny-d; po[ny]ty, a[ny]gyal; lány-ka, (köz[ny]-gáz); so[ŋ]ka, le[ŋ]ge.*

Már első látásra feltűnő a szabályosság: a monomorfemikusan előforduló kapcsolatok csak a főátlóban szerepelnek (vastag keretben), az *m* és az *ny* sorában a többi kapcsolat morfémahatáron fordul elő, míg az *n* és a *ŋ* sorában a többi kapcsolat nem fordul elő. A jelenség a képzési hely (rezonancia-) jeggyel magyarázható: a fenti kapcsolatokban egy morfémán belül a helyjegyeknek meg kell egyezniük.⁸ A morfémahatáron található kapcsolatokért a koronális (*t, d, n*) és a veláris (*k, g, ŋ*) mássalhangzók speciális tulajdonsága (jelölétlensége) felelős.⁹

⁶ Jelmagyarázat: +: előfordul egy morfémán belül; 0 vagy szám: a monomorfemikus előfordulások száma, ha egyébként morfémahatáron előfordul és csak néhány ilyen van; *: nem fordul elő.

⁷ Próbáltunk intervokális kapcsolatokat megadni, ahol ilyet nem találtunk, ott szövégi kapcsolatot mutatunk. A morfémahatár bemutatására elsősorban toldalékolt alakot adtunk meg, ahol az adott mássalhangzóval kezdődő toldalék nem található, ott zárójelben szóösszetételre adunk példát.

⁸ A helyjegyek: *p, b, m*: labiális; *t, d, n*: koronális; *ty, gy, ny*: palatális; *k, g, ŋ*: veláris.

⁹ Ezt sok elmélet a helyjegyek hiányával magyarázza, ennek részleteivel itt nem foglalkozunk.

2.2. Zárhang + zárhang kapcsolatok

Az alábbi táblázat a zöngétlen zárhangkapcsolatokat mutatja:

(5)

	p / b	t / d	ty / gy	k / g
p / b	+	+ / 7	0	10 / 0
t / d	0	+	*	+ / 0
ty / gy	5 / 0	0	+	11 / 0
k / g	0	+ / 0	0	+

Példák: *szappan*, *zsibbad*, *kaptár*, *labda*; *kopt*-ja, *(kala[b]-)gyár*; *sapka*, *(dob-gép)*; *(vá[t]-)pont*), *vad-ban*; *vatta*, *additív*; *atka*; *szalad-gál*; *pitypang*, *rügy-ből*; *ha[ty]-ta*, *hagy-d*; *hattyú*, *poggyász*; *pletyka*, *(hegy-gerinc)*; *(rak-part)*, *tag-ba*, *akta*, *fog-da*, *akt*-ja, *smaragd*-ja; *rokka*, *aggódik*.

A táblázat az előzőnél bonyolultabb, teljes elemzésére nem vállalkozhatunk. Azonban itt is feltűnik a morfémán belüli és kívüli megszorítások különbsége. Az egyetlen hiány a koronális + palatális kapcsolatok ($t + ty$) tiltásából ered, mely a palatális hasonulási folyamat eredménye, és nem csak zárhangokra érvényes (pl. $l + j$, $n + ny$, $sz + s$ stb.). A koronális és a veláris hely itt szintén különleges: a geminátákon kívül (főátló, vastag keretben) a t és k oszlopában vannak a monomorfemikus zárhangkapcsolatok (a táblázatban ezt satírozással jelöltük). Ez alól egy szisztematikus kivételt találunk: a palatális + koronális kapcsolatok monomorfemikusan nem fordulnak elő, mely tény lehet, hogy annak a következménye, hogy a palatális zárhangok amúgy is ritkák. Egyébként is a zöngés és zöngétlen zárhangoknak az egész rendszerben megfigyelhető hasonló viselkedése itt felbomlik: az említett szisztematikus kivételek mind zöngétlen kapcsolatok (pt , kt és tk). Az eseti kivételeket (a typ és bd monomorfemikus előfordulásait, amit a táblázatban egy nem nulla számmal jelöltünk) nem vesszük figyelembe, ezek általában elhomályosult képzésű alakok vagy hangulatfestő értelműek. Úgy tűnik, hogy itt a (4) táblázatban leírthoz hasonló, de annál „gyengébb” szabály működik. Nem számolva az előbb említett kivételeket, úgy fogalmazhatunk, hogy a monomorfemikus kapcsolatok két zárhang között csak akkor lehetségesek, ha azok azonos helyjegyűek, vagy a másodiknak a helyjegye jelöletlen (koronális vagy veláris).¹⁰

¹⁰ Mivel a hasonulási folyamat ebben az esetben vissza-irányú, a jelenség összesség a nazálisoknál említett megfontolással, hogy pont ezek a képzési helyek a helyjegy hiányával különböztethetők meg.

2.3. Zárhang + nazális.

A (4) táblázatban megmutatuk a nazális + zárhang kapcsolatokra vonatkozó megszorításokat. Az alábbi táblázat a fordított irányt veszi célba: olyan kapcsolatokat vizsgál, melyben az első elem zárhang, a második nazális.

(6)

	m	n	ny
p / b	0	4	0
t / d	5	8	*
ty / gy	7	0	5
k / g	*	*	2

Példák: (kép-más), (láb-masszázs); srapel, abnormis; (talp-nyaló), (gomb-nyomás); ritmus, kódmon; etnikum, bodnár; trutymó, hagyma; fity-firitty; fü[ty]-nek, hagy-na; sa[ty]nya, naro[gy]nyik; lakmusz, magma; akna, bognár; szoknya, meg-nyom.

A táblázat az előzőeknél is bonyolultabb mintát ad. Egyetlen abszolút tiltást találunk, mely a már említett palatális hasonulás eredménye. Úgy tűnik, hogy a homorganitásnak itt nincs pozitív szerepe, a főülóban álló számok csak néhány, azonos helyen képzett mássalhangzókból álló kapcsolatról számolnak be. Több monomorfemikus kapcsolatot találunk a két jelöletlen zárhang sorában, ezekben általában zöngés zárhangok szerepelnek nagyobb számban. Tulajdonképpen négy kapcsolatról kell számot adni, ezek a *dm*, *km*, *gm* és *gn*. A *tn*, *dn* kapcsolatok kis számát az azonos helyűség, a *kny*, *gny* kapcsolatok ritka előfordulását pedig a palatális zárhangok önmagukban alulfrekventált volta indokolhatja. Az eddigi kapcsolatokhoz viszonyított bonyolultabb mintázat, és a fordított nazális + zárhang kapcsolatokhoz viszonyítva az erős szabályosság hiánya azonban így is feltűnő. A további vizsgálathoz a következőkben az eddigi kapcsolatok szóvégi előfordulásait vizsgáljuk meg.

2.4. Szóvégi kapcsolatok.

(7)

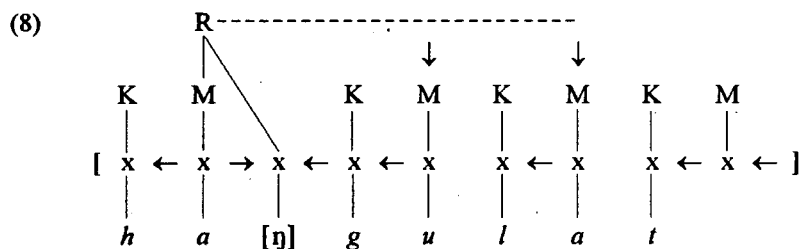
	p / b	t / d	ty / gy	k / g	m	n	ny
p / b	+	+ / 1			•	•	•
t / d	•	+	•	1	•	•	•
ty / gy	•	• / 0	+	1	•	•	•
k / g	•	+	•	+	•	•	•
m	+	0			+	•	•
n	•	+	•	•	•	+	•
ny		0	+		•	•	+
η	•	•	•	+	•	•	•

Példák: *csepp, több; recept, Tabd, dob-d; ott, fedd; Detk; hagy-d; pötty, meggy; Batyk; akt, smaragd; sakk, agg; kolomp, lomb; terem-t, nyom-d; stramm; ront, rend; kinn,; lány-t, hány-d; könny; fű[η]k, ri[η]g.*

A táblázat négy részre oszlik. A bal felső negyed az (5), a bal alsó a (4), a jobb felső pedig a (6) táblázat kapcsolatait mutatja szóhatár előtt.¹¹ A megfelelő részeket a szó-belseji kapcsolatokkal összehasonlítva jelentős különbséget tapasztalunk. Általában az mondható, hogy a (7) táblázat sokkal több tiltást tartalmaz, mint a korábbiak. Ahol szó végén tiltás van, de a szó belsejében nincs, azt erős satírozással jelöltük. Ahol a szó-belseji és a szóvégi kapcsolatokat egyaránt valamilyen erős elv zárja ki (pl. a nazálisok helyszerinti hasonulása vagy a palatális hasonulás), ott ezt gyenge satírozással emeltük ki. Ezek után a (7) ábrából könnyen látható, hogy a satírozott területek a bal alsó negyedet kivéve, szinte az egész táblázatot befedik, kivétel a zár + zárhang kapcsolatok koronális oszlopa (*pt, nyt, kt*), mely kapcsolatok szó végén is előfordulnak. A leírtak arra engednek következtetni, hogy a satírozott részbe tartozó mássalhangzó-csoportok egészen különbözőek szóhatár előtt mint szó-belseji szegmentum előtt. Ez érvényes mind a monomorfemikus, mind a morfémahatáron álló kapcsolatokra. Ahelyett, hogy a magyar nyelv más hangkapcsolatát idéznénk, melyek még bonyolultabb összefüggéseket tárnak fel, a következő részben az említett jelenségekre keressük a választ, elsősorban a fonológiai reprezentáció rendszerszerű vizsgálatával.

3. Ábrázolatok

Ebben a részben a fonológiai információk leírására általunk használt *reprezentáció* egyes, a gondolatmenet szempontjából fontos elemeit említjük. A fonológiai szerkezet egyfajta *összetevős szerkezet*, melyben három összetevő (*konstituens*) játszik szerepet: a *mag*, a *kezdet* és a *rím*. Ezekből a részekből áll össze a hagyományosan szótagnak nevezett rész. Példaként a *hangulat* szó reprezentációját adjuk meg:

¹¹ A táblázat azon helyeit üresen hagytuk, melyek még morfémahatáron sem fordulnak elő, de nem világos, hogy ez szabály vagy véletlen következménye; ti. a szóvégi kétmorfémás kapcsolatokban csak a -d szuffixum játszik szerepet (nincs más, csak egy zárhangból vagy nazálisból álló toldalék).

A (8) szerkezetben mindhárom összetevő előfordul (a kezdőbetűikkel rövidítettük őket). A szó első „szótagja” egy kezdetből és egy rimből áll, mely utóbbi elágazik: magra és egy nem összetevő státuszú egységre. A következő „szótag” nyílt, csupán egy kezdetből és egy magból áll. A szó utolsó „szótagja” a hagyományos leírás szerint az elsőhöz hasonlóan zárt. A választott keret azonban a tartományvégi zárt szótagot nem elágazó rimmel, hanem két szótaggal elemzi, melyek közül a második nem teljes, *degenerált* szótag. Itt az emellett szóló érveket nem tárgyaljuk, az olvasó azokat megtalálja Kaye–Lowenstamm–Vergnaud (1990)-ben. Degenerált szótag esetén a „szótagzáró” mássalhangzó nem rímösszetevő, hanem kezdet, mely után egy olyan mag csatlakozik, melyhez nem tartozik szegmentális tartalom (nem hallható). Ez utóbbi hiányzó egységet *üres kategóriának* nevezik. A szegmentális mennyiségi viszonyokat a gerincen álló pozíciók tartalmazzák (a (8) ábrán x-ekkel jelölve). Ezek a pozíciók egyfelől az előbb leírt összetevőkkel, másfelől a szegmentális tartalomhoz vannak kapcsolva (az ábra ezt összekötéssel jelöli).

A gerincen levő pozícióknak engedelmesskedniük kell az (1)-ben említett Engedélyezési elvnek. Az engedélyezés egy másik szomszédos¹² pozíciótól jöhet, az hogy melyiktől, az attól függ, hogy milyen összetevőkről van szó. A (8) ábrán az engedélyezést nyílakkal jelöltük. A magyarban a fonológiai szó mint tartomány feje mindig az első magpozíció (az élhangsúly miatt); az ábrán ez az egy pozíció, ahova nem mutat nyíl. Az engedélyezést két dolog irányítja: (i) a *pozíció* és (ii) a *szegmentális tartalom*. A pozíció alapján az alábbiakban felsoroljuk az engedélyezés néhány típusát, példákat (8)-ból vettük (*kóda* jelentése: a második (nem mag) rímösszetevő, @ jelentése: üres szegmentum):

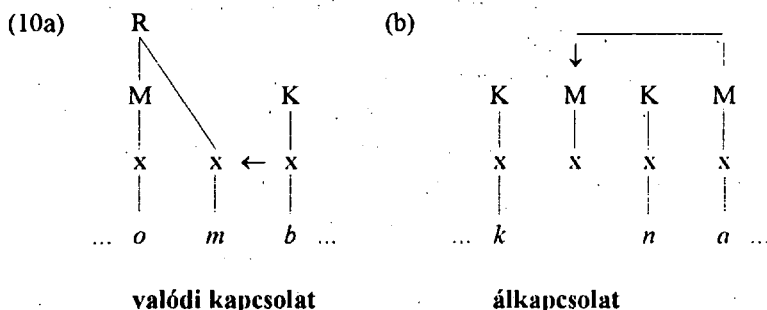
(9)	(a)	kezdet ← mag	pl.: h←a, g←u, l←a, t←@;
	(b)	mag → kóda	pl.: a→[η];
	(c)	kóda ← kezdet	pl.: [η]←g;
	(d)	mag → mag	pl.: a→u, a→a;
	(e)	üres mag ← tartományvég	pl.: @←[ ]

A fentiek közül a mássalhangzókapcsolatok szempontjából csak (c) érdekes. A mag engedélyezését (d) elsősorban a hangsúlyviszonyok befolyásolják, itt az egyszerűség kedvéért feltételeztük, hogy a magyarban minden magot az első mag engedélyez.

A *kódaengedélyezés*re (c) – a többihez hasonlóan – a két pozíció szegmentális tartalmától függő megszorítások jellemzőek. A megszorításokkal részletesen nem foglalkozunk, kettőt azonban már korábban említettünk: ezek a zöngésségi és a hely szerinti hasonulás; a harmadik az ún. *szonoritási elv*. Ez utóbbi azt írja elő, hogy a

¹² Ezt nem feltétlenül az x-ek tengelyén kell érteni, szegmentálisan nem egymásutáni magok és kezdetek is lehetnek ebben az értelemben szomszédosak (ld. pl. (9c)-t).

kódának szonoránsabbnak kell lennie mint az őt engedélyező kezdet.¹³ Ezért megfelelő például a (8)-ban szereplő *mb* kapcsolat, viszont nem találunk monomorfemikus *bm* kapcsolatot. Mi a helyes reprezentációja viszont így a (6) táblázatban bemutatott zárhang + szonoráns kapcsolatoknak, például az *akna* szóban? A választ az üres kategóriák szerepének szélesítésével kaphatjuk meg. Jól ismert az a jelenség, hogy egyes nem szóvégi helyzetben levő magánhangzók semmivel váltakoznak, pl. *bokor–bokrot*, *megbotolhat–megbotlik*. Célszerű ezeket az „eltűnő” magánhangzókat üres magként elemezni (ld. erről Törkenczy 1992-t). Ekkor azonban olyan mássalhangzókapcsolat áll elő, melyben mindkét mássalhangzó kezdet, és közöttük üres mag van. Üres (nem szóvégi) mag akkor lehetséges, ha az utána levő magpozíció kitöltött (ez az ún. *üres kategória engedélyezése*), ami a fenti példákban teljesül. Így az alábbi két lehetőséget kapjuk:

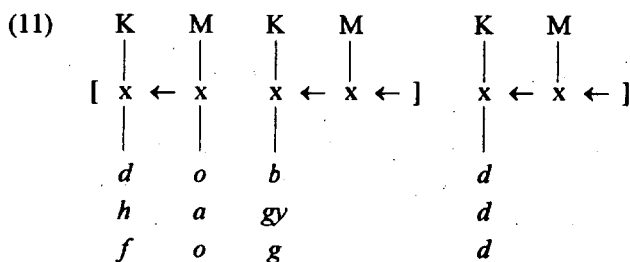

Látjuk, hogy a míg a (10a) típusban a kódaengedélyezés a döntő, így a *szonoritási elv* érvényesül (pl. nazális + zárhang esetén, ld. (4)), ennél fogva a (6) táblázatban közölt egyik kapcsolat sem tartozhat ide. A második típus (álkapcsolat) feltétele az üres kategória engedélyezése, melyhez a rákövetkező magpozíciónak kitöltöttnek kell lennie. Ebben az esetben a két kezdetre már nem vonatkozik a szonoritási elv, így az ebbe a típusba tartozó mássalhangzókapcsolatokra csak az áthatóbb hasonulási megszorítások vonatkoznak. Azonban nem állhatnak szó végén; valóban, ahogy a (7) táblázatban láttuk, szó végén ilyen kapcsolatokat soha nem találunk. Problematikus az (5) táblázat hangkapcsolatainak reprezentációja: úgy tűnik, hogy a zár + zárhang együttesek álkapcsolatok (10b), hiszen nem fordulnak elő tartományhatár előtt. A kivétel a (7) táblázatnál említett *kt*, *gd* és *pt*, melyek szóvégi megjelenése természetes. Ezekre (és esetleg a *bd*, *tk* és *tyk* kapcsolatokra is) valódi kapcsolatként hivatkozhatunk (10a). Az ilyen valódi kapcsolatokban meghatározó kódaengedélyezés szegmentális feltételeit, azaz hogy a kódaengedélyező kezdet és az engedélyezett kóda milyen elemekből állhat.

¹³ Részletesebb vizsgálat található erről Szigetvári (1994)-ben.

itt részletesen nem tárgyaljuk; a kimerítőbb tárgyalás megtalálható Kaye (1985)-ben, ill. a magyarra Szigetvári (1994)-ben.

A fenti megkülönböztetés lehetőséget ad arra, hogy megpróbáljunk válaszolni arra a kérdésre, hogy a csak morfémahatáron előforduló kapcsolatok és a szó végén nem előforduló kapcsolatok között miért tapasztalható az (5–7) táblázatokban rejlő összefüggés, mely szerint: amelyik kapcsolat szó végén nem fordul elő, az általában csak morfémahatáron fordul elő, és monomorfemikusan nem vagy ritkán. A magyarázat kulcsa a (10)-beli reprezentációkban rejlik: a csak morfémahatáron előforduló kapcsolatok *álkapcsolatok*, míg a többi kapcsolat *valódi*. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a morfémahatárok minden esetben álkapcsolatot hoznak létre, csak azt, hogy ahol a mássalhangzók minősége miatt szükséges, ott az álkapcsolat szerinti elemzés mint lehetőség adva van. Ezzel visszaérkeztünk a (3) révén felvetett kérdéshez: hogyan határolható el a szuffixálásnak az (i), (ii) és (iii)-beli típusa. Ha feltételezzük, hogy egy fonológiai tartomány szigorúan K R/M (kezdet és rím vagy mag) szekvenciákból áll, és ha ez valamiért nem teljesülne (például összetétel esetén két mag vagy rím egymás mellé kerülne), akkor a reprezentációban levő összetevők úgy kapcsolódnak a gerinchez, hogy a feltétel mégis teljesüljön. Más szavakkal: minden tartományon csak a megszorításoknak engedelmesskedő szerkezetek állnak elő; a nyelvtan által előállított szerkezetek mint „templátumok” tartanak keretet a szegmentális tartalomnak. Például a *dob-d*, *hagy-d*, *fog-d* az alábbi reprezentációval adható meg:

Ahogy korábban említettük, a *-d* szuffixum nem lehet önmaga tartomány, mivel a szóvégi üres mag nem elégséges a *d* pozíciójának engedélyezésére. Ennélfogva a fenti ábrázolatban feltételeztük, hogy a ragozott alak (ii) típusú morfofonológiát követ. Ez megmagyarázza az imént említett összefüggést: a (11)-beli mássalhangzókapcsolatok szóvégén és monomorfemikusan is ritka kapcsolatok.¹⁴ Egyéb egymagánhangzós szuffixumokra is ez az elemzés alkalmazható, pl. a *hunyt*-, *dob-j*, *terem-t* stb. szavakban,

¹⁴ Természetesen itt nem tudunk az összes részletre kitérni, így a külső tartományban lezajló folyamatokat, és ezeket kiváltó megszorításokat most nem említjük.

azonban ezeknek a szuffixumoknak a viselkedését a fenti elveken kívül más folyamatok is (a *j* zöngétlenedése ill. spirantizálódása, a *t* előhangzója) is befolyásolják.

A reprezentáció hasonlóan magyarázatot ad a csak morfémahatáron előforduló szóbelseji kapcsolatokra is (ld. a (4-6) táblázatokat). Például a *lomtól*, *fağynál*, *hadból* alakok mindegyike ilyen kapcsolatot tartalmaz. Azonban az ezekben a szavakban található toldalékok minden fonológiai pozíciója engedélyezett. Így felmerül a kérdés, hogy a fenti toldalékolási folyamatok az (i) vagy a (ii) típusba tartoznak-e. A kérdés eldöntéséhez a szótövek és a toldalékok egymásra hatásának részletesebb vizsgálata lenne szükséges. Az ilyen, a szótő-, és toldalékváltakozások közel kimerítő leírása adhat választ a fenti kérdésre. Ideális esetben az összes morfofonológiai alternáció magyarázatához a fenti eszközöknek elégségeseknek kell lenniük, azaz a reprezentációknak tartalmazniuk kell az összes információt, mely ahhoz szükséges, hogy segítségükkel az alternáló és nem alternáló alakokat megkülönböztethessük. Ennek részletes tárgyalása egy másik cikk feladata lehetne, melynek természetesen tartalmaznia kellene a magánhangzókra vonatkozó fonotaktikai megszorítások és váltakozások elemzését is.

4. Nem analitikus folyamatok

A monomorfemikus tövek vizsgálata korábban elvezetett az ezekben érvényes fonotaktikai megszorítások megfogalmazásáig. Láttuk, hogy ezek a megszorítások sérülhetnek, ha olyan morfológiai folyamat játszódik le, mely egyébként nem előforduló kapcsolatokat alakít ki. Ezek a – közös néven analitikusnak nevezett – folyamatok a felelősek azért, ha nem csak fonológiai, hanem morfológiai információk is szerepet kapnak a hangalak kialakításában. Ennek ellenkezője az a folyamat, mely morfológiai változást fogalmaz meg tisztán fonetikai eszközökkel. (2)-ben ez volt a (iii) típus. Azaz az ilyen képzésű alakok semmiben nem különböznek a morfológiailag egyszerű tövektől, ugyanolyan megszorítások vonatkoznak rájuk. Sokszor említett példa az *in-* latin eredetű prefixum, melynek változatait látjuk az alábbiakban:

- (12) (a) *inadekvát, ineffektív, ...*
intoleráns, indifferens, ...
impotens, immorális, ...
i[ŋ]korrekt, i[ŋ]koherens, ...
- (b) *irreális, irracionális, irreflexív, ...*
illegális, illogikus, illojális, ...

A prefixumok a (3) táblázat szerint vagy (i) vagy (iii) típusúak. Az (i) típus („szóösszetételek”) megenged olyan mássalhangzó-kapcsolatokat, melyek egy morfémán belül nem fordulnak elő. Ilyenek (12)-ben nincsenek. Látható, hogy az (a) csoportba tartozó szavakban a prefixumbeli *n* olyan változáson ment át, mely még morfémahatáron át is lejátszódik (ld. erről a (4) táblázat megfelelő részeit). A (b) csoportban látható válto-

zások ($n \rightarrow r$, $n \rightarrow l$) szintén megszüntetnek tiltott kapcsolatokat, azonban ezek a tiltások a morfémán belülre vonatkoznak (léteznek pl. a *Henrik*, *sin-re*, és a *jelen-leg* alak). Ráadásul a fenti két változás – a történeti változásoktól eltekintve – a magyar nyelvben sehol máshol nem tapasztalható.¹⁵ Így nem alaptalan a feltételezés, hogy a fenti morfofonológiai folyamatok nem (i) típusúak; tehát a (iii) csoportba tartoznak. Ez azt jelenti, hogy bár lehet, hogy az *in-* képző a magyarban morféma státuszú, fonológiailag mégsem elemezhető a tőtől külön (a morféma a fonológiából nézve *láthatatlanok*). Más szavakkal a fenti alakok nem egy morfológiai összerakó és egy (generatív) fonológiai folyamat eredményei, hanem a szótárban egészben tároltak, és az egyetlen aktív folyamat, ami lezajlik, a kikeresésük. Az analitikus és a nem analitikus folyamat fő különbsége ez; míg az előbbi egy kiszámítási eljárás, ez utóbbi kikeresése nem különbözik a morfológiailag egyszerű szavakétól.

Az előbbiekből két dolog derült ki: egyrészt a nem analitikus alakok az egyszerű tőalakoktól fonológiailag megkülönböztethetetlenek, másrészt az analitikus alakoktól abban különböznek, hogy az utóbbiakban a morfémaalternánsok szabályszerű fonológiai folyamat(ok) eredményei, míg az előbbiben egészben tárolt alakok, melyek a nyelv fonotaktikájának engedelmeskednek. Így ha megvizsgáljuk a morfológiailag „szabálytalan”, de fonológiailag szabályos alakokat, úgy találjuk, hogy azok nem lehetnek analitikus folyamatok eredményei. Vagyis a szabálytalan morfológiai folyamatok mindig nem analitikusak. A vázolt megközelítésnek egy másik következménye az, hogy – ellentétben számos morfofonológiai elmélettel – az így megadott nem analitikus morfofonológia lehetővé teszi, hogy azok a morfológiai kapcsolatban álló alakok, melyek fonológiailag hasonlóak, nem feltétlenül ugyanabból az alakból vannak levezetve. A hasonlóságok (az ún. *statikus általánosítások*) a szótár szerkezetében kell, hogy kódolva legyenek. Ebből a nézőpontból a szótár nem egyszerű lista, hanem hálózat, melyben különböző morfológiai és a fonológiai információk kapcsolják össze az egyes alakokat egymással. További vizsgálatot igényel, hogy milyen – valószínűleg részben vagy egészben *konnekcionista* – modell képes a fenti igényeknek megfelelni. Jelentős lépések lehetnek ezirányban a különféle *pszicholingvisztikai* vizsgálatok. Mint ismert (pl. Pinker–Prince 1994-ből) a morfológiai szerkezetek felismerése érzékeny az alak szabályos vagy szabálytalan voltára. A szabályos alakok felismerése általában nem függ az alak gyakoriságától, míg a szabálytalan alakok felismerése szignifikánsan gyorsabb frekvenciáltabb alakok esetén. Azon túl, hogy ez az empirikus különbség igazolás lehet a cikkben vázolt analitikussági megkülönböztetésre, azt is megmutatja, hogy a szótárnak gyakorisági alapon kell szerveződnie. Felmerülhet az a gondolat is, hogy az adott nyelvben nyelvi elemzéssel nem tisztáz-

¹⁵ Az $n \rightarrow l$ változásra van példa, de ez általában csak lezser beszédben tapasztalható és/vagy szabadon választható, pl. *jele*[l]*leg*, *ajá*[l]*lat*, míg a (12b) csoportban ez szigorúan kötelező.

ható státuszú morfofonológiai folyamatokat (pl. bizonyos engedélyezett toldalékok esetét, ld. (2)) ilyen vizsgálatokkal besorolhatóvá tehetnénk.

Visszatérve a nem analitikus morfológiai folyamatokra, a fenti megfontolások egyes affixumok besorolását is lehetővé teszik. Biztosak lehetünk, hogy a szabálytalan alakok a (iii) típusba sorolódnak. Tekintsük például a *t*-végű igék felszólító alakját:

(13)	Vt	<i>lát ~ láss, vet ~ vess, ...</i>	<i>tát ~ tá[ccs], vét ~ vé[ccs], ...</i>
	Ct	<i>fest ~ fess</i>	<i>önt ~ ön[cs], ...</i>
		<i>oszt ~ ossz, ...</i>	<i>irt ~ ir[cs], ...</i>
	+η.t	<i>-gat ~ -gass</i>	<i>-ít ~ -i[ccs],</i>
		<i>-hat ~ -hass</i>	
		<i>-tat ~ -tass</i>	

A hagyományos generatív elemzés (többek között Vago 1980, Siptár 1994) a fenti alakokra is kiterjeszti a palatalizáció szabályának alkalmazását. Mivel a felszólító mód jelölője jelen esetben a *-j*, ezért ez a $t + j \rightarrow ss$ illetve a $t + j \rightarrow css$ változásokat jelenti. Ez a szabály azonban csak a felszólító módú igealakokban alkalmazódik, ami erősen levon értékből (komplex morfológiai információt kell a fonológiai folyamatnak figyelembe vennie). Ráadásul az igealakok egy részénél a mindenhol alkalmazódó palatalizációs szabály ($t + j \rightarrow tty$) alkalmazásával nem sértenénk meg a monomorfemikus fonotaktikai megszorításokat (létezik: *petty, korty, po[ny]ty* stb.). Ezenkívül a két csoport közötti különbség részben idioszinkratikus, azaz a hangalakból nem mindig derül ki, hogy a felszólító alak *s*-re vagy *cs*-re fog-e végződni.¹⁶ Az elmondottak miatt semmi okunk sincs a (13)-beli alakokat analitikus alakként elemezni. Abban az esetben, ha a (iii) típusba soroljuk, megengedhető lesz „szabálytalan” mivoltuk. A főalak és az affixált alak hasonlóságáról pedig a szótár szerkezete ad számot. A fenti példa azt is megvilágítja, hogy szabálytalan alak lehet az is, ami nem egyedi kivétel, sőt mutathatnak ezek az alakok részsabályosságokat is. Hasonlóan az *in*- prefixumhoz, itt is az egész kivételes csoportot egy fonológiai tulajdonsággal lehet kimerítően jellemezni (ott koronális likvida kezdetű tövek, itt a *t*-végű ige-tövek és csak ezek). Az analitikus és a nem analitikus alakok elkülönítéséhez szintén a magyar nyelvben található morfofonológiai alternációk számbavételére lenne szükség. Egy ilyen munka részeredménye lenne a szabályos és szabálytalan alakok meghatározása, és abban az esetben, ha a feltárt jelenségek bonyolultsága ezt szükségessé teszi, az elméleti keret finomítása is. A magyar adatok között erre van esély, hiszen úgy tűnik, a morfémaváltozatok nagy száma, és a váltakozást mutató és az azt kiváltó fő- és toldalékosztályok egymástól való részbeni függetlensége ebbe az irányba mutat. Ez a vállalkozás azonban már egy nagyobb lélegzetű munka részét képezheti.

¹⁶ Megfogalmazható egy szabály, melyre csupán három ellenpélda adható (*lát, ló, bocsát*), azonban ennek csak távolról lesz köze a nyelvben ma is aktív fonológiai folyamatokhoz.

IRODALOM

- Kaye, Jonathan 1995: Derivations and Interfaces, in Jacques Durand–Francis Katamba szerk.: *Frontiers in phonology: atoms, structures, derivations*, Longman, 289–332.
- Kaye, Jonathan–Jean Lowenstamm–Jean-Roger Vergnaud 1985: The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government, *Phonology Yearbook* 2, 305–328.
- Kaye, Jonathan–Jean Lowenstamm–Jean-Roger Vergnaud 1990: Constituent structure and government in phonology, *Phonology* 7, 193–231.
- Pinker, Stephen–Alan Prince 1994: Regular and irregular morphology and the psychological status of rules of grammar, in Susan D. Lima–Roberta L. Corrigan–Gregory K. Iverson szerk.: *The reality of linguistic rules*, John Benjamins, 321–351.
- Siptár Péter 1994: A mássalhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 183–272.
- Szigetvári Péter 1994: Coronality, velarity and why they are special, *The Even Yearbook*, Budapest, ELTE, 185–224.
- Törkenczy Miklós 1992: Vowel-zero alternations in Hungarian: a government approach, in Kenesei István–Pléh Csaba szerk.: *Approaches to Hungarian 4: The structure of Hungarian*, Szeged, JATE, 157–176.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 273–392.
- Vago, Robert 1980: *The sound pattern of Hungarian*, Washington, Georgetown University Press.

ANALYTIC-SYNTHETIC AFFIXATION IN HUNGARIAN AND GOVERNMENT PHONOLOGY

PÉTER REBRUS

This paper presents some crucial phonological characteristics of Hungarian that could be important in making distinctions between the so-called analytic and synthetic morphological processes. In the first part of the article I present a morpho-phonological theory first proposed by Jonathan Kaye within Government Phonology – a framework that incorporates principles about phonological wellformedness. The second part accounts for Hungarian data that are relevant to some phonotactic constraints in the language. So nasal + plosive, plosive + plosive and plosive + nasal consonant clusters are examined at internal and word-final positions in monomorphemic and suffixed forms. These patterns show that some clusters do not exist in monomorphemic stems, which can be accounted for by positing separate positions for them. This distinction in phonological representation (between *true* and *bogus clusters*) and morphological processes (*analytic* and *non-analytic*) are the topics of the third part of the paper. In the last section two morphological processes are presented that cannot create bogus clusters, and involve such phonological processes that are far from productive, namely the *in-* prefixation and the imperative palatalization in Hungarian. Unlike earlier phonological theories accounting for these data, I sketch a view in which these forms are not produced by a (generative) phonological process, but by resemblance among forms and irregular processes in the lexicon.

MEDITÁCIÓ AZ ÁLMONDATRÓL

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

A magyar leíró nyelvtanban némi zavar tapasztalható az újabb keletkezésű elnevezések és fogalmak körül. Ez késztetett annak végiggondolására, hogy az **álmondat fogalmát** a magam számára értelmezsem. Ugyanis kétféle felfogás él egymás mellett:

1. A Balázs Géza képviselte álláspont alapján: „Csak elméletileg vethető föl az **álmondat** terminus: a mellérendelt mondatokat tarthatjuk annak” (1994a: 261).

2. Rácz Endre szerint: „**Álmondat** a mellékmondat, például: Az ment el, *aki akart*.” (1994: 5) Ezt a nézetet vallja Borosné Jakab Edit is, de ő magyarázatot is fűz hozzá: „Az összetett mondat és az egyszerű mondat közötti átmeneti jelenségek az alárendelt mondat **mellékmondatai**, ha mondatrészt fejtenek ki. Ezek a mellékmondatok általában visszazsugoríthatók a főmondatba mondatrészként, és könnyen egyszerű mondattá alakíthatók. **Álmondatok**, mert egy mondatrészt fejtenek ki tagmondat formájában.” (1994: 27) – Ugyanezt a felfogást képviseli a gimnáziumi tankönyv is: „**Jellegzetesen átmeneti jelenség az alárendelt mellékmondat is. Mondat, mert egy alanyi-állítmányi viszonyt tartalmaz, de a közlésfolyamatban nem önállóan hordozza a mondat legfőbb szerepét: a valóságra való aktuális vonatkoztatást. Tulajdonképpen álmondat, mert csak egy mondatrészt fejez ki tagmondat formájában**” (Honti Mária–Jobbágyiné András Katalin 1980: 132).

Jómagam egyik elképzeléssel sem tudok azonosulni, ezért igyekszem az **álmondat fogalmát** tisztázni. Ehhez több megközelítés is lehetséges.

1. Végigkövetem a hasonló ál- előtagú elnevezések értelmezését a nyelvi szintek rendszerében.

Mit jelent az álormféma a morfémához képest? – A morféma a „legkisebb nyelvi jel, melynek önálló alakja, jelentése és funkciója van” (Rácz Endre 1994: 9). – „**Álormféma** az előhangzó, például: *házak*” (Rácz Endre 1994: 5). Részletezőbben Balázs Géza így fogalmaz: „A fonéma és a morféma között van az **álormféma**. A magyar nyelvben ilyen az előhangzó, amely sem a szótőhöz, sem pedig a toldalékhoz nem tartozik szervesen” (1994b: 26). A bővebb megfogalmazás ellenére sem a lényegret fejteti a szerző, tudniillik azt, hogy az előhangzó azért álormféma, mert bár szegmentálható, de jelentéstelen. Álormféma volta nem annak függvénye, hogy sem a tőhöz, sem a toldalékhoz nem tartozik „szervesen”. Ebbe a megfogalmazásba ugyanis

bele lehetne kötni, mert történeti szempontból a kötőhangzó tövéghangzóként igenis szerves eleme a tőnek, leíró megközelítésből pedig a toldalék része előhangzóként.

Miben különbözik a szó és az álszó? – „A szó a nyelvnek legkisebb állandósult, beszédben és írásban többnyire elhatárolható önálló tartalmi és kifejezésbeli **egysége**” (Szépe György 1961: I, 123). – „Átmenet a morféma- és a lexémaszint között a **félszabad morféma**. Csak egy szabad morfémaival együtt lehet mondatrész, ekkor álszintagmát alkot a fogalomszóval. Alaki önállóságuk ellenére viszonyító jelentésük miatt **álszók**. A félszabad morféma a következők: névelő, névutó, igekötő.” (Borosné Jakab Edit 1994: 29)

[Most nem foglalkozom olyan nézettel, amely még tovább bonyolítja a fogalmak rendszerét, mert például Borosné Jakab Edit az álszó mellett megkülönbözteti az állexémát is, megállapítva: „**Állexémák a segédigék**: alakjuk szerint szók, de szerepük szerint morféma. Hiányos ragozásúak: *gyerünk, lesz, múlik, szokott, tetszik, tud, van, volt*” (1994: 29). Ez értelmezési gondot is felvet: a szó és a lexéma fogalmát szembeállítja, holott Deme azt írja: „A szónak (minthogy a szótárnak sok nyelvben a lexikon a hagyományos neve) **lexéma** a tudományos megnevezése” (1978:117), ilyen módon azonosítja a két fogalmat Balázs Géza is. („Az álszók vagy állexémák a morféma és a lexéma között foglalnak helyet” (1994b: 26).]

Miben tér el egymástól a szintagma és az álszintagma? – Az általános felfogás szerint a **szintagma** „Két önálló lexéma kapcsolata. A kapcsolatban a két lexéma jelentésének viszonyán kívül a grammatikai jelentés is tükröződik” (Rácz Endre 1994: 5), hozzá-, alá- és mellérendelő típusú lehet. (Deme ettől eltérően értelmezi: l. 1978: 87) – „**Álszintagma**: egy lexéma és egy álszó kapcsolata, például: *a vonat, irt volna*” (Rácz Endre 1994: 5).

Mi különbözteti meg az álmondatot a mondattól? – Tompa József mondatmeghatározása így hangzik: „...a mondat a beszédnek két vagy több, nyelvtani szabályok szerint **megszerkesztett** (ritkábban egy, esetleg grammatikailag szerkesztetlen) szóból álló **alapegysége**, mely a beszélőnek egy valóságra vonatkoztatott, kerek tudattartalmát s ehhez való állásfoglalását fejezi ki, s amelyet az esetleg előző vagy következő mondatból a szerkesztés különféle nyelvtani eszközeinek viszonylagos **lezártsága** jellemez – ide értve a zeneiüket (mondatfonetikaikat) is” (1962: II. 19). – „Csak elméletileg vethető föl az **álmondat** terminus: a mellérendelt mondatokat tartathatjuk annak” (Balázs Géza 1994a: 261), illetve „**Álmondat** a mellékmondat, például: Az ment el, *aki akar*” (Rácz Endre 1994: 5).

Az eddigiek összegzésként két kérdés adódik:

Mi a közös az ál- előtagú nyelvtani fogalmak között? Az, hogy az ál- előtag megszorításként értelmezendő a valódi jelentéssel ellentétben, azaz a teljesen meg nem felelés motívuma köti össze ezeket a fogalmakat, például az **álszó** a **szó** fogalmának teljesen meg nem felelés értékében használatos.

Hol helyezkednek el az ál- előtagú fogalmaink a nyelvi szintek rendszerében? – A kutatók szerint mindig az egyes nyelvi szintek között átmeneti szintet képezve, tehát a következő rendszer épül ki ilyen módon:

fonéma
     álmorféma
 morféma
     álszó (állexéma)
 szó (lexéma)
     álszintagma
 szintagma
     álmondat
 mondat

Ezt a sort – a logika szabályai szerint – az álszövegnek, majd a szövegnek kellene folytatnia.

Hadrovics László igazi és ál mellékmondatot is elkülönít, mondván: „nem minden igazi mellékmondat, ami annak látszik” (1969: 206), „A vonatkozó névmások is igen gyakran csak ál mellékmondatokat vezetnek be” (1969: 207). Példájából (*A gróf meg is neheztelt ezért, amit viszont a gróftól nem lehet venni rossz néven...*) azt a következtetést vonja le: „Az ilyen mondatokat nem nevezhetjük mellékmondatoknak. Az előttük álló mondatok...hiánytalan közlést adnak, semmiféle szintaktikai kényszer, de még tartalmi szükség sem követeli a folytatást, s a vonatkozó névmásokat minden zökkenő és értelmi csorbulás nélkül helyettesíthetjük mellérendelő kötőszókkal: *...ezt azonban*” (Hadrovics László 1969: 207).

A gondolat sor részlezárásaként annyi megállapítható, hogy az álmondat a szintagma és a mondat közötti átmeneti jelenség, mivel az álmondat még teljesen nem felel meg a mondat fogalmának.

2. Az álmondat fogalmának tisztázásához vezető másik út az álmondat-meghatározások egybevetése a mondat fogalmával.

Nézzük ennek alapján az eddig ismert álmondat-meghatározásokat abból a szempontból, hogy a meg nem felelés motívuma érvényesül-e bennük!

Az álmondatról az első kijelentést, a Balázs Géza-félét nem osztom, hiszen a mellérendelt mondategységek bármikor önállóítható megnyilatkozások, valódi mondatok anélkül, hogy a jelentés módosulna. Különösen áll ez az aszindetonos mondatkötésre. Csupán a közlőtől függ, hogy a mellérendelő tagmondatok függetlenítését végrehajtja-e, vagy nem. Mivel ebben az esetben az egyszerű és az összetett mondatos megoldás a tartalmi-logikai viszonyok változását nem eredményezi, így is, úgy is kerek tudattartalmat közvetít, és a grammatikai és zenei szerkesztés lezártágát érzékelteti, a mondat funkcióját mind az egyszerű, mind a mellérendelő összetett mondat egyaránt betölti. A kétféle szerkezetű mondat típus inkább csak stilisztikai hatású.

A másik megállapítás az álmondatról a következőképpen hangzik: „Álmondat a mellékmondat, például: Az ment el, *aki akart*.” (Rácz Endre 1994: 5) Ezt az állítást azért nem tudom elfogadni, mert akkor a mellékmondat és a mondat egyik típusa közé azonosságlelet tennénk, holott a mellékmondat csak egysége a mondatnak. Ráadásul zavart keltene az egymáshoz „ellentétesen”, de ugyanakkor szervesen kapcsolódó fogalmak rendszerében. Ugyanis míg a fő- és álmondat elnevezésében nem jelez korrelációt, a fő- és mellékmondat korrelatív fogalompárt alkot. Köztudott, hogy az alárendelő összetett mondat két részét szokás fő- és mellékmondatnak nevezni, de ez az elnevezés nem a jelentésbeli fontosságot érzékelteti, hanem a nyelvtani függő viszonyt. Ezért véleményem szerint célszerű meghagyni a mellékmondat hagyományos fogalmát, mert a mondatához képest ez az elnevezés érzékelteti az eltérő jellegzetességet.

3. Az álmondat fogalmának kiderítéséhez a szövegtani fogalmak segítségül hívása is kínálkozhat. Ugyanis nézetem szerint a szövegtani terminusok világítják meg az alá- és a mellérendelt mondategységek lényegét. Eszerint a mellérendelt mondat mindegyik tagmondata szabad mondat, az alárendelő mondatnak viszont mind a fő-, mind a mellékmondata csonkított mondat.

Ennek alapján felfogásom szerint a gyakorlatban az alárendelő összetett mondat önállósult fő- vagy mellékmondata, azaz szövegmondatként való megjelenése az álmondat (azaz továbbvittem, illetve pontosítottam az alárendelt mellékmondat = álmondat azonosítást). Logikám szerint azért, mert formálisan minden olyan közlés, megnyilatkozás, mondat, amely a nagybetűs kezdéstől a közlést lezáró írásjelig tart, az mondat, de az önálló szövegmondatként jelölt alárendelő összetett mondatnak sem a fő-, sem a mellékmondata tartalmilag nem hiánytalan közlés, mert sem grammatikai szerkesztettségében a lezártaság, sem jelentésében a kerek tudattartalom visszaadása nem jellemzi, tehát nem felel meg a valódi mondat fogalmának.

Nézzünk erre néhány példát!

Csak a főmondat van meg:

Kendé bizony az árnyéka!

Mert olyat mondok, hogy még a...

(Arany: A fülemile)

És csak oly csendes ne volna!

De ez úgy fojt, úgy ijeszt...

(Vajda: A virrasztók)

Az *olyat* és az *úgy* utalószók jelzik a mellékmondatra való utalást. Ennek elmaradását viszont egyértelműen vizuálisan is mutatja a grafikai jele: a három pont.

A következő példában az alárendelő összetett mondatnak a mellékmondata van külön szövegmondatként jelölve:

Neveljük gyermekeinket szabadságra, vitatkozzunk velük, neveljük őket, ha kell, még neveletlenségre is. Ne afféle irodalmi szajkók legyenek, akik betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni, hogy egy költő

melyik évben, hónapban és napon született, s ki volt az anyai és apai nagybátyja. (Kosztolányi: Az olvasó nevelése. In: Nyelv és lélek. Bp., 1990. 432)

A kiragadott szövegegység második mondategysége nem szabad mondat. A jelentésbeli önállótlanlansága és szerkesztésbeli elliptikussága nyilvánvaló: a főmondat hiányzik, mert az író formálisan külön szövegmondatban fogalmazta meg a célhatározói mellékmondatot (*neveljük még neveletlenségre is (azért), (hogy) ne afféle irodalmi szajkók legyenek*), valószínűleg azzal a szándékkal, hogy ezzel is hangsúlyozza a csonkított mondat jelentését.

Hasonló példa olvasható Illyésnél is:

„Jobbára kétkezi emberek nyelve volt a magyar.

Olyanoké, akik valóságot és igazságot akartak közölni egymással. Akik világos, tiszta gondolatot fejeztek ki általa. Akiknek nem volt rejtegetnivalójuk egymás előtt. Akik nem szorultak se hazugságra, se hízélgésre” (Anyanyelvünk. Magyar beszéd)

Ebben a szövegrészletben a vonatkozó mellékmondatok önállósodtak formálisan mondatná, azaz álmondatok. Nyilvánvalóan azért, mivel nincs szükség az explicit nyelvi kifejtésre, mert a főmondatban megfogalmazott témát változatlanlansága miatt felesleges megismételni, csak a réma taglalása nélkülözhetetlen.

Márai Sándor szövegalkotásának egyenesen jellegzetessége a főmondatról másikat mondatba elkülönített alárendelő mellékmondat, nyilván azért, hogy annak tartalmi fontossága kiemelődjék:

„Májusi szél. Mintha szellőztetnék ezt az áporodott, fülledt, avas zugolyt, a világot” (Napló, 308).

„Éjjel vad zivatar, mennydörgéssel és villámlással, többórás mennyei légítámadás. Mintha az Isten megmutatná a kontár embernek, hogy Ő is tud valamit” (Napló, 188).

Móricznak az Ady ravatalánál tartott gyászbeszédében egyenesen retorikus fogás a mellékmondat önállósítása:

„Ki volt, akit ma annyian állunk körül, hogy hódolatot adjunk neki, ma, mikor megszűnt minden hódolat minden hatalom megszemélyesítői előtt. Hogy tömjént gyűjtsunk előtte, ma, mikor ki kell hunynia minden tömjénnek minden oltárokon. Hogy szeretetünk aranyát s háláink drágakincsét szórjuk elébe, ma, mikor nincs többé senki, akit a tömegek fölött az aranyak és a hatalomnak személyes uralma megillessen” (Móricz Zsigmond összes művei. Tanulmányok. I, 353).

Ezenkívül álmondatnak minősíteném az olyan szerkesztetlen, tagolatlan vagy szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan mondatokat is, amelyek szómondatok vagy

mondat formájú, de predikatív szerkezet nélküli szintagmák, és azzal ki sem egészíthetők. Ilyenek olvashatók Weöres Önéletrajz című versében:

*Mi történt volna: ez volt életem.
Csukott szem. Nyílt száj. Állandó csoda.
Láthatatlan hegyek. Hab. Lótetem.
Rét. Völgy. Posvány. Virágzó laboda.*

*Élet, mi holt. Halál, mi eleven.
Nappal homály, éjjel láng. Kaloda.
Félálom. Köd-sáv szikla-peremen.
Aggály. Közöny. Sejtés. Ide-oda.*

*Nap az alvást, és az árkust teríté.
Szőr. Füst. Seb. Alma. Árok széle. Égés.
Kebel. Gyanú. Dermedt kaland. A mint B.*

*Álló öröklét. Pillanatnak élés.
Nincs gyermek. Férfi. Nincs nő. Aphrodité.
Dülöngő évek. Sok mellébeszélés.*

Maga ez a költemény vitathatatlanul szöveg, még akkor is, ha 40 mondata közül csak négyben van predikatív viszony. A többi szerkesztetlen és funkcionálisan tagolatlan szómondat. Formálisan mondat, hiszen a költői mondattagolás szerint a nagybetűs szótól a pontig tart a mondat, de éppen az ilyen formájú közlések álmondatok. Vitathatatlan, hogy a mondatok lehetnek tagolatlanok és szerkesztetlenek is, de talán éppen ezeket lehetne álmondatoknak nevezni. Ugyanis ezek a szómondatok önmagukban csak képzetkeltő erejű nyelvi jelek, szavak, de nem közlő erejűek, mint a jelzések, a mondatok (vö. Deme 1978: 31). A fantázia játékával parttalan módon egészíthetők ki, nem úgy, mint a valódi hiányos mondatok, amelyek grammatikailag (*Jó napot!* ti. *kívánok*) vagy szemantikai változatokkal (*Négy korsó sört!* ti. *kérek, kérünk, hozz, hozz*) teljessé tehetők. Weöres versében csak a szöveg egészében szemlélve értelmezhetjük a predikatív viszony nélküli mondatokat a szubjektív valóságra: a belső tartalomra utalónak, életmozzanatok gondolatföredékként megfogalmazónak. A versben felvillanó emlék- és élménytömegnek a kifejtése a szonettformát szétfeszítette volna. Ehelyett a jelzésértékű versmondatok sora az emlékezés módját sejteti: így lesz a felöltő emlékfoszlányok érzékeltetésének adekvát kifejezőmódja ez a mondatszerkesztés.

Hasonlóan szerkesztetlen, tagolatlan, illetve szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szövegmondatokból áll Babits Messze...messze...című versének sok részlete, például a következő is:

*Svájc. Zerge, bércek, szédület.
Sikló. Major felhők felett.*

Ebben a szövegben a szómondatok és a szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szövegmondatok csak a szövegösszefüggésben válnak mondatértékűvé. Az olvasó fantáziájára van bízva az értelmezésük ezért a nominális stílusnak nagy a stiláris értéke: képeslapszerűen, felsorolással vetíti elének a képzeletben bejárt tájaknak a legjellegzetesebb vonásait.

Tehát az álmondat nem negatív minősítés, hanem csupán annak megállapítása, hogy a formálisan elkülönített mondat még nem tölti be minden esetben a mondatnak tulajdonított minden funkciót, és egy bizonyos típusa a szerkesztettségbeli és/vagy jelentésbeli hiány miatt minősül álmondatnak. Gyakorlatban tehát az eszményi mondat **szemben az alárendelő összetett mondat fő- és mellékmondatának önálló szövegmondatként való megjelenése és a szerkesztetlen, tagolatlan, illetve szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szövegmondat az álmondat**, hiszen a szintagma és a mondat közötti átmeneti jelenséggént nem felel meg teljes értékben a mondat sajátosságoknak a szerkesztésbeli és/vagy jelentésbeli hiány miatt: nem jellemzi a lezártság a grammatikai megformáltságban és a kerek tudattartalom a jelentésben, így nem ad hiánytalan közlést.

A gondolatmenetemnek ez a végkövetkeztetése sem nyugtatott meg, mert Balázs Géza meghatározásában érthetetlen volt számomra az a kitétel, hogy „Csak elméletileg vethető föl az álmondat terminus” (1994a: 261). Ugyanis ez azt jelenti, hogy gyakorlatban nem létezik az álmondat. Ezek után tehát azt igyekeztem megvizsgálni: **egyáltalán létezik-e álmondat vagy nem**, mert ahogy Fontenelle mondja: *„Ha egy dolognak az okát kutatod, akkor nézd meg előbb, hogy létezik-e a dolog, mert így elkerülheted azt a nevetséget, hogy olyan dolognak az okát találod meg, ami nincs is.”*

Ezért megpróbáltam a Weöres- és Babits-vershez hasonló nominális stílusú szövegeket felidézni. Ady A Tisza-parton című verse tűnt számomra hasonló szerkesztésűnek, ám az interpunkció nem volt azonos:

*Gémes kút, malom alja, fokos,
Sivatag, lárma, durva kezek,
Vad csókok, bambák, álom-bakók.*

Ebben a felsorolás a vesszővel elkülönített szavak és szintagmák középső magassági fokon lebegtetve tartásával érzékeltethető.

Ha megpróbáljuk például a Weöres-verset felolvasni, élőlírával hangoztatni, hasonló tapasztalunk: nincs meg a mondatra jellemző intonációjuk ezeknek a versmondatoknak, hanem valójában az interpunkció átértékelése következtében lebegtetett daltamvonallal lehet mondani, és ez azt sugallja, hogy a befejezés még hátra van. Vagyis szó-felsorolás jellege van a versmondatok sorának.

Együtt is jelentkezhét írott formában a szóhalmaz és a mondatként önállósult formája Thinsz Géza prózaversében:

„Az alternatívák, mint mindig adva vannak: választhatom a rosszat, vagy a kevésbé rosszat. Avagy a legrosszabbat – ” (Sic! 169).

Márpedig akkor összemosódik a határ a nominális felsorolást tartalmazó mondat és a szóból vagy szintagmából áll versmondatok láncolata között. Elhatárolást csak az interpunkció jelent, amely viszont csak az írásképpen jelentkezik, és nem észlelhető az akusztikumban. Akkor pedig nagyon gyenge lábon áll az álmondat elhatárolása, hiszen csak formálisan, vizuálisan létezik, akusztikusan nem. Ha pedig ez így van, akkor mégiscsak igazat kell adnom Balázs Géának: „Csak elméletileg vethető föl az álmondat terminus” (1994a: 261). Ez viszont fölöttébb érdekes paradoxon, mert ami van (vagyis a fogalom), nem létezik (álmondat), és ami nincs (álmondat), létezik (fogalomként). Csak nem estünk abba a csapdába, amelytől Fontenelle óvott?

IRODALOM

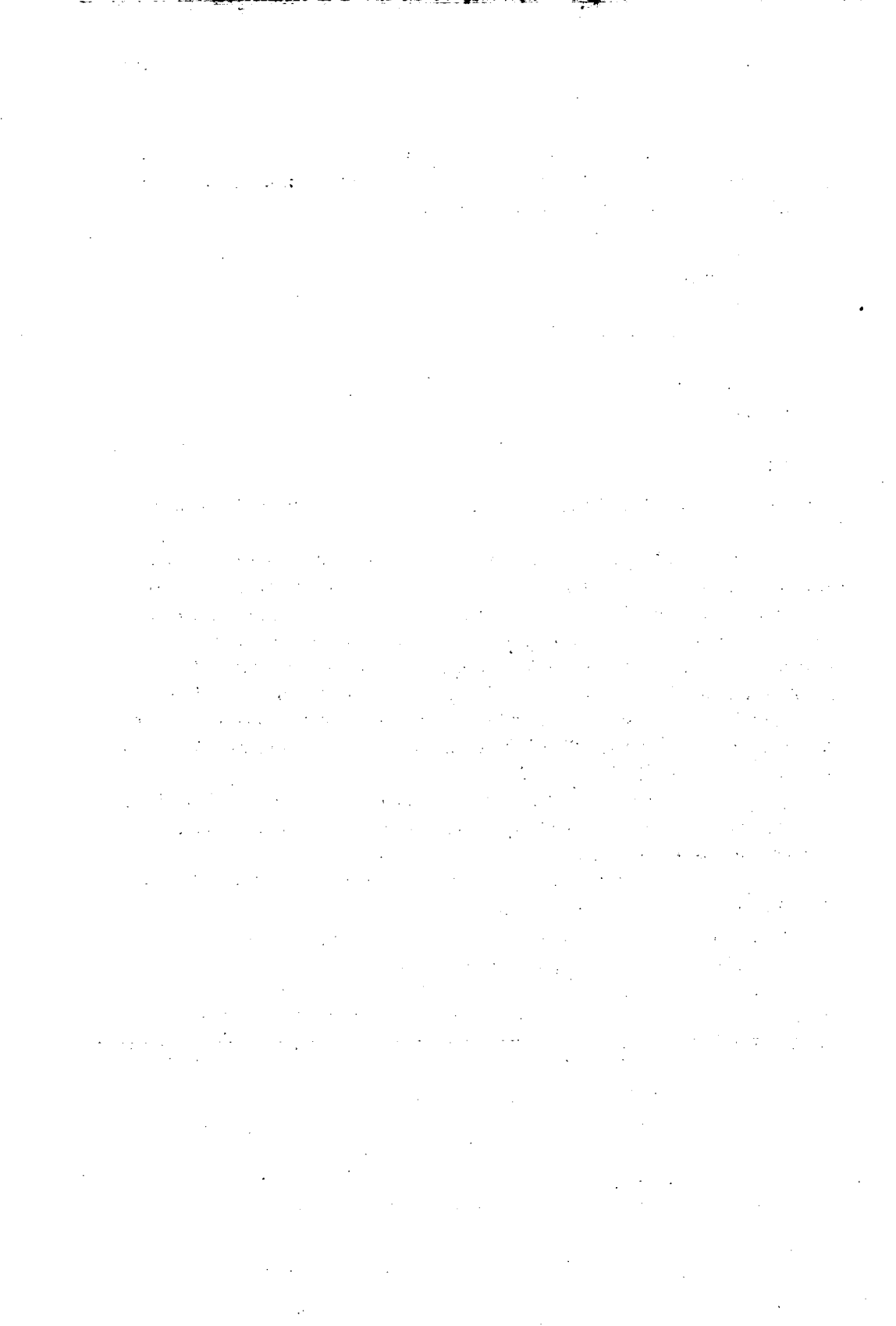
- Balázs Géza 1994a: *Szövegtani gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Balázs Géza 1994b: Nyelvi szintek, in Balázs Géza szerk.: *Érettségi témakörök, tételek*, Corvina, 26.
- Borosné Jakab Edit 1994: Kétarcú nyelvi jelenségek, in Balázs Géza szerk.: *Érettségi témakörök, tételek*, Corvina, 27–9.
- Deme László 1978: *A beszéd és a nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Honti Mária–Jobbágyiné András Katalin 1980: *Magyar nyelv II.*
- Rácz Endre 1994: A nyelvi szintek rendszere: Morfológia, in Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina–Lengyel Klára–Rácz Endre: *Magyar letró nyelvtani segédkönyv*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 5, 9–10.
- Szépe György 1961: Szótan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 123–42.
- Tompa József 1962: Mondattan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 7–22.

MEDITATIONS ON THE PSEUDO-SENTENCE

IRMA SZIKSZAI-NAGY

There is some confusion about the notion of pseudo-sentence in the descriptive grammar of the Hungarian language. This made me to elucidate this problem, first by following the interpretation of phrases with the same pseudo- prefix in the system of language layers, and secondly, by comparing some definitions of the pseudo-sentence to the notion of the sentence. My conclusion can be drawn as follows: Contrary to the ideal sentence, which fits in the system of language, the main and dependent clause of a subordinate complex sentence occurring as an independent text sentence (utterance), as well as an unstructured, unorganized and structured but functionally unorganized text unit is considered a pseudo-sentence. Being a transition between the syntagm and the sentence, the pseudo-sentence doesn't fully satisfy sentence characteristics due to its structural and/or semantic defectiveness, i. e. it is not characterized by grammatical conclusion and complete semantic content, and consequently, it doesn't convey a full message.

This final conclusion hasn't satisfied me since texts have proved that the dividing line between a sentence comprised of a nominal list and a string of verse sentences made up of words or syntagms is growing more indistinct. It is punctuation that can only draw the line between the two, which occurs in the written form but not acoustically. According to this view, the circumscription of the pseudo-sentence is pretty feeble, since it exists visually but not acoustically.

KOGNITÍV SZEMANTIKA ÉS STILISZTIKA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A 20. századi nyelvtudomány fő irányai valamilyen mértékig és valamilyen elméleti keretben mindannyian vállaltak egyfajta mentalizmust, azaz elméletükben történt utalás a nyelvvel, a nyelvi tevékenységekkel kapcsolatos mentális folyamatokra és jellemzőkre. Ez az utalás már Herman Paul nyelvelméletében szerepet játszik. Ilyen értelemben mentalizmus Saussure felfogása a kollektív tudatról s annak termékéről, a nyelvről (a nyelvi rendszerről) s az egyénnek ehhez való viszonyáról, s vállaltan az természetesen Chomsky innátaelmélete s mindaz, ami ebből következik nála. Ez a tudománytörténeti fejlődési folyamat olyan beállítódási tendenciát eredményezett, amely a Halliday által felállított nyelvszemléleti aspektusokból a nyelv mint struktúra és a nyelv mint tudás domíniumokra s azok érintkező területeire összpontosított, elterve más irányzatoktól, melyek a nyelvet mint viselkedést kutatták és kutatják a struktúrával összefüggésben, mint például Halliday maga is (s általában a szociolingvisztikai, antropológiai nyelvészeti irányzatok).

A kognitív nyelvészet az imént említett első irányzatból alakult ki. Am önazonosítását nem csupán a nyelvtudományi diskurzus önmozgása, s az azon belül szükségképpen jelentkező kérdések megfogalmazása mozdította elő. A kognitív nyelvészet kialakulását alapvetően segítette és segíti ma is a kognitív pszichológiát is magába foglaló, *cognitive science*, kognitív tudomány névvel illetett interdiszciplináris kutatási irány (vö. Posner szerk. 1989). Ez az irány az intelligencia vizsgálatát tűzte ki célul úgy, hogy a mesterséges intelligencia modellálását és létrehozását elméleti és kísérleti szinten analóg módon egyaránt összekötötte a humán intelligencia kutatásával és modellálásával. A Posner szerkesztette kötet bevezetője a kérdéskört így foglalja össze: „Az intelligencia szoros kapcsolatban áll az adaptivitással – a problémamegoldással, a tanulással és a fejlődéssel” (Simon–Kaplan 1989: 43). A kognitív tudománynak az adaptív rendszerek invariánsait kell kutatnia, így a belső környezet struktúráját (például a rövid távú memóriát) vagy a tanulási rendszerek struktúrájában található invariánsokat stb. Éppígy be kell vonni a kutatásba és a modellezésbe a külső környezet kutatását. Számot kell adni a kognitív szisztémáknak a környezeti jellemzőkkel kapcsolatos relativitásáról. „Gyakran azt vesszük észre, hogy szociológiát tanulmányozunk – a környezetnek alanyainkra tett múltbeli hatásait –, mikor fiziológiát kívánunk művelni – a humán idegrendszer struktúrájának a hatásait [effect]” (Simon–Kaplan 1989: 38). Hasonlót kísérel meg Barwise és Etchemendy, mikor az extenzionális logikai, igazságfeltételekkel dolgozó jelentésmagyarázat modelljét kiegészíti a

beszélő, a hallgató, a hely, az idő és a megnyilatkozás indexével, vagyis a kontextus paraméterével. Az eredményt maguk sem tartják kielégítőnek (Barwise–Etchemendy 1989: 228–31). Ehhez az intelligencia komputációs folyamatait kell tanulmányozni, ill. modellálni. A problémamegoldás és a nyelv kutatása a humán gondolkodás kutatásának közös tartományában találkozók.

Itt természetesen csak utalhatunk Posner (1989) alapján az információfeldolgozás architektúráira, a rövid és a hosszútávú memória eltérő szerepére, vagy arra, hogy a deklaratív memória sémái lehetnek propozicionálisak és képszerűek, ill. a procedurális memória produkciói feltételekből és akciókból állnak, s hogy ennek megfelelően több kognitív modellípust is kidolgoztak. Hasonlóképpen csak utalni lehet arra a kettősségre, mely szerint a gondolkodás egy elmélettípus szerint következtetési vagy érvelési folyamat, nyelvszerű reprezentációkat alkalmazva, egy másik elmélettípus szerint pedig a problémamegoldás heurisztikus keresésének folyamata, a probléma-szituáció modelljének reprezentációját használva. Az elmélet következő megállapítása a nyelv egységére vonatkozik: e kognitív irányzat kételkedik abban, hogy a szemantikai és a vizuális reprezentáció két autonóm szemantikai reprezentáció lenne a kognitív folyamatokban (hasonlóan vélekedik Langacker 1987).

Simon és Kaplan a következőképpen foglalja össze a kognitív tudomány általuk képviselt nézeteit a fent említett kérdésekről: „Először: bár egyértelműen akad néhány mentális funkció (a hozzá tartozó fiziológiai alappal), amelyek a nyelv kezelésére specializálódtak, a bizonyítékok súlya azt sugallja, hogy a szemantikai szinten a gondolkodás formái számára alkalmazott mechanizmusoknak egyetlen készlete van, s ez alapvető a propozicionális és a képszerű bevitel (inputok) továbbvitelénél [translation]. Másodszor: a logikai következtetés és modellek heurisztikus keresése közötti határ inkább fokozat kérdése, mint fajtaelkülönítés. A humán következtetés általában a következtető operátorok bőséges [liberal] tárházát használja lényegi [substantial] szemantikai tartalommal, s így sokkal inkább hasonlít a modellkeresésre, mint logikai dedukciók végrehajtására. Harmadszor: az a tudás, amelynek alapján az inferenciaszabályok működnek, a memóriában különböző módon tárolódik, propozicionális struktúrákban éppúgy, mint olyan struktúrákban, amelyeket inkább tekinthetünk mentális képeknek [images]. Talán más módok is vannak” (Simon–Kaplan 1989: 20).

E ponton kapcsolom be a gondolatmenetbe a Langacker-féle kognitív nyelvtant. Aligha van mód és talán szükség itt a kognitív nyelvtannak a Langacker-értelmezését részletesen ismertetni, esetleg kritizálni. Inkább néhány olyan tézist említem, amely hozzájárulhat az alább bemutatandó részkérdés megalapozásához. Elsőként kell fölhozni azt a Langacker-gondolat, hogy a szintaxis, a lexikon és a szemantika nem különülnek el egymástól, hanem kontinuumot alkotnak. Ez teszi lehetővé, hogy a szemantika úgy kapjon központi helyet e modellben, hogy ne telepedjen rá a többire. „A szintaxis nem alkotja a reprezentáció autonóm formális szintjét. Ehelyett a nyelvtan

szimbolikus természetű, a szemantikai szerkezet konvencionális szimbolizációját tartalmazza” (Langacker 1987: 2).

A következő kiemelendő összetevő a prototípuselmélet. Langacker kiterjeszti a prototípuselméletet, s nemcsak a szemantikában reprezentált dolgokra vonatkoztatja (mint ama ismert példákban történik a *madár* és példányai esetében), hanem a jelentésekre, a jelentésszövegekre és a grammatikai kategóriákra, valamint a fonológiára is (a Trubetzkoy-féle fonémaelv már eleve ezt tartalmazza). A nyitott típus koncepciója nem a pontos kritériumrendszernek való szigorú megfelelést teszi a valahova tartozás alapjául, hanem egy dinamikus modellt állít föl a centrum-periféria elv keretében, amelynek mind leíró szempontból, mind a történetiség (és a nyelv mint dialógus vagy polilógus) tekintetében nagy a jelentősége. „A kognitív pszichológiai kísérletek bebizonyították, hogy a kategóriák gyakran prototipikus példák mentén szerveződnek. Ezeket a példákat fogadják el az emberek általános, átlagos kategóriatagoknak. [...] A nem prototipikus példákat addig a mértékig lehet egy osztályhoz vagy kategóriához hozzárendelni, ameddig a prototípushoz való hasonlósága vagy közeli tése alapján nevezhető meg. A tagság ezért fokozat kérdése: a prototipikus példák teljes, központi tagjai a kategóriának, míg a középponttól a perifériáig egy fokozati soron megjelenő példák attól függnek, hogy mennyire és milyen módon különböznek a prototípustól. Továbbmenve, a tagok nem föltétlenül alkotnak egy egyedileg meghatározott készletet, mivel nincsen megadva az az egyedi mérték, amelyen túl egy személy képtelen lenne a prototípushoz való hasonlóságot megállapítani” (Langacker 1987: 17).

A fentieknek Langacker a következő előnyeit említi: az ilyen tipizálás „nem kívánja meg, hogy egy kategória minden tagja rendelkezzen egy adott jellemzővel (vagy hogy egyáltalán legyen bármilyen szembeötlő közös tulajdonság, amelyet mindenki oszt). Nem repülő madarak, tojásrakó emlősök, zöngétlen magánhangzók így nem problematikusak; egy nyilvánvaló tulajdonság hiánya nem követi a kategóriából való eltávolításukat, inkább nem prototipikusnak rendeli őket” (Langacker 1987: 17). A prototípusmodell nem minimalista, bátorítja a lehető legteljesebb leírást, s „megengedi egy entitásnak egy kategóriába való bevétele, ha valaki nyomós okot talál a prototipikus tagokhoz való viszonyításban” (Langacker 1987: 17).*

A Langacker-féle kognitív nyelvtan itt említendő következő összetevője az egység (unit) fogalma. „Az egység az a szerkezet, amelyet a beszélő elég alaposan megtanult, hogy nagymértékben automatikusan tudja kezelni, anélkül, hogy figyelmét annak különálló részeire vagy elrendezésükre összpontosítaná. Az egység belső komplexitása ellenére «előre csomagolt» konstruktumot alkot; ezért a beszélőnek nem szükséges arra figyelnie, hogy miképp rakja azt össze, könnyen bánhat vele egységes entitásként” (Langacker 1987: 57). Vagyis az egység státust elért nyelvi entitások bármely nyelvi szinten vagy tartományban holisztikusan épülnek be a magasabb

*Hasonló értelemben – bár részletesebb pszichológiai és antropológiai háttérrel – fejti ki a kategorizálás kognitív elvét Lakoff (1987: 5–156).

szerkezetekbe. Mivel most nem grammatikai kérdésekkel kívánok foglalkozni, ezért csak megemlíten, hogy a Langacker-féle kognitív nyelvtan „A nyelvtani mintákat sematikus szimbolikus mintáknak nevezi, melyek a szimbolikus [a szemantikai és fonológiai] struktúráktól nem fajtában, hanem csak a specifikáció fokában különböznek” (Langacker 1987: 58).

Az egység státusa, egység volta szintén fokozat kérdése, s a megnyilatkozás létrehozásában vagy a megértésben az anyanyelvi beszélőnek oly mértékű konstruktív erőfeszítésre van szüksége, amennyire tanult vagy nem tanult entitásokkal kerül szembe. Vagyis nem elvont, „objektív” szabályrendszer irányítja a mondatok létrehozását, valamint nem tartható a használat és a rendszer közötti különbség. Ez azonban a verbális interakciók nyelvi összetevőjével kapcsolatos problémamegoldó tevékenység állandó és lényegi voltát nem érinti.

A szemantikai modellre rátérve még egyszer hangsúlyozni szükséges, hogy Langacker szerint sincsen alapvető különbség a nyelvi és nem nyelvi kogníciók között: „Nincs különösebb okunk arra, hogy éles különbséget tegyünk a nyelvi képesség és a kognitív folyamatok között” (Langacker 1987: 13), s ennek következtében állítja, hogy „A szemantikai egységeket a tudásstruktúrákhoz viszonyítva lehet meghatározni” (Langacker 1987: 87), s ezeknek hatóköre végtelen (Langacker 1991: 1).

A voltaképpen szemantikai modellt második, 1991-ben megjelent monográfiája alapján mutatom be röviden, ill. egyetlen szűkebb, a főnevek és az igék jelentésének képiségére vonatkozó területen, amely a szemantika kifejtésének itt a kiindulópontja. „A szemantikai struktúrák (melyeket predikációknak nevezek) kognitív tartományok viszonyában írhatók le, ahol egy tartomány bármilyen fajta konceptualizáló lehet: preceptuális tapasztalat/kísérlet, fogalom, összetett fogalom, kidolgozott tudásrendszer stb. Egy kifejezés szemantikai leírása ezért az önkényes komplexitás és föltehetőleg az enciklopédikus hatókör integrált koncepcióját tételezi föl kiindulópontként. Az alapvető megfigyelés szerint bizonyos fogalmak [conceptions] másokat előfeltételeznek jellemzésükhöz. Így a konceptuális komplexitás hierarchiát állíthatjuk föl, ahol az adott szinten a struktúrák az alacsonyabb struktúrák szintjén végrehajtott kognitív műveletek által jönnek létre” (Langacker 1991: 3).

A konceptuális hierarchiák legalacsonyabb szintjén – ahol mostani vizsgálódásaink folynak – a bázistartományok találhatók, vagyis „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei. E bázistartományok között található az idő tapasztalata és képességünk a két- és háromdimenziós térbeli konfigurációkkal való bánásra. A különböző érzékekkel kapcsolatban is vannak bázistartományok: a szín tere (a lehetséges színérzékelések elrendezése), összehangolva a kiterjesztett vizuális mezővel [field]; a magasság skálája; a lehetséges hőmérséklet-érzékelések stb. A bázistartományok egy-egy szemantikai szerkezet esetében komplex mátrixszá rendeződnek. Föltehető, hogy a nyelvészeti vagy az összetett kognitív leírás nem képes az egy szemantikai struktúrához (például szóhoz) tartozó

összes bázistartományt maradéktalanul leírni” (Langacker 1991: 4). Langacker hangsúlyozza, hogy a mátrixok magasabb szemantikai egységekbe szerveződhetnek, mint ahogy akár lexikai, akár mondat-, akár szövegszinten ez gyakran meg is történik. Megjegyzendő, hogy a fent említett Barwise–Etchemendy-tanulmány hasonlóképpen jár el, amikor a tulajdonságok és viszonyok modellálása helyett magukat a tulajdonságokat és viszonyokat kívánja primitívekként a jelentés összetevőiként megragadni az általuk megfogalmazott szituációs szemantikában.

Langacker első, egyszerű példája a *kés* főnév ilyen értelmű szemantikai elemzése, amely kognitív metodológiájával az anyanyelvi beszélő megismerő felismeréseit kívánja modellálni az adott szó hallatán. A *kés* komplex mátrixában három bázistartományt különít el, anélkül, hogy a teljes leírást elvégezné. Az első tartomány az alak tartományé (amelyben a *kés* prototipikus formája, Gestaltja jelenik meg), a második a kanonikus szerepé (itt: *vágás*), a harmadik a készletbe tartozásé (a *kés* így például a *kanál* és a *villa* készletébe tartozik), s lehetne tovább sorolni a mérettel, a súllyal, az anyaggal.

Miközben hangsúlyozni szükséges a szemantikai elemzés itt vállalt összetett jellegét, tehát a propozicionális és a képi összetevők együttes jelenlétét, föl kell hívni a figyelmet az első tartományra, az alakéra, amely – a fentebb idézett kognitív pszichológiai kutatások tanúsága szerint – nyilvánvalóan elsősorban képi jellegű. Mivel ez hiányzott a korábbi szemantikai elemzésekből, a következőkben néhány magyar főnéven ezt a jellegzetességet próbálom bemutatni. E bemutatásnak a végső célja ezúttal az, hogy a fent röviden jelzett alapelemzés (mely szavakra vonatkozik) szöveggörnyezetben is látható legyen, méghozzá irodalmi szövegben, s ezáltal meglássuk azt, hogy egy ilyen szemantikai megközelítés mennyire járulhat hozzá a műértelmezéshez s legfőképp egy mű stilsztikai elemzéséhez s a stilsztikai értelem explikálásához. A kognitív nyelvtan szemantikai komponensének egyik, bár a legfőbbek közé tartozó modellezését alkalmazzuk itt, tehát hangsúlyozni szükséges, hogy nem kívánjuk a teljes szemantikai bemutatás hatását keltetni. Szintén szükséges megemlíteni, hogy itt elérhető eredményeink nem tekinthetők teljes szövegértelmezéseknek, inkább azok részeinek.

Vegyük mindehhez Mészöly Miklós *Térkép, repedésekkel* című novellájából a következő (bevezető) részletet.

Tegnap este fél tizenegy, hajnali három között. A szembeülésen öt részeg fiatalember, kettőn piros pulóver, a többiekén ugyanolyan pepita ing. Egy órája állunk már a nyílt pályán. Behallatszik a csalogány, a salakhányásokon megkapaszkodó burján bokorban halk rebenések. Az őrház latrinája mögött szennyvíz-lecsurgó, a hold körül füstfinom felhőfoslányok. A kupében fölsír egy csecsemő. Mögöttem ülnek. Eddig észre sem vette, azt hittem, egyedül vagyok az öt alvó részeggel. Fölállok, kinézek az ablakon, de úgy, hogy az anyát és csecsemőjét is lássam. Erős a holdfény. Szűkített blendéjú pillantással figyelem. Fiatal munkásasszony, mongol vágású szemek, szárazra repedezett száj.

Emeljük ki e szövegből azokat a főneveket (azoknak egy részét), amelyek nominális szerkezetben találhatók, s végezzük el a fent bemutatott elemzést (annak első fázisait) rajtuk (az összetett szavakat ezúttal egységként kezeljük, tehát eltekintünk elemezhető voltuktól, egyúttal az esetleg előtűnt álló jelzőktől).

főnevek		bázistartományok		
<i>pálya</i>	alak	kanonikus funkció	anyag	(vas)
<i>salakhányás</i>	alak	anyag	méret	
<i>bokor</i>	alak	méret		
<i>őrház</i>	alak	kanonikus funkció	anyag	
<i>latrina</i>	kanonikus funkció	alak		
<i>szennyvíz-lecsurgó</i>	kanonikus funkció			
<i>felhőfoslány</i>	alak	anyag	szín	
<i>munkásasszony</i>	alak			
<i>szem</i>	alak	kanonikus funkció	anyag	szín
<i>száj</i>	alak	kanonikus funkció		

Miképp fentebb említettük, a bázistartományok konkretizálását folytathatjuk, azonban ennyi is elegendő a továbblépéshez. Azt ennyiből is megállapíthatjuk, hogy – miképp azt Simon–Kaplan (1989) kifejti – a fenti főnevek általában vett megértésekor az anyanyelvi beszélő képi jellegű összetevőkből állít össze heurisztikusan modelleket, amelyek a szó aktuális jelentését adják. Ezeket a mentális képi összetevőket a hosszú távú memóriából hívja elő a beszélő. Föltehető, hogy egy-egy főnév megértésekor a lehetséges bázistartományoknak csak egy része aktualizálódik, s e folyamatot befolyásolja a kontextus, a beszélői szándék, a hallgatói beállítódás. E körülmények a bázistartományok aktualizálódásának sorrendjét, hierarchiáját is befolyásolhatják. A bázistartományok egy része végül igazolni látszik Langacker egyik alaptételét, amely szerint a szemantika legalább részben nyelvspecifikus, s végső soron kultúrspecifikus: a munkásasszony, az őrház, a latrina alakja, formája a típuson belül is mutathat tipikus eltéréseket.

Amennyiben a Mészöly-idézetbe visszahelyezzük a kiemelt és elemzett főneveket, s a szövegkontextusban tovább vizsgáljuk értelmezési lehetőségeiket, akkor a következők állapíthatók meg róluk. A nominális helyzet, az ige nélküli szerkezetben való megjelenés alapvetően befolyásolja e szavak helyzetét. Ha a kört szűkítjük, s csak a tárgyakat (pálya, salakhányás, bokor, őrház, latrina, szennyvízlecsurgó, felhőfoszlány) tekintjük, akkor a felszínes értelmezés azt mondhatja, hogy e szavak, ill. a velük jelölt dolgok magukért állnak a szövegben. A nominalizáció szemantikai és stilisztikai funkciója itt pontosítható (egyúttal pedig a szövegközpontú értelemdadás egyedüli lehetségesége bizonyítható): e dolgok Mészöly prózájában, e szövegében az Eliot-féle meghatározás értelmében vett tárgyi megfelelők, amelyek kettős szerepet töltenek be a novellában: egyrészt distanciált tárgy voltukban „kiváltják a megfelelő érzelmet” (Eliot 1919/1981), tehát egy modernizált, átalakított metaforajellelleggel valami helyett állnak, másrészt valami részeként az egész (itt, miként más Mészöly-művekben, de éppígy például a Pilinszky-versekben a tér, a táj leírása) helyett állnak. Tárgyi megfelelő voltukat úgy érhetik el e főnevek, hogy a nominális szerkezeti helyzet (amely a megértésben szöveg- és nem mondat szinten jelentkezik) kiemeli a szövegben a főneveket, ráirányítja a befogadói figyelmet, ám mivel e főnevek magukban állnak, ezáltal (a nominális mondatokon túli szöveggörnyezet mellett) önmagukból kell megértésüknek erednie. Ezért kapnak ebben a szövegben a nominális helyzetű főnevek legfontosabb kognitív szemantikai bázisstartományai oly nagy szerepet, méghozzá első sorban az alakok.

Az alak bázisstartományának itteni kiválasztása nem önkényes. Langacker kifejti, hogy a képiségnek többféle dimenziója különböztethető meg, s ezek közül az első a profilálás, amely megkülönböztető jelentőséget ad egy jelentésstruktúrának úgy, hogy a struktúra egy eleme nagyobb jelentőséget kap (Langacker 1991: 5–6). Bár Langacker ezt a bázisstartományon belül mutatja be, példáinkban ez alkalmazható a mátrixokra is. Vagyis tereptárgyait az alak profilálja (jellemzi), az alakot pedig esetleg egy további aljellemező (például az őrház esetében a keskenység, a kis oldalszélesség).

Az alak bázisstartománya csak része a mátrixnak, önmaga képiségében azonban – lényegéből, a Gestalt-jellegből eredően – holisztikus jellegű, az egész tárgy alakját reprezentálja annak részletezése nélkül. A látszólagos ellentét azáltal válik egyedivé, hogy ez a holisztikus tartalmú bázisstartomány a mondat- és szövegszerkesztés által profitált helyzetbe kerül, s itt végül az egész mátrix helyett áll, kvázi egységként, s így visszahat a szövegre és annak befogadására (ti. egyedi módon járul hozzá a szövegbeli térkijelöléshez, s annak recepciófeltételeihez).

Hasonló állapítható meg magáról a nominális szerkesztésmódról is: Langacker hangsúlyozza, hogy a nyelvtan, a nyelvtani szerkezetek szimbolikus természetűek, megformáltságukkal is leképezik a referenciálást. A mondat- és szövegszerkezetben önmagában álló főnév az önmagában álló tárgy helyzetét képezi le grammatikailag (megfelelve egyébként a kognitív nyelvtan egyik fontos összetevőjének, az ikonicitás

általános elvének, azon belül a diagrammatikus ikonicitásnak). A szöveg azáltal válik annyira képszerűvé, hogy el tudja érni szerkesztésmódjával ezt a hatást. Miképp láttuk, a hatást egyrészt a felsoroló jellegű nominális szerkesztésmód adja, másrészt a legelemibb kognitív reprezentációkat tartalmazó bázisstartományok aktualizálása és a többinek a háttérbe szorítása. A tárgyi megfelelők ezáltal tudnak úgy működni, ahogy azt Eliot elgondolta és meghatározta: az alakok, ill. az anyag (a salakhányás esetében), a kanonikus funkció (a szennyvíz-lecsurgó, a latrina és az őrház esetében) már önmagukban egy negatív értékskálán helyezkedhetnek el, ill. olyan további bázisstartományokat aktualizálhatnak, amelyek ezt a negatív értéktelítettséget („baljós hangulatot”) erősíthetik. Mindezt számos elem igazolja később magában a novellában.

E tanulmány lektori véleményezésében Pelyvás Péter alkalmasnak tartja a Lakoff-féle idealizált kognitív modellek (vö. Lakoff 1987: 68-7) bevonását a Mészöly-féle nominalizmusok magyarázatára. Az idealizált kognitív modell komplex struktúrált egész, s így a jelentésmátrixot összetettebben mutatja be, mint Langacker modellje, ugyanakkor idealizáltabban is. A Mészöly-szöveg nominális részei azonban éppen azzal tűnnek ki, hogy nem egy idealizált, tudáskeret jellegű modellre játszanak rá, hanem azt, ill. a Langacker-féle egyszerűbb jelentésmátrixot megbontják, a főnévi megnevezések többnyire valóban alapszintű kategória jellegéből (vö. Lakoff 1987: 31–18, 46–8 stb.) kiindulva abból kiemelnek egyetlen elemet, s azt teszik az egész helyére (ez a Lakoff-féle metonimikus leképezés [mapping]), és stílushatásuk egyik lényegi összetevője ebben ragadható meg. Ezt az értelmezést, amely feltehetően ismétlődő befogadói kogníciókon alapul, az eddig bemutatottakon túl a szöveg megformáltságának észlelhető jellemzői, elsősorban a nominális részek és a többi rész egymáshoz való szövegtani, főképp szöveggrammatikai viszonya teszi lehetővé.

Azt látjuk tehát, hogy egy grammatikai és egy szemantikai eljárás a maga kognitív egyszerűségében a Mészöly-szöveg valamiit reprezentáló megalapozását megformáltságában erősíti, stíluselemként működik, s ennek bemutatását nagymértékben segíti a kognitív nyelvtan elmélete és módszertana.

Ezek után lássunk még egy szöveget, amelyben ezúttal az ígétet vizsgáljuk meg, szintén a legelemibb kognitív reprezentációk s azok stílushatása szempontjából. Vegyük ehhez Tandori Dezső egyik korai versét:

A tékozló

Hogy vissza ne térhess sosem,
el sem hagyhatod teljesen.
Őrözl belőle valamit,
és továbbbszökni kényszerít.

A négy sorban négy igét találunk, melyeket szintén Langacker elemzési módszerével mutatunk be. A négyből három ige mozgással kapcsolatos. Ezekkel összefüggésben tehát a térrel kapcsolatos, „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs egységével”, bázisstartományával van dolgunk. Langacker (1991) a mozgás térbeli elemi kognícióját két alapkategóriához köti. Az egyik a *trajectory*, ennek legyen a neve *mozgó*; a másik a *landmark*, ennek a neve legyen *álló*. Itt a megértett entitások közötti kapcsolatok a térben és természetesen az ehhez tartozó időben helyeződnek el. A kapcsolat lényege abban áll, hogy a mozgó és az álló szomszédsági viszonya megváltozik, s a fenti igék jelentése ezt a megváltozást reprezentálják.

Az *elhagy* ilyen értelemben a mozgót egy állóhoz viszonyítja a térben, amely mozgó az álló által kijelölt ponttól, annak szomszédságától távolodik. Mivel itt függőleges, magassági viszony nincsen, a távolodás egyirányú, vízszintes jellegű, az ige által reprezentált mozgást egy állóhoz való viszonyításban be lehet mutatni. A *visszatér* térbeli kognitív reprezentációja hasonló jellegű, egyetlen különbséggel: a vízszintes mozgás nem távolodó, hanem közeledő, tehát ellentétes irányú, ezúttal azzal a megszorítással, pontosabban azzal az előfeltevéssel, hogy a közeledő entitás már volt az álló szomszédságában. A *továbbszik* az előbbi két ige térbeli vonatkozásaira hasonlít a vízszintes mozgást illetően, ugyanakkor azokhoz képest még összetettebb: az állóhoz viszonyítva utal a mozgónak egy mozgási vonalon a térben az álló előtti és utáni helyzetére is (míg az *elhagy* és a *visszatér* csak az állónak egy mozgási vonalon a térben utáni helyzetét jelöli). Az első két ige a tér három dimenziójához szorosan hozzátartozó idődimenzióban folyamatos, úgy, hogy az *elhagy*-nak az időbeli kezdete, a *visszatér*-nek az időbeli végpontja van jelölve (további belső elemzés nélkül megállapítható, hogy ezt az igekötők érik el a tövel kialakuló szemantikai viszonyukban), a *továbbszik* szintén tartalmazza a folyamatosság összetevőjét, ám az ötvöződik a mozzanatossággal.

Ha az *öriz* igét e tér-idő viszonyban kell bemutatni, akkor az állapítható meg róla, hogy az álló és a mozgó viszonya nem változik, méghozzá folyamatosan nem (itt más bázisstartományok is működésbe lépnek, hiszen nem egyszerű térbeli mozgásról van szó).

A Tandori-vers kognitív szemantikai rendszerének csupán egyetlen aspektusát vettük szemügyre (miképp a Mészöly-részletben is), ám ezáltal is fontos értelmezési lehetőségekhez jutottunk. A négy ige ugyanis az elemi percepciókon alapuló elemi kognitív folyamatokra építve egy végtelenül egyszerű, ám összetetten értelmezhető térbeli és vele szoros összefüggésben időbeli szisztémát működtet a szövegben. Ez a rendszer egy térben meghatározható pontot preszupponál, amelyhez képest a négy sor négy igéje, a velük jelölt mozgások vagy dinamikus állapotok viszonyulnak.

A vízszintes térbeli mozgásnak, s az azt jellemző meghatározott pontnak ezt az elemi módon perceptuálható rendszerét használja ki azután a szöveg egy elvontabb

értelmezési lehetőségben, amely valaminek a valamihez való vonzódásáról és egyidejű eltávolodásáról szólhat. A „konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs tere” itt a négydimenziós tér-idő rendszer, amely a maga érzékelhető voltában válik alkalmasá a metaforikus jellegű jelentésképzésre. Jóllehet a klasszikus metaforaelemzések is rámutattak már a térbeli és időbeli tájékozódásnak, e rendszer kognitív feldolgozásának a nyelvben való megjelenésére, rendszerszerűen mégis Lakoff–Johnson (1980) foglalta ezt össze, a kognitív nyelvészet egyik első monográfiáját adva. E munka lényege abban ragadható meg, hogy például a térbeli tájékozódás kognitív folyamatai rávetítődnek a nyelvre, s a nyelvtörténeti változások nyomán részben implicit, részben explicit szisztémaként folyamatosan jelen vannak, mintegy reprezentálódnak. E reprezentálódások túlnyomó többsége univerzálisan metaforikus jellegű (*a nap kél, a nap nyugszik* stb.). A Tandori-vers példája is azt mutatja, hogy a kognitív modellezés jogosult: a szöveg igéi a térbeli tájékozódás reprezentációja által felidézhetővé teszik a megértésében a térbeli tájékozódás elemi kognitív mozzanatait, s ez a perceptuális alap teszi lehetővé a szöveg elvontabb, metaforikus megértését. A „szó szerinti” és metaforikus jelentés kettőségének hagyományos autonóm bemutatása ekképp alakul át egy olyan rendszerré, amely számon tartja a megértésben az univerzális és a nyelv- és kultúraspecifikus mozzanatokot, egyúttal nem elkülöníti a kétféle jelentést, hanem a többféle konceptualizáció egymásból következésére, dinamikus, interakciós (Black 1954–55/1990) viszonyára mutat rá.

E ponton láthatjuk bizonyítva Langackernak, valamint általában a kognitív tudománynak (például a fent idézett Simon–Kaplannak) azt a nézetét, hogy a nyelvi és a nem nyelvi tudás azonos módon jelenik meg kognitív struktúrákban. A vízszintes irányú elemi mozgásnak, ill. az ebben a kontextusban megjelenő állapotnak az egymással összefüggő bemutatása teszi lehetővé az átvitt értelmezést, azt, hogy a befogadó a nyelvi megformáltságban szövegszinten a primitívként megjelenő mozgások helyett valami elvontabb, összetettebb értelmezést adhasson a szövegnek. Ezt a Tandori-versben az irodalomszociológiai, recepciófeltételekkel meghatározott helyzeten kívül az állónak a teljes határozatlansága teszi lehetővé: míg a mozgó valamilyen értelmezési tartományban megragadható (önmegszólítás, megszólítás, deixis által), addig az állóról, amihez a mozgó viszonyul, semmit nem tudhat meg a befogadó. Pontosabban egy tág keretben következtethet (s itt mutatható meg a klasszikus modernség utáni irodalom egyik jellegzetessége, a befogadói horizontváltozatokra való rájátszás): ami ilyen mértékig viszonyítási pont, az fontos dolog lehet. Hogy mi, az már a megértés során dől el, ha eldől.

A kognitív nyelvten itt röviden, egy területen bemutatott lehetőségei alkalmat adnak a befogadói megértő folyamatok jobb modellálására, mert a nyelvtani, szemantikai bemutatásban erőteljesebben törekszik a pszichológiai realitásra, mint elődei, s ennek érdekében arra összpontosít, hogy a nyelvi tudásban az aktualizálás és a

feldolgozás procedurális képességét leírja, s ennek kapcsán az emlékezet, a figyelem, a kapacitás kategóriáit bevonja a modellbe. Mindkét példánkban a Simon–Kaplan által említett heurisztikus modellkeresést láthatjuk érvényesülni a megértés alapjaként. Ezzel a felfogással árnyaltabbá lehet tenni a befogadói magatartások, folyamatok, horizontok bemutatását is, többek között annak érdekében, hogy a stílusnak mint a szöveg megformáltságából eredő értelemösszetevőnek a megértését jobban meg lehessen közelíteni. Miképp Schwarz hangsúlyozza, a kognitív tudomány és a kognitív nyelvészet arra törekszik, hogy legyen „kompatibilitás a reprezentációfeltevések és a feldolgozásszisztémákra vonatkozó feltevések között”, s „a nyelvi tudás strukturális és procedurális aspektusai közelebb kerüljenek egymáshoz” (Schwarz 1992: 42).

IRODALOM

- Barwise, Jon–John Etchemendy 1989: *Model-theoretic semantics*, in Posner szerk.: 207–44.
- Black, Max 1954–55/1990: A metafora, *Helikon*, 432–47.
- Eliot, Thomas S. 1919/1981: Hamlet, in *Káosz a rendben*, Budapest, Gondolat, 73–9.
- Lakoff, George 1987: *Women, fire, and dangerous things*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lakoff, George–Mark Johnson 1980: *Metaphors we live by*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of cognitive grammar*, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Concept, image, symbol*, Mouton de Gruyter.
- Posner, Michael szerk. 1989: *Foundations of cognitive science*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- Schwarz, Monika 1992: *Einführung in die Kognitive Linguistik*, Tübingen, Francke Verlag (UTB 1636).
- Simon, Herbert A.–Craig A. Kaplan 1989: *Foundations of cognitive science*, in Posner szerk.: 1–48.

COGNITIVE SEMANTICS AND STYLISTICS

GÁBOR TOLCSVAI NAGY

The paper contributes to the introduction of cognitive linguistics into Hungarian linguistic studies. In the first part the main assumptions of cognitive science are summerized. The basic semantic model of R. Langacker is explicated next, to form a connection between cognitive semantics and stylistics. Stylistics is not mentioned here as a theory but as style analysis. The cognitive semantic analysis is made on a prose of Miklós Mészöly and on a verse of Dezső Tandori. The cognitive semantic analysis concentrates on the nominal segments (nouns) of the first text and on the verbs of the verse (on the cognitive structure of movement, time and space), analyzing the basic semantic domains of these nouns and verbs. The stylistic analysis points out that the structure of these basic domains largely contribute not only to the referential part of the two texts, but also to their style in the context of the whole text. Cognitive semantics can intensely help the stylistic interpretation of literary texts and modelling the reception of literary texts.

NYELVTUDOMÁNY

A 'SZÜLŐ' KIFEJEZÉSE A NGANASZAN NYELVBEN

BOROS ERIKA

Greenberg 1966-ban közzétett, a világ nyelveinek rokoni terminológiáit vizsgáló tanulmánya szerint (1966: 73) a rokoni terminusok annál összetettebbek, annál jelöltebbek, minél távolabb esnek a rokonsági rendszerben az EGO-tól. Az általa vizsgált nyelvekben ez a megállapítás érvényes, ám nem mondható univerzálénak, inkább csak tendencia jellegű: vannak nyelvek, amelyekben csak részben teljesül. Ilyen többek között a nganaszan is, ahol a magyar *apa* – *nagyapa* pár a következő formában valósul meg: *d'asj* – *iri*, vagyis hiába áll a rendszerben a nagyapa két fokozat távolságban az EGO-tól, jelölésére mégis önálló műszó, és nem összetett vagy képzett szó szolgál. Hasonló a helyzet a 'báty' – 'unokabáty' kifejezésénél is: a nganaszan ugyanis egyetlen szóval fejezi ki mindkét fogalmat, a *nini*-vel.

Greenberg (i. m. 74) egy másik univerzáléja, amely lényegét tekintve egybevág az előzővel: minden nyelvben az EGO-hoz legközelebb álló rokoni kategóriák különülnek el először egymástól és rendelkeznek önálló terminusokkal, a nganaszanban is kimutatható. A legkézenfekvőbb példát a szülők nevei (*d'asj* és *nea*) szolgáltatták, hiszen az EGO számára az apa és az anya megkülönböztetése, a többi embertől való elhatárolása a leglényegesebb. (Fontosabb, mint a testvérek neveinek elkülönítése.) A világ nyelveiben tehát minden esetben van megfelelője az apának és az anyának külön-külön, viszont a közös, mindkettőjükre vonatkozó elnevezés meglepte már egyáltalán nem ilyen nyilvánvaló. A szülő gyűjtőfogalom másodlagos voltát az is mutatja, hogy nem alapterminusok, hanem képzett, összetett vagy jelzővel ellátott szavak szerepelnek ilyen jelentésben. Ahol még ilyen megszilárdult szavak sem léteznek az apa és az anya együttes kifejezésére, ott a nyelvek körülírást alkalmaznak. Dolgozatom célja elsősorban a nganaszan 'szülő' terminus vizsgálata, amihez szükséges a nganaszan rokoni terminológia sajátosságainak rövid bemutatása, valamint a nganaszan 'szülő' jelentésű szavak összehasonlítása a többi uráli nyelv hasonló kifejezéseivel.

A nganaszan rokoni rendszer alapvető vonásai

A nganaszanban a társadalmak nagyfokú különbözősége miatt elég kevés az európai nyelvekre jellemző terminust találunk. A nganaszanok a környező szibériai népekhez hasonlóan exogám frátriákat alkotnak, de megőrződtek az egykori matriarchális viszonyok egyes vonásai is. Ez határozza meg a rokonsági terminológiájukat. Szinte teljes egészében hiányzik a hagyományos értelemben vett 'család' fogalma: így

például a gyerekek megnevezése (*ñiku*) néhány közeli vérrokon gyerekének megnevezésére éppúgy szolgálhat, mint a sajátéra, vagy egyes esetekben azonos megszólító forma érvényes a különböző státuszt betöltő rokonokra. Az osztályozás legfőbb alapja a relatív életkor szerinti besorolás. Öt fontos idősávot tartanak számon:

- a nagyszülők nemzedékénél idősebbek nemzedékét,
- a nagyapánál fiatalabb, az apánál pedig idősebb nemzedékét,
- az apánál fiatalabb, de az EGO-nál idősebb nemzedékét,
- az EGO-nál fiatalabb, de a gyerekeinél idősebb nemzedékét,
- és végül az EGO gyerekeinél fiatalabbakat.

Ezek közül a középső három a legkidolgozottabb, mivel az EGO-hoz az ide tartozó rokonok állnak legközelebb, számára funkció szerint ők a legfontosabbak.

A rendszer jellegzetes vonása, hogy a rokonok elnevezései nem csupán egy bizonyos személyt jelölnek, hanem inkább egy meghatározott társadalmi pozíciót.

A 'szülő' fogalom vizsgálata

A világ nyelveiben különbözőképpen jelenhet meg a 'szülő' fogalma. Gyakori, hogy kifejezésére a *szül* ige valamilyen származéka szolgál; ez a változat él a magyarban (*szül-ő*), vagy az oroszban *родитель* (*podumь* 'szülni'). Vannak nyelvek, amelyekben egyszerűen 'az EGO-nál idősebb'; 'öregebb' jelentésű szavak kapják a szülő jelentést. Ilyen a finn *vanhemmat*; *vanhempani* (*vanha* 'öreg'), vagy a német *Eltern* (*älter* 'öregebb, idősebb'). A 'szülő' kifejezhető az egyik szülő (az apa vagy az anya) megnevezésének a többes számú alakjával, vagy ahol ez lehetséges, a duálisával. Általában az elsődleges, jelöletlen kategória kapja a többes szám vagy a duális jelét, és így jelentésváltozással az összefoglaló jelentést. Greenberg példáiból ítélve rokonságnevek esetében rendszerint a férfi megnevezése a jelöletlen (Greenberg 1966, 30–31). Ily módon jár el pl. a spanyol (*los padres* 'apák'; 'szülők'). Egy további mód a 'szülő' kifejezésére abban áll, hogy az apa és az anya szavakat egyszerűen egymás mellé teszik (esetleg többes számban vagy duálisban). A finnugor nyelvekben – mint azt részben már láttuk – nem egységes a 'szülő' kifejezésének a módja; mind a négy változattal találkozhatunk bennük. Mielőtt a nganaszan 'szülő' részletes tárgyalására rátérnék, szeretném röviden bemutatni az uráli nyelvek ide tartozó kifejezéseit.

A magyar

Mint már láttuk, ez a szó a magyarban a *szül* igéből képződik.

¹ A *d'asj* 'apa' megszólító formái – *id'a*, *id'i* – nemcsak az apa megszólítására szolgálnak, hanem az apa idősebb fivérére és a nagyapa idősebb fivérére is. Hasonló a helyzet a 'anya' szó esetében is: a *ñemi/ñea* vocativusi formája, az *aba* az EGO idősebb, és az apa fiatalabb nővérére is vonatkozhat.

Az osztják és a vogul

Az osztják és a vogul többféleképp is kifejezheti a 'szülő'-t:

osztj. *jakalam otajlam; loyjakal otkal* 'szüleim; az ő szülei'

(Karjalainen – Paasonen 1948)

jaγ 'apa' + *kəl*; *ɣlə* duális + *ət* 'valami; izé' ~

apám és valami egyebem (irtisi nyelvjárás)

asi-anʒi 'szülők' (Skamejko – Sjazy 1985)

asi 'apa' + *anʒi* 'anya' (suriskari nyelvjárás)

jaγət 'szülők' ~ 'apák' (kondai és jugáni nyelvjárás) (Paasonen 1926)

vog. *šanig-ašig* 'szülők' (Rombandeeva 1954)

šan 'anya' + *aš* 'apa'

šan-aš 'szülők' (Rombandeeva – Kuzakova 1982)

Az osztják tehát az irtisi (valamint a kondai és a jugáni) nyelvjárásban a férfi kategóriát tekintve elsődlegesnek, az apa szóból származtatott fogalommal fejezi ki a 'szülő'-t, a suriskari nyelvjárásban az apa és az anya egymás melletti használatával. A vogul az utóbbihoz hasonlóan jár el, a sorrend viszont nem ugyanaz: az anya neve áll elől, és – mint látni fogjuk – ez nem gyakori. A vogulban a 'szülő' más módon is kifejezhető, méghozzá a magyarhoz hasonlóan: a 'szül' ige származékaként:

nítap 'szülő'; *níti* 'szül' (közép-lozvai nyelvjárás) (Munkácsi – Kálmán 1986)

A zürjén és a votják

A zürjénben a szülő megnevezésére három, egymáshoz igen hasonló változat él:

aj-mam: *aj* 'apa' + *mam* 'anya',

bat-mam: *bat* 'apa',

mam-bat.

A változatok használatában nyelvjárási különbségek figyelhetők meg (Timušev szerk. 1961), de mindhárom fogalom általánosan használt. A votják nagyobb változatosságot mutat:

atajos; ajjos 'szülők' ~ apák (Wichmann 1987, Munkácsi 1896)

anaj-ataj; ataj-anaj 'szülők' ~ anya-apa; apa-anya (RUS, URS)

mumi-aju; mumijos-ajos; mumi-bubi; 'szülők' ~ anya-apa; anyák-apák

(URS, RUS, Wichmann 1987)

aji-bubi 'szülők' ~ apa-apa (!) (URS)

Általában tehát különböző összetételekkel fejezik ki a 'szülő'-t, viszont ezek nagyon sokfélék lehetnek. Az apai kategória az osztjákhöz hasonlóan, de annál kisebb mértékben, elsődlegesebbnek tűnik a nőivel szemben; ezt Wichmann forrásán kívül az URS

adata is alátámasztani látszik, miszerint az 'apa'-'apa' összetétel is jelölheti a szülőket.

A cseremisiz és a mordvin

A permi nyelvek is az előzőkhöz hasonlóan járnak el: az 'apá'-t és az 'anyá'-t kapcsolják össze új fogalommal.

cser. *ača-awa* 'szülők' ~ apa-anya (RMS)

mord. *t'et'at-avat* 'szülők' ~ apák-anyák (Raisa Širmankina mordvin lektortól)

A balti finn nyelvek és a lapp

Az eddig bemutatott megnevezésektől felépítésükben különböznek a balti finn és lapp kifejezések, ugyanis nem az 'apa' és az 'anya' szavak egymás mellé tételéből, hanem a legtöbb esetben az 'öreg, idősebb' jelentésű szó többes számú alakjából származtathatók.

finn *vanhemmat*.

észti *vanemad*

vót *vanepad*

inkeri *vanhemmad*

liv *va'nbist* (Sal. *vanemad*, *vanmad*) stb.

lapp *vanHemaHk* (Lagerkrantz 1939); *vānhēm* (Nielsen 1932–1962)

Az általános balti finn képzési módtól eltérően néhány lapp nyelvjárásban szibériai nyelvrokonainknál előforduló kifejezésekhez hasonló adatokkal találkozhatunk. Így a kola- és koltalappban:

etseniddze 'szülők' ~ apám és még valaki (Itkonen 1958)

jenneniddze 'szülők' ~ anyám és társa (Itkonen 1958)

Az inari lappban pedig:

eečimkyeytis 'szülők' ~ apám, ketten valakivel (Itkonen 1986–1991)

eännemkyeytis 'szülők' ~ anyám, ketten valakivel (Itkonen 1986–1991)

E két utóbbi kifejezési mód – mint azt később is látni fogjuk – nagy mértékben hasonlít a nganaszhoz.

A szamojéd nyelvek

A szamojéd nyelvek közül a nganaszanon kívül csak a szelkupban, a nyenyecben és a kamasszban találtam adatot a 'szülő' kifejezésére.

A kamassz nyelvi változat a mi szempontunkból nem jelentős, mivel a tatár eredetű, 'rokon' jelentésű szót használja ilyen értelemben.

A szelkupnak mind a tazi, mind a déli nyelvjárásában megvan a 'szülő' kifejezésére szolgáló fogalom:

emjnil' esjñil mjt 'szülők' ~ anyai-apai valamijeim (tazi nyelvjárás)

(Erdélyi 1969)

esente migi 'szülők' ~ apai dolgaim (duális) (Helimskij 1983)

erajmoge 'szülők' ~ öreg (férfi) + dolog + duális (Helimskij 1983)

A szelkupban tehát váltakozhat egymással a szülők sorrendje, de az apai kategória annyiban elsődlegesnek tekinthető, hogy az 'apa' szó duálisa jelenthet 'szülők'-et, az anyáé viszont nem.

A nyenyec a *soja* 'születik' igéből (kauzativ képzővel) képzett *sojabti* 'szül' ige participiumával jelölik a 'szülő'-t. Egy példában elliptikus duálissal³ fejezik ki a szülő fogalmát: *nišajuta ñil* 'a szülei elé'.

Az elmondottakat a következőképpen összegzem.

1. Az 'idősebb, öregebb' jelentésű szóval jelölik a 'szülő'-t a balti finn nyelvek és (két nyelvjárás kivételével) a lapp.

2. A 'szül' igéből képzí a magyar, a nyenyec, valamint részben a vogul.

3. Az 'apa' szó többes számú (vagy duális), vagy az anyához fogalmilag nem kapcsolódó névszóval kiegészített formájával találkozhatunk a kola- és koltalappban, valamint a szelkupban, (a nyenyecben), a zürjénben és az osztjákban. Ehhez hasonló az inari lapp is.

4. Az 'apa' és az 'anya' szavak együttes használatával, egymás mellé tételével fejezi ki a 'szülő'-t a legtöbb uráli nyelv. (A cseremisz, a mordvin, a zürjén, a votják, a vogul, az osztják és a szelkup.) Az apai kategóriát előnyben részesítő nyelvekben általában többször fordul elő, hogy az összetételben az apa neve áll az első helyen, de ez nem zárja ki önmagában az 'anya' szó előállását. Az e csoportba tartozó nyelvek többségében (cseremisz, mordvin, osztják) már állandósult ez a sorrend, de a permieknél és a szőlupban szinte szabadon váltakozhat az 'apa' és az 'anya'. Az egyetlen nyelv, ahol az ilyen kifejezésekben az a n y a neve áll az első helyen, a vogul.

A nganaszan nyelvben a harmadik típushoz hasonlóan fejezik ki a 'szülő'-t. Legközelebb az inari lappban előforduló képzési módhoz áll, ahol lényegében mindkét szülő neve alapul vehető a 'szülők' gyűjtőfogalomhoz. Az említett lapp nyelvjárásban a 'szülő'-t az 'apa/anya', valamint a *kyeytis* 'ketten' gyűjtőszámnévből keletkezett,

² *nyan; turyan* 'Vetter, Kusine, Verwandte, Angehörige, die Eltern'

³ Az uráli nyelvekben – az indoeurópaiaktól eltérően – az elliptikus duális rendkívül ritka. Az elliptikus duálisról: Ravila 1941: 22.

⁴ *niša* 'apa' + *ju* (duális) + *ta* PxSg3. (Mikola 1969: 22.)

duálisi funkciót ellátó szó összetételével nevezik meg. Az így keletkezett duálisi forma viszont szemantikailag nem annyira egyértelműen meghatározott, mint a nganaszanban, ahol egyértelmű, grammatikai duálissal fejezik ki. A megnevezés itt is mindkét szülő nevét alapul veheti.

d'asigej 'szülők' ~ két apa (*gej/kej* = duális) (Katzschmann 1990)

ñemigej 'szülők' ~ két anya (Katzschmann 1990)

A nganaszan elnevezés tehát – ebből a szempontból az előbb ismertetett inari lapp példával megegyező módon – a harmadik, a férfi kategóriáját elsődlegesnek tekintő csoportba azért nem illik bele, mert az anya duálisa is ugyanúgy 'szülők' jelentésben szerepel, mint az apáé.

A rendelkezésre álló adatok alapján csak a nganaszan nyelvben figyelhető meg, hogy ugyanez a képzési mód érvényes az egy generációval idősebb nemzedékre is.

irigej 'nagyszülők' ~ két nagyapa (Katzschmann 1990)

imigej 'nagyszülők' ~ két nagyanya (Katzschmann 1990)

A nganaszanban tehát a 'szülő' kifejezésének a szempontjából a női kategória nem másodlagos a férfival szemben. Ez a jelenség nemcsak itt mutatkozik meg, hanem szinte az összes női rokon nevében. A nganaszanban ugyanis azt tapasztaljuk, hogy a női rokonsági terminusok nem a nekik megfelelő férfinevekből képződnek, mint pl. a nyenyecben, hanem azokhoz hasonlóan önálló műszók.

Az egymással lényegében megegyező nyenyec és nganaszan terminusok a következő táblázatban láthatók:

NYENYEC		NGANASZAN		JELENTÉS
ñu	ñeñu	ñuo	kopta	valakinek a fia/lánya
ña	ñeña	(ñini)	(nahu)	fivér/nővér
papa	ñepapa	(nad'a)	(naga)	fiatalabb fivér/nővér (rokon)
nado	ñenado	(nado)	(naga)	a feleség/férj öccse/húga (a házastárs számára a fiatalabb férfi/női rokon)
A kivételnek számító, a férfi alapalakból képzett megnevezés:				
jane"	ñejane"	həli	həliŋi	a férfi idősebb fivére feleségének a fivére és idősebb nővére férjének a nővére, valamint a kor szerint ezeknek megfelelő kategóriák

⁵ A nyenyec adatok forrása: Márk 1975. A zárójeles alakok a kategóriák részleges különbözőségét jelzik.

A nganaszan sajátosnak mondható tehát nyelvrokonaink közt a női-férfi kategóriák jelöltsége, egymáshoz való viszonya, valamint a 'szülő' fogalmának kifejezése szempontjából. A továbbiakban fontosnak tartanám e szempontok alapján megvizsgálni a nganaszanok szomszédságában élő szibériai népek rokon terminológiáit is.

IRODALOM

- Dolgiĥ, Boris O. 1962: Rodovaja ěkzogamija u nganasan i encev, in Boris O. Dolgiĥ szerk.: *Sibirskij Ėtnografiĉeskij Sbornik*, 4, Moszkva, Akademii Nauk SSSR, 197–225.
- Erdélyi István 1969: *Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-dialekt*, Budapest, Akadémiai.
- Fajnberg, L. A. 1962: Terminologija rodstva kak istoričeskij istoĉnik, in Boris O. Dolgiĥ szerk.: *Sibirskij Ėtnografiĉeskij Sbornik* 4, Moszkva, Akademii Nauk SSSR, Moszkva, Akademii Nauk SSSR, 226–37.
- Greenberg, Joseph H. 1966: *Language Universals*, Paris, Mouton & Co.
- Wardhaugh, Ronald 1995: *Szociolinvisztika*, Budapest, Ozirisz–Századvég.
- Helimskij, Evgenij 1983: *The language of the first Selkup books = Studia Uralo-Altaica* 22, Szeged, JATE.
- Itkonen, Erkki 1986–1991: *Inarilappisches Wörterbuch I–IV*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Itkonen, Toivo I. 1958: *Wörterbuch des Kola- und Koltalappischen I–II*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik–Heikki Paasonen 1948: *Ostjakisches Wörterbuch I–II*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Katzschmann, Michael 1990: *Vorläufiges nganasanisches Wörterverzeichnis*, Göttingen
- Lagerkrantz, Eliel 1939: *Lappischer Wortschatz I–II*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Márk Tamás 1975: A szamojéd rokonságnevekről, *Nyelvtudományi Közlemények* 77, 162–174.
- Mikola Tibor 1969: *Miscellanea Samojedica, Néprajz és Nyelvtudomány* 13, 17–23.
- Munkácsi Bernát 1896: *A votják nyelv szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Munkácsi Bernát–Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai.
- Nielsen, Konrad 1932–1962: *Lapp Dictionary I–IV*, Oslo, A.W. Broggers Boktrykkeris Forlag

- Paasonen, Heikki 1926: *Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Ravila, Paavo 1941: Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen, *Finnish-ugrische Forschungen* 27, 1–136.
- Rombandeeva, Evdokija I. 1954: *Russko–mansijskij slovar'*, Leningrád, Učpedgiz.
- Rombandeeva, Evdokija I. – E. A. Kuzakova 1982: *Slovar' mansijsko–russkij i russko–mansijskij*, Leningrád, Prosveščenie.
- RMS = Golovkina, O. V. szerk. 1966: *Russko–marijskij slovar'*, Moszkva, Sovetskaja Enciklopedija.
- RUS = Vahrušev, V. M. szerk. 1956: *Russko–udmurtiskij slovar'*, Moszkva, Goslzd Inostr. i Nac. Slov.
- Skamejko, R. R. – Z. I. Sjazy 1985: *Slovar' Hantyjsko–russkij i russko–hantyjskij*, Leningrád, Prosveščenie.
- Steinitz, Wolfgang 1956: Finnugor rokonsági nevek, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 10, 321–334.
- Szépe György 1972: A magyar rokonsági nevek néhány kérdése, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8, 181–200.
- Szj Enikő 1971: A finnugor rokonságnév kutatás módszereiről és eredményeiről, *Nyelvtudományi Közlemények* 83, 371–382.
- Szj Enikő: 1979–1980: A permi rokonságnevek rendszeréről I–II, *Nyelvtudományi Közlemények* 81, 247–272; 82, 149–172.
- Timušev, D. A. szerk. 1961: *Srav' nitelnyj slovar' komi–zyrjanskih dialektov*, Syktyvkar, Komi Knižnoe Izd.
- URS = Vahrušev, V. M. szerk. 1983: *Udmurtsko – russkij slovar'*, Moszkva, Russkij Jazyk.
- Wichmann, Yrjö 1987: *Voljakischer Wortschatz*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.

EXPRESSING 'PARENT' IN NGANASAN

ERIKA BOROS

The author proceeds from Greenberg's study on kinship terminology, more specifically Greenberg's universal that the kinship categories closest to the EGO are differentiated and expressed in separate terms. While the notions of 'father' and 'mother' are denoted by separate words in the languages of the world, it is remarkable that the common term for both of them is less general.

The notion of 'parent' is expressed in different ways in the languages of the world. In the Uralic languages:

- (1) it is derived from 'bear; give birth';
- (2) it is derived from 'older';
- (3) it is the plural or dual of 'father' or a compound consisting of 'father' and another noun conceptually not related to mother;
- (4) it is a compound of 'father' and 'mother.'

The Nganasan expressions of 'parent' are closest to groups (3) and (4). They are special in that both the dual of 'father' and 'mother' can express 'parents.' Thus the tendency, also recognized by Greenberg, that the male category is primary against the female category, is not valid in this language.

the following: (1) the patient's condition, (2) the patient's history, (3) the patient's physical examination, (4) the patient's laboratory examination, (5) the patient's treatment, (6) the patient's prognosis, (7) the patient's outcome.

The first of these is the patient's condition. This is the most important factor in the diagnosis of a disease. It is the condition of the patient at the time of the examination.

The second is the patient's history. This is the story of the patient's illness, as told by the patient or by someone who has been in contact with the patient.

The third is the patient's physical examination. This is the examination of the patient's body, as performed by the physician.

The fourth is the patient's laboratory examination. This is the examination of the patient's blood, urine, and other body fluids, as performed in the laboratory.

The fifth is the patient's treatment. This is the treatment of the patient's illness, as performed by the physician.

The sixth is the patient's prognosis. This is the prediction of the patient's outcome, as made by the physician.

The seventh is the patient's outcome. This is the result of the patient's illness, as determined by the physician.

The eighth is the patient's outcome. This is the result of the patient's illness, as determined by the physician.

The ninth is the patient's outcome. This is the result of the patient's illness, as determined by the physician.

The tenth is the patient's outcome. This is the result of the patient's illness, as determined by the physician.

The eleventh is the patient's outcome. This is the result of the patient's illness, as determined by the physician.

The twelfth is the patient's outcome. This is the result of the patient's illness, as determined by the physician.

The thirteenth is the patient's outcome. This is the result of the patient's illness, as determined by the physician.

The fourteenth is the patient's outcome. This is the result of the patient's illness, as determined by the physician.

MŰVELTETŐ IGEKÉPZÉS AZ OBI-UGOR NYELVEKBEN

DOLOVAI DOROTTYA

A műveltetés, a műveltető szerkezetek vizsgálata az utóbbi időben a hazai uralisztikai kutatásokban is megjelent. Tanulmány jelent meg a votják (Kozmács 1994) és a vogul nyelv (Dolovai 1993–94) kauzatív szerkezeiteiről, valamint elkészült egy összefoglaló munka is, amely az uráli nyelvekben használatos szerkezeteket mutatja be (Mikola 1995).

Dolgozatomban az obi-ugor kauzatív szerkezetek morfológiai sajátosságaival foglalkozom, azaz áttekintem a vogulban és az osztjákbán használatos műveltető jelentésű igeképzőket, ezek eredetét, valamint a kauzatív igeképzés szabályait vizsgálom tipológiai szempontból.

A vogul műveltető képzőkkel és szerkezetekkel részletesen foglalkozott E.I. Rombandeeva (1960, 1962, 1973, 1979), a többi vogul nyelvteníró csak néhány képzőt említ meg. Az osztják anyag legrészletesebb bemutatását Ganschownál találjuk (Ganschow 1965), ő valamennyi osztják nyelvjárás adatait feldolgozta és rendszerezte, Rédei (1965), Gulya (1966), Schütz (1910), Steinitz (1950), Terëskin (1961) és Nëmisoa (1965) csak egy-egy nyelvjárás adatait¹ mutatják be. Terëskin és Nëmisoa anyaga azért érdekes, mert ők állnak legközelebb a mai nyelvhasználathoz. A vogul képzők a szakirodalomban található adatok szerint az egész vogul nyelvterületen azonosaknak tűnnek, az osztjákbán ezzel szemben a képzők hangalakja nyelvjárásonként eltéréseket mutathat, és olyan képzők is vannak, amelyek csak egy-egy nyelvjárásban ismeretesek.

Az obi-ugor nyelvek műveltető képzői a következők:

1. -t képző

Szabó Dezső szerint ez a leggyakoribb vogul műveltető képző (Szabó 1904:60), már Ahlqvistnál is előfordul (Ahlqvist 1894:175), Kálmán Béla (1976: 55) és Rombandeeva (1960:72) is említi. Balandin és Vahruševa (1957:117) azon képzők közé sorolja, amelyek az intranszitiv igit transzitivvá teszik, de az alábbi példák is bizonyítják műveltető jelentését:

tol-t-urkwe 'оттаивать' < *tolurkwe* 'таять' (Rombandeeva 1960: 76)

unt-t-urkwe 'посадить' < *unturkwe* 'сесть' (Rombandeeva 1960: 77)

¹Gulya János és Terëskin műve a keleti, Schützé, Rédeié és Nëmisoaé az északi, Steinitzé pedig a šerkali nyelvjárást írja le.

A *-t* az osztjában az egyetlen egyelemű kauzatív képző, Ganschow (1965:41), Honti (1984: 54), Steinitz (1950:63), Gulya (1966:99), Rédei (1965:55) és Némisova (1965:249) is említi, Némisova már nem tartja produktív képzőnek. Előfordulásai: V–Vj. Sur. Irt. O. *-t*, *-tə*, *-ət*, Ni. Š. Kaz. *-t*, *-tə*. **-l* után: Irt. *-č*, Kaz. *-š*.

V *köjərt*-, Trj. *keyərt*-, J. *kewart*-, Irt. *kāwart*-, Ni. Kaz. *kawərt*-, O. *kāwart*- ‘kochen (trans.)’ < V. *köjər*-, Trj. *keyər*-, J. *kewar*-, Irt. *kāwar*-, Ni. Kaz. *kawər*-, O. *kāwər*- ‘kochen (intrans.)’ (Ganschow 1965: 41)

V–Vj. *amat*-, Sur. *āmat*-, Irt. *omat*-, O. *amat*- ‘setzen, sitzen lassen, stellen’ < V–Vj. *aməs*-, Sur. *āmas*- Irt. *omas*-, O. *aməs*- ‘sitzen’ (Ganschow 1965: 41)

2. *-l* képző

A vogulban ez a képző már jóval ritkább, csak Szabó (1904: 61) és Rombandeeva (1960: 72) hoz rá példákat:

tos-l-urkwe ‘сушить’ < *tosurkwe* ‘сохнуть’ (Rombandeeva 1960:77)

mar-l-i ‘szükít’ < *mari* ‘szükül’ (Szabó 1904:62)

Schütz (1910–11: 22), majd az ő nyomán Györke (1935: 38) és Lehtisalo (1936:164) az osztjában is említene *-l* kauzatív képzőt, bár Schütz maga is megjegyzi, hogy „legtöbbször nem lehet tudni, nem az *-lt*- képzőbokkal van-e dolgunk, minthogy a két mássalhangzó közti *t* rendszeren kiesik” (Schütz 1910–11: 22). Ganschow kimutatja, hogy a Schütz által *-l* képzőként értelmezett morféma esetében valóban az *-lt*- képzőt lehet kimutatni, így az osztjában *-l* műveltető képzőről nem beszélhetünk (Ganschow 1965: 42):

Sy. *lal l'əm* > (*lalt-ləm*) ‘ich atme’ (Ganschow 1965: 42)

O. *al l'em* > (*alt-lem*) ‘ich trage es’ (Ganschow 1965: 42)

Kaz. *wəralt* > Imp. *wəralte*, de Sg1: *wəral l'əm* (Ganschow 1965: 42)

A Schütz által *-l*- műveltető képzőként felsorolt példák másik része esetében Ganschow az *-l*- képzőt inkább frekventatívnek minősíti, hiszen a műveltető jelentés már az alapszónál is megvan:

Nordo. *āmsilimen* ‘helyezgetted’ > *āmas* ‘sitzen, setzen, stellen, legen’ (Ganschow 1965: 42)

3. *-tt* képző

Ezt a képzőt csak Rombandeeva sorolja a műveltető képzők közé (Rombandeeva 1960: 72). Balandin és Vahruševa is említi, de csak az intranszitiv igéket tranzitívvá tevő képzők között (Balandin – Vahruševa 1957:117). Az alábbi igében egyértelműen műveltető funkciója van:

jol-waŋi-tt-anŋkwe 'спустить вниз' < *jol-waŋunŋkwe* 'спуститься вниз'

(Rombandeeva 1960: 78)

powar-tt-anŋkwe 'катить' < *powarunŋkwe* 'катиться' (Rombandeeva 1960: 78)

Az osztják műveltető képzők között egyedül Steinitz említi az *-atta-* képzőt (Steinitz 1950) önálló képzőként. Mivel azonban Steinitz könyve a šerkali nyelvjárás adatai alapján íródott, Ganschow pedig valamennyi osztják nyelvjárás adatainak vizsgálata során bizonyítja azt, hogy ez a képző a többi nyelvjárásban előforduló *-lt-* képző alakváltozata, az *-atta-* képzőt én is az *-lt-* változataként tárgyalom.

4. *-lt* képző

Mindegyik vogul igeképzőkkel foglalkozó munka a műveltető képzők közé sorolja ezt a képzőt, nagyon gyakran fordul elő. Szabó szerint az *-l-* gyakorító képző és a *-t-* műveltető képző összetétele (Szabó 1904: 63).

pušma-lt-anŋkwe 'вылечить' < *pušmunŋkwe* 'вылечиться' (Rombandeeva 1960: 78)

war-lt-anŋkwe 'отдать делать, просить делать' < *warunŋkwe* 'делать'

(Rombandeeva 1960: 79)

Ez a képző az osztjákban is az egyik leggyakoribb, produktív műveltető képző. Steinitz az *-atta-* képző *-t* tövű igéken jelentkező alakváltozatának tartja a šerkali nyelvjárásban (Steinitz 1950:64), Gulya (1966:99), Terëškin (1961:77), Rédei (1965:55), Nėmisova (1965:249) és Ganschow (1965:76) azonban önálló képzőként említi. Előfordulásai: V–Vj. *-alt-*, *-alta-*, *-lt-*, *-lta-*, *-lt-*, *-lta-*, Sur. (Mj. Trj. J.) *-alta-*, *-alta-*, *-lta-*, Irt. *-atta-*, *-ta-*, *-tta-*, Ni. Š. *-atta-*, *-lta-*, *-tta-*, Kaz. *-alt-*, *-alta-*, *-lt-*, O. *-alt-*, *-lta-* (Ganschow 1965: 76). A Ganschow által önálló képzőnek vett *-alt/-ält-* képző is valószínűleg ide sorolható.

Vj. *weralt-*, Trj. *wāralta-*, DN Kr. *weratta-*, KoP. *wertta-*, Ni. *weratta-*, Kaz. *weralt-* 'machen lassen', 'kastrieren' (Irt. Ni.) < Vj. Irt. Ni. *wer-*, Trj. *wār-*, Kaz. *wer-* 'machen' (Ganschow 1965: 77).

Vj. *jā'ňalta-*, *jā'ňalt-*, Trj. J. *jeňalt-*, Irt. *jānt'ta-*, Ni. *jašatta-*, Kaz. *jaň'as-* 'zu trinken geben, tränken' < Vj. *jānt'*, Trj. J. *jeňt'*, Irt. *jānt'*, Ni. *jaš-*, Kaz. *jaňš-* 'trinken' (Vj. 'zehen, saufen') (Ganschow 1965: 77)

5. *-pt* képző

Szintén nagyon gyakori képző, csak Kálmán nem említi. Szabó a momentán *-p* és a műveltető *-t* összetételének tartja (Szabó 1904: 63).

rupit-apt-unŋkwe 'заставить работать' < *rupitanŋkwe* 'работать'

ural't-apt-unŋkwe 'попросить кого-л., присмотреть за кем-л.' < *ural'tanŋkwe* 'присматривать' (Rombandeeva 1960: 80)

Az *-lt-* mellett az osztjában is ez a leggyakoribb, legproduktívabb kauzatív képző, Honti (1986:54), Steinitz (1950:64–65), Némisova (1965:249) és Ganschow (1965:85) hoz rá példákat. Ganschow szerint a képző eredete nem világos, a *-p-* elem azonban nem lehet momentán képző (Ganschow 1965:85). Előfordulásai: V–Vj. *-əwt-*, *-əwtə-*, Sur. Westostj. *-əptə-*, egyszótagos, magánhangzós tövű igén: V–Vj. *-wət-*, Sur. Westostj. *-pət-* (Ganschow 1965: 85).

V. *lāwət-*, Vj. *jāwət-*, Trj. *lāpət-*, Irt. *tāpət-*, Ni. Š. *tapət-*, Kaz. *lapət-*, O. *lāpət-* ‘zu essen geben’ < V. *li-*, Vj. *i-*, Trj. *li-*, Irt. Ni. Š. *te-*, Kaz. *le-*, O. *li-* ‘essen’ (Ganschow 1965: 85)

Trj. *jōχtaptə-*, J. *jōwtaptə-*, Irt. Ni. Kaz. O. *jōχtaptə-* ‘(irgendwohin) bringen, führen’ < Trj. *jōχət-*, *jōχət-*, J. *jōwət-*, Irt. Ni. Kaz. O. *jōχət-* ‘ankommen, kommen’ (Ganschow 1965: 85).

6. *-mt* képző

Csak Szabó Dezső említi, szerinte a momentán *-m* és a műveltető *-t* összetétele, maga is meglehetősen ritkának minősíti (Szabó 1904: 63). Rombandeeva megállapítása, mely szerint a képző nem tartozik a műveltető képzők közé (Rombandeeva 1960: 71), arra utal, hogy e képző valószínűleg elvesztette produktivitását. Szabó a következő példákat említi:

sipä nāpəmtəstā ‘nyakát lecsüggesztette’ < *nāpi* ‘csüng’ (Szabó 1904: 63)

nūrēm uj jelpipən tārā tilēmtilēm ‘hatalmas állat szentetet keresztülröpitem’ < *tilēmli* ‘röppen’ (Szabó 1904: 63)

Az *-mt-* elemet tartalmazó osztják kauzatív képzők többsége a keleti nyelvjárásokban ismert, a nyugati nyelvjárásokban nagyon ritkán fordulnak elő. Ilyenek például:

V–Vj. *-əmt-*, *-əmtə-*, Sur. *-əmtə-*, (Trj. is) *-əmt-*, Irt. Ni. Kaz. *-əmt-* (Ganschow 1965: 80)

V–Vj. *-kəmt-*, *-kəmtə-* V. *-χəmt-*, *-χəmtə-*, Sur. *-kəmtə-*, Trj. *-χəmtə-*, Irt. *-χəmt-/kəmt-*, Š. *-χəmt-*. (Ganschow 1965: 82)

V–Vj. *-ikəmt-*, *-ikəmtə-/ikəmt-*, *-ikəmtə-*, Sur. *-ekəmtə-*, *ekəmt-* KoP. *-aχəmt-* (Ganschow 1965: 83).

E képzők *-m-* eleme eredetét tekintve momentán képző volt, az összetett képző azonban a legtöbb esetben elvesztette momentán jelentését, a kauzatív jelentés vált fontosabbá.

V *kōχrəmt-*, DN Kr. *kāwrəmt-* „v. mom.” ‘kiehauttaa/aufkochen lassen’ (Kr.), ‘(wieder auf-)kochen lassen’ (DN), ‘aufwärmen’ (V) > V *kōχər-*, Irt. *kāwər-* ‘kochen (intrans.)’

Vj. *rəʒamt-*, Trj. *rəʒamtə-*, *rəʒamt-* 'fallen lassen' – 'abprallen lassen (Trj.)' > *rəʒ-* 'prallen' (Ganschow 1965: 80).

Napjainkra ez a képző valószínűleg elvesztette produktivitását, hiszen a keleti osztyák nyelvjárást leíró Terëskin nem említi a műveltető képzők között.

7. *-nt* képző

Ez a képző csak Ahlqvistnál található meg (Ahlqvist 1894:175). Rombandeeva szerint a mai vogul nyelvben a képző műveltető jelentése már nincs meg, aspektusbeli különbségeket kifejező képzőnek tartja (Rombandeeva 1960:71). Ahlqvistnál a következő példák találhatók:

jänimentam 'nevel' < *jänimam* 'nő'

šaudentem 'megörvendeztet' < *šautem* 'örül' (Ahlqvist 1894:175)

A képző előfordulására az osztyákban nincsen példa.

8. *-ltt* képző

Ez a képző csak Rombandeevánál fordul elő:

šax-ıltt-anʔkwe 'обрадовать' < *šax-turʔkwe* 'обрадоваться'
(Rombandeeva 1960: 81)

poji-ltt-anʔkwe 'остановить, просить остановиться' < *poj-turʔkwe*
'остановиться' (Rombandeeva 1960: 81)

A képző az osztyákban nincs meg.

9. *-t + -lt* képző

Szintén csak Rombandeeva említi (Rombandeeva 1960: 81):

jol-pat-t-alt-anʔkwe 'стараться уронить что-л.' (Rombandeeva 1960: 81) <
pat-ılt-anʔkwe 'заставить упасть' (BalVahr 1958: 79) > *pat-turʔkwe* 'упасть'
(Rombandeeva 1960: 81)

E képző sem fordul elő az osztyákban.

10. *-t + -pt* képző

Ahlqvistnál (Ahlqvist 1894: 176) és Rombandeevánál (Rombandeeva 1960: 81) fordul elő, mindketten önálló képzőnek tartják:

noʒ-xusa-t-apt-ıʔkwe 'позволить кому-н., попросить кого-н., откле-
чить что-н.' (Rombandeeva 1960: 81) < *xusa-t-anʔkwe* 'отколоть, откле-
чить' (BalVahr 1958: 145) > *xusi-pt-anʔkwe* 'отклеиться' (Rombandeeva
1960: 81)

pületeptem 'megijeszti' < *pülem* 'fél' (Ahlqvist 1894: 176)

Ez a képző az osztjákban is gyakran előfordul:

DN *tāt-t-əptə*, Ni *tōt-t-əptə*, Kaz *лōл-t-əptə* 'schmelzen, tauen lassen' >
DN *tāt-tə*, Ni *tōt-tə*, Kaz *лōл-t* 'schmelzen, auftauen (trans.)' > DN *tāt*,
Ni *tōta*-, Kaz *лōла*- 'schmelzen, tauen (intrans.)' (Ganschow 1965: 114)

Terëskin is említ ilyen példákat a keleti nyelvjárásokból:

V *алтəвтəтə* 'уложить спать' > *алта* 'спать'

V *тōңтəвтəтə* 'наполнить, заполнить' *тōңтə* 'наполниться'
(Terëskin 1961: 77–78)

11. -l + -pt képző

Szintén csak Rombandeevánál előforduló képző:

jol-хан-l-apt-urkwe 'попросить кого-н., позволить кому-н., прикле-
ить что-н.' (Rombandeeva 1960: 81) < *jol-хан-l-urkwe* 'приклеить'
(BalVahr 1958: 29) > *jol-ханurkwe* 'приклеиться' (Rombandeeva 1960:
81)

Az osztjákban ez a képző sem fordul elő.

12. -nt + -pt képző

Ez a képző egyedül Ahlqvistnál (Ahlqvist 1894:175) található meg, ő is csak egyetlen példát említ:

mäintentptem 'nevettet' < *mäintem* 'nevet' (Ahlqvist 1894: 175)

Az osztjákban erre a képzőre sincs példa.

13. -lt + -pt képző

Annak ellenére, hogy ez az egyik leggyakrabban előforduló műveltető képző, csak Rombandeevánál (Rombandeeva 1960: 72) van meg, Balandin és Vahruševa annak bizonyítására hozza, hogy vannak olyan esetek, amikor a műveltető ige két képzőt vesz fel.
(Balandin – Vahruševa 1957: 117)

junt-ilt-apt-urkwe '(по)просить кого-л., шить что-л.' < *junturkwe* 'шить
что-л.' (Rombandeeva 1973: 159)

χass-ilt-apt-urkwe 'попросить кого-л., писать что-л.' < *χansurkwe* 'пи-
сать что-л.' (Rombandeeva 1973: 159)

Az osztjákban erre a képzőre egyetlen példát találtam:

Kaz. *pot-~~at~~-aptā*- 'abkühlen, gefrieren lassen' > *pot-~~at~~-* 'id.' > *pot-* 'kalt werden, frieren, gefrieren' (Ganschow 1965: 114)

14. *-pt-* + *-pt-* képző

Az *-lt-* + *-pt-* képzővel szemben ez a képző már jóval ritkábban fordul elő, Rombandeeva nem tartja produktív képzőnek, maga is csak egyetlen példát hoz rá:

rūpit-apt-upt(a)- 'просить работать' > *rūpit(a)*- 'работать'
(Rombandeeva 1973: 159)

15. *Pe -tcal/-tōāl* (az északi nyelvjárásokban *-tāl*)

Ez a képző sem Rombandeevánál, sem pedig a többi vogul igeképzőkkel foglalkozó munkában nem található meg, Ulla-Maija Kulonen említi, (Kulonen 1989:235) intranszitiv igékből képez műveltető igét. E képző használata valószínűleg jóval ritkább lehetett, mint az eddig említett képzőké, hangalakja is eltér a többi műveltető képzőétől.

jōmatcal- 'menet, sétáltat' < *jōm*- 'megy, sétál' (Kulonen 1989: 235)

16. zürj. *-ed-*, *-ed*, *-et-* > osztj. V–Vj. *-āt-*, Sur. *-ata/-ātā*, Irt. *-āt*, Ni. Š. Kaz. *-at*, O. *-āt*

A fent említetteken kívül az osztják nyelv a zürjénből is átvett egy műveltető igeképzőt. A képző elsősorban zürjén jövevényszavakon fordul elő, de megtalálható osztják szavakon is.

osztj. Trj. *tārmātā*, DN Kr. *tārmāt*-, Kaz. *tārmāt*-, 'ausführen, zu Ende führen' – 'erfüllen' (DN Kr.), 'füllen (ein Gefäß)' (Kaz.), 'jemdn. für e. Reise ausrüsten' (Trj.) vö.: zürj. V S L U *tjrmēd*-, I *tjrmēd*-, P *tjrmēt*- 'etwas so verwenden, daß es ausreicht' (V S L P), 'füllen, anfüllen, vollfüllen' (I U) > osztj. Trj. Irt. *tāram*-, Kaz. *tāram*- 'endigen, sich vollenden, fertig werden' – 'genügen, genug sein' (DN Kr. Kaz.) vö.: zürj. V S L I U P *tjrmj*- 'ausreichen, genügen, genug sein' (Ganschow 1965: 102)

V–Vj. *jāmātā*-, Trj. *jāmātā*- 'loben, rühmen' > *jām* 'gut'
(Ganschow 1965: 103)

Mint a fentiekből látható, mindkét obi-ugor nyelvben nagy számú műveltető igeképző használatos, s a két nyelv képzőinek felépítése meglehetősen hasonlít egymásra.

Az uráli nyelvek mindegyikére jellemző a műveltető igék képzése, az ész az egyetlen olyan kivétel, ahol a kauzativ szituáció kifejezése csak analitikus szerkezetekkel lehetséges (Mikola 1995: 255). Műveltető igeképzőket már az uráli alapnyelvre is lehet rekonstruálni. A fentebb említett obi-ugor műveltető képzők *-t-* elemének kauzativ jelentése már az uráli alapnyelvben is megvolt, a képző fejleményei a legtöbb uráli nyelvben kimutathatók.

A képző alapnyelvi hangalakjának megállapításában azonban már nem egységes a szakirodalom. Hajdú Péter *-*tt*-t rekonstruál, mert a magyar -*t*- ebből vezethető le (Hajdú 1973: 147). A permi nyelvek műveltető képzői is *-*tt*-ből vezethetők le, vö.: votj. *tođyt*- 'give to know' (*tođ*- 'know'); zürj. *jut*- 'give to drink' (*ju*- 'drink') (Collinder 1960: 280). Collinder *-*t*- alakot feltételez, ő a magyar -*t*-t a *-*kt*- fejleményének tartja a mássalhangzós tövű igéken (Collinder 1960: 280). Janhunen *-*tā*-/*-tā*- alakot tételez fel (Janhunen 1982: 33). Györke a *-*t*-t és a *-*tt*-t egymás alakváltozatának tartja az alapnyelvben (Györke 1935: 14), Lehtisalo és Raun szerint pedig a *-*t*- és a *-*tt*- képzők egymás mellett léteztek az alapnyelvben (Lehtisalo 1936: 294, 322, Raun 1988: 567). Valószínű, hogy az alapnyelvben tehát *-*t*- és *-*tt*- képzővel egyaránt számolhatunk, ezek talán egy képző két variánsát képviselték.

A *-*t*-n kívül még egy műveltető képző mutatható ki az alapnyelvben, a *-*kt*-. E képzőt a fent említett szerzők mindannyian rekonstruálják, bár Lehtisalo ezt a képzőt kapcsolja össze a *-*tt*-vel, mivel e két képző fejleményei a balti- finn nyelvekben egybeesnek (Lehtisalo 1936: 322). Raun szerint e képző szamojéd megfelelője a -*pt*- képző (Raun 1988: 567). Megfelelői: magy. *merít*, *fordít*, *taszit*, vog. *χaħištaχt*- 'tanul' (*χaħišt*- 'tanít'), votj. *valekt*- 'oktat' (*vala*- 'ért'), cser. *nelakt*- 'nyelet' (*nel*- 'nyel'), fi. *syöttä*- 'etet' (*syö*- 'eszik') (Hajdú 1973: 148).

Györke és Lehtisalo, majd rájuk hivatkozva D. Bartha is *-*l*- műveltető képzőt is kimutatnak az uráli alapnyelvben (Györke 1935: 38–39, Lehtisalo 1936: 164, D. Bartha 1958: 41), bár Lehtisalo megjegyzi, hogy e képző uráli eredeztetése bizonytalan, hiszen a permi és az ugor -*l*- *-*δ*-ból is levezethető, a szamojéd -*l*- pedig ugor kölcsönzés is lehet abból az időből, amikor a *-*δ*- már -*l*-lé alakult (Lehtisalo 1936: 164). Az *-*l*- képző műveltető funkcióját a többi szerző nem említi.

Helimskij az ugor és a szamojéd nyelvek adatai alapján *-*pt*- műveltető képzőt is feltételez, és felveti annak lehetőségét, hogy a magyar műveltető -*t*- ennek a *-*pt*- képzőnek a fejleménye. A feltételezett ugor *pt > magy. *t* hangfejlődés bizonyítására a *ḡäptä 'семь, неделя' > osztj. *läwat*, *jäwat*, vog. *sāt*, *söt*, magy. *hét*, *hetet* példát hozza (Helimskij 1982: 105). Míg azonban a -*pt*- műveltető képző a vogulban és az osztjákban egyaránt jól adatolható, a *ḡäptä vogul és osztják megfelelőiseiben viszont a *pt* hangkapcsolat mindenhol *t*-vé lett, így a magy. -*t*- *-*pt*-ből való származtatását nem tartom valószínűnek.

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy az obi-ugor nyelvek műveltető képzőinek -*t*-, illetve -*tt*- eleme ősi, alapnyelvi örökség, az -*l*- képző (mivel a magyarban is kimutatható) minden bizonnyal az ugor korban kaphatta meg műveltető jelentését. A szamojéd és az ugor nyelvek műveltető képzőinek feltűnő egyezései alapján Helimskij arra a következtetésre jutott, hogy a műveltető igeképzés ezekben a nyelvekben az ugor és a szamojéd nyelvek másodlagos, areális érintkezései során alakult ki (Helimskij 1982: 110–112). A műveltető képzők szempontjából érdemes lenne a nyugat-szibériai nyelvi area más, nem az

uráli nyelvcsaládhoz tartozó nyelveit is megvizsgálni, valószínűleg számos egyezést mutatnak.

Az obi-ugor nyelvekben (és ugyanúgy a magyarban is) a kauzatív szituáció legalapvetőbb kifejezési formája a kauzatív igék képzése, szinte minden igéből, intranszitivokból és tranzitivokból egyaránt lehet műveltető alakot képezni². A képzés iránya az esetek nagy részében kauzatív, azaz nem kauzatív alapigéből valamely műveltető képző segítségével kauzatív igét képezünk, például: vog. *tol-i* 'tágyt' > *tolti-* 'оттаивать' (Rombandeewa 1960: 76), oszj. Kaz. *kawar-* 'fő' > *kawart-* 'főz' (Ganschow 1965: 41), magy. *ir* > *irat*. Ezekben a nyelvekben is vannak azonban olyan igepárok, amelyek esetében a képzés iránya nem állapítható meg. Ide azok az igék tartoznak, ahol a kauzatív igeképző valamely intranszitiv képző helyére kerül, például: vog. *ħarjɣ-l-əŋkwe* 'потухнуть, погаснуть' < *ħarjɣ-t-əŋkwe* 'потушить, погасить' (BalVahr 1958: 135), oszj. V–Vj. *löt-kəmt-*, Trj. *lōɣət-kəmtə-*, DN *lāt-ħəmt-* 'ausrenken' vö.: V. *lōt-əŋint-*, Trj. *lōt-əŋint-*, DN *lāt-əŋent-* 'sich ausrenken' (Ganschow 1965:82), magy. *szűk-ül* vö. *szűk-ít*. A képzés iránya nem dönthető el a szuppletív igepároknál sem, ezen igék mellett kauzatív jelentésben egy más tőből képzett ige használatos, például: vog. *ħōli* 'meghal' (WogWört 33) vö. *ali* 'megöl' (WogWört 99), oszj. *kāla-* (V. Vj.) 'пропадать, пропасть, sterben, umkommen (Tier), sterben: auch vom Menschen (V – Trj.) (DEWOS 469) vö. *wel-* (V. Vj.) 'убить, töten' (DEWOS 1580)³ magy. *meghal* vö. *megöl*. Antikauzatív képzési irányra, tehát kauzatív igéből képzett nem kauzatív igére egy vogul példát találtam: (*ħaŋiś* 'угадать, узнать' >) *ħaŋiś-ti* 'учить, научить' > *ħaŋiś-t-əxti* 'учиться, обучаться' (Rombandeewa – Kuzakova 1982: 138–139).

Általában, ha egy nyelv többféle kauzatív képzőt használ, akkor intranszitiv alapigékből nagyobb változatossággal lehet műveltető igéket képezni, mint tranzitivokból, s a tranzitiv igéken megjelenő képzők igen gyakran bonyolultabb alakúak, mint az intranszitiv igékhez járulók (Nedalkov – Silnickij 1969: 26). Ez a megállapítás is igaz az obi-ugor nyelvekre, hiszen az egyelemű képzők jórészt csak intranszitiv igéken fordulnak elő, a

²A kauzatív igék képzésének több nyelvben korlátai vannak: számos nyelvben intranszitiv igéből ugyan lehet műveltető alakot képezni, tranzitiv igék mellett azonban már segédigét kell használni kauzatív jelentésben (ilyen például az arab, az indonéz, és a takelma). Ezért állapította meg Nedalkov és Silnickij azt az univerzálé-szerű szabályt, hogy ha egy nyelvben tranzitiv igékből lehetséges kauzatív igék képzése, akkor intranszitiv igékből is lehetséges, a szabály megfordítva viszont nem érvényes (Nedalkov – Silnickij 1969: 26).

³A 'meghal – megöl' jelentésű igepár a legtöbb nyelvben szuppletív párt alkot, nagyon ritkán fordul elő, hogy a 'meghal' jelentésű igéből képezzék a 'megöl' jelentésűt. E jelenségre azonban az osztyákból is található példa: *sūt* 'sterben (von Mensch und Bär)' vö. *sūtmatta-* 'Tabuw. (e. Bären) töten' (DEWOS 1330), *kāla-* (V. Vj.) 'sterben' (DEWOS 469) vö. *kpl̥t-* (V. Vj.) 'verhungern lassen (V. Vj.), den Tod bewirken, töten' (DEWOS 471) vö. *kpl̥tawta-* 'töten, zu Tode quälen, sterben lassen' (DEWOS 471).

Hasonló példa az erza-mordvinban is van: *kulo-vto-ms* 'to kill' vö. *kuloms* 'to die' (Kangasmaa-Minn 1979: 136).

tranzitív igéken inkább a többelemű, de méginkább az összetett képzők használatosak. A képzők többsége azonban egyaránt járulhat intranszitiv és tranzitív alapigéhez.

Mint a legtöbb uráli nyelvben az obi-ugor nyelvekben is lehetséges a másodlagos kauzatív képzés, ilyenkor a kauzatív igéhez újabb kauzatív képző járul, így az ige többszörös műveltetést fejezhet ki: magy. *ír > írat > íratattat*. A másodlagos kauzatív képzés funkciója azonban nem csupán a többszörös műveltetés kifejezése lehet: utalhat a cselekvés intenzitására, a kauzatív cselekvés iteratív jellegére, a kauzatív szituáció szereplőinek (általában a *causee*-nak) a többes számára, de felhasználhatja a nyelv a másodlagos kauzatív képzést olyan különbségek kifejezésére is, mint a közvetett és a közvetlen műveltetés, vagy más jelentéstöbbletre utalhat, mint például a permisszív, asszisztív, vagy kuratív jelentés (Kulikov 1993: 127). A másodlagos képzés funkciója ezenkívül a kauzatív jelleg megerősítése is lehet. A másodlagos műveltető képzés ilyen szerepét írja le Pennanen a finn nyelvben (Pennanen 1984: 431–443). Ő utal arra, hogy a finnben általában nincsen jelentéskülönbség az egy, illetve a két műveltető képzővel képzett alakok között, s a *Nyky-suomen Sanakirja* sok esetben helyesebbnek minősíti a két képzővel ellátott alakok használatát az egy képzőskével szemben. Vannak azonban olyan szituációk, amikor a többszörös műveltetés kifejezése kerül előtérbe, s ilyenkor már egyértelmű az egy, illetve a kettő, vagy esetleg még több képzővel képzett alakok közti jelentéskülönbség. A *Ratsumestari haetti kornetilla ratsunsa*. 'A lovaskapitány a zászlóssal elhozatja a lovat' és a *Ratsumestari haetutti kornetilla ratsunsa* 'id.' mondatok között csak a műveltető képzők számában van különbség, a második mondat azonban már különbözhet jelentésében az elsőtől, mert míg az első mondat alapján a *causee* a zászlós, tehát ő hozza el a lovat, addig ez a második mondat esetében nem egyértelmű, a zászlós tovább is adhatja a parancsot. Az egyszerű és a többszörös műveltetés közti különbség talán azért is mosódhatott el ennyire a finnben, mert a többszörös műveltetés esetén a második *causee* már nem tehető ki a mondatban, ez csak analitikus szerkezetben lehetséges.

Az egyszerű és a többszörös műveltetés viszonya, úgy tűnik, az obi-ugor nyelvekben⁴ is a finnhez hasonló. Bár Rombandeeva megállapítja, hogy a vog. *-lt-* + *-pt-* képző funkciója a többszörös műveltetés kifejezése (Rombandeeva 1962: 239), ezt a példaanyag nem mindig igazolja, hiszen a következő mondatokban például többszörös a műveltetés, az igéken azonban az *-lt* képzőt találjuk:

tamara oma-te jot rumēkwa-tē-n ruš sup junti-lt-as.

Tamara anya-PXSG3 -val ismerős asszony-PXSG3-LAT orosz ruha-NOM varr-KAUZ-PT, VXSG3

'Тамара через свою мать попросила знакомую (русскую или коми) женщину сшить ей русское платье.' (Rombandeeva 1979: 89)

⁴Többszörös műveltetésre példát csak a vogulban találtam, az osztyაკban nem.

omam-n wāj-iy uwši- m jot ūpu-m-n junta-lt-a-we-siy

anya-LAT csizma-DU,NOM nővér-PXSG1 -val nagybácsi felesége-
PXSG1-LAT varr- KAUZ-PASS-PT,VXDU3.

‘Мама через сестру попросила сшить кисты жене моего дяди.’

(Rombandeeva 1979: 96)

Arra is található példa, hogy az *-lt + -pt* képző egyszerű műveltetést fejez ki:

añtupka akim pēkarñi ōjka-n pulka nāñ war-lt-apt-as.

Antip bácsi pék-LAT fehér cipó kenyér-NOM csinál-KAUZ- PT,VXSG3

‘Дед Антип попросил пекаря испечь для своей бригады белый хлеб.’ (Rombandeeva 1979: 106)

sēman ōjka nujtājal jūnta-ltapt-as.

Semēn bácsi-NOM ruha-NOM varr- KAUZ- PT,VXSG3

‘Семен заказал шить костюм’ (Rombandeeva 1973: 43)

A példák alapján úgy tűnik, a vogulban sincsenek már pontos szabályok a többszörös műveltetés kifejezésére, és e nyelvre is igaz Alpo Räisänen megállapítása, melyre a finnel kapcsolatban Pennanen is hivatkozott: a nyelven kívüli valóságban minden nyelvi elemnek megvan a tiszta jelentése, s amikor a szituáció megkívánja, a nyelv ezt aktivizálni tudja („...kielenulkoisessa todellisuudessa on kullekin johdoksella selkeä tarkoite, jonka ilmaiseminen aktivoi kielen ilmaisu-potentiaalin” Pennanen 1984: 433). Többszörös műveltetés kifejezésére nagyon ritkán van szükség, ezért általában más nyelvek sem alkotnak erre pontos szabályokat.

A vogul és az osztyák műveltető igeképzői közötti legfontosabb különbség az, hogy az osztyákból az *-lt* képző hiányzik. Ez azért is érdekes, mert a magyar nyelvben is élt valamikor ez a képző, ha mára el is vesztette produktivitását: *emel* ‘szoptat’, *forral*, *nevel* (D. Bartha 1958: 40). Ezekben a szavakban a képző funkciója még felismerhető, de új szavakhoz ez a képző már nem járul. Valószínűleg ugyanez a helyzet az obi-ugor nyelvek egyelemű képzőinek esetében is (vogul *-lt*, *-t*, osztyák *-t*), amit az is mutat, hogy e képzők funkciójának megállapításában vita van a különböző szerzők között, egyesek kauzatív képzőnek minősítik, mások viszont az intranszítív igéket tranzitívvá alakító képzőnek tartják.

Az *-mt-* és az *-nt-* elemeket tartalmazó képzők minden bizonnyal ritkán fordulhattak elő, hiszen nagyon kevés ilyen példa akad, s ezek mind a múlt században, illetve a század elején gyűjtött szövegeket feldolgozó munkákban találhatók, tehát ma már nem használatosak műveltető funkcióban.

Produktív kauzatív képzőnek a bonyolultabb alakú képzőket tarthatjuk: a vogulban az *-lt-t*, *-pt-t*, illetve az *-lt- + -pt-t*, az osztyákban pedig az *-lt-t* és a *-pt-t*. E két képző összetételére az osztyákban alig akad példa, a vogulban azonban ez az egyik leggyakrabban előforduló képző. Esetleg a bonyolult alakú képzők használata is areális jelenség lehet,

hiszen a szamoiéd nyelvek is hasonlóan összetett képzőket használnak (Helimskij 1982: 107–110).

Valószínű azonban, hogy ez a „produktivitás” ma már egyre inkább csak az írott forrásokra vonatkozik. A vogulok között szerzett tapasztalataim azt mutatják, hogy a műveltető szerkezetek használata fokozatosan eltűnik a nyelvből, s ez jórészt az orosz nyelv hatásával magyarázható. Az orosz tipológiai szempontból más sajátosságokat mutat, a kauzativ szituáció kifejezésére elsősorban analitikus (azaz segédigés) szerkezeteket használ, s ezek a konstrukciók kezdenek dominánssá válni a vogulban is, elsősorban annak a fiatal generációnak a nyelvében, akik már második nyelvként, az orosz után tanulták meg a vogult. Ők a műveltető igékkel alkotott szerkezeteket már nem is értik, ezek már csak a legidősebb korosztály beszédében figyelhetők meg.

IRODALOM

- Ahlqvist, August 1894: *Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer wogulischen Grammatik* = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 7, Helsingfors.
- Balandin, A. N. – M. P. Vahruševa 1957: *Mansijskij jazyk*, Leningrád, Gosudarstvennoe Učebno-Pedagogičeskoe Izdatel'stvo Ministerstva Prosveščeniya RSFSR.
- BalVahr = A. N. Balandin – M. P. Vahruševa 1958: *Mansijsko-russkij slovar'*. Leningrád, Gosudarstvennoe Učebno-Pedagogičeskoe Izdatel'stvo Ministerstva Prosveščeniya RSFSR.
- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története* = *Magyar történeti szóalaktan II*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Collinder, Björn 1960: *Comparative Grammar of the Uralic Languages*, Stockholm, Almqvist and Wiksell
- Comrie Bernard 1975: Subjects and direct objects in Uralic languages: a functional explanation of case-marking systems, *Études Finno-ougriennes* 12, 5–17.
- 1976: The syntax of causative constructions: cross-languages similarities and divergences, in Masayoshi Shibatani szerk.: *Syntax and semantics 6: The grammar of causative constructions*, New York, Academic Press. 261–313.
- 1981: *Language universals and linguistic typology*. Oxford, Basil Blackwell.
- 1985, Causative verb formation and other verb deriving morphology, in Timothy Shopen szerk.: *Language typology and syntactic description 3: Grammatical categories and the lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press, 309–348.
- DEWOS = Wolfgang Steinitz 1966: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, Berlin, Akademie-Verlag

- Dolovai Dorottya 1993–94: A vogul nyelv műveltető szerkezetének típusai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 3–15.
- Ganschow, Gerhard 1965, *Die Verbalbildung im Ostjakischen*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- Gulya János 1966: *Eastern Ostyak chrestomathy = Uralic and Altaic Series* 51, Hága – Bloomington, Indiana University Publications.
- Györke József 1934: *Die Wortbildungslehre des Uralischen*, Tartu.
- Hajdú Péter 1973: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Helimskij, Evgenij A. 1982: *Drevnejšie vengersko – samodijskie jazykovye paralleli (Lingvističeskaja i etnogenetičeskaja interpretacija)*, Moszkva, Nauka.
- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiaca*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44, 23–42.
- Kálmán Béla 1976: *Chrestomathia Vogulica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kangasmaa-Minn, Eeva 1979: On the causative *t* in the Finno-Ugric verb derivation, in Cristoph Gläser – Pusztay János szerk.: *Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 12*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- Kozmács István 1994: A votják műveltető szerkezetéről, *Folia Uralica Debreceniensica* 3, 41–46.
- Kulikov, Leonid I. 1993: The “second causative”: a typological sketch, in Bernard Comrie – Maria Polinsky szerk.: *Causatives and transitivity*, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 121–154.
- Kulonen, Ulla-Maija 1989: *The passive in Ob-Ugrian = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 203, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Lehtisalo, Toivo 1936: *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 72, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Mikola Tibor 1995: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 251–265.
- Nedalkov, V. P. – G. G. Silnickij 1969: Tipologija morfoložičeskogo i leksičeskogo kauzativov, in A. A. Holodovič szerk.: *Tipologija kauzativnyh konstrukcij. Morfoložičeskij kauzativ*, Nauka, Leningrád, 20–50.
- Némisova, E. A. 1965: Slovoobrazovanie glagolov ust'-kazimskogo dialekta hantyjskogo jazyka, in M. G. Voskoboynikov szerk.: *Jazyki i folklor narodov Krajnego Severa, Učēnye zapiski, Tom 269*, Leningrád, Leningradskij Gosudarstvennyj Pedagogičeskij Institut im. Herzena, 247–256.
- Pennanen, Esko 1984: Havaintoja suomen teettöverbistä, *Virittäjä* 88, 431–443.

- Raun, Alo 1988: Proto-Uralic comparative-historical morphosyntax, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic languages: description, history and foreign influences*, Leiden – New York – Koppenhága – Köln, E. J. Brill, 555–574.
- Rédei Károly 1965: *Northern Ostyak chrestomathy* = *Uralic and Altaic Series* 47, Hága – Bloomington, Indiana University Publications.
- Rombandeeva, E. I. 1960: Kauzativnye formy mansijskogo glagola, in V. I. Cincius szerk.: *Učenyje zapiski*, Tom 167, Leningrád, Kafedra jazykov narodov Krajnego Severa, 71–84.
- 1962: Kauzativnye glagoly v aktivnyh i passivnyh sintaksičeskikh konstrukcijah mansijskogo jazyka, in B. A. Serebrennikov szerk.: *Voprosy finno-ugorskogo jazykoznanija*, Moszkva-Leningrád, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 236–256
- 1973: *Mansijskij (vogul'skij) jazyk*. Moszkva, Nauka.
- 1979: *Sintaksis mansijskogo (vogul'skogo) jazyka*. Moszkva, Nauka.
- Rombandeeva, E. I. – E. A. Kuzakova 1982: *Slovar' mansijsko-russkij i russko-mansijskij*, Leningrád, Prosveščenie.
- Schütz József 1910: Az északi osztják szóképzés, *Nyelvtudományi Közlemények* 40, 1–75.
- Steinitz, Wolfgang 1950: *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis*, Lipcse, Otto Harrasowitz.
- Szabó Dezső 1904: A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34, 55–75, 217–235, 417–4.
- Terëskin, N. I. 1961: *Očerki dialektov hantyjskogo jazyka. Čast' pervaja. Vahovskij dialekt*, Moszkva – Leningrád, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1902, 1910–1921, 1893, 1896: *Vogul népköltési gyűjtemény I, II, III, IV*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- WogWört = Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai.

CAUSATIVE DERIVATION IN OB-UGRIC LANGUAGES

DOROTTYA DOLOVAI

The author discusses and compares the Vogul and Ostyak causative derivational systems. After presenting the data, she examines the origin of the suffixes and claims that *-l-* emerged during the Ugric period along with the developments of Uralic **-t-/*-tt-* and **-kt-*; *-pt-*, one of the most frequent current suffixes appeared even later.

Ob-Ugric causative suffixes have much in common with those in Samoyed languages, and the author emphasizes the importance of studying the languages of West Siberian linguistic area with respect to causative derivation, since the correspondences seem to be areal.

Finally, the author examines the rules of causative derivation in Ob-Ugric languages from a typological point of view with a detailed account of multiple causation.

The author concludes the paper with a remark that current research into Ob-Ugric causative constructions must mainly rely on written sources, for causative suffixation is disappearing and is replaced by auxiliary constructions, under Russian influence.

1. The first part of the paper is devoted to a general discussion of the problem of the existence of a solution of the system of equations

$$\frac{dx}{dt} = f(x, y, z), \quad \frac{dy}{dt} = g(x, y, z), \quad \frac{dz}{dt} = h(x, y, z),$$

where f, g, h are continuous functions of x, y, z and satisfy the Lipschitz condition. The existence of a solution is proved by the method of successive approximations. The second part of the paper is devoted to a study of the stability of the solution. It is shown that if the functions f, g, h satisfy the Lipschitz condition, then the solution is stable. The third part of the paper is devoted to a study of the asymptotic stability of the solution. It is shown that if the functions f, g, h satisfy the Lipschitz condition and the origin is a point of equilibrium, then the solution is asymptotically stable. The fourth part of the paper is devoted to a study of the periodicity of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are periodic with respect to t , then the solution is periodic. The fifth part of the paper is devoted to a study of the bifurcation of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is analytic. The sixth part of the paper is devoted to a study of the integrability of the system of equations. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the system is integrable. The seventh part of the paper is devoted to a study of the chaos of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is chaotic. The eighth part of the paper is devoted to a study of the ergodicity of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is ergodic. The ninth part of the paper is devoted to a study of the mixing of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is mixing. The tenth part of the paper is devoted to a study of the entropy of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution has a positive entropy.

2. The second part of the paper is devoted to a study of the stability of the solution. It is shown that if the functions f, g, h satisfy the Lipschitz condition, then the solution is stable. The third part of the paper is devoted to a study of the asymptotic stability of the solution. It is shown that if the functions f, g, h satisfy the Lipschitz condition and the origin is a point of equilibrium, then the solution is asymptotically stable. The fourth part of the paper is devoted to a study of the periodicity of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are periodic with respect to t , then the solution is periodic. The fifth part of the paper is devoted to a study of the bifurcation of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is analytic. The sixth part of the paper is devoted to a study of the integrability of the system of equations. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the system is integrable. The seventh part of the paper is devoted to a study of the chaos of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is chaotic. The eighth part of the paper is devoted to a study of the ergodicity of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is ergodic. The ninth part of the paper is devoted to a study of the mixing of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is mixing. The tenth part of the paper is devoted to a study of the entropy of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution has a positive entropy.

3. The third part of the paper is devoted to a study of the asymptotic stability of the solution. It is shown that if the functions f, g, h satisfy the Lipschitz condition and the origin is a point of equilibrium, then the solution is asymptotically stable. The fourth part of the paper is devoted to a study of the periodicity of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are periodic with respect to t , then the solution is periodic. The fifth part of the paper is devoted to a study of the bifurcation of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is analytic. The sixth part of the paper is devoted to a study of the integrability of the system of equations. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the system is integrable. The seventh part of the paper is devoted to a study of the chaos of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is chaotic. The eighth part of the paper is devoted to a study of the ergodicity of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is ergodic. The ninth part of the paper is devoted to a study of the mixing of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution is mixing. The tenth part of the paper is devoted to a study of the entropy of the solution. It is shown that if the functions f, g, h are analytic, then the solution has a positive entropy.

ÜBER DEN STIMMBANDVERSCHLUßLAUT IM NGANASANISCHEN

MICHAEL KATZSCHMANN

Der Stimmband- oder Glottisverschlußlaut (im folgenden als Sbv bezeichnet) hat einen festen Platz im Phoneminventar der samojedischen Sprachen. Historisch handelt es sich dabei um einen reduzierten bzw. substituierenden Laut, der, wie die folgende Übersicht zeigt, in den nordsamojedischen Sprachen recht unterschiedliche Laute repräsentiert (vgl. Janhunen 1986: 164):

	nicht-nas.	nas.	nicht-nasalisierbar
Ng./Jurazisch/Jurak. W	<* t s c k		
Jurakisch T	<* t s c k	n ħ	
Enzisch	<* t s c k	n ħ	p l r m

Das konkret zugrunde liegende Phonem erschließt sich nicht immer problemlos,¹ nicht zuletzt dadurch, da es sich sowohl aus nicht-nasalisierbaren (<* t, s, c, k), als auch aus nasalisierbaren (<* n, ħ) Konsonanten herleiten kann, wobei die letztere Erscheinung diachrön jünger zu sein scheint.² So zeigen die verschiedenen Sbv noch heute im Jurakischen (Nenzischen) und Enzischen verschiedenartige Reflexe, obwohl akustisch kein Unterschied zwischen beiden Sbv wahrnehmbar ist. Für das Nganasanische wird allgemein nur der nicht-nasalisierbare Sbv vorausgesetzt.³

Der Sbv ist im Nganasanischen (rtovj) stimmlos (vgl. Tereščenko 1979: 36) und kann (theoretisch) im Lexem in beliebiger Stellung mit Ausnahme der postkonsonantischen vorkommen.⁴ Initial findet sich der Sbv jedoch nur selten, so meist bei Exklamationen oder Vokativen wie z. B. "ə"ə 'älterer Bruder' (vgl. das Appellativum *niny* 'id.' hierzu). Final (postvokalisch) hat der Sbv häufig morphologische Funk-

¹„Unfortunately, the concrete identification of the diachronic source of such a glottal stop is often extremely difficult." (Janhunen 1986: 160)

²„By contrast, the nasalizable type of glottal stop is apparently a much more recent Tundra Nenets innovation, (...)." (Janhunen 1986: 165).

³„No parallel to the added [non-nasalizable – M.K.] type of glottal stop is present in Nganasan." (Janhunen 1986: 155).

⁴Die von Tereščenko angeführte Lautverbindung -Vj" (vgl. Tereščenko 1979: 38) ist, wie nicht zuletzt Helimskij's konsequente Schreibung als -Vj" zeigt, diphthongisch, j also vokalisch aufzufassen. Formen wie *kulam* "Rabe", *kam* "Blut", *kir* "muxi" (Pl.), *tar* "Haar" (Pl.?), *mar* "nimm" bei Tereščenko und Castrén-Schiefner müssen als Ausnahmen gelten, sofern nicht sogar Druckfehler zugrunde liegen.

tionen (Plural/Imperativ Vx2Sg Aorist/Negationsstamm), und bildet (nach Tereščenko) in dieser Position auch Minimalpaare.⁵ Neben der finalen ist die intervokalische sowie die präkonsonantische Stellung am häufigsten. Die letztere ist theoretisch von der postvokalischen Stellung zu unterscheiden, obwohl dies in der Praxis nicht immer gelingt.

Die unterschiedlichen Positionen spiegeln sich auch in der Artikulation wider. So wird der Sbv final besonders klar artikuliert, medial wird er häufig nur als Pause realisiert, die fakultativ, vor allem innerhalb einer „rhythmischen Gruppe“, jedoch nicht an deren Grenze, auch fehlen kann.⁶

Bereits Janhunen hatte die Relevanz der Untersuchung des Sbv erkannt.⁷ Deshalb soll hier die interessante präkonsonantische Stellung betrachtet werden. Denn damit verbunden ist das Problem, welche Funktion dieser Laut in einer Sprache hat, die Konsonantenverbindungen möglichst (ver)meidet, Verbindungen von drei Konsonanten, mit Ausnahme eben dieses Sbv, nicht einmal zuläßt. Diese Frage stellt sich vornehmlich unter dem Aspekt, daß alle Sbv+Konsonant-Verbindungen, und das schließt ganze Morphem- bzw. Suffixfolgen ein, auch ohne den Sbv vorkommen (können).

Es ist zunächst festzustellen, daß das Nganasanische trotz seiner agglutinierenden Struktur einen hochempfindlichen prosodischen Charakter besitzt. Dies äußert sich u. a. darin, daß die gerade/ungerade Silbenzahl oder auch die in Moren gemessene Länge der Vokale für eine intervokalische Konsonantenalternation, den sogenannten Stufenwechsel ausschlaggebend ist. Hierbei wechseln die (starkstufigen) Konsonanten des Stammes: *x* (< *p*), *t*, *k* und *s* sowie deren Nasal-Verbindung *ɲx*, *nt*, *ɲk* und *ns* mit den (schwachstufigen) Konsonanten *b*, *z* (bei Castrén – Schiefner *d*), *g*, *dʹj*, *mb*, *nd*, *ɲg* und *ndʹ*. Neben dieser von Helimskij als rhythmischen Stufenwechsel (RStw) bezeichneten Konsonantenalternation findet sich ein im Ableitungs- bzw. Flexionsteil des Wortes wirksamer sogenannter silbischer Stufenwechsel (SStw). Er ist dem rhythmischen Stufenwechsel in der Priorität nachgeordnet, gleicht ihm zwar bezügl. der Konsonanten *x*, *t*, *k* und *s*, weicht jedoch bei der Behandlung der starkstufigen Nasalverbindungen (*ɲx*, *nt*, *ɲk* und *ns*) ab indem er ihnen als (schwachstufige (SwS)) Komplementäre die (entnasalisierten) Konsonanten *x*, *t*, *k* und *s* gegenüberstellt, wie der folgenden Tabelle zu entnehmen ist (vgl. Helimskij 1994: 210, Tab. 6.):

⁵ Vgl. Tereščenko 1979: 36: *ma* 'čto?' : *ma* "čum"; *tə* 'ladno' : *tə* "daj" (*tə* *tu* *də* 'dat'); *seru* 'verev-ka...' : *seru* "privjaži" (*seru* *di* 'privjazat').

⁶ Vgl. Helimskij 1994: 192: Diese Null-Reduktion findet sich vor allem in Tajmyr-Dialekt des Avam-Nganasanischen.

⁷ „A proper insight into the diachronic aspects of the glottal stop in Nenets and other Samoyedic languages is of crucial importance to studies in Samoyedic historical morphology." (Janhunen 1986:163).

RStw	SwS	b	z	g	d'	d'	ʰ	ʰ	ʰ	ʰ	ʰ	ʰ	ʰ	ʰ	ʰ
SStw	SwS	b	z	g	d'	d'	mb	nd	ŋg	nd'	nd'				
MORPHEME		H	T	K	S	ʃ	MH	NT	ŋK	NS	Nʃ	ʰ	ʰ	ʰ	ʰ
Nunnation												ŋh	nt	nt'	ŋk ns nʃ

Der auffälligste Unterschied zum rhythmischen Stufenwechsel ist also der Wechsel von Nasal + *h* (*x*), *t*, *k* oder *s* mit einfachen Konsonanten beim silbischen Stufenwechsel. Castrén – Schiefner hatte das Auftreten eines *n*-Lautes (vor allem in der zweiten und dritten Flexion) als Nunnation bezeichnet und sie als paradigmatische Erscheinung eingeordnet (vgl. Castrén – Schiefner, Gr. 1854, § 163: 85), die vorrangig die Lokalkasus des Nomens (vgl. Castrén – Schiefner, Gr. 1854, § 307: 161f.; Afonina 1990) bzw. bestimmte Formen des Verbalflexion betreffen (vgl. Castrén – Schiefner, Gr. 1854, § 506: 443). Helimskij erklärt die Nunnation aus der Umwandlung eines (tiefenstrukturellen Elements) °, das einen tiefenstrukturellen Null-Konsonanten (nulevoj soglasnyj °) bzw. einen Null-Vokal (nulevoj glasnyj °) repräsentiert, in einen Konsonanten, wenn ihm erstens *h*, *t*, *t'*, *s* oder *ʃ* folgt und ihm zweitens ein Nasal vorangeht, der von ° nur durch einen Vokal bzw. eine Vokalfolge (sprich More) getrennt ist. Seine Belege u. a. sind (vgl. Helimskij 1994: 199):

kundua-"*suə* 'on stal' < *kundua*°; *tanua*-*nsuə* 'on privyk' < *tanua*°-*naa*-zu 'ego nganasan' < *naa*; *na*-ntu 'ego tovarišč' < *na*°

und (teilweise) ergänzend (vgl. Helimskij 1989, Mskr.):

<i>basu</i> -" <i>tu</i> 'ohitič'sja'	<i>nya</i> - <i>nsutə</i> 'budet ékonomit'
	<i>munu</i> -ntu 'govorit'
<i>basu</i> " <i>sutə</i> 'budet ohotič'sja'	<i>munu</i> - <i>nsutə</i> 'budet govorit'
	<i>nya</i> -ntu 'ékonomit'
<i>kola</i> " <i>ku</i> 'rybka' (<i>koly</i> 'Fisch')	<i>kona</i> - <i>ŋku</i> 'ščenoček' (<i>konə</i>)
<i>kozu</i> - <i>tə</i> 'k tetke'	<i>nomu</i> -ntə 'k zajcu'

Zwei Formen waren aufgrund der Materiallage zu korrigieren, so der ergänzende Sbv bei *kundua*-"*suə* und *basu*-"*tu*. Erst dadurch wird eine interessante Erscheinung deutlich, nämlich die Korrelation des Sbv und der Nunnation, die sich aus der unterschiedlichen Realisation des von Helimskij rekonstruierten bzw. postulierten ° ergibt. Helimskij selbst hatte explizit ausgeführt, daß der

Normal-Stufe	<i>t</i> ("t),	<i>k</i> ("k),	<i>s</i> ("s),	<i>S</i> ("S), <i>h</i>	("h) die
Nunnations-Stufe	<i>nt</i> ,	<i>ŋk</i> ,	<i>ns</i> ,	<i>NS</i> und	<i>ŋh</i>

gegenübersteht (vgl. Helimskij 1989, Mskr.). Die Korrelation von "*t* : *t*", "*k* : *k*", "*s* : *s*" usw. sieht Helimskij als starke bzw. schwache Stufe an (vgl. Helimskij 1987: 158). In

diesem Zusammenhang ist auch seine Beobachtung (vgl. Helimskij 1989, Mskr.) relevant, daß nämlich eine Silbe geschlossen ist, wenn die folgende Silbe mit *t*, *t'*, *k*, *s*, *š* oder *h* beginnt, also den schwachstufigen Komplementären der Nasalverbindungen im silbischen Stufenwechsel. Dies ergibt nur dann einen Sinn, wenn man einen historisch geschwundenen Laut, wie z. B. den Sbv voraussetzt. Helimskij konstatiert interessanterweise eine gewisse Affinität zum rhythmischen Stufenwechsel, wobei sich *-nta* bei ungerader, *-tə* bei gerader Morenzahl findet. Ausnahmen erklärt er als fakultative Varianten.

Diese Erscheinungen hängen mit der sog. Konsonanten-Elision bzw. der Rückgängigmachung eines vorausgegangenen Konsonantenschwundes (hauptsächlich im Auslaut des Stammes) zusammen. Betroffen davon sind nach Castrén – Schiefner lediglich *d/j*, *n*, *ŋ* und *m*, also vorrangig Nasale. Das heutige Nganasanische bewahrt den *n*-Laut, der von Castrén – Schiefner noch registriert wurde, lediglich in den (einsilbigen) Konsonantstämmen, wie z. B. *baŋ* 'Hund' [< *ban]. Bei bestimmten flektierten Formen (auch mehrsilbiger Stämme) tritt dieser *n*-Laut jedoch wieder auf, wie z. B. bei *ŋənə* 'sa[ŋ]' 'Mensch', Pl.: *ŋənə* 'sa-ŋə-' oder *ba-n-tu* 'sein Hund'.

Trotz einer auffälligen Korrelation bzw. Affinität von Sbv und *n* kann nicht ohne weiteres die Herkunft des einen aus dem anderen gefolgert werden, denn dadurch wird nicht das Auftreten des Sbv in solchen Fällen wie *ŋəmsa*-"-sua/ŋəmsa-d'a-" 'essen' oder *d'embi*-"-ši/d'əŋhi-d'a-" 'anziehen' erklärt. Letztere sind Belege der schwachen/starken Stufe des silbischen Stufenwechsels (vgl. Helimskij 1994: 198), wobei *-d'a-* vorher geschwunden bzw. durch den Sbv substituiert worden sein muß.⁸ Auch wenn der Sbv in einigen Fällen fakultativ sein mag (vgl. oben *ŋəmsasua*), wird er in derartigen Positionen sehr genau auch in Quellen verzeichnet, die den Sbv nicht immer korrekt wiedergeben.

Dies ist bei der Kombination mit *s* (-"s-) besonders auffällig (vgl. die Paradigmen bei Tereščenko 1979: 204 ff.) Dabei zeigt sich, daß der Sbv im Futur regelmäßig dann erscheint, wenn der Infinitiv auf *-DV* ausgeht. Die *SV*-Infinitive sind nur dann betroffen, wenn sie mit dem Sbv zusammentreffen (vgl. *d'embi*-"s-i'). In der Regel stehen die Infinitive auf *-DV/-SV* mit der schwachen/starke Stufe einer Lautkorrelation in Zusammenhang, d.h. sie hängen im allgemeinen mit einer geraden bzw. ungeraden Morenzahl des Verbalstammes zusammen.⁹ Nur in der Verbindung mit *-"SV* findet sich stets die schwache Stufe. (*d'embi*"si 'odet', *dezä*"sy 'razrubit' na kuski' etc.

⁸ Besonders ausführlich behandelt Castrén – Schiefner die Elision, also den Wegfall von *d/j* beim Nomen und Verbum. Gewöhnlich wird dabei der Sbv des Nomens durch *d* ersetzt. (vgl. Castrén – Schiefner, Gr. 1854, § 164,1 [allg.], S. 85; § 316 [Nomen], S. 165; § 508 [Verb], S. 444). Helimskij setzt hier (im Widerspruch zu Katzschmann 1995) *-S*-Stämme voraus, die positionsbedingt 0, Sbv oder *d'* zeigen.

⁹ Vgl. Helimskij, 1987: 160: z. B. *byty-d'i* (2 Moren), *byzybty-sy* (3 Moren), *bizyrnānty-d'i* (4 Moren) und *hozatanantu-sa* (5 Moren).

Ausnahmen hiervon sind möglicherweise aufgrund sekundärer Lautveränderungen, in denen es im Nganasanischen recht viele gibt, zu begründen.

Eine Erklärung für diese Erscheinung findet sich bei Tereščenko an keiner Stelle. In gewissem Sinne scheint es dabei auch eine „Korrelation“ zwischen der Vergangenheit -*SUO* und dem Futur -*SUTE* auf der einen und entsprechenden -*DUO* bzw. -*SUTE* auf der anderen Seite zu geben. Unklar bleiben dabei jedoch folgende teilweise widersprüchliche Erscheinungen:

INFINITIV AORIST VERGANGENHEIT FUTUR

(1)	<i>tamtüša</i>	<i>tamtüdü"ünə</i>	<i>tamtüsünə</i>	<i>tamtüsütünə</i>	(zalezat')
(2)	<i>dembi"si</i>	<i>depxidi"inə</i>	<i>dembi"sina</i>	<i>dembi"sitina</i>	(odet'sja)
(3)	<i>nasa</i>	<i>nadu"am</i>	<i>nasuam</i>	—	(gerben)

Sofern hierhin eine Erklärung zu suchen ist, zeigt die Erweiterung der Stämme durch -*DV*- im Aorist in den Belegen (1) und (2) unterschiedliche Reflexe in den Formen der Vergangenheit und des Futurs. Entsprechend dem *DV*-/SV-Infinitiv verhält es sich mit den „konditionalen“ Gerundialformen -*bü*"/-*xü*" (vgl. *dembixi*" zu (2)).

Eine weitere Beobachtung ist, daß der Sbv dort auftritt, wo eine geschwundene Konsonantenverdoppelung (Geminata), die sich in den Materialien nur äußerst selten findet (regelmäßig z. B. nur: *be-tt-V*- ... 'tanzen'), das prosodische Gleichgewicht störte und substituiert werden mußte. Ursprünglich könnte einigen (")*p*, (")*t*, (")*k* und (")*s* die Geminata *pp, *tt, *kk oder *ss (bzw. Assimilationen, die zu diesen Geminata führten) zugrunde gelegen haben. Gestützt wird diese Annahme durch die Beobachtung, daß der Aorist-Sbv die schwache Stufe in der vorhergehenden Silbe hervorruft, offenbar also die Silbe schließt, nach Helimskij also ein Cluster vorgelegen haben muß. (vgl. Helimskij 1994, Mskr.) Ein Aoristsuffix hatte auch Labanauskas bereits erwogen, als er hinter dem perfektiven Aorist (-*"V*-) ein Präterital-Suffix vermutete, das er aus *-*tV*- herleitete, wohingegen er den imperfektiven Aorist (-*tV*-) aus *-(*C*)*tV*- ableitete und formal mit dem Suffix -*ŋa*- im Jurakischen und Enzischen verglich (vgl. Labanauskas 1975: 200).

Einige entscheidende Anhaltspunkte bezügl. der Postulierung von Geminata finden sich bei Györke (1934), der zahlreiche Geminata bzw. Konsonantenverbindungen aufführt, die trotz ihrer geringen Zahl von Reflexen im Nganasanischen diese Annahme stützen:

*kk/*k	biékü (Lüftchen)	DIM.
	sanaki"ëm (spielen)	INCH.
*k/*ε	-ku/-gu	IMP.
*pV/*βV	ɲudabala (beerenreich)	DIM.
	kuabúa (tot)	NOM.
*šV/*ž	ɲatadaseam (ich zauberte)	PRÄT
*tš/*tšV	tamtüsi (Kaufmann)	NOM. DEV.
*IV	korsalâ (klug)	NOM. DEN.
	jakala- (schneiden)	DUR.
	jirala- (mit Fett beschmieren)	VERB. DEN.
*rV	kait'arâ (gesund)	NOM. DEN.
*mV	küdüm- (husten anf.)	VERB. DEV.
	tal'ümü (Deckel)	NOM. DEV.
	serum- (Witwe wd.)	VERB. DEN.
*nV	d'ienea (moosig)	NOM. DEN.
	-na (freq.) + ntu (freq.) etc.	VERB. DEV.
	ɲamnantutum (ich will essen) ¹⁰	

Ableitungen, denen eine Geminata oder Doppelkonsonanz zugrunde liegen, werden (heute) fast ausnahmslos mit Sbv versehen, so der "kV-Diminutiv und der "kV-Inchoativ, aber auch das -"si als deverbales Nomen. Bei zahlreichen anderen Suffixen der Liste, die auf einen Liquid/Nasal + Vokal zurückgehen, ist der Sbv zumindest fakultativ, wenn auch sehr häufig: "IV-Frequentativ, "mV(V)-Nomen deverbale sowie "na-Voluntativ u. a.

An diesem Punkt berühren sich also die Nunnation bzw. der nasale Sbv und der starke (nicht-nasalisierbare) Sbv. Denn in allen Fällen liegt eine gemeinsame prosodische Ursache vor, wie sie bereits von Hajdú für den nganasanischen Stufenwechsel zugrunde gelegt und zu beschreiben versucht worden war (vgl. Hajdú 1962: 53f.). Eben diese (genuine) Prosodie unterscheidet (nach Hajdú) den nganasanischen Stufenwechsel von entsprechenden Erscheinungen in anderen samojedischen aber auch fgr. Sprachen und verbindet das Nganasanische (nach Janhunen) sogar areal mit den Jenissej-Sprachen.¹¹

Es gibt recht viele Stämme, in denen der Sbv mit beliebigen Suffixen (postvokalisch!) stehen kann, Einsilber wie *bou*"- 'perechat' oder Zweisilber wie *korV*"- 'odolet', *logä*"- 'lajat' usw. In diesen Stämmen gehört der Sbv wahrscheinlich zum

¹⁰ Für *nCV-Verbindungen [Nunnation] vgl. Györke 1934: 51 ff.)

¹¹ „The Yeniseic languages do possess a phonetic glottal stop which can perhaps be derived from a distinctive Proto-Yeniseic phoneme; however, the possibility of a prosodic interpretation also exists (...).“ (Janhunen 1986:168)

Stamm. Bei den Belegen, in denen er fehlt, ist er möglicherweise aufgrund von Lautgesetzen (fakultativ) geschwunden. Durch das häufige Auftreten des Sbv an der Grenze zwischen zweiter und dritter Silbe (More), also zwischen Stamm und Suffix, kommt es in anderen Fällen zu Analogien, also dem unetymologischen Erscheinen eines Sbv, wie z. B. bei einigen russ. Lehnwörtern im Nganasanischen (*balni* "sə 'bol'nica', *tiga* "rə 'tigr' u. a.)

Es gibt jedoch auch Lexeme, hauptsächlich der zweiten und dritten Flexionsart, in denen der Sbv nur in solchen Fällen auftritt, in denen sich an gleicher oder ähnlicher Position in anderen Lexemen die Nunnation findet. Vorausgesetzt, ein *n* tritt nur dann auf, wenn ursprünglich/diachron auch ein *n* geschwunden ist und dies wahrscheinlich ausgehend von der zweiten Flexionsart oder Stämmen, in denen ein Stufenwechsel im Stamm nicht vorkommt (vgl. z. B. das unveränderbare *basu*- 'jagen' neben *basa/bađa* 'Eisen'), kann man nicht nur von einem ursprünglichen Wechsel von *n* und Sbv ausgehen, sondern auch vom unmittelbaren Zusammenhang mit dem Stufenwechsel. Da das *n* an eine bestimmte lautliche Umgebung gebunden ist, stellt der Sbv wahrscheinlich sein entsprechendes Allophon dar. Es ist nicht ausgeschlossen, hierin einen Reflex für den im Nganasanischen bisher nicht nachgewiesenen nasalisierbaren/schwachen Sbv zu sehen. Der bisherigen Forschung, selbst Castrén – Schiefner mußte dies verborgen bleiben, da z. B. Nunnationsfälle in Verbindung mit dem Futur nicht bekannt waren,¹² bei Castrén – Schiefner ohnehin keinerlei Futurformen belegt sind. Auch ist die Nunnation auf wenige, wenn auch häufige Formen beschränkt, wohingegen Parallelen mit (nasalisierbaren) Sbv schwer zu erkennen sind, zumal wenn der Sbv aus welchen Gründen auch immer fakultativ schwindet. So fehlt er z. B. in einigen der obigen Belege auch bei Helimskij, obwohl andere Quellen ihn an gleicher Stelle aufweisen.

Ein weiterer Grund den (nasalisierbaren) Sbv nicht zu erkennen, ist die Tatsache, daß es zahlreiche andere Ursachen für einen Sbv gibt, von denen hier nur einige Beispiele angeführt wurden. Kann er doch als ursprünglicher Ersatzlaut gelten, der sich vom Allophon schnell zu einem echten Phonem entwickelt hat.

Um einen Zusammenhang zwischen der Prosodie, dem Stufenwechsel, dem Konsonantenschwund/der Konsonanteneinfügung, dem Stimmbandverschlußlaut (Sbv) und der Nunnations zu erkennen, Erscheinungen, die auf den ersten Blick nicht zusammen zu hängen scheinen, bieten sich die (nicht gerade seltenen) Stämme an, in denen ein Stufenwechsel offenbar regelwidrig nicht stattfindet. Hier könnte der Ausgangspunkt für die vielschichtige Problematik des nganasanischen Sbv zu suchen sein. Dennoch überlagern sich verschiedenste Ursachen, von denen wahrscheinlich

¹² So ist auch *munu-nsuta*- nur bei Helimskij belegt. Das Futur zu *munu*- findet sich in den Texten nur noch bei Skazki Narodov ... 4, S.166, Rasskaz 2, Satz 1: *munueuta*!

nicht einmal alle hier erkannt und angeführt werden konnten, so daß ein Sbv in jedem Falle einzeln zu bewerten ist. Klar scheint jedoch, daß das Nganasanische aufgrund der Nunnationserscheinungen Reflexe beider samojedischer Sbv-Arten (starker/schwacher d.h. nicht-nasalisierbarer/nasalisierbarer Sbv) aufweist.

LITERATUR

- Afonina, L. 1990: Čeredovanie stupenej soglasnyh v dative i lokative nganasanskogo jazyka, *Linguistica Uralica [Sovetskoe Finnougrovedenie]* 1, 116–120.
- Castrén, M. Alexander – Anton Schiefner (Hrsg.) 1854: *Grammatik der samojedischen Sprachen*, St. Petersburg (Nachdr. d. Ausg.).
- Györke, József 1934: *Die Wortbildungslehre des Uralischen: primäre Bildungssuffixe*, Tartu.
- Hajdú, Péter 1962: Die Frage des Stufenwechsels in den samojedischen Sprachen, *Ural-Altaische Jahrbücher* 34, 41–54.
- Helimskij, Evgenij 1987: Vstrečnyj dvunapravlennyj otščet mor v nganasanskom jazyke, *Proceedings XI. ICPhS* 1, 158–161.
- Helimskij, Evgenij 1989: *O morfonologii nganasanskogo jazyka*, Hamburg, Mskr.
- Helimskij, Evgenij 1994: Očerok morfonologii i slovoizmenitel'noj morfolologii nganasanskogo jazyka, in *Tajmyrskij étnolingvističeskij sbornik*, Moskva, RGGU, 190–221.
- Janhunen, Juha 1986: *Glottal stop in Nenets = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 196, Helsinki.
- Katzschmann, Michael 1995: Morphosyntaktische Betrachtungen zur nganasanischen Negation, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 237–249.
- Labanauskas, Kazys 1975: Proščedšee vremja soveršennogo dejstvija v nganasanskom jazyke, *Sovetskoe Finnougrovedenie* 11, 195–200.
- Skazki Narodov Sibirskogo Severa* 4, 1981, Tomsk, Izd. Tomskogo Universiteta.
- Tereščenko, N. M. 1979: *Nganasanskij jazyk*, Moskva – Leningrad, Nauka.

A NGANASZAN GÉGEZÁRHANGOK.

MICHAEL KATZSCHMANN

Az északi-szamojéd nyelvek gégezárhangjai redukált, ill. pótlóhangok, amelyeket a helyettesített hang szerint nem nazalizálható (*t, *s*, *c*, *k*), ill. nazalizálható (*n, *ŋ*) csoportra osztanak, bár akusztikusan nem különböztethetők meg. Általános vélemény szerint azonban a nganaszanban nincsenek nazalizálható gégezárhangok.

A mássalhangzó előtti gégezárhangok vizsgálata azt mutatja, hogy a nganaszanban hasonló helyzetben mind gégezárhang, mind egy (Castrén által nunációnak nevezett) *n* előfordulhat. Helimskij mindkettőt egy mélyszerkezeti nullakonszonánusra, ill. -vokálisra vezeti vissza ^o (*kundua*-"*suə* 'on stal' <*kundua*^o - : *tanua*-*nsuə* 'on privyk' <*tanua*^o -).

Az is kiderül, hogy a nganaszan suffixális fokváltakozás (ugyanaz, mint Helimskij ú.n. szillabikus fokváltakozása) közeli rokonságot mutat a nunációval. Így az erős fokú nazálisos mássalhangzó-kapcsolatok *ŋx*, *nt*, *ŋk* és *ns* gyenge fokú (denalizált) konszonánssal váltakoznak *h*, *t*, *k* és *s*, *s* nem *mb*, *nd*, *ŋg* és *nd'* kapcsolattal, mint a ritmikus fokváltakozásnál.

Mivel a nganaszanban ott lehet mássalhangzókat betoldani, ahol azok (történetileg) eltűntek, s mivel ez a jelenség elsősorban nazálisokra jellemző, kézenfekvő, hogy az *n*-t a nazalizálható gégezárhanghoz kapcsoljuk, amely azonban csak meghatározott hangkörnyezetekben jelentkezik mint *n*, a legtöbb esetben gégezárhangként realizálódik, s eddig föltehetőleg ezért nem merült föl egy ilyenféle értelmezés lehetősége.

A nganaszan gégezárhang problematikája számos más jelenséggel összefügg, mint pl. régi gemináták helyettesítésével (*tamtü*-"*si*"), olyan analogikus képződményekkel, amelyek a *tő* és a *toldalék* határán való gyakori előfordulás alapján jöttek (*logä*-"*sy* 'lajat', *tigə*"*rə* 'tigr') stb., ami a nazalizálható gégezárhang azonosítását igen megnehezíti.

A fokváltozást, a mássalhangzó-eltűnést és -betoldást, a gégezárhangot és a nunációt a nyelv prozódiai struktúrája kapcsolja össze, amely a nganaszant a többi uráli nyelvtől megkülönbözteti.

A SÁMÁN-TÓ LEGENDÁJA

NAGY BEÁTA BOGLÁRKA

Bevezető

1994 szeptemberében lehetőségem nyílt arra, hogy a Tajmir-félszigetre utazzak. Dudinkában két nganaszan nemzetiségű adatközlővel dolgozhattam. Ekkor jegyeztem le Aleksandr Čeleevič Momdetól¹ két tó elnevezéséről szóló legendát. Ezek közül az egyik a Kutya-tó legendája (ennek szövegét később közlöm), a másik a Sámán-tó² legendája. A tó nevéről szóló legenda adatközlőm tollából már megjelent a Tajmyr című lap 1994. június 15-i számában orosz fordítással együtt. A legenda egyébként orosz nyelven olvasható még a Современное хозяйство, культура и быт малых народов Севера (Moszkva 1960 60. old.), ill. a Фольклор народов Таймыра выпуск 3 (нганасанский фольклор) (Dudinka 1992 42. old.) című gyűjteményekben.

Mivel az adatközlőm által a Tajmyr című újság úgynevezett nganaszan oldalán³ megjelentetett szöveg és a nekem elmondott szöveg között tartalmi és nyelvi eltérések is vannak, érdemesnek látom az általam lejegyzett változat közlését. A szöveget magyar fordítással adom közre. A fordítás során viszonylagos szövegűsége törekedtem. A magyarázatokat lábjegyzetben közlöm, a magyar fordítás során szükséges, de a nganaszan szövegben nem szereplő szavakat zárójelbe tettem.

---

¹Momde 1945-ben született Ust'-Avamban, hosszabb ideig élt Voločankában. Jelenleg Dudinkában lakik.

²A tó a Dudipta folyó egyik jobb oldali mellékfolyójától nem messze fekszik. A tóhoz legközelebb eső település Pajturma.

³A nganaszanok egészen a legutóbbi évekig nem rendelkeztek írásbeliséggel. Tereščenko elképzeléseire támaszkodva 1989-ben A.A. Barbolina, A. A. Momde, A. Č. Momde, E. A. Helimski dolgozta ki a nganaszanok ábécéjét, ami végleges formáját 1992-ben nyerte el. Ez a munka tette lehetővé, hogy a Dudinkában kiadott Tajmyr című újságban nganaszan nyelven írt szövegek is olvashatók legyenek. A próbaszám 1990. december 5-én jelent meg. 1993-tól viszonylagos rendszerességgel (havonta, kéthavonta) olvashatnak anyanyelvükön a nganaszan nemzetiségűek. A cikkek nagy részét A. Č. Momde írja. A Rodnaja reč' rovatban a nganaszanon kívül nyenyecül és dolgánul is jelennek meg cikkek, versek, rövid közlemények.

Ŋəðə turku

1. d'əŋuru" nini tejču ŋəðə turku 2. tətj ŋəðə turku šidi kərigəli hirə ni iču nemi"agəta 3. tətj nemi"a nimiti Dudipta 4. hünserənu təndə ŋəðə turku baramənu hüötə ŋanasanə nā" d'ödürkəbaŋhu" 5. tərəh⁴ kaŋkəgüö təniðə d'əŋuru" niðə suod'utuo" təŋəðə magə-tətuŋ biðj" kənditənditə 6. malüöbaŋhu ŋu"oj tansə 7. təniŋi-ŋətjŋ tejču 8. tərəh tətj ŋətjŋ biðə kənditənditə munubaŋhu ŋətəðəsij 9. mənə əmə turkutə sjeruŋuru", aŋika d'əŋkuðəmə miši bəndə kab'asəptə mənə sjeruŋuru" 10. tərəh tənia mənə sjerubiniünd'ü muŋkud'a muŋkud'ahuasa. 11. muŋkud'a šatibiŋintj norud'a manu biðj" b'arəkəbi" turku ŋanəj serəbi" təcühöŋi əmə malomumbaŋundu" 12. nagür d'əŋkuðəmtu d'əŋkuguoru" 13. təndə nakürə d'əŋgutə h'asjəj nilia nagür h'ad'ir čəguoru" 14. tərəh təndə hi, nakürə hi boühü", nakürə hi boühü" tərəh nimbi"ə ŋanasanəču" təndə d'əŋgaču ŋetəguoru" 15. tərəh tənia ŋə" ŋətəðəsij ŋuoli ŋətjŋ buodu bənd'ika d'əpta"a" təndə mantə 16. d'əŋkuðəmtuŋ d'əŋga"a" 17. təndə d'əŋgutəŋ kunsjəməŋi tərəh ŋəðəmtjŋ bənd'ika kab'asəptə sjəra"a" 18. tərəh ŋəðj təndə biðj" kəndj"ə" biðjŋ kəndjŋtəndə sjtjŋ ŋua nið'a suod'uo" 19. tərəh norumtundə kambad'emənu biðj" manakü b'aričəkətjndə turku" sjə" šəratjndə ŋətjŋ buodud'əə mantə nakürə d'əŋgu d'əŋga"a" təndə ŋəðə turkutə 20. tərəh nakürə h'asjə čə" 21. tərəh təndə nagamtu d'alitəŋi hiŋd'a šiti numejka tjbjkiə muntəsoğəjba 22. təkəj muntəsuod'əğəj muntəsa munubaŋhuagəj: 23. ou" oməniə" māŋuna" d'əŋgu" ŋəðəhəiŋi 24. tərəh ŋətjgüüči d'üdiptətjŋ d'əŋgutə h'ad'ir səŋhuanhu 25. təndəmtj bəndua d'iltə"kəsij ŋəðjrbj"ə ŋətumj"ə bənd'ika kab'asəptə d'əŋatusa 26. tərəh ŋuoli hjmsj tjbjkiə"gümü isə h'asjəmti nəlhirmopta"agəj 27. tərəh ŋə" munumunuču, tənia biðə kunsjriəðə munumunuču: 28. ou" četua mənə sali"ərjə" 29. əmkətə nərə"a nənə tansə biðə hüötə ligumnarašüdüte" 30. tərəh tənia niəðə təkəj tjbjkiəğəj ŋuoli hjmsj bad'üöðjəku 31. tərəh kuŋias mjljmjed'et'üŋ, d'erutum 32. tətj ŋəðə turku bənsə tənia ŋəðə turku isə kona"a 33. bəltə

⁴Indulatszó, elbeszélés közben gyakran használják.

Sámán-tó

1. A tundrán van a Sámán-tó. 2. Ez a Sámán-tó két megállásnyira⁵ van a folyótól. 3. A folyó⁶ neve Dudipta. 4. Állítólag, régen, a Sámán-tó partja mentén vonultak a nganaszanok. 5. Valamikor onnan, a tudráról, a nyári szállásukról elvándoroltak a víz befagyásának idején. 6. Azt beszélik, hogy egy nemzetség (ott) maradt. 7. Ott volt egy sámánjuk. 8. A víz befagyásának az idején ez a sámánjuk sámánizálván, úgy mesélik, ezt mondta: 9. Merítsetek el engem ebben a tóban, csináljatok a számomra (egy) nagy léket (és) merítsetek el minden sámán viseletemmel együtt. 10. Így elmerítvén engem, az erdő felé menjete, töltsétek a telet az erdőben. 11. A tél befejeződte, tavasszal aztán a víz kinyílásakor⁷, a tó megjelenésekor, akkor maradtatok ott. 12. Három léket vágjatok. 13. Ebbe a három lékbe kampókat (eresszete) le, a három kampót őrizzete. 14. Ezen az éjjelen, három éj elteltével, amikor három éjszaka eltelt, az öreg emberek ezeket a lékeket nézzék meg. 15. A sámán így sámánizálván, természetesen a sámán szavát mindet teljesítették azok⁸ szerint. 16. Léket vágta neki. 17. Ebbe a lékbe a sámánt minden sámánruhájával elmerítették. 18. Ez a víz befagyott, a víz befagyásakor ők délnek⁹ vándoroltak. 19. A tavasz megérkeztek, tavasszal, amikor a víz éppen kinyílt, amikor a tavon megjelentek a lyukak, a sámán szava szerint három léket vágta ezen a Sámán-tavon. 20. A három léket őrizték. 21. A harmadik napon éjjel, úgy beszélik, két fiú őrizte a réneket. 22. Ezek a pásztorok a réneket őrizvén, állítólag, így szóltak: 23. Ó! Miféle lécek ezek, nézzük meg. 24. Megnézték hát a középső léket, állítólag a kampó nehéz volt. 25. Azt felfelé húzni kezdvén, a nagy sámán megjelent, minden ruhája felfelé meredve. 26. Természetesen megijedvén, fiatal fiúk lévén, a kampót hirtelen elengedték. 27. A sámán, úgy hírlík, így szólt, úgy hírlík, a vízből (így) szólt: 28. Ó! Nagy kárt okoztak nekem.¹⁰ 29. Ettől kezdve a nganaszan nemzetség minden évben a vízbe fog fulladni. 30. Így ez a két fiú természetesen megijedvén elmesélték (a történeteket). 31. Hogy mi történt velük, nem tudom. 32. Ez a Sámán-tó így lett örökre Sámán-tó. 33. Vége.

⁵A nganaszanok kb. 15 km-ként állnak meg pihenni. Tehát a két megállásnyi út kb. 30 km-t jelent.

⁶A nganaszanok a folyót anyának hívják, az eredeti szövegben az anya szó augmentatív képzős alakja szerepel.

⁷Olvadáskor.

⁸A mondottak szerint.

⁹A dél szó megegyezik az ajtó szóval.

¹⁰Nagyon megsértettek engem.

DIE LEGENDE ÜBER DEN SCHAMANENSEE

BEÁTA B. NAGY

Verfasserin hat die Legende über den Schamanensee im September 1994 von A. Č. Momde aufgezeichnet, der 1945 in Ust'-Avam geboren wurde. Der See befindet sich in der Nähe eines rechtseitigen Nebenflusses der Dudipta. Die nächstliegende Siedlung ist Pajturma.

AZ OBI-UGOR TESTRÉSZNEVEK SZEMANTIKAI VIZSGÁLATA I.

SIPŐCZ KATALIN

1. Jelen tanulmányomban az obi-ugor (vogul és osztjáki) nyelvek testrészneveit vizsgálom. Célom e szócsoporthoz lexikai struktúrájának elemzése, és az egyes elnevezések szinkrón és diakrón szempontú vizsgálata. Mivel e lexikai csoport gyakran szerepel a strukturális szemantikai, illetve a szószemantikai kutatásokban, a terminusokat a világ legkülönbözőbb nyelveiben tanulmányozták már, a kutatási eredmények jól alkalmazhatóak tipológiai szempontú összevetésekre és következtetésekre. Az obi-ugor nyelvek tanulságai az eddigi kutatásokat a tipológiai vizsgálatokban csak elvéve szereplő két nyelv anyagával teszik gazdagabbá. Emellett – mivel két finnugor nyelvről van szó – az elemzés genetikai szempontból is hasznosítható.

1.1. A lexikai mezők kontrasztív vizsgálatáról

A strukturális szemantikai kutatások jelentős része foglalkozik azzal, hogy meghatározott lexikai csoportok – szemantikai mezők – felépítése a különböző nyelvekben milyen egyező, illetve eltérő vonásokat mutathat. A kiválasztott nyelveket összehasonlíthatjuk genetikai és/vagy areális kapcsolatok, de sok esetben egymástól teljesen „független” nyelvek (is) szerepelnek a kutatásokban.

1.1.1. Ezeket a kutatásokat kezdetben relativista álláspont jellemezte, s ez meghatározta a nyelvészek vizsgálati módszereit és következtetéseit is (ld. Humboldt, Trier, Sapir, Whorf stb. nyelvelméleti munkássága). A legtöbb tanulmány egy kiválasztott szemantikai területet elemzett (pl. rokonsági elnevezések, színnevek), és e lexikai csoportot hasonlította össze több nyelvben. A hangsúly az eltérések bemutatásán és magyarázatán volt. A vizsgálatok célja valójában annak igazolása volt, hogy a világegyetem szemantikai feltérképezése a nyelvekben önkényes, így a szókészlet egyes területei a különböző nyelvekben eltérő módon kategorizálódhatnak.

1.1.2. Az utóbbi évtizedek kutatásai azonban bebizonyították, hogy a szemantikai mezők nagyfokú „rendezettséggel” rendelkeznek, azaz a szókészlet meghatározott területei a nyelvekben egyező, és ebből következően megjósolható vonásokat mutatnak. De ezek az egyezések nem a nyelvek felszíni struktúrájában jelentkeznek, a „felszínen” éppen az eltérések a dominánsak, hiszen ezek az eltérések voltak azok, amelyek elindították az ilyen irányú nyelvészeti vizsgálódásokat. Minderre klasszikus

példa a színnevek csoportja, amely talán a legjellemzőbb és leggyakoribb példája volt a nyelvi és kulturális relativizmusnak. A későbbi kutatások azonban kimutatták, hogy e szócsoporthoz lexikalizációja a világ nyelveiben azonos mintát követ (Berlin–Kay 1969).

Megállapítható, hogy napjainkban a lexikológia szintjén végzett kontrasztív kutatásokban jellemző tendencia annak vizsgálata, hogy a szókészletben milyen módon és milyen mértékben tükröződnek az emberi érzékelés egyetemes tulajdonságai. Ez a vizsgálati elv, melyet nevezhetünk kognitív univerzalizmusnak (Kenesei 1989: 257), nem a tárgyi és a kulturális környezet eltéréseire koncentrál, hanem a nyelvi és perceptuális kategóriák összefüggéseire.

A lexikalizáció és az érzékelés kapcsolatára legszemléletesebb példaként ismét a színneveket hozom fel. Az informátorokkal végzett kísérletek kimutatták, hogy például a *piros* színnév fókuszja a vér színével, a *kéké* a tiszta égboltéval, a *zöldé* a flóra legjellemzőbb színárnyalatával egyezik. (Mindez jól tükröződik az ún. motivált színnevek nyelvi megformálásában: például a vogulban a *piros* szó jelentése 'vér', a *kéké* 'égszínű', a *zöldé* 'friss fű színű'.) Könnyen elképzelhető, hogy ilyen fajta természetes alap az érzékelésben közös mintákat hozhat létre egymástól független nyelvek szemantikai struktúrájában. (Chafe 1970: 82) Más irányú kísérletek pedig arra az eredményre jutottak, hogy a színelnevezés általános vonásai neurofiziológiai folyamatok következményei, így e terminusok biológiai alapú szemantikai univerzáléknak tekinthetők. Azaz az emberi szem felépítésében keresendő a magyarázata annak, hogy bizonyos színterületek feltűnőbbek, így hasonló elveket követve lexikalizálódnak a nyelvekben. (Kay–McDaniel 1978: 611)

Ilyen egyértelmű kapcsolatot az érzékelés és a nyelvi kifejezés között nyilvánvalóan csak kevés szókészleti területen találhatunk. De lexikai-szemantikai univerzálék bármely területen létrejöhetnek, hiszen ezek létrejöttét azon elvek határozzák meg, amelyek szerint az ember osztályozza és fogalmi ismeretekké szervezi információit. És ez bizonyos mértékig független a nyelvtől, a kultúrától és a környezettől.

1.2. A testrésznevek lexikai csoportjának kontrasztív vizsgálatáról

A testrésznevek vizsgálatának tagadhatatlan előnye, hogy olyan nyelvi anyagról van szó, amely aránylag könnyen összegyűjthető informátoroktól, és az írott forrásokban is elegendő példát találhatunk a szavak előfordulására. A vizsgálatokat könnyíti az a tény is, hogy a testrésznevek esetében a szavak többnyire jól azonosítható denotátummal rendelkeznek. Továbbá ígéretes kutatási terület abból a szempontból is, hogy e terminusok olyan lexikai csoportot alkotnak, melyet érthető módon kevésbé befolyásolnak kulturális és környezeti tényezők, hisz az emberi test felépítése és a testrészek funkciója mindenütt azonos.

A kontrasztív vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a különböző nyelvek testrészneveinek szemantikai mezője nem ekvivalens. Eltérések akár egyazon nyelv

különböző nyelvjárásainál/nyelvváltozatainál is jelentkeznek. (Csak a tudományos terminusok köre mutatkozik ekvivalensnek nagyobb nyelvi areákon belül is – Koski 1987a: 25.) Az eltérések főképpen az egyes testrészek besorolásánál (a partonómiába szerveződésnél, azaz a szómező struktúrájának lexikális kapcsolatrendszerében), bizonyos testrésznevek jelentésének kiterjedésénél és a szómező differenciálódásánál jelentkeznek. De változatos lehet az elnevezések motivációja és a terminusok nyelvi megformálása is (például melyek a morfológiailag egyszerű szavakkal megnevezett testrészek, és melyek az ezekből képzéssel, illetve összetétellel alkotottak).

A felszínen jelentkező változatosság mögött azonban egységes rendezőelvek húzódnak meg egyes részterületeken. (vö. Andersen 1978) Ezek az univerzális vonások követhetnek részben – éppúgy, mint más szómezőknél – az emberi kognitív folyamatok közös sajátosságaiból, de részben abból is, hogy az emberi test esetében a különböző érzékelési lehetőségek száma korlátozott.

Az egyetemesnek tűnő egyezések mellett vannak olyanok is, amelyek csak a nyelvek bizonyos csoportjaiban (rokon nyelvekben vagy nyelvi areákban) vannak meg. Nehéz lenne válaszolni rá, hogy a testrésznév-terminológia lexikai-szemantikai felépítését a genetikai vagy az areális viszonyok határozzák-e meg jelentősebb mértékben. Mindkettő jelentős tényező. A testrésznevek nagy része az ún. alapszókincshez tartozik, tehát a rokon nyelvek közös alapnyelvéből öröklődött. Azonban, ha a rokon nyelvek önálló életük folyamán eltérő kultúrkörökbe kerülnek, ezek areális hatásai nem csupán kölcsönszavakban nyilvánulnak meg, hanem a szemantikai mezők belső felépítésében is. Hisz az egymással szoros kapcsolatban élő népek gondolkodásmódja idővel hasonlóvá válik, s ebből következően e népeknél a külvilág érzékelése és nyelvi feltérképezése is sok egyező vonást mutat. A testrésznevek esetében azt láthatjuk, hogy e szemantikai mező „rész-mezői”, az elnevezések bizonyos csoportjai genetikailag mutatnak egyezéseket, míg mások areális eredetű hasonlóságok (Koski 1987a: 39).

A testrésznevek szemantikai sajátosságait meglehetősen sok tanulmány vizsgálta már a világ legkülönbözőbb nyelveiben, ezek egy része több nyelvet átfogó, kontrasztív jellegű elemzés (pl. Andersen 1978, Brown 1976, McClure 1975, Ultan 1976). Az uráli nyelvek közül csak a finn szerepel ezekben a tanulmányokban Ultan írásában (Ultan 1975, 1976). Az uralisztikán belül a testrészneveket gyakran vizsgálták, azonban a vizsgálatok főképpen az etimológiára (ez következik abból a már említett tényből, hogy az elnevezések jelentős része az ún. ősi, alapszókincshez tartozik), a szóképzésre (pl. Labádi–Saarinen 1991, 1993), illetve e szavak frazeológiai szerepére terjednek ki (pl. Seilenthal 1995). Átfogó jellegű szemantikai elemzést e szókészleti területen Mauno Koski végzett, aki több tanulmányában a finn testrészneveket és azok szemantikai viszonyait veti össze rokon és nem rokon nyelvek elnevezéseivel (Koski 1978, 1987a, 1987b, 1990, 1992). Megemlíthető még Senga tanulmánya, mely a láb

és részeit megnevező magyar és angol testrésznevek kontrasztív elemzésével foglalkozik (Senga 1987).

1.3. A testrésznév-terminológia lexikai struktúrája

A testrésznevek lexikai felépítésüket tekintve jól strukturált szemantikai mezőt alkotnak. E lexikai struktúrára elsősorban a meronímia a jellemző, de egyes részterületeken hiponímiával is találkozhatunk.

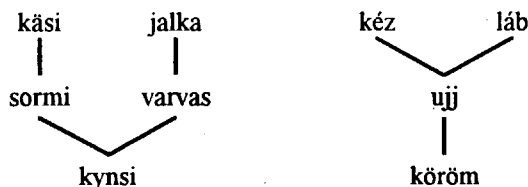
1.3.1. A hiponímia (Cruse 1986: 88–92, 136–15; Koski 1987a: 25–30; Lyons 1977: 291–295) a jelentések közötti olyan paradigmatis viszony, melynél a struktúra horizontális és vertikális szerkesztésű lexikális kapcsolatrendszerében az alsóbb szinten álló kategóriák a felsőbb szint egy fajtáját jelölik. Például a *rózsa* a *virág* egy fajtája, a *tearózsa* a *rózsa* egy fajtája stb., vagy a *kutya* az *állat* egy fajtája, a *spániel* a *kutya* egy fajtája stb. A hiponímia altípusa az ún. taxonómia, mely csak a terminusok természetes fajtájára jellemző, míg a hiponímia a terminusok nominális fajtáját is jelölheti (Cruse 1986: 140). Így a fent említett példák egyben taxonomikus kapcsolatok is, míg például a *vénlány* és a *nő* vagy a *cica* és a *macska* lexémák között csak hiponim viszony áll fenn. A taxonóm viszony jellegéből következik, hogy ennek vizsgálatára mindig erős biológiai beállítottság volt jellemző, s a vizsgálatok célja annak elemzése volt, hogy az emberi nyelvek miképpen osztályozzák az élő dolgokat (pl. Berlin et al. 1973). Hiponim kapcsolatok a testrésznevek esetében például az alábbiak: *a fej egy testrész/ a bölcsességfog egyfajta fog/ a hüvelykujj egyfajta ujj* stb.

1.3.2. A meronímia (Cruse 1986: 157–180, Koski 1987a: 25–30) olyan lexikális kapcsolatrendszer, melyet a rész-egész viszony határoz meg. (Egyes írásokban a partonómia terminust használják ugyanebben az értelemben.) E viszonyon belül a részeket bizonyos fokú autonómítás jellemzi. (Cruse (1986: 157–9) felhívja a figyelmet arra, nem mindegy, hogy valaminek a darabjairól vagy a részeiről van szó, meronímia csak a részek esetében áll fenn.) A részekre jellemző továbbá, hogy nem önkényesek közöttük a határok (például az alkart a felkartól a könyök választja el), és meghatározott funkciót töltenek be az egész szempontjából (például a szem funkciója a látás, a nyelv a beszéd). Mindezek természetesen nem nyelvi szempontok önmagukban, de meghatározzák azt, hogy mit érzékelünk és nevezünk meg valami részeként.

A meronímia komplexebb viszony a taxonómiánál. Ez részben következik a nyelven kívüli tényekhez való kapcsolatukból. A taxonóm lexikális hierarchia többnyire izomorfikus az extralingvisztikus hierarchiával, míg a rész-egész kapcsolatoknál a nyelven kívüli és a nyelvi tények gyakran nem felelnek meg egymásnak. Például az emberi test laterális és vertikális szimmetriáján alapulva ugyanaz a neve a jobb és a bal oldali végtagoknak vagy bizonyos testrészeknek deréktól felfelé és deréktól lefelé. A jobb és a bal kezet vagy a jobb és a bal lábat még érthető módon azonos

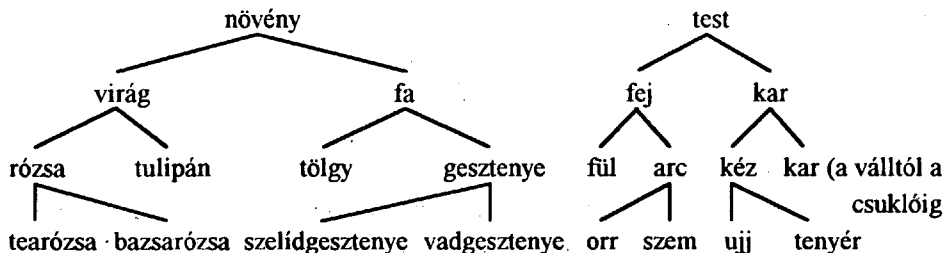

testrészeknek tekinthetjük, de a kézujjak és a lábujjak már egyértelműbben különböznek, mégis sok nyelvben azonos a nevük. Egyes nyelvekben még meglepőbb példákkal is találkozhatunk: a huasztek nyelvben pl. a *hual* szó jelentése 'szem, arc'.¹ A nyelven kívüli valóságtól való eltérés az egyes nyelvekben különféleképpen mehet végbe. Lássunk egy példát a finn és a magyar nyelv esetében:

A fentiekből az is következik, hogy a meronima (a rész neve) általánosabb lehet, mint a felérendelt holonima (az egész neve). Neutrális kontextusban nem mondhatjuk, hogy az **ujj a láb része*, illetve **kynsi on varpaan osa* 'a köröm a lábujj része'. (Ilyen kifejezések csak abban az esetben használatosak, ha meghatározott lábujjról, illetve lábujjkörömről beszélünk.) Az magyar *ujj* szó '(kéz)ujj' jelentése tehát elsődleges a '(láb)ujj' -hoz képest, hasonlóképpen a finn *kynsi* jelentései 1. 'sormenkynsi', 2. 'varpaankynsi'.² E példánál maradva megállapíthatjuk azt is, hogy a magyar *kézujj*, *lábujj* elnevezések nem redundánsak, szemben a finn **kädensormi*, *jalanvarvas* kifejezésekkel.

1.3.3. A meronímia a taxonómiához képest kevésbé jól strukturált lexikai rendszer. A taxonómia esetében az osztályok hierarchikus viszonyai, az egy szinten található elnevezések (ko-taxonimák) kapcsolatai egyértelműek. Meronímiánál ekvivalens szintek legfeljebb csak részterületeken jöhetnek létre.

¹A testrésznevek poliszémikus kapcsolatai sohasem esetlegesek, vagy a testrészek szerkezeti hasonlóságán, vagy pedig azok térbeli érintkezésén alakulnak. (Andersen 1978: 353-359)

²Sok esetben, ha a test alsó és felső része közötti szimmetrián alapul az elnevezések poliszémiája, a deréktól felfelé elhelyezkedő testrész megnevezése az elsődleges. (Andersen 1978: 356)

A fenti példa alapján jól látható, hogy a taxonómiánál az azonos szinten szereplő jelenségek azonos osztályt, csoportot alkotnak, míg a meronímiánál ugyanezt nem mondhatjuk el. A rózsza és gesztenye egy-egy növényfaj, a bazsarózsa és a szelídgesztenye egy-egy alfaj, a testrészneveknél azonban az egyes szintekhez nem rendelhetünk ilyen általánosabb meghatározást. Mindebből következik, hogy adott taxonóm struktúrákra jellemző a szintek száma, míg a meronímiára csak ritkán³.

Összefoglalva a fent leírtakat megállapíthatjuk, hogy a nyelvek lexikai struktúrái az embert körülvevő világ strukturáltságát követik. Az extralingvisztikus valóságtól való eltérés is követi a valóság jelenségei között tapasztalható hasonlóságokat. A szókészlet strukturalizálódása segítséget nyújt a világban való eligazodáshoz, hisz ha számunkra ismeretlen dologról, jelenségről tudjuk, hogy valamely dolog, jelenség hiponimája, taxonimája vagy meronimája, akkor már tudunk róla valamit. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényt, hogy a szókészletnek csupán egy része jellemezhető ilyenfajta kapcsolatokkal, és a nyelvek teljes szókészletéről még meg lehetőszen hiányosak az ismereteink. (Lyons 1977: 291–301)

1.4. A testrészek megnevezésének jellemzői

1.4.1. A testrészek lexikalizációjának az alapja egyfajta funkcionális és vizuális kitűnés (Koski 1987a: 36). Az ember azokat a testrészeket nevezi meg, amelyeket külön entitásoknak érzékel, vagy amelyek a mindennapi aktív és passzív cselekvéseiben szerepet játszanak. E két szempont közül a funkcionalitás tűnik dominánsnak. Pusztán a vizuális elkülönülés nem alakít ki testrészneveket: a nyelvek zömében a lábujjoknak nincsenek külön nevei, míg az egyes kézujjak önálló névvel rendelkeznek, hiszen a lábujjoknak lényegesen kisebb szerepük van az ember mindennapi életében. Másrészt spaciálisan el nem különülő testrészek is megneveződhetnek, ha funkciójuk van (pl. nyelvhegy).

Szerepet játszhat a megnevezésben a szimmetriára való törekvés is. Például az első lábujjunkt sok nyelvben – köztük a magyarban is – nagylábujjnak nevezzük, ezzel szimmetrikusan a másik szélső lábujjat hívhatjuk kislábujjnak, azonban a többi lábujjunkt legfeljebb csak a „sorszámukkal” határozhatjuk meg egyértelműen. A szimmetriára való törekvés főként az alsó és felső végtagok elnevezéseinél domináns, létrehozva egy olyan univerzálisnak tekinthető tendenciát, hogy ha egy nyelvben az alsó végtagok bizonyos részeire vannak külön elnevezések, a felső végtagok ezekkel szimmetrikus részei is önálló nevekkkel rendelkeznek (Andersen 1978: 352). Mivel az ember jobb és bal oldala a külső testrészeket tekintve megegyező, a jobb és bal oldali testrészek nevei azonosak, a pontos utalás ezek esetében analitikusan történik: *jobb*

³ A testrésznevek esetében az ilyen irányú kísérletek mintájára azt mutatják, hogy a nyelvekben ez a lexikai struktúra jellemzően öt vagy hat szintet hoz létre (Andersen 1978:348), de nem bizonyított, hogy ilyen tendencia más mezek esetében is érvényesülne (Koski 1987a: 95).

láb, bal láb. A jobb, illetve bal kéznek a cselekvéseinkben nagy szerepet játszó különbözősége hozhat létre bizonyos nyelvekben eltérést az előbb említett szabálytól. Például a latin, lengyel és cseh nyelvben a kezeknek külön, nem analitikus megnevezése is van, hasonló a finn, népnyelvi *vasemmus* 'bal kéz' (Koski 1987a: 95).

1.4.2. Bár a megnevezés szükségességében a funkció az elsődleges a vizuális érzéklethez képest, az elnevezések jellegében ez éppen fordítva érvényesül. Így sok testrésznév alapul a testrészek elhelyezkedésén vagy alakján (pl. *alkar, mellkas, láb-szár*, fi. *käsivarsi* 'kar (a kéz szára)' stb.), ellenben testrésznevek ritkán keletkeznek a rájuk jellemző funkció alapján, azaz a *kéz* nem *fogó, a *láb* nem *járó. Léteznek funkción alapuló elnevezések is, de ezek száma és használati köre mindenképpen kisebb. A magyarban ilyenek például bizonyos hivatalos terminusok: *látószerv, szaglószer*. A finnben főképpen újabb testrésznevek tartoznak ide: pl. *nielu* 'torok, garat (nyelő)' (Koski 1987a: 37). A testrésznevek ezzel szemben gyakran szolgálnak alapul a rájuk jellemző cselekvés megnevezéséhez. Erre talán a legjellemzőbb példa a *nyelv* szinte univerzálisnak tekinthető kettős jelentése: (1) testrész, (2) emberi nyelv, beszéd.

A testrésznevek jelentős hányada (egy felmérés szerint kb. a fele – Ultan 1976) szemantikailag ily módon nem motivált, vagy a beszélők számára a testrész elnevezésének a motivációja nem ismert. Többnyire ilyenek a leggyakoribb testrésznevek (fej, kéz, láb, szem stb.), ezek egy része azonban etimológiailag még elemezhető lehet, azaz a történeti vizsgálatok még kimutathatnak motivációt.

1.5. Az elnevezések típusai

1.5.1. Mint fentebb már utaltam rá (1.2), a testrésznevek zöme jól azonosítható denotátummal rendelkezik, és a denotációs terület is pontosan behatárolható. Ez érvényes az olyan „tárgyszerű” testrészek elnevezésére, mint például a fej, szem, száj stb., és az olyan konkrét „határokkal” (ízületekkel) egymáshoz kapcsolódó testrészek nevére, mint például a végtagok, ujjak. Azonban bizonyos – főképpen „síkszerű” – testrészek nevének denotációs területe nyelvenként vagy akár egy nyelven belüli nyelvhasználoknál is eltérő lehet. Az ilyen eltérések pedig különbségeket hozhatnak létre a szómező lexikai struktúrájában. Így például a magyarban a *hát* szóval jelölhetjük a nyaktól a derékig terjedő területet, más esetben pedig ennél nagyobb területet, azaz a *hát* meronimájaként értelmezhetjük a *nyakat* és a *dereket* is. Ez esetben tehát a *hát* szónak a spaciális extenziója, a *derék* és *nyak* terminusoknak pedig a besorolási extenziója mozgó határu.

Mindebből következik, hogy a testrésznevek jelentésextenziója lehet állandó és mozgó határu. Az állandó határu extenzióval rendelkező lexémák beépítése az adott lexikai struktúrába nem nyelvi tényező, a döntés a tudásunkon múlik. Azon, hogy tudjuk-e, hogy a kérdéses terminus pontosan mely testrészt jelöli. A mozgó határuak

esetében viszont a besorolás már nyelvi kérdés, azaz a beszélőnek kell eldöntenie, hogy az adott testrészt mely lexemával nevezi meg. (Koski 1978: 117, 1983: 26–28, 1987a: 30) Míg az állandó határu extenzió esetében a jelentéskiterjedés homogénnek tekinthető, addig a mozgó határuaknál az extenzióknak vannak központi és perifériális területei. A már említett *hát* szó esetében az extenzió központi területének denotátuma a hát testrész azon területe, melyet minden esetben megnevezhetünk a *hát* szóval. Ha például különböző nyelvekben összehasonlítjuk e szót, azt tapasztaljuk, hogy a jelentés kiterjedése nyelvenként meglehetősen változatos, az extenzió centrális területei azonban megegyeznek. Ez emlékeztethet bennünket a színnevek példájára, ahol a lexémák jelentésének központi területei a színmező meghatározott részeit (a színek fókuszát) jelölik meg, és ezek a fokális jelentések a világ nyelveiben megegyeznek. Így például a *piros* színnév a különböző nyelvekben egészen eltérő árnyalatokat is jelölhet, de a színnév legtipikusabb jelentése ezekben a nyelvekben megegyezik, azaz a színmező azonos területét jelöli. (Berlin–Kay 1969: 10) A testrésznevek lexikai struktúrájában megfigyelhető eltéréseket a világ nyelveiben részben a mozgó határu extenzióval rendelkező elnevezések eltérő besorolása okozza (vö. Andersen 1978: 349–351).

1.5.2. Morfológiai felépítésük szerint a testrésznevek lehetnek egyszerűek (pl. fej, láb, szem), illetve komplex elnevezések. Ez utóbbiak lehetnek képzett szavak – sok esetben elhomályosult képzés – (pl. *csukló, könyök, hüvelyk*) vagy összetételek – ezek is gyakran csak történetileg elemezhetőek – (pl. fi. *käsivarsi* ‘kar’, votj. *kunul* ‘hónalj’, magyar *hónalj, arc*), egyes nyelvekben prepozíciós szerkezetek is előfordulnak (pl. cseh *zá pesti* ‘csukló: az ököl mögött’), és gyakoriak a különféle szintagma-tikus szerkezetek (pl. szerb-horvát *zglog na nogi* ‘boka: csukló a lábon’).

Ezek után természetesen tehetjük fel azt a kérdést, hogy a monolexémás terminusok tekinthetők-e a testrésznév-terminológia „alapszókészletének”, és univerzálisak-e a nyelvek többségében, azaz döntően azonos testrészek megnevezésére használnak-e a nyelvek morfológiailag egyszerű kifejezéseket? E kérdéssel kapcsolatban kissé vissza kell kanyarodnunk a szómezők lexikai struktúrájának jellemzőihez (1.3).

1.6. Alapszint, alapterminusok és a testrésznevek

1.6.1. A taxonóm lexikális hierarchákra jellemző a struktúra szintjeinek száma: az egyedi, kezdő szintet a fajták elnevezései követik, majd az ún. alapszint, és az alapszint tovább bomlik a specifikumok és végül a különféle variánsok elnevezéseire. (Cruse 1986: 145) Egy – korábban már említett – példával e szinteknek az alábbi elnevezések felelnek meg: növény – virág – rózsza – tearózsza. A taxonóm struktúrákban a legjelentősebb az alapszint, melyen az ún. alapterminusok találhatók. Az alapterminusok – melyek a dolgok, jelenségek alaptípusaival vannak kapcsolatban – a leginformatívabbak, az absztrakció legtermészetesebb szintjét képviselik. Általában mo-

rfológiailag egyszerű kifejezések, míg az alsóbb szintek terminusai valamilyen szuffixummal rendelkeznek, vagy összetett szavak, szintagmák. Eredetiek abban az értelemben, hogy nem metaforikus kölcsönzések valamely más szemantikai területről. A mezők alap-, illetve nem alapszókincse sok esetben a jelölt-jelöletlen viszonyra jellemezhető, hiszen a hiponímia és a jelöltség kérdése egymással érintkező problémakörök. (A hiponímia jelentése a felérendelt lexéma jelentését sajátos jelentésárnyalatokkal jelöli meg: pl. kutya – szuka, tanár – tanárnő, dajka – férfi dajka.) A jelöltségben fokozatok vannak (ld. tanár – tanárnő: dajka – férfi dajka), és a szemantikai jelöltség nem minden esetben jár együtt a morfológiai jelöltséggel (és fordítva is!). Mindez bonyolult, kultúráktól függő nyelvhasználati kérdés. (Vö. Lyons 1977: 305–311, Koski 1978: 120–125)

1.6.2. Mint már utaltam rá (1.3.3), a meromim lexikális hierarchia nem alakít ki olyan szabályos struktúrát, mint a taxonómia. Ekvivalens szinteket legfeljebb csak részterületeken hoz létre, s ebből következően alapszinttel sem rendelkezik. (Egyes szemantikai tanulmányok a meronómiánál is számolnak az alapszint meglétével (pl. Aitchison 1994: 103).) Ennek ellenére a meronim típusú szómezőkben is vannak olyan szavak, melyek az alapterminusok sajátosságait mutatják (elsősorban morfológiai szempontból). A testrésznevek esetében ilyenek például a fej, arc, szem, orr, fül, láb, kéz/kar. (Megfigyelések szerint az ember beszédelsajátítási folyamatában is hamarabb jelennek meg ezek az elnevezések, sőt egyes pszichológiai vizsgálatok szerint az embert ábrázoló gyermekrajzok differenciálódása is hasonló tendenciát mutat (Andersen 1978: 359–362).

Bizonyos monolexémás testrésznevek egyediek, tehát csak egy-egy nyelvben jelentkeznek (pl. kecsua *uma* 'a fej arcon kívüli része', *maki* 'az ujjaktól a könyökgig', *čaki* 'a lábujjaktól a térdig'). (Andersen 1978: 350) Mások pedig a nyelvek egy részében (ezek gyakran areálisan vagy genetikailag összetartozó nyelvek) felelnek meg egymásnak, és ezekben a nyelvcsoportokban bizonyos implikációs összefüggések is ekvivalensnek mutatkoznak. Ilyet tapasztalunk például a kar/kéz, láb/lábfej elnevezései esetében. Egyes nyelvekben létezik a kar/kéz, láb/lábfej monolexémás megkülönböztetése (pl. angol *arm/hand*, *leg/foot*). Közülük az utóbbi feltételezi az előbbi, azaz a láb/lábfej monolexémás elnevezései implikálják a karét és a kezét. A nyelvek másik csoportjában egy monolexéma fejezi ki az egész testrészt (pl. orosz *ruka/noga*, finn *käsi/jalka*, vogul *kāt/layal*). Az ebbe a típusba tartozó nyelvekben is kialakulhat idővel a kéz és kar (gyakran vele szimmetrikusan a láb és lábfej) nyelvi elkülönítése: pl. finn *käsivarsi* 'kar' („a kéz szára, a kéz fogója”), vogul *kātsor* 'kar' („a kéz szára”). De a nyelvek mindkét csoportjára egyaránt jellemző, hogy a kezét – az emberi cselekvéseknél fontosabb testrészt – jelölő szó az elsődleges kategória, vagy mert monolexéma, vagy mert a nyelv ősből rétegéhez tartozik. A kar – a kézhez kapcsolódó rész

– elnevezése pedig másodlagosnak tekinthető, mivel vagy összetétel fejezi ki, vagy átvétel valamely más szemantikai mezőből vagy más nyelvből. (Vö. Andersen 1978: 352, 357; Koski 1990) Mint látjuk, az ilyen kapcsolatok feltárása történeti elemzést kíván. A magyar nyelv szinkrón szempontból a felső végtagot tekintve az angollal tartozik egy típusba (*kéz/kar*), de történetileg egyértelműen a rokon nyelvekhez kapcsolhatjuk: a *kéz* az elsődleges elnevezés, megfelel (etimológiailag is) a finn *käsi*, vogul *kāt* stb. szavaknak, a *kar* pedig későbbi átvétel az ótörökből (TESZ 369). Mindennek szinkrón „hatásai” is vannak, nem véletlen, hogy a *kéz* szó használható a magyarban az egész felső végtag jelölésére (pl. *kezellen*), és a láb vele szimmetrikus részét összetétel fejezi ki (*lábfej*).

Nehéz lenne választ adni arra, hogy a monolexémával jelölt testrészek fontosabbak-e, mint a komplexebb elnevezésekkel bírók. Hiszen a szókészlet számos területén megfigyelhető, hogy a számunkra kitüntetettebb, gyakoribb formák, alakok vagy jelenségek jellemzően rövidebb, egyszerűbb elnevezéssel rendelkeznek. Bizonyos testrészek megnevezésére ez nyilván érvényes (főképpen az egyes meronim „ágakon” belül: pl. *láb* – *lábfej* – *lábujj* – *lábujjköröm*), de számos esetben ilyenfajta „fontossági” hierarchiáról nem beszélhetünk, azaz képtelenség lenne sorrendet felállítani például a *comb* és a *lábfej* között.

Hasonlóképpen feltehetjük azt a kérdést is, hogy a testrésznevek számában, azaz a emberi test nyelvi „részletezettségében” előforduló eltérések mögött kulturális és környezeti tényezőket kell-e keresnünk. Ismeretes, hogy a nyelvek lexikai felépítésében tükröződnek ezek a tényezők, s eszerint egyes nyelvek szókészletében bizonyos területek tagoltabbak lehetnek más nyelvekkel összevetve. (Közismert, hogy például a lappban számos elnevezés használatos a hó vagy a rénszarvasok különféle típusára, fajtájára, melyeket más nyelvekben sokszor csak körülírásokkal tudunk lefordítani.) A testrésznevek esetében ilyen hatásokat feltételezni mindenképpen nehéz, hisz – mint ahogy már említettem – az emberi test felépítése és a testrészek szerepe érthető módon nem különbözik népenként, nyelvenként. A terminusok típusaiban, arányaiban megmutatkozó eltérések tehát nyelvspecifikusnak tekinthetők.

1.7 A vizsgálandó elnevezések köre

1.7.1. A vizsgálandó anyagot, azaz a testrésznevek kiválasztását tekintve követtem azokat a tanulmányokat, amelyek a szókészleti terület lexikai sajátosságait elemzik. Ily módon az ún. külső testrészek neveit vizsgálom, és figyelmen kívül hagyom a belső részek elnevezéseit (pl. *szív*, *csont*) vagy a bizonyos szempontból perifériásnak tekinthető terminusokat (pl. *szakáll*, *púp*, *öl*). (Koski 1987: 26)

1.7.2. A meronímia egyik jellemzője, hogy benne hasonló típusú elnevezések szerepelnek, így például, ha a szócsoport egyik tagja absztrakt főnév, akkor a többi is az. A meronim lexikális hierarchiában az egész egy adott szempont szerint osztódik

részekre. Így a testrésznevek esetében a hierarchiában legfelül a *test*, legalul pedig általában a *(kéz)ujj- köröm/lábujjköröm* terminusok találhatók. A felső szinten nem megyünk tovább az *ember/ család* stb. megnevezések felé, hisz ez már más kapcsolat-típust jelent, az alsó szinten pedig nem folytatjuk a *csont/bőr* stb. megnevezésekkel, mivel ezek a test más szempontú felosztásában szerepelnek. A mi szempontunk az ún. szegmentális felosztás, melyben a részeket térbeli kohézió, perzeptuális kitűnés jellemzi, és nem játszik szerepet a funkcionális szempont, azaz a test részeinek szisztematikusan csoportosítása. (Cruse 1986: 168–9)

2. Az ujjak elnevezései az obi-ugor nyelvekben

A továbbiakban a fenti elemzési szempontokat a testrésznevek egy jól behatárolható csoportján, az ujjak elnevezésein vizsgálom. A testrésznév-terminológia e részterülete kontrasztív szempontból sok érdekességet rejt magában, mivel az elnevezések típusai a nyelvekben eltérőek lehetnek, és az eltérő típusú elnevezések mögött sok esetben bizonyos implikációs összefüggések rejlenek, melyekre fentebb részben már utaltam.

A testrésznév-terminológián belül az ujjnevek hiponim kapcsolatban állnak az *ujj* szóval (*a hüvelykujj egy ujj*), és meronim viszonyban vannak a 'kéz/kézfej/kar', illetve a 'lábfej/láb' jelentésű szavak valamelyikével, attól függően, hogy a végtagok nyelvi tagolása az adott nyelvben miképpen megy végbe (ld. 1.6.2). (*A hüvelykujj az ujj része.*) Ha egy szómező alapvetően meronim jellegű, és benne hiponímia is megfigyelhető, akkor ennek tagjai meronim kapcsolatban is kell, hogy álljanak a hierarchia felsőbb szintjén álló lexémák valamelyikével. Helyük a lexikai struktúrában egyértelmű, besorolási és speciális extenziójuk állandó határú. Az egyes ujjneveket tekintve a megnevezésekben döntő tényező a szimmetria, az ujjak alakja, elhelyezkedése és funkciója, de – mint látni fogjuk – más szempontok is szerepet játszhatnak (pl. a névmágia). E részmezőn belül is megfigyelhető a morfológiai egyszerű és összetettebb terminusok funkcionális szembenállása.

(kéz)ujj – lábujj

A tipológiai jellegű tanulmányokból az ujjnevekre vonatkozóan az alábbiak említendőek meg:

a) A *(kéz)ujj/lábujj* megnevezése a nyelvekben négy típus szerint történhet (Andersen 1978: 352–4): (1) mindkét kategóriát önálló alapterminusokkal nevezi meg például az angol (*finger/toe*) vagy a finn nyelv (*sormi/varvas*)⁴; (2) ugyanaz az alapterminus használatos mindkét jelentésben például a szerb-horvátban (*prst*), (néhány osztják nyelvjárásban is találunk erre példát: pl. Kaz. *paŋ* 'Daumen, grosse Zehe' (DEWOS 1186); *auj* 'Finger ausser Daumen, Zehe' (DEWOS 719); (3) külön elneve-

⁴ Az ebbe a típusba tartozó nyelvek külön, morfológiai egyszerű terminusokkal rendelkeznek a kéz és a láb jelölésére.

zéseket alakított ki ugyanabból a töből például a huasztek nyelv (*tíhaš in k'ubak* 'ujj' / *tíhaš in akan* 'lábujj'); és (4) például a magyar nyelvben is megfigyelhető módon a kéz ujjaira alapterminus használatos (*ujj*), mely a *láb* szóval alkotott összetétellel nevezi meg a lábujjakat (*lábujj*)⁵. Ez utóbbi, negyedik típusba tartozik a vogul és osztják nyelvjárások többsége is: vog. *tuł'a* 'ujj' / *lāɣəl tuł'a* 'lábujj' (vogul anyanyelvű informátor adata); o.Trj. *J. kōr-łoj* 'Zehe', *J. kōr-pān* 'grosse Zehe' (*kōr* 'láb') (DEWOS 664–5; vö. még: DEWOS 719, 1186).

Úgy vélem, a fenti csoportosításban éles határt csupán az (1) és a (2)-(4) típusok között húzhatunk, mivel az utóbbiak esetében ingadozást figyelhetünk meg egy nyelven belül nyelvjárásonként, nyelvhasználonként, vagy akár egy-egy szituáció is befolyásolhatja a választást. Az igazi különbséget tehát abban kell látnunk, hogy míg bizonyos nyelvek a végtagok ujjainak megnevezésénél a kéz és a láb ujjai között asszociációs kapcsolatot alakítanak ki, addig más nyelvek nem.

Liston, aki a szláv nyelvek testrészneveit tanulmányozta, univerzálisnak tarja, hogy a kezet a kartól, a lábfejet a lábtól monolexémásan megkülönböztető nyelvek hasonlóan megkülönböztetik a (kéz)ujjat a lábujjtól, azaz a fenti felosztás szerint az első típusba tartoznak: pl. ang. *hand/arm* – *foot/leg* – *finger/toe*, or. *ruka* – *noga* – *palec*. (Liston 1972: 332) Ez számos nyelv esetében valóban érvényes, de a finnugor nyelvek szinkrón adatai ellentmondanak. A finn az ujjnevek szerint az angollal tartozik egy típusba, a végtagokat viszont az oroszhoz hasonló módon nevezi meg. A magyar vagy a votják a *kéz/kar* (votj. *ki/suj*) szerint az angolhoz hasonló, de a kéz- ill. lábujjra nincs külön monolexémás elnevezésük. A nyelvtörténeti vizsgáldások azonban megmagyarázzák ezeket az általános tendenciáktól való eltéréseket. Mint fentebb már írtam róla (1.6.2), az uráli nyelvekben a végtagok megnevezése az oroszhoz hasonlóan egy monolexémával történt vagy történik még most is, a *kéz/kar*, *lábfej/lábfele* tagolódások már az egyes nyelvek, ill. nyelvcsoportok külön életében mentek végbe. Az ujjak esetében pedig azt látjuk, hogy a balti-finn nyelvek kivételével minden rokon nyelvben a fenti univerzálénak megfelelően ugyanez a szó használatos a kéz- és lábujjakra, vagy ugyanazt a szót látják el a 'kéz', illetve 'láb' jelentésű előtaggal. A rekonstruált alapnyelvre⁶ ezek alapján a **käte* 'kéz' – **jalka* 'láb' – **suδʒ* 'ujj' hármasságát feltételezhetjük. Megjegyzendő azonban, hogy az alapnyelvre rekonstruált szavak között szerepel a **soja* 'Arm, Ärmel' alak is, melynek folytatásai a mai nyelvekben 'ujj (Ärmel), szárny', illetve a permi nyelvekben még 'kar' jelentéssel szerepelnek. A szó alapjelentésének rekonstrukciójánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az alapnyelvre nem adatolható a láb *foot/leg*, és az ujj *finger/toe* típusú

⁵Ennek „fordítottja nem fordul elő a nyelvekben, azaz a 'kéz' és 'lábujj' jelentésű szavak összetétele soha nem használatos a kéz ujjainak jelölésére.

⁶Alapnyelven az uráli és a finnugor alapnyelvet értem. Nem veszem figyelembe azokat a rekonstruktumokat, melyeket egy-két nyelv adatai alapján, és csak kérdőjelesen következtettek ki (pl. U **sejks* 'Ober-, Unterarm' : ?osztj., ?samN). Az adatokat az UEW-ből vettem.

tagolása, mely tipikus velejárója a felső végtag *hand/arm* típusú felosztásának, s mindez a mai uráli nyelvekre sem jellemző. Meggondolandó, hogy a **soja* eredeti jelentése ‘valaminek az ujjá, szárnya’ lehetett, s ebből alakult ki a permi nyelvekben a ‘kar’ jelentés. (Azonban, ha el is fogadjuk a szó rekonstruált ‘Arm’ jelentését, a **käte/soja* semmiképpen nem *hand/arm* típusú oppozíciót fejezett ki a *käte* ‘kéz és kar’ jelentése miatt.) A **käte* – **jalka* – **suδʹa* szavak némelyike a későbbiek folyamán az egyes nyelvekben feledésbe merülhetett, újakkal cserélődhetett fel, de a szemléletmód megmaradt. A balti-finn nyelvek azonban egy más nyelvi area, nevezetesen az indoeurópai nyelvek hatására külön monolexémás elnevezést alakítottak ki ‘lábujj’ jelentéssel, ez a finn *varvas* és balti-finn megfelelői, mely szó a *varpa* ‘veszsző, gally, hajtás’ képzett alakja. (1.sz. melléklet)

b) Ha egy nyelvben önálló elnevezések vannak az egyes lábujjakra, akkor önálló elnevezéseknek kell lenniük a kéz ujjaira is. Mindenesetre megállapítható, hogy a nyelvek zömében érthető módon csak a kezujjakra használatosak külön testrésznevek, hiszen ezek funkciója is fontosabb. A lábujjak esetében többnyire csak a két szélső ujj rendelkezik bizonyos mértékig állandósultnak tekinthető elnevezéssel: *nagy lábujj*, fi. *iso varvas*, ukko v. ‘ua.’ – *kis lábujj*, fi. *pikku varvas* ‘ua.’ A kezujjak monolexémás elnevezései (pl. fi. *nimetön* ‘gyűrűsujj’, ang. *thumb* ‘hüvelykujj’, or. *mizinec* ‘kisujj’) általában magukban foglalják a [KÉZUJJ] jelentéskomponenst, így ezek a velük szimmetrikus lábujjakra nem használhatóak (vö. fi.: általában *iso varvas* ‘nagy lábujj’, és nem *peukalo varvas* ‘hüvelykujj – lábujj’; *nimetöntä vastaava varvas* ‘a gyűrűsujjnak megfelelő lábujj’, és nem *nimetön varvas* ‘gyűrűsujj lábujj’; hasonlóképpen ang. *big toe* – **thumb toe*, or. *maleňkij palec na noge* – **mizinec na noge*). Úgy vélem, ez a tendencia erősebb lehet a „finger/toe” típusú nyelvekben, hisz ezeknél a nyelveknél, ha felfelé haladunk a meronim lexikai hierarchiában, a kezujjaktól a kézfej/kéz szavakig, a lábujjaktól pedig a lábfej/láb szavakig jutunk, s nem pedig egy közös ‘ujj’ jelentésű terminushoz (vö. 1.3.2). Ebből a szempontból érdekesek a fent említett osztják példák, melyekben a hüvelykujj monolexémás elnevezésének ‘lábujj’ jelentése is van: Kaz. *paŋ* ‘Daumen, grosse Zehe’, J. *kõr-paŋ* ‘grosse Zehe’. (Kannisto feljegyzéseiben szerepel hasonló vogul adat is: *pāja* ‘Daumen, grosse Zehe’ (Wog-Volk. VII: 237), de a folklór-szövegekben a szó ‘grosse Zehe’ jelentésére nincs példa.)

2.1. Hüvelykujj

A kezujjnevek esetében megfigyelhető, hogy a nyelvek jelentős részében a szemantikai mező két részre tagolódik: egyrészt a hüvelykujjra, másrészt a többi ujjra. Míg ez esetben a hüvelykujjat monolexéma fejezi ki (ang. *thumb*, né. *Daumen*, svéd *tumme*), addig a többi ujjnév olyan összetétel, melyben az alaptag az ‘ujj’ szó.

Az uráli nyelvek jelentős része ezt a típust képviseli. S így lehetett ez az alapnyelvben is. Az uráli alapnyelvre rekonstruált ‘hüvelykujj’ jelentésű monolexéma a **palka* (UEW 363), melyet lapp, mordvin, permi és szamojéd megfelelői alapján

következtettek ki. (A szamojéd adatokat a szótár kérdőjelesen szerepelteti. A közszamojéd korra feltételezett alak Janhunén (1977: 123) szerint: **pi-*, ?**pij-* 'Daumen'.) Janhunén (1981: 241) elfogadja a finn-permi és szamojéd szavak közös eredetét, továbbá feltételezi, hogy e szavak összetartoznak az U *peχli 'szél, perem, külső (rész)' jelentésű alakokkal, melynek uráli kori képzett származéka a 'hüvelykujj' jelentésű lexéma. Azokban a nyelvekben, amelyekben ez az ősi szó nem őrződött meg, a szemléletmód azért megmaradt. Így a hüvelykujjat nem az 'ujj' szó jelzős szintagmájával jelölték meg, mint a többi ujjat, hanem továbbra is „különállónak” tekintették, és a többi ujjnévtől eltérő módon nevezték meg. Ezt látjuk a balti-finn nyelvek esetében: a fi. *peukalo* 'hüvelykujj' a SKES szerint (SKES 535) balti-finn eredetű szó, egy újabb feltevés szerint pedig indoeurópai jövevényszó a balti-finn–lapp elválás utáni időszakból (Nilsson 1993).

Az újabb etimológiai kutatások szerint az alapnyelvi 'hüvelykujj' jelentésű szó az ugor nyelvekben sem őrződött meg⁷. Az obi-ugor nyelvekben a balti-finnhez hasonlóan az ősi elnevezést új váltotta fel: *pāγ : vog. *pājə, osztj. *pāŋ* 'Daumen' (Obugr. 174), mely szerkesztésmódját tekintve megfelel az eredeti terminusnak.

Úgy vélem, az uráli nyelvek 'Daumen' jelentésű szavainak etimológiai összetartozását érdemes lenne újra megvizsgálni. A teljes jelentésbeli megegyezés mellett feltűnő, hogy a **p-* szókezdetet egységesen illabiális, palatális magánhangzó követi. Az obi-ugor nyelvek esetében szinte szabályszerűen számolhatunk az U *-*lk-* metatézisével (vö. Collinder 1960:120), majd az U *k OU *γ hangváltozással, a szóalak rövidülése pedig lehet szóelvonás következménye. Az egyeztetés további vizsgálatokat igényel, s mindezzel kapcsolatban – úgy gondolom – megszívlelendő Mikola Tibor véleménye: „Ahol egy látszólag áthidalhatatlan hangtani szakadékot látunk, de ahol minden egyéb körülmény az egyeztetés mellett szól, ott legalább meg kell kísérelni hidakat építeni.” (Mikola 1976: 211)

A magyar nyelvben eltérő módon alakult e testrész megnevezése. A *hüvelykujj* elnevezés a többi ujjnevünkhöz hasonló jelzős összetétel, melynek alaptagja az *ujj* szó. A szó etimológiáját többen vizsgálták, az elfogadott vélemény szerint az elnevezés eredete régi vadász kultúránkban gyökerezik. Az íjjal-nyíllal vadászó ember ezt az ujját egy hüvely formájú eszközzel védte, és ennek neve átvonódott magára az ujjra. A TESZ szerint a jelentésfejlődés a *hüvelykes ujj* szókapcsolatokból kiindulva történhetett (TESZ II:181). Azonban a korai forrásokban a szó gyakran csak *hüvelyk* alakban szerepel. Velcsovne szerint is a *hüvelykes ujj* formával párhuzamosan a metonímia útján létrejött *hüvely* ~ *hüvelyk* alakok is használatban voltak testrésznévként (Velcsovne 1974: 52). A ma elterjedt *hüvelykujj* összetétel a többi ujjnév analógiás hatására válhatott általánossá. A *hüvely* ~ *hüvelyk* változatok korábbi elterjedtsége megfelel annak a szemléletmódnak, amit őseink a megelőző évezredekben örökölték,

⁷Korábban a *pālkā 'Daumen' etimológiájához sorolták a vog. *pāja* 'ua.' szót is a KL *pāle* változat alapján, de Honti szerint ez a forma vagy elírás vagy pedig másodlagos fejlemény lehet (Honti 1974: 371).

de az elnevezés – lévén kölcsönzés más szemantikai mezőből – nem tekinthető olyan mértékben „alapterminusnak”, mint pl. az obi-ugor *pāγ.

A vogul nyelv folklór szövegeiben a vog.É *pāja* és nyelvjárási alakváltozatai szerepelnek ‘hüvelykujj’ jelentésben: vog.É *pajā ~ pāja ~ pāiγ ~ pal’a [pāja]*, KL *pāj ~ poājā ~ pājē ~ pāl’é ~ pāj*, AL *pājā*, P *pāj ~ pāj ~ pājē*, K *pājā*, T *pāji* (WogWört. 401). Figyelemre méltó tény, hogy míg a többi ujj elnevezése a vogul nyelvjárásokban nagy változatosságot mutat, addig a hüvelykujj megnevezése egységesen ezzel a szóval történik. Az utóbbi évtizedekben azonban a vogulban is megfigyelhető e szónál a többi ujjnév analógiás hatása. A mai nyelvállapotot tükröző orosz–vogul köznyelvi szótárak egyikében már az ‘ujj’ szóval alkotott összetétel szerepel: *pāja tul’owl* (BalVahr. 80). Két vogul anyanyelvű adatközlőm egyike a *pāja* szót használta, a másik pedig a *janiγ pāja tul’owl* kifejezést, melynek szó szerinti jelentése: „nagy hüvelykujj ujj”. Egy vogul–orosz szótárban a kondai nyelvjárási alaknál *janaj tol’owl*, *janaj tol’a* ‘hüvelykujj (nagy ujj)’ megnevezés szerepel (BalVahr. 80). Ez azonban lehet az orosz *bol’šoj palec* tükörfordítása, hisz a kondai nyelvjárásra – és a vogul szótárak készítőire is – mindig erős hatással volt az orosz nyelv.

Az osztjákban a hüvelykujjat a vogullal etimológiailag közös V–Vj. *pān* (DEWOS 1186)⁸ és nyelvjárási változatai jelölik. E szót némely nyelvjárásban ‘nagy, vastag’ jelentésű előtaggal látják el: V *alla-pān* (uo., KT 685), DN KoP Kr. Ts. *āna-pān* (DEWOS 1186). A szótári adatok szerint ezekben a nyelvjárásokban ugyanez a *pān* szó használatos a többi ujj esetében is, így érthető módon, a megkülönböztetés céljából kapcsolódtak a szóhoz a jelzői előtagok a fenti példákban. Érdekes módon ezen osztják példákban a magyarral és a vogullal fordított irányú analógiás hatás ment végbe; a hüvelykujj neve terjedt el a többi ujj megnevezésére, és nem fordítva. Az osztják példákkal megegyező irányú jelentésfejlődésre egy vogul informátorom adataiban figyelhettem még fel: *pāja* ‘hüvelykujj’, *owl pāja* ‘mutatóujj’ (*owl* ‘első’), *kwot’l pāja* ‘középső ujj’ (*kwot’l* ‘középső’), *mān pāja* ‘kisujj’ (*mān* ‘kicsi’).

A fent leírtakat összefoglalva megállapítható, hogy az uráli nyelvek a kéz ujjaira két terminust használtak (U *pālka ‘hüvelykujj’ és U *suδə* ‘ujj (a hüvelykujj kivételével)’), illetve FW *sorme* ‘ua.’). A későbbiekben egyes nyelvekben vagy nyelvjárásokban e szemantikai mező szilárd kettétagolódása gyengült, többnyire a hüvelykujj elnevezése igazodott analógiásan a többi ujjnévhez (pl. md. *pel’ka* ‘hüvelykujj’ – de *pokš sur* ‘nagy ujj’ is lehet, cser. *kuγuwarña* ‘nagy ujj’, votj. *pelj* ‘hüvelykujj’ vagy *bažžim činj* ‘nagy ujj’, vog.K *janaj tol’owl* ‘nagy ujj’, m. *hüvelykujj* stb.), de ellentétes irányú analógiás hatás is végbemehetett (ld. a fenti obi-ugor példákat). (2. sz. melléklet)

⁸ Az osztják nyelv nagy nyelvjárási tagozódása miatt csak a címszót tüntetem fel, ha az alakok egy szócikkben megtalálhatók.

2.2. A többi ujj elnevezései

A további ujjneveket vizsgálva megállapítható, hogy a megnevezések forrása az ujjak elhelyezkedése, formája vagy a funkciója.

2.2.1. Az ujj használatán, funkcióján alapul például a magyar nyelvben a *mutatóujj* terminus, mely feltehetőleg areális hatásra vált általánossá (vö. német *Zeigefinger*, svéd *pekfinger*, orosz *ukazatelnyj palec*). Ezen ujjnál funkción alapuló elnevezésre az írott forrásokban egy vogul példát találtam: T *kukišk-tul'äšëm* 'mutató-ujj' (WogWört. 221). A kifejezés utótagja 'ujj' jelentésű, előtagja orosz átvétel lehet: or. *kukiš* 'füge, csipisz', *pokazat* 'kukiš' 'fügét mutat'. Egyik vogul adatközlőm ezt az ujját a *taktalan tul'owl* névvel illette, e jelzős szintagmában az 'ujj' szóhoz a *taktali* 'kinyújt, mutat, érint' ige participium praesens alakja kapcsolódik. Mivel ez az elnevezés a vogul forrásanyagban nem szerepel, orosz hatásra létrejött egyéni használatot tükrözhet.

E csoportba sorolandó még a kondai vogul nyelvjárás egy érdekes adata, mely szerint a mutató és a középső ujjakat *pěrně toľeiγ*-nak is nevezték (WogWört. 434), mely 'kereszt ujjak'-at jelent, tehát azokat az ujjakat, amelyekkel keresztet szoktak vetni.

gyűrűsujj – névtelen ujj

Funkció szerinti elnevezések az obi-ugor nyelvekben a negyedik ujj nevei, csakúgy mint a magyarban. E lexémák létrejöttében egyértelmű areális kapcsolatokat fedezhetünk fel, melyek összefüggésbe hozhatók e nyelveket beszélő népek hagyományaival, szokásaival. A magyar *gyűrűsujj* kifejezés a nyugat-európai areával mutat azonosságot (vö. német *Ringfinger*, svéd *ringfinger*, latin *annularis digitus* stb. – Beke szerint a magyarban ez német vagy latin tükörszó (Beke 1957: 191)), ezzel szemben a keleti területeken a „névtelen ujj”-féle elnevezések használatosak (fi. *nimetön*, észt *nimetu*, mord.E *l'emt'eme sur*, zsj. *ñimtem*, or. *bezymjannyj palec*, tatár *atsyz barmak* stb.) A vogulban is a tadvai nyelvjárás kivételével „névtelen ujj”-nak nevezik a negyedik ujjat: vog.É *namtal tul'a*, K *nämtäl toľ'a*, KL *nämtal kat tul'e* (WogWört. 678, Kannistonál további K és P adatok is: WogVolk. II: 200, 347), és az osztjában is megtalálható ez az elnevezés: osztj. PMu *namlax jâj*, Ahl. *nemla tui* (DEWOS 719), J *nemtä-pân* (Paas.136) A magyar népnyelvben is használatos a *névtelen ujj* kifejezés a negyedik ujj megnevezésére. Ugyanezt az ujjat jelölik a szintén népnyelvi *neveletlen ujj*, *növendék ujj* nevek, melyeket a TESZ (II.1015) 'meg nem nőtt'-ként értelmez. Ez utóbbi kifejezéseket azonban a korábbi, és más nyelvekben is széles körben elterjedt *névtelen ujj* elnevezésből alakította ki a népetimológia. A *névtelen ujj* terminus kialakulásában a névmágia játszhatott szerepet, mivel ezt az ujjat régen hatásos varázs- és gyógyítóeszköznek hitték, ezért úgy védték az emberek, hogy eltűkolták a nevét, tehát *nevetlennék* nevezték. (Mokány 1984)

Mokány Sándor tanulmányában széles és meggyőző néprajzi anyagon mutatja be, milyen fontos szerepet játszott ez az ujjunk a népi gyógyításokban, varázslásokban és ráolvasásokban, de – mint érdeklődésemre kiderült – a mai természetgyógyászatban is kitüntetett funkcióval bír. Mindezzel összefüggésben megemlítendő még a latin *digitus medicinalis* ‘gyűrűsujj’ elnevezés, és ennek régi magyar fordítása: „A gyűrűsujj avagy orvos ujj”, másutt „deákujj” vagy a lengyel *palec serdeczny* ‘gyűrűsujj’ (tkp. „szívujj”) (Mokány 1984: 79). (3.sz. melléklet)

A név eltitkolásának egy másik módjával is találkozhatunk az osztjában, amikor az ujjat meg nem nevezik, hanem egyfajta „körülírással” utalnak rá, azaz a névadás motivációja megegyezik a fentebb tárgyaltakkal: osztj. Kr *kōttap-pān wačə-pān* ‘gyűrűsujj’ (tkp. „középsőujj melletti ujj”) (DEWOS 1186), Ni. *wōšə-wōš-tūj* ‘ua.’ (tkp. „kisujj melletti ujj”) (DEWOS 1154), J *wātənj wič-əoj* ‘ua.’, Trj. *wātənj wičə əoj* ‘ua.’ (DEWOS 1652), Kaz. *uōšə pəŋəlləj* ‘ua.’, *uōšə puši əoj* ‘ua.’ (KT 251), PMu. *tom-pelex jāj* ‘ua.’ (tkp. „amaz oldali ujj”) (DEWOS 719). Kannisto szótári feljegyzéseiben szerepel hasonló szoszvai vogul adat is: Szo. *sirəxtul’ōwl – pōxtul’ōwl* ‘gyűrűsujj’ (Kannisto).

Érdekes, hogy két vogul és egy osztják anyanyelvű adatközlőm egyike sem tudta megnevezni anyanyelvén ezt az ujját, majd miután rákérdeztem a „névtelen ujj”-féle kifejezésekre, úgy vélték, hogy ezt csak az oroszban mondják így. Ezek után felmerült bennem az a lehetőség, hogy – akárcsak informátoraim – mások sem tudták miről elnevezni ezt az ujjukat, hiszen elhelyezkedését tekintve nem szélső vagy középső, alakja szerint nem a legkisebb és nem is a legnagyobb, mutatni sem tudunk vele. Mivel semmilyen megkülönböztető vonást nem tudtak az emberek ehhez az ujjukhoz hozzákapcsolni, ezért lett a neve *nevetlen*. Miután azonban megismerkedtem ezen ujjnév széles földrajzi elterjedtségével, és a hozzákapcsolódó néprajzi háttérrel, el kellett vetnem ezt a magyarázatot. Hogy adatközlőim nem ismerték ezt az elnevezést, az talán azzal magyarázható, hogy a névadás motivációja és a hozzákapcsolódó hiedelmek már feledésbe merültek, és ez a feledés nem kímélte magát az elnevezést sem, melyet nem rögzíthetett – mivel nincs – köznyelvi, irodalmi nyelvi norma.

2.2.2. Az ujj elhelyezkedésén alapul a magyarban középső ujj megnevezés. Az obi-ugor nyelvekben is ‘középső’ jelentésű melléknév szerepel előtagként a harmadik ujj nevében a vog. N *kwot’l tul’ä* (WogWört. 243), KL *khāl tul’e*, AL *khal tul’a*, T *jāt tul’ä-šəm, hēr-jēt tul’ä-šəm* (uo. 678), és osztj. V *kōttap-pān*, DN *kōtap-pān*, Kr. Ts. *kōttap-pān*, Ni. *kūttap tūj*, Kaz. *kūttap lūj*, Ahl. *kūtlip tui*, Trj. *kōttap əoj*, Vj. *kōt-foj*, Trj. J *kōt-əoj* (DEWOS 702, 719, 1186), J *kottap-pān* (Paas. 37), V *jor pān* (Ter. 345) szavakban. Hasonlóképpen az ujjak elhelyezkedésén alapulnak azok az elnevezések is, melyek az ujjakat „sorszámazzák”: vog. É *äul tul’a* ‘mutatóujj’ (tkp. „első ujj”), KL *ilkē koāt tul’ä* ‘ua.’, AL *il tul’a* ‘ua.’ (WogWört. 678), P *jël-ol koāt-tul’ē* ‘ua.’ (WogWört. 63), K *mojōt tol’ä* ‘középső ujj’ (tkp. „második ujj”), T *khurmit tul’ä-šəm* ‘gyűrűsujj’

(tkp. „harmadik ujj”) (WogWört. 678). Figyelemre méltó tény, hogy ezek az elnevezések is tükrözik az ujjnevek azon jellegzetességét, hogy a hüvelykujjat a beszélők különállónak tekintik, ezért az ujjak számozását a mutatóujjnal kezdik. (Vö. angol *forefinger* ‘mutatóujj’, *third finger* ‘gyűrűsujj’ stb.) Ezzel összefüggésben megemlíthető, hogy a vogulok – sok más néphez hasonló módon – az ujjakkal való számolást is a mutatóujjval kezdik.

E csoportba sorolandók még az osztjákban a mutatóujj elnevezései, melyekben ‘oldalsó’, ‘szélső’ és ‘elülső’ jelentésű előtagokkal találkozhatunk: KoP. *pəŋət-pəŋ* (DEWOS 1192), V *aləŋ-pəŋ*, DN Kr. *otəŋ-pəŋ* (uo. 1186), Ni. *otəŋ tūŋ*, Kaz. *ɔləŋ ɬuj*, Ahl. *ōŋtəŋ-tui* (uo. 719), Vj. *paŋ’-joj* (uo. 1251), Vj. *sər-joj*, *sūri-ɬoj* Trj. *sər-ɬoj* (uo. 1360–1), *sūri ɬoj* (uo. 1364).

2.2.3. Az ujj alakján alapuló elnevezések az alábbi vogul adatok: KL *jāni koāt tul’ä* ‘középső ujj’ (tkp. „nagy kéz ujj”) (WogWört. 146), T *jānu tul’ä-šəm* ‘mutatóujj’ („nagy ujj”) (uo. 678), illetve a már említett vogul és osztják ‘hüvelykujj’ jelentésű összetételek.

2.2.4. Az osztják ujjnevek esetében találtam néhány, érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett: pl. Ts. *ānə-pəŋ* ‘hüvelykujj, mutatóujj’ (DEWOS 1186), Trj. *kōtəp-ɬoj* ‘középső ujj, gyűrűsujj’ (uo. 719), Éosztj. *kutab-ɬuj* ‘mutatóujj’ (Honti 1982: 74), talán idetartozik a Vj. *pōŋəl-joj* ‘gyűrűs ujj’ („oldalsó ujj”) (DEWOS 1192) adat is. (A metonímiás jellemzésátvitelek gyakoriak a testrészneveknél.)

Nehéz értelmezni – illetve az értelmezés kissé „erőszakoltnak” tűnhet – az alábbi osztják ujjneveket: Vj. *pjkal-joj*, Trj. *p.-ɬoj*, *-pəŋ* ‘gyűrűsujj’ (Vj.), ‘im Gelenk vertrockneter Finger bzw. Daumen’ (Trj.) (DEWOS 1126) / *pjkal-* (V Vj. Trj.): V Vj. *p.-meyi* ‘altés, ausgetrocknetes Flussbett’/. Az elnevezés motívációját az alaki hasonlóságból sejthetjük.

Mindkét obi-ugor nyelvben etimológiailag tisztázatlan a kisujj elnevezése.

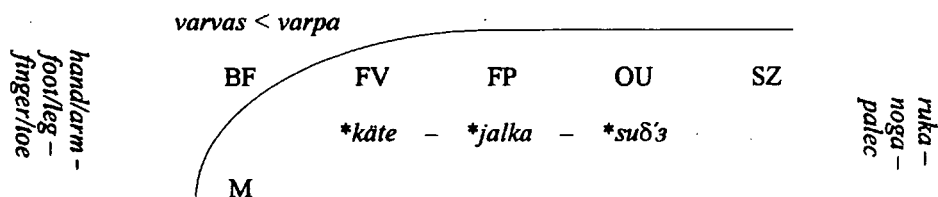
A vogul nyelv tavdai nyelvjárásában összetételi előtagként a magyarhoz hasonlóan ‘kis, kicsi’ jelentésű melléznevek állnak: T *kərsəm tul’ä-šəm* (WogWört. 678), *miš tul’ä-šəm* (uo. 309). A középső és az északi területeken azonban az alábbi elnevezés használatos: É *sirəx-tul’ä* ~ *sərxi-t.*, KL *sirx-kat-tul’* ~ *kat-tul’-sirxəŋ*, AL *sirkən-tul’ä*, P *sərkən-tul’ə*, K *sorkəm-təl’ä* (WogWört. 550), *sörkhen* ~ *sörkəm-t.* (uo. 679). Kannisto feljegyzéseiben még további adatok találhatók: AK *šərxəntol’ə*, KK *šərkəntol’ə*, P *sirkintul’*, VNZ *sərkl’kattul’*, VS *sərkləntul’ä*, AL *sirkəŋkattul’* ‘kisujj’, AK *lālšərxəntol’ə*, P *ləšərkint*, VNZ *ləšərkəntul’ə*, AL *ləšərkəntul’*, FL *lāyləšərxəntul’ə* ‘kisujj a lábón’ (Kannisto). Az összetétel előtagja az etimológiai szakirodalomban nem szerepel, jelentésére vonatkozóan csupán egy feljegyzést találtam: Ob *sirx* ‘verwaist’: š. *tuaōwl* ‘der kleine Finger’ (WogText. 305). De a vogul forrásokban (szövegekben és szótárakban) másutt a *sirx* ‘verwaist’ szóra nem találtam adatot. (Mindazonáltal az ‘árva’ → ‘kis’(ujj) jelentéskapcsolat elképzelhető, hiszen éppen ennél az ujjnál több

nyelvben is használatos tréfás vagy becéző jellegű megnevezés: pl. fi. *pikkurilli*, *sakarisormi* vagy az orosz *mizińec* etimológiailag Lewy szerint a mong. *šige-* ‘bevizelni’ igével hozható kapcsolatba, és véleménye szerint az ujjnévi jelentés a ‘kisgyerek (maga alá vizelő gyerek)’ jelentéséből alakult ki (ESR 620).) Két vogul adatközlőm egyikénél szerepelt ez az elnevezés (*širχtul’ōwl*), ő az összetétel előtagját ‘legkisebb’-ként értelmezte („značit, samyj maleńkij”). Úgy vélem, a kérdéses szó – nagy területi elterjedtségét és egységes használatát tekintve – nem újabb jövevényelem, valószínűleg onomatopoetikus belső fejlemény. Onomatopoetikus jellegére utal a sok alakváltozat, a szókezdő mássalhangzó palatalizáltságának váltakozása akár egy nyelvjáráson belül, és a szó konzonzantizmusa (vö.: É *šaχri* ‘csikorog’, *saχri* ‘recseg’, *šiχerti* ‘csikorog’, *šōχri-χōχri* ‘szitakötő’ stb.) Hasonlóképpen onomatopoetikus alakulatoknak tarja az UEW az ész, lapp és votják nyelv, esetleg egymással etimológiailag összefüggő ‘kisujj’ jelentésű szavait (*čäl’ə ‘kleiner Finger – UEW 614)!

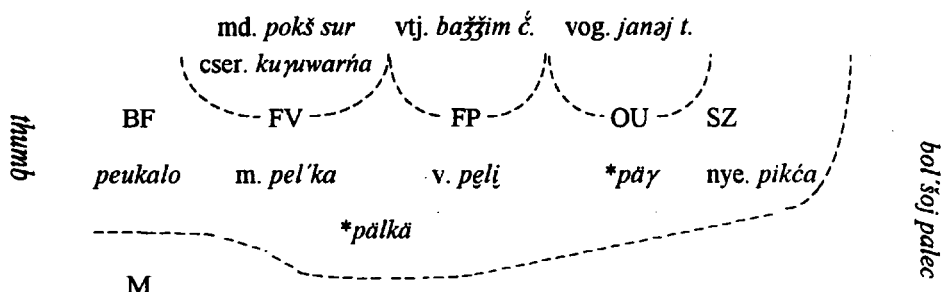
Az osztjákban a kisujjra a V *wit’äni* ~ *wit’äni*, DN *wášňaj* ~ *wášňaj*, Ni. Kaz. Sy. *wášňaj* stb. (DEWOS 1651, ld. még Paas. 285. KT 251) elnevezés használatos. E szó állhat összetételi előtagként (V *wit’äni-loj*, *wit’äni-päň*, DN *wášňaj-päň* stb. (DEWOS 1652), illetve elliptikusan rövidült terminusként is. A szó eredete tisztázatlan, az etimológiai szakirodalomban nem szerepel, magam sem találtam olyan osztják vagy más rokon nyelvi alakulatot, mely összefüggésben lehetne a kérdéses szóval.

2.3. Úgy gondolom, a testrésznév-terminológiának ez az aránylag szűk csoportja, az ujjnevek is szemléletesen mutatják e szócsoporthoz szemantikai struktúrájának jellegzetességeit: az elnevezések rendkívül nagy variációs gazdagsága mögött megfigyelhető tendenciák rejlenek (ld. a mező strukturális tagolódása, az elnevezések motivációja), melyek gyakran areális vagy genetikai összefüggéseket mutatnak. A számos nyelv vizsgálata alapján megállapított szemantikai tendenciák pedig megfontolandó, új szempontokat jelenthetnek az etimológiai kutatások számára is (ezt láthattuk például a *soja U ‘Arm, Ärmel’ rekonstruált alapjelentésével kapcsolatban). Ismeretlen eredetű testrésznevek etimológiai vizsgálatát sok esetben előbbreviheti, ha megvizsgáljuk, hogy más nyelvekben milyen motiváción, alapelveken alapulva nevezik meg a kérdéses testrészt. Hasonló támaszt jelenthet az etimológia számára, ha a vizsgált szó metaforikus használatait vesszük szemügyre – közismert, hogy a testrésznevek különösen nagy számú példát nyújtanak erre – hiszen a metaforikus használat alapjául szolgáló szemantikai kapcsolatok az adott testrésznév bizonyos jelentéskomponensére vagy jelentéskomponenseire deríthetnek fényt.

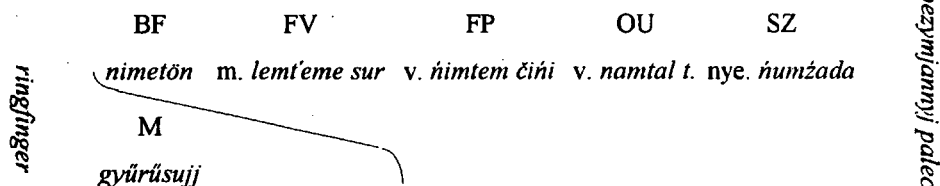
1.sz melléklet

2.sz melléklet

3.sz. melléklet

4. sz melléklet

Az informátorok által használt ujjnevek

Kal'ka Vasilevič
(50 éves): vog.Szo.
(Anejeva faluból)

janiypāja tul'owl
taktalan tul'owl
kwot'l tul'owl

—
sirχ tul'owl

Raja Partanova
(22 éves) vog.Szo.
(Novinskij faluból)

pāja
ōwəl pāja
kwot'l pāja

—
māñ pāja

Evdokija Andreevna
Nemysova (kb. 55 éves)
osztj.Kaz. (Kazymból)

paŋ
oŋəŋ tuŋ
kutɬup tuŋ

—
wuśŋa (tuŋ)

'hüvelykujj'
'mutatóujj'
'középső ujj'
'gyűrűsujj'
'kisujj'

IRODALOM

- Aitchison, Jean 1994: *Words in the mind: an introduction to the mental lexicon*, Oxford, Blackwell.
- Andersen, Elaine S. 1978: Lexical universals of body-part terminology, in J. H. Greenberg szerk.: *Universals of human languages*, Vol. 3, Stanford University Press, 335–369.
- BalVahr = A. N. Balandin–M. P. Vahruševa 1958: *Mansijsko–russkij slovar'*, Leningrád, Prosveščenie.
- Beke Ödön 1957: Finnugor jelentésegyezések, *Nyelvtudományi Közlemények* 59.
- Berlin, Brent–Dennis E. Breedlove–Peter H. Raven 1973: General principles of classification and nomenclature in folk biology, *American Anthropologists* 75.
- Berlin, Brent–Paul Kay 1969: *Basic color terms: their universality and evolution*, University of California Press.
- Brown, Cecil H. 1976: General principles of human anatomical partonomy and speculations on the growth of partonomic nomenclature, *American Ethnologist* 3/3.
- Chafe, Wallace L. 1970: *Meaning and the structure of language*, Chicago.
- Collinder, Björn 1960: *Comparative grammar of the Uralic languages*, Stockholm.
- Cruse, D. A. 1986: *Lexical semantics*, Cambridge University Press.
- DEWOS = Wolfgang Steinitz 1961–1991: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, Berlin, Akademie-Verlag.
- ESR = Max Vasmer 1964–1973: *Étimologičeskij slovar russkogo jazyka I–IV*, Moszkva.
- Honti László 1974: Etimológiai adalékok, *Nyelvtudományi Közlemények* 76.
- 1982: *Nordostjakisches Wörterverzeichnis = Studia Uralo-Altaica* 16, Szeged.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien, Castrenianumin toimitteita* 17, Helsinki.
- 1981: Uralilaisen kantakielen sanastosta, *Journal de la Société finno-Ougrienne* 77.
- Kannisto kéziratosszótári hagyatéka a Turkui Egyetem Finnugor Tanszékén.
- Kay, Paul–Chad K. McDaniel 1978: The linguistic significance of the meanings of basic color terms, *Language* 54/3, 610–646.
- Kenesei István szerk. 1989: *A nyelv és a nyelvek*, Budapest, Gondolat.
- Koski, Manu 1978: Oliotarkoitteisten substantiivien semantiikkaa, *Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6. 12. 1978. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 6)*, Turku.
- 1983: *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä*, Savonlinna.

- 1987a: Ihmisen ruuminosien nimitykset suomessa ja ruotsissa 1., *Fennistica* 8, Turku, 25–117.
- 1987b: Leksikaalinen ekvivalenssi ja vastaamattomuus, *Fennistica festiva in honorem Göran Karlsson septuagenarii*, Abo.
- 1990: Kieltenvälisiä eroja leksikon rakenteissa, *CSIFU* 3A, Debrecen, 126–131.
- 1992: Ihmisen ruuminosien nimitykset suomessa ja ruotsissa 2, *Fennistica* 10, Turku, 135–169.
- KT = K. F. Karjalainen–Y. H. Toivonen 1948: *Ostjakisches Wörterbuch I–II*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Labádi Gizella–Sirkka Saarinen 1991: Testrésznevekből képzett igék, *Suomi ja unkarin rinnakkain (Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia)*, Turku.
- 1993: Verbijohdokset ruuminosien nimistä, *Systeemi ja poikeama (Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi 14. 5. 1993)*, Turku.
- Liston Jerry L. 1972: The semantic structure of body-part terms in Serbo-Croatian: I. The part-whole hierarchy, *Anthropological Linguistics* 14:8.
- Lyons, John 1977: *Semantics* 1–2, Cambridge University Press.
- McClure, Erika F. 1975: Ethno-anatomy: the structure of the domain, *Anthropological Linguistics* 17:2.
- Mikola Tibor 1976: Mikola Tibor: *Hangtan és jelentéstan az etimológiában = Nyelvtudományi Értekezések* 89.
- Mokány Sándor 1984: Néhány ujjevünk eredetéhez, *Néprajz és Nyelvtudomány* 28.
- Nilsson, Torbjörn K. 1993: The Indo-European etymology of *Fi. peukalo* 'thumb', *Finnisch-ugrische Forschungen* 51.
- ObugrVok. = Honti László 1982: *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*, Budapest, Akadémiai.
- Paas. = Heikki Paasonen 1926: *Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*, Helsingfors, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Sapir, Edward 1971: *Az ember és a nyelv*, Budapest, Gondolat.
- Seilenthal, Tonu 1995: Fejjel és fejrészekkel kapcsolatos kifejezések az észtnben, a finnben és a magyarban, *Hungarologische Beiträge* 3, 145–151, *Finnisch-Ugrische Kontrastive Untersuchungen*, Universität Jyväskylä.
- Senga, Aniko N. 1987: Correspondences between Hungarian and English somatic proverbs with 'leg' and 'foot', *Ural-Altaische Jahrbücher* (ed. Décsy, Bodorligeti) 59, 15–33.
- Ter. = N. I. Tereškin 1981: *Slovar vostočnohantyjskih dialektov*, Leningrád.
- TESZ = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- UEW = Rédei Károly szerk. 1986–1988: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*, Budapest.

- Ultan, Russel 1975: 1975: Descriptivity grading of Finnish body-part terms, *Arbeiten des Kölner Universalien-Projekts* 16.
- 1976: Descriptivity in the domain of body-part terms, *Arbeiten des Kölner Universalien-Projekts* 21.
- Velcsov Mártonné 1974: *Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben* = *Nyelvtudományi Értekezések* 84.
- WogText. = Kálmán Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*, Budapest.
- WogVolk. = A. Kannisto–M. Liimola.: *Wogulische Volksdichtung I–VI* = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 101, 109, 111, 114, 116, 134.
- WogVolk VII. = M. Liimola–V. Eiras: *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI* = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 180.
- WogWört. = Munkácsi Bernát–Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai.

OB-UGRIAN BODY-PART TERMS I.

KATALIN SIPŐCZ

In the first part of the paper, the author analyzes the general semantic aspects of body-part terminology. She examines the structural division of the semantic field of body-part terms, the types of the expressions according to their motivation, morphological formation and meaning extension, and studies the problem of the 'basic level' and 'basic terms' with respect to body-part terminology. She claims that the lexical group of body-part terms includes expressions that show the characteristics of basic terms, but they are not located at the same level in the lexical structure. Contrary to the taxonomic lexical fields, they do not constitute a so-called basic level.

In the second part, the author examines the genetic and areal relations of the lexemes meaning 'finger' – 'toe,' 'thumb' and 'ringfinger' in the Uralic languages, utilizing the semantically useful results of typological studies on body-part terms. Furthermore, she analyzes the names of fingers in the Ob-Ugrian languages from written sources and native informants, and comes to the conclusion that identical semantic tendencies underly the abundance and variety of names.

A VÁRADI REGESTRUM HÁROM HELYNEVE

K. FÁBIÁN ILONA

1. A névtan helye a társadalomtudományokban nem minden vitán fölüli kérdés volt. Kemény szakmai pengeváltások és komoly nyelvészeti viták zajlottak (Fabó 1979, Hajdú 1979, Rácz 1979, Bachát 1979 stb.) a szakterület nyelvészetben elfoglalt helyéről (η 1979 stb.), ezen kívül a terminus technikusokról (Hajdú 1979: 18–28, Mészárosné 1980: 58–59, Ördög 1980: 56–58). Ma már a névtan olyan elismert diszciplína nyelvtörténeti, leíró grammatikai, néplélektani, történeti stb. tudományterületek határán, amely mindegyik – föl sem sorolandó – szakterülethez ezer ággal kapcsolódik. Ezen ágak egyike a történeti névtan, amely például a szórványemlékek földolgozásával is hozzájárulhat az ezer ág megrajzolásához.

2. A *Váradi Regestrum* korai szórványemlékeink egyik legfontosabbika. Az 1208–1235 közti időből 389 jogeset leírását tartalmazó, sajnos csak 1550. évi kiadásból ismert nyelvemlékünkben lokalizációm és számításaim szerint 703 helynév és (becslés alapján) mintegy 2500 személynév van. Az 1550. évi ősnymtatvány (RMNy. 87) fototyp kiadása Karácsonyi János és Borovszky Samu (1903) nevéhez fűződik, magam a *VárReg.* szövegét e kiadásból használtam. Ugyancsak ők végezték el többnyire keltezetlen dokumentumok időhöz kötését is a jelzett (1208–1235) időhatárok között. Szórványemlékünknek sem monografikus feldolgozása nincs, sem valamilyen átfogó vizsgálatban nem részesült. Én arra vállalkoztam, hogy a nyelvemlék általam 703-nak számolt helynevét beható vizsgálatnak vetem alá lokalizációs, etimológiai, hangtörténeti és ortográfiai szempontok szerint. Az alábbiakban a teljes névanyag birtokában e munkából teszek közzé három szócikket, amelyeket az kapcsol együvé, hogy mindegyikben – önálló szón vagy összetételben – -s képző található. A szócikk előtti szám az alfabetikus sorrendbe állított 703 helynév közül a 6., 11. és a 16. számút jelenti.

3. Az -s képző alapnyelvi eredetű, kicsinyítő és nomen possessoris jelentése elsődleges, de gyűjtőnévképző értéke is gyakori. A korai ómagyar kornak egyik legproduktívabb formánsa (Szegefi 1991: 206, 245), de az alapszó jelentésének kisugárzása miatti sokféleség jellemzi a képzett szó jelentésének sokféleségét, s valószínűen ez az oka annak, hogy a véghangzó-kötőhangzó nyelvváltsábeli állapota is színes lehetett, főleg ha figyelembe vesszük az ómagyar kor magánhangzós tendenciáit: a nyíltabbá válást és mellette a záródással együttjáró tövéghangzó-lekopást. Ha a névszó teljes töve záródó tendenciát mutat is, a véghangzó-kötőhangzó nyelvváltsáfbeli különb-

ségeit tapasztaljuk, de a töre jellemző véghangzó a korai ómagyar korban tetten érhető éppen az *-s* nomen possessi képző előtt (alsó és középső nyelvállásfokon) (Benkő 1980: 130).

6. 1229/1550: *Agosholm* [határrésznév] (358). A VárReg.-ben igen ritkán előforduló határjárásban szerepel. A középkorban az egyes birtokok határjeleül gyakran választottak természetes határpontokat, felszíni terepalakzatokat. További adatait nem ismerem, a helynév a Kolozs megyei *Vista* (ma: *Magyarvista* ~ *Vistea*, Románia) határában szerepel.

A helynév az *ág* és a *halom* szavak összetételéből alakult. *Ág* szavunk vitatott eredetű, felmerült ugor és finnugor eredeztetése. A szó *-s* képzős (nomen possessoris) alakjára az első adat 1141–61: ? *Agus* személynév (TESz. I: 100). Az *-s* képző előtti magánhangzó nyelvállását befolyásoló tényezők sokfélesége miatt itt arra utalnék, hogy sok esetben, főleg latin szöveggörnyezetben a zárt *u* a latin nyelv hatását mutathatja (Benkő 1980: 103), de lehet a szó abszolút tövére nem jellemző véghangzóállapotról is beszélni (de vö. *Urmus* hn., Györffy 1963: 796); tehát a záródó (és fokozatosan eltűnő) tövéghangzó toldalék előtti megjelenése is lehet az *u* hang (HB. *halalut*). Ehhez képest a VárReg. *Agosholm* adatának *Agos-* tagja már nyiltabbá vált állapotot tükröz. További meggondolandó lehetőség, hogy a XII. század eleji alakok magánhangzóiról más vélemények is vannak, mint az egyértelmű „betűhű” kiejtés (D. Bartha 1964: 23, 31 és Benkő 1980: 89–121). A magánhangzó-jelölési ingadozások összetett problematikáját nem ismer-tethetem, de meggyőzőnek tartom D. Bartha Katalin alapos velárishang-rendszer-elemzését (1964: 24–27), s ennek alapján az *Agus* személynév *Ágos* olvasatát tartom helyesnek, az *Agos* alak *o* betűje inkább *a* hangot jelöl. Halom szavunk szláv eredetű (őe. szl. *chъlmъ*, Kniezsa 1974, I: 210–211). A TA. adata birtokos személyjeles *holma* alakú. Nominativusban álló régi alakjaiban tövégi magánhangzó szerepel: 1075/+1124/+1217: *Melinhalmu* (Györffy szerk. 1992, I: 217); 1210 k./XIII. sz.: *Saturholmu* (Silagi 1991: 15). Ezek a tövéghangzók a mássalhangzó-torlódásos alakok esetében még a XIII. században is megmaradhattak, de inkább csak félhang jellegűek voltak, tehát kiejtésük: *holm^u* (Bárczi 1951: 51 és 75–80). Ezekhez képest a VárReg. *-holm* adata véghangzó nélküli, de mássalhangzó-torlódásos. Egyébként a XIII. század végéig ingadozva jelennek meg ilyen alakok: 1268 v. 1269/1282: *Feketew-*

holum; 1269: *Hulum*; 1213/1550: *Vtholm* (VárReg. 152); 1193: *cenholm* 'szénhalom', *hyges holm* (Mikos 1935: 252).

A szóösszetétel valószínű jelentése olyan domb, halom, amelyen valamilyen ág volt; esetleg gyűjtőnévképzős értelemben is elképzelhető az első tag jelentése (vö. Bárczi 1951: 157: *uluues*). Amennyiben az *Agos-* előtag személynévi eredetű jellegét feltételezzük, akkor jelöletlen birtokos jelzős összetételről van szó, amely a névben (vö. TESZ. I: 100.) megnevezett személyről, illetve a tulajdonáról elnevezett helyet jelöli meg ('Ágoston halma'). Ennek ellene szól, hogy az ide sorolható korai személynevek *-us* végződésűek: 1202–3/1500 k.: *Agus*; 1138/1329: *Ogus*; 1138/1329: *Vgus* (Fehértói 1983, 26, 257, 316). Ezek a személynevek hasonló nyelvválású (zárt magánhangzós) teljes tövel kerültek volna át a helynévbe is. Jogosult tehát föltennünk a *-s* képzős köznévi előtagot.

A korai ómagyar kor földrajzi nevei gyakran szóösszetételek, ezek közül a minőség- és a birtokos jelzős szerkezetek száma különösen magas (Zelliger 1991: 540–542), és igen jelentős az *-s* képzős előtagúak száma.

Kiejtése: *Ágosholm* ~ *Ágasholm* ~ *Ágashalm*.

11. 1214/1550: *Angyolus* (*praedium*) (317.). További adata: 1477: *Angyalos* (Csánki 1890, I. 470). Ma: *Angyalos* (Szatmár m.) ~ *Anghelus* (Románia).

A helynévben a latin *angelus* 'angyal' szó van, de lehet a latin eredetű, szláv közvetítéssel hozzánk került magyar *angyal* szó *-s* képzős változata. (Az *-s* képzős alakokra 1. és 6. számú szócikket.) Mindenesetre a TESz. (I. 155.) szerint a magyar szó alakváltozatai közül számos *-us*, *-os* végű tulajdonnév a latin nominativusi alaknak felel meg. Az *angyal* köznévi a magyar nyelvemlékekben a HB.-tól kezdve (HB. *angelcut* és *archangelt*) gyakran előfordul. Mind a HB. idézett adatai, mind a VárReg. személynevei a hangrendi illeszkedés előtti alakot mutatják. A VárReg.-ban összesen három személynévi adat szerepel: 1213/1550: *Angelus* (253.); 1215/1550: *Angelus* (179.); 1215/1550: *Angelo* (abl.) (277.). Meg kell jegyeznem, hogy a palatális magánhangzók előtt álló *g* legtöbbször gy hangértékű (Kniezsa 1928: 261). Maksai Ferenc (1940: 109) egyenesen arra gondolt, hogy a VárReg. egyik *Angelus* személye talán éppen a VárReg. *Angyolus* *praedium*-ának névadója volt, mindenesetre a helynevet a latin eredetű magyar keresztnévből magyarázza. Maksai felvetésének ellene mond, hogy a VárReg. sze-

mélynevei kivétel nélkül vegyes hangrendűek, míg *Angyolus* helyneve már illeszkedéses alak. Ebből esetleg az is következhet, hogy a helynév nem a latin *angelus* 'angyal' közszo átvétele, hanem a mai magyar angyal szó -s képzős korai alakja.

Ennek ellenére elképzelhető, hogy az *Angyolus* alak személynévi eredetű, bár ez a személynév is felveti némileg (miként a helynév is) a jelentésbeli motivációt, hogy ti. az illető neve, akiről a helynév kapta nevét, milyen jelentésű -s képzős alak. Különösen feltűnő, hogy az egyik VárReg.-beli személynévi adat szabályos latin ablativusi formában szerepel (*Angelo*), ami az *Angelus* személynév latinossá jellegére utal. Az *Angyolus* alak viszont csupán az -us alapján nem biztosan a latinos személynévi sorba illik, inkább már jövevényszó jellegű, -s képzős (esetleg személynévi) eredetű adatnak nevezhető, amely a helynév névadási indítéka lett.

A latin *angelus* szó g hangja a szlávban palatalizálódott: szerbhorvát Kaj: *ândjel*; cseh: *anděl* TESZ. I. 155.). Ezt vette át a magyar angyal *angyol* alakban. Ez utóbbi alakot a VárReg. helynevének kívül a KTSz. *angol[u]cnoc* formája is mutatja. Míg azonban a KTSz. írásképe a palatalizációt nem jelöli, a VárReg. *Angyolus* helyneve egyértelműen tükrözi azt. „Ez a jelölés ebben az időben általában még csak szórványos”, véli Kniezsa (1952: 34). A palatalizáltság jelölésére való törekvés a *ty* értékű *gy* jelben, az *ly* jelben, a korabeli „többi oklevél” jelei sorában *gi*, *ni*, *li* formájában is megjelenik (uo. 37), ami mutatja, hogy a VárReg. *gy* betűit nem kell föltétlenül a „kiadás rovására írni”, mint Kniezsa gondolta (uo. 34). Az *Angyolus* magánhangzóit illetően a kiejtésnél zártabb írásmódot is feltételezhetünk.

Kiejtése: *Angyolus* ~ *Angyalos*.

16. 1220/1550: **Arpas** (falu) (20). További adatai: 1222 [c: 1224]: *Arpas* (Györffy 1987: 578); 1409: *Arpas* (Csánki 1890: 544). Ma: *Árpás* (Sopron m., illetve *Kisárpás* pusztája Győr m.).

A magyar *árpa* főnév -s képzős származéka (Kiss 1980, I: 117). A középkorban a szolgáltatók gyakran adóztak árpából előállított sörrel, így a megnevezés az árpára mint termesztett növényre vonatkozik. *Árpa* szavunk ótörök eredetű (TESZ. I: 180). Az ótörök alapszó magánhangzóhosszúságát nem jelöli a TESZ., tehát mindkét magánhangzó esetében másodlagos nyúlásról lehet szó. Az illabiális *á* vitája hosszú múltra tekint vissza (Bárczi 1958: 25–28, 54–58, Benkő 1980: 108 és 111). A török megnyúlt *á*-k sohasem fordulnak elő *o*-val írva, csak kivételesen

fejlődik *o*-vá (Bárczi 1958, 65). Az *á*-k megnyúlása a XIII. századig lejátszódik, és biztos lehet, hogy ez esetben a szókezdő hosszú *á* hangsúly hatására jön létre, illetőleg az *r* nyújtó hatása is közrejátszott az első szótagbeli *á* kvantitásának alakulásában. Az abszolút szótőnek *a*-ra és illabiális *á*-ra végződő szavak toldalékolásakor „rendszerkényszer” jellegű tőtani viselkedése miatt hosszú *á*-val kell számolnunk, főleg a jövevényszavak esetében (Benkő 1980: 108).

Az *Arpas* jelentése a középkori szolgáltatásra vagy termesztett növényre vonatkozik; a dilemma eldöntése a szövegösszefüggésből nem derül ki (feltételezhetően a két indíték szorosan összefügg ebben a korban).

Kiejtése: *Árpás*.

4. Az itt látható három *-s* képzős alak mutatja, hogy a hangtestek tövéghangzói különbözőek (*o*, *u*, *a* [á]) a képző előtt, s ez további elemzéseket igényel. Az összes *-s* képzős helynév végső elemzése csak a 703 helynév teljes készletének birtokában következhet. A következő kérdések várnak válaszra: 1. milyen leíró grammatikai jelentésűek a képzők; 2. milyen minőségű tövéghangzók előzik meg a képzőket; 3. összefügg-e a tövéghangzó kvalitása és kvantitása a szó tövének jellegével (jövevényszó-e, mikori átvétel stb.), illetve hogyan függ össze a képző jelentésével; 4. az is befolyásolja a kérdést, mikor kapta a képzőt a szó; a képző előtti fonéma hogyan kapcsolódik az ún. kötőhangzóvitához (Rácz 1990, 133–137).

IRODALOM

- η 1979: A ragadványnevek problematikája, *Névtani Értesítő* 2 (Budapest, ELTE), 6–16.
- Bachát László 1979: Hozzászólás a névtudomány műszavai című cikkhez, *Névtani Értesítő* 2 (Budapest, ELTE), 31–33.
- Bárczi Géza 1951: *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. Bartha Katalin 1964: *Tővégi magánhangzóink a XVI. század közepéig* = *Nyelvtudományi Értekezések* 42, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*, Budapest, Akadémiai.
- Csánki Dezső 1890, 1894, 1913: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I, II, V, Budapest, MTA.

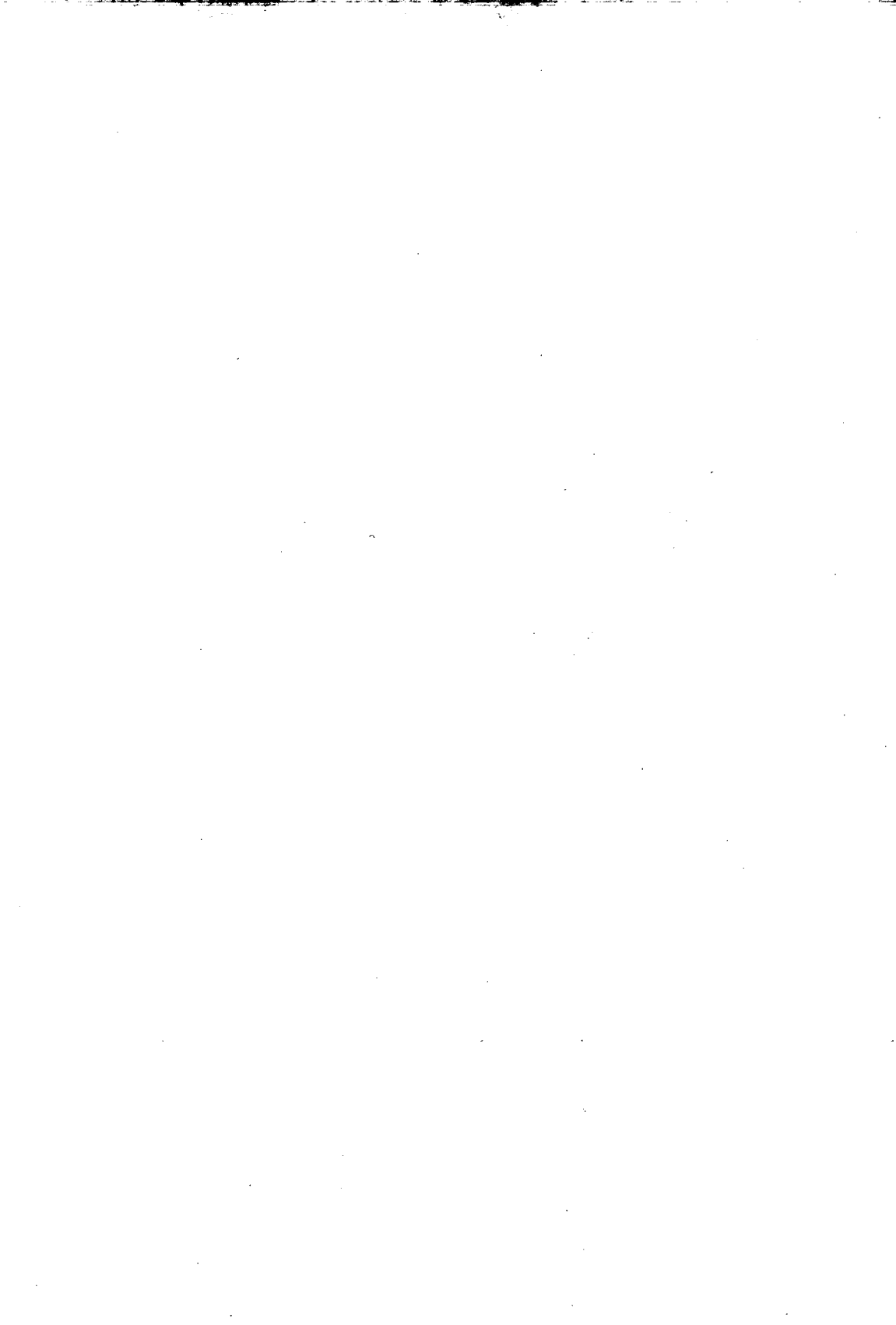
- Fabó Kinga 1979a: A névtan helye a társadalomtudományok között, *Névtani Értesítő* 2, 3–6.
- Fehértói Katalin 1983: *Árpád-kori kis személynévtár*, Budapest, Akadémiai.
- Györffy György 1963–1987: *Árpád-kori történeti földrajz I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Györffy György szerk. 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima*, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Mihály 1979: A magyar névtudomány műszavai, *Névtani Értesítő* 2, 18–28.
- HB. = Halotti Beszéd és Könyörgés, 1192–1195 között. Betűhív közlése: Jakubovich Emil–Pais Dezső szerk. 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia, 69–70.
- Karácsonyi János–Borovszky Samu 1903: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt.
- Kiss Lajos 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1928: A magyar helyesírás története a tatárjárásig, *Magyar Nyelv* 24, 188–197, 257–265, 318–327.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1974: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*, Budapest, Akadémiai.
- KTSz. = A Königsbergi Töredék Szalagjai, 1350 körül. Betűhív közlése: Jakubovich Emil–Pais Dezső szerk. 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia, 184–6.
- Maksai Ferenc 1940: *A középkori Szatmár megye*, Budapest, MTA.
- Mészárosné Varga Mária 1980: Hozzászólás „A magyar névtudományi műszavai” című cikkhez, *Névtani Értesítő* 3, 58–59.
- Mikos József 1935: A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék, *Magyar Nyelv* 31, 152–167, 243–258, 288–309.
- Ördög Ferenc 1980: Néhány megjegyzés a névtudomány műszavaihoz, *Névtani Értesítő* 3, 56–58.
- Rácz Endre 1979: Nyelvészeti terminológiai megjegyzések, *Névtani Értesítő* 2, 28–31.
- Rácz Endre 1990: Megjegyzések az úgynevezett kötőhangzóvitához, *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 3 (Budapest, ELTE), 133–137.
- Silagi, Gabriel 1991: *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*, Sigmaringen.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 188–258.
- TA. = A tihanyi apátság alapítólevele, 1055. Betűhív közlése: Bárczi Géza 1951: *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai, 8–12.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976, szerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Zelliger Erzsébet 1991: A szóösszetétel, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 523–552.

DREI ORTSNAMEN AUS „REGESTRUM VON VÁRAD” (1208–1235)

ILONA K. FÁBIÁN

Mein größerer Aufsatz beschäftigt sich mit den – von A bis C anlautenden – Ortsnamen aus „Regestrum von Várad”.

In dieser Studie werden drei Angaben (1229/1550: *Agosholm* [358], 1214/1550: *Angyolus* [317]; 1220/1550: *Arpas* [20]) aus den von mir gesammelten 703 Ortsnamen untersucht, die mit einem eigenschaftswörtlichen *-s*-Suffix versehen sind. Die geplante Arbeit wird alle 703 Namen umfassen (ich habe schon die gesamten Daten aus dem Sprachdenkmal). Diesen drei Daten nach ist das Problem: 1. wie sind die Schlußvokale vor dem *-s* Suffix (*o, u, a [á]*); 2. warum stehen sie in verschiedenen Formen. Der Aufsatz vermutet, daß der Zustand des Vokallauts vor dem Suffix von dem ursprünglichen Schlußvokal und von der sprachhistorischen Epoche, in der die ungarische Sprache das Wort von einem anderen Volk übernahm, abhängt. Es ist noch problematisch, welche Rolle der Zustand des Stammes und des Suffixes in der Qualität des Schlußvokals spielt.

KAP RAJTA ...

FORGÁCS TAMÁS

O. Nagy Gábor szólásgyűjteményében (1976) négy olyan szólás is található, amely a címben található fordulattal, illetőleg annak többes szám harmadik személyű változatával kezdődik és egy *mint* kötőszós hasonlító mondatral folytatódik. Mindegyik esetben a *kap* igének egy obligatorikus superessivusi bővítménnyel kiegészülő vonzatsruktúrájával van dolgunk (*kap vmin*), melynek jelentése: 'örömmel fogadja, megragadja (az alkalmat)'. Ezt a jelentést többféleképpen tudja színesíteni a nyelv: egyrészt azáltal, hogy egy fokozó értelmű határozót iktat be az ige elé (*kapva kap rajta*, ill. *két kézzel kap rajta*), másrészt azáltal, hogy szóláshasonlattá bővíti a szerkezetet. Ez utóbbi típusra O. Nagy (1976) a következő példákat közli (ferde zárójelben a kiadás lapszáma):

Kap rajta, mint Cibak (bátyja) a kulacson (rég) /112/

Kapnak rajta, mint a vargainasok az ebszaron (táj, durva) /712/

Kap rajta, mint koldus a garason (táj) /374/

Kapnak rajta, mint a cukron [(Úgy) veszik v. vásárolják, mint a cukrot] /117/.

Az utolsó példa jelentése – mint azt a szögletes zárójelben megadott változat is mutatja – mára némiképp módosult, ma inkább 'vmi nagyon kelendő' értelemben használjuk, az eredeti jelentése azonban ennek is az lehetett, ami a többinek, azaz 'mohón kap rajta', a szólás nyilván abból az időből származik, amikor a cukor még jóval ritkább volt, mint ma, s helyette többnyire más édesítőszeret, pl. mézet használtak. A cukor tehát viszonylag értékes volt, ennél fogva az emberek örültek neki, azaz *kaptak rajta*. Ugyanígy világos a harmadik szólás szemléleti háttere is, hiszen a koldus szegény ember volt, érthető hát, ha a kis értékű pénznek, a garasnak is örült. (Ennek a szólásnak vannak ironikusan tréfás változatai is, pl. *Örül neki, mint (a vak) koldus a (fa) garasnak*, ill. *Fél (tőle), mint (a) koldus a garastól* – vö. O. Nagy 1976: 374.)

A másik két szólás esetében azonban már bajban vagyunk, ha a mögöttük álló szemléleti hátteret keressük. A kutyaürülék ugyanis nem ritka, ennél fogva nem is értékes, ráadásul gusztustalan is, nehéz tehát elképzelni, hogy valaki örüljön az ebszarnak, mint szólásunk állítása szerint a vargainasok tették. A másik szólásban pedig nem tudjuk, ki lehetett az a bizonyos Cibak, aki (vagy akinek a bátyja) megörülhetett a kulacsnak. A továbbiakban ennek a két szólásnak az eredetét igyekszem megfejtetni.

Kezdjük a vargainasokkal! A *vargabetűt csinál* szólás magyarázata kapcsán O. Nagy is említi *Mi fán terem?* című könyvében (1979: 482), hogy „a régiek – amint

ezt számos szólásunk és közmondásunk bizonyítja – szívesen csúfolódtak a vargák rovására”. Nyilván ez a szólásunk is ezek közé tartozik. Kérdés azonban, hogy itt egyszerű gúnyolódásról van-e szó (ti. hogy a többnyire csirizes, piszkos kezű és ruhájú vargainasoknak a kutyaürülék sem igazán piszkos), vagy lehetséges-e, hogy ennek a szólásnak is a többi háromhoz hasonló az értelme, azaz a vargainasok úgy örülnek az *ebszarnak*, mint például a koldus a *garasnak*? Mai fogalmaink szerint persze valószínűtlennek tűnik, hogy lehet örülni a kutyaürüléknek, kérdés azonban, hogy vajon mindig így volt-e ez. Nem lehet-e, hogy az ebganéjnak is lehetett valami hasznát venni, ezáltal valamilyen értéket képviselt? Dugonics Magyar példa beszédek és jeles mondások című gyűjteményében (1820, I: 59) találunk is egy ilyen értelmű közmondást: *Néha a' kutya ganénak is hasznát vehetni*. O. Nagy gyűjteményében is szerepel ez a példa (1976: 411), ő már „régies” stílusminősítéssel látja el, jelentését pedig így adja meg: ‘olykor a teljesen hasznavehetetlennek látszó dolgoknak is hasznát vehetjük’. Utóbbi közmondásunkban a *kutyagané* valószínűleg általánosításként áll, más értéktelen dolgok neve helyett, fenti szólásunkban azonban – véleményem szerint – nem erről van szó: a vargainasok valóban örülhettek a kutyaürüléknek, mert hasznát tudták venni. Hogy szólásunk valódi jelentését megérthessük, a bőrgyártás régebbi technikáit kell megismernünk.

„A bőrgyártás három nagy csoportra oszlik azon szerek szerint, melyek a nyers bőrt bőrré *érelék* (gar machen). Az első csoportba tartozik a *cserzővarga*, *cseresvarga* (Lohgerber, Rothgerber), ki oly növényi anyagokat alkalmaz az éreléshez, melyek *csersav* (Gerbsäure) vegyületeket foglalnak magukban; a második csoportba tartozik a *tímár*, *csávás-varga* (Weissgerber, Alaungerber), a *tobak* vagy *tobakos* (gemeiner Weissgerber), kinek szerei ásványi sók: *timsó* (Alaun), *konyhasó* (Kochsalz); a harmadik csoport műve az *irhás*, *irhász*, *lág-varga*, *irhagyártó* (Fettgerber, Sämischgerber), ki *zsiradék*okkal (Fett) dolgozik” (Freckay 1912: 37.).

Mint ismeretes, ebből a fogalomkörből kerültek a magyarba olyan közismert szólásaink, mint *cserben hagy*, *benne van a csávában* (vö. O. Nagy 1979: 103-106), de más kevésbé ismertek is, mint például *egy talpat cserzenek*, *egy csávát fordítanak* ‘egy húron pendülnek’; *összekerültek*, *mint a rókabőr a csávában* stb. (vö. még Margalits 1897: 102-104). Véleményem szerint innen magyarázható a *kapnak rajta*, *mint vargainasok az ebszaron* szóláshasonlat is. A három bőrkikészítő eljárás közül a második, azaz a tímár vagy csávás varga módszere érdekes ebből a szempontból. Freckay részletesen leírja a csávázás munkamenetét (1912: 48-9). Ennek lényege röviden összefoglalva a következő: mivel a timsós bőrnek igen fehérnek és puhának kell lennie, áztatást követően kivakarják annak a „húsossát”, a gyapjas bőroket pedig ún. meszeléssel fosztják meg gyapjuktól. Ezután egy éjszaka vízben áztatják őket, majd fabunkókkal egy ideig vízben kallják. A mész utolsó nyomainak eltüntetése végett, s hogy a bőrök degedjenek (sic!), az ún. korpacsávába kerülnek. Ezt úgy készítik, hogy a búzakorpat előbb hideg vízben megmossák, utána a korpakádban forró vízzel leforráz-

zák, majd engedik 30°-ra lehűlni. Ebben maradnak aztán 24 óra hosszat a bőrök, ahol a fejlődő tejsav kissé megdegeszti őket, de aztán ismét megcsappannak.

Ezen a ponton válhat hasznossá a kutyaurülék. Freckay szerint ugyanis (1912: 49) a *korpacsáva* mellett az ún. *kutyaganajos csávát* is használták erre a célra: „Egy más mód szerint ugyan e (!) célra szolgál a *kutyaganajos-csáva* (Hundemistbeize). A kutyaurüléket vízzel elkeverik s 2-3 hétig engedik éledni. Használatkor meleg vízzel fölhígítják s benne a bőröket rudakkal gyakrabban zargatják. Négy egész 12 órai csávázás után ismét hurnyázzák, kimossák, sokszor pedig még korpacsávába is juttatják”. Azt hiszem, most már érthető, hogy – másokkal szemben – a csávás varga segédei számára valóban lehetett haszna a kutyaurüléknek, így világos az is, hogy mint a kolodus a garasnak, ők ennek is tudtak örülni. Így – s bizonyosan a vargákkal kapcsolatos élcelődéstől is vezettetve – alakulhatott hát ki a szólás: *kapnak rajta, mint vargainasok az ebszaron*.

Másik ide tartozó szólásunk (*kap rajta, mint Cibak (bátyja) a kulacson*) eredete már homályosabb, hiszen nem tudjuk, ki lehetett ez a bizonyos Cibak. O. Nagy azt írja (1979: 112), hogy szólásaink egy részének nem művelődéstörténeti háttere van, hanem adomából származnak. Ezek első tekintetre felismerhetők arról, hogy személy- vagy ritkábban helységnév fordul elő bennük (pl. *ő se jobb a Deákné vásznánál; most légy okos, Domokos; él, mint Marci Hevesen* stb.). Hangsúlyozza azonban azt is, hogy az ilyen szólások közül csak igen kevésnek ismerjük az eredetét. A benne szereplő személynév alapján e szóban forgó szólásunk is ebbe a csoportba tartozik, ezért megfőjtéséhez találnunk kellene egy olyan történetet, amelyben egy Cibak nevű egyén – feltételezőleg nagyon szomjas lévén – megőrül a kulacsnak, ill. a benne levő italnak, azaz kap rajta.

Kérdés, létezett-e ilyen anekdota. O. Nagy semmit nem közöl a szólásról, csak azt, hogy stílusminősítése: régies. Margálits gyűjteményében (1897: 94) is megtaláljuk azonban adatunkat, s abból kiderül, hogy ő Dugonicstól vette. Mivel Dugonics lábjegyzetben gyakran közöl az eredetre vonatkozó adomákat, megpróbáltam megkeresni gyűjteményében az illető szólást. Dugonics ugyan nem alfabetikus sorrendben közli adatait, ezért hosszasan kellett keresgélnem, de végül ráakadtam, és sejtésem beigazolódtott: szerzőnk valóban igyekszik magyarázni a szólás eredetét. A történet a következő: „Azt mondgyák (!) egy Cibak nevezetű korhelyrűl: annyira szoktatta légyen magát a' bor italra, hogy ha bora nem volt, az üres kulacsot a lábaihoz akasztotta, és könnyebben tűrte a' hideglelést. Ha ki pedig néki akkor egy tele kulacsot hozott, a' hideglelés is elhagyta” (1820, I: 196).

Ez az anekdota állna tehát a szólás hátterében Dugonics szerint. Hogy a *Cibak* mint személynév régtől fogva megtalálható a magyarban, az kétségtelen (vö. EtSz. I: 651 *Cibak*, ill. Kiss Lajos 1980: 146 *Cibakháza* alatt). Eredete ugyan ismeretlen, ill. bizonytalan (Kiss Lajos szerint esetleg a ném. *Zwack* személynévből származik), az azonban kétségtelen, hogy mint személynév élt régebbi nyelvünkben, tehát lehetséges

volna, hogy élt egy ilyen nevű hírhedt kórhely is. Mivel azonban mind ezt, mind Dugonics számos egyéb szólásmagyarázatát illetően is néha olyan érzése támad az embernek, hogy talán csak kitalált történetekről van szó (l. később is), megkockáztatok a szólás magyarázatát illetően egy másik feltevést is, igaz, ezt nem lehet olyan egyértelműen bizonyítani, mint a vargainasokkal kapcsolatosat. Nem zárom ugyan ki, hogy esetleg létezett a Dugonics által leírt anekdota, elképzelhetőnek tartom azonban, hogy esetünkben – a szólásban lévő tulajdonnév ellenére – valami másról lehet szó. Szerintem a *Cibak* itt egy alkalmilag tulajdonnévvé vált köznév, azaz valójában *cibak*ról lehet szó. Ennek a TESz. I. kötete – *cibak*1 címszó alatt – (424-5) két jelentését adja meg: 1. ‘kétszersült; Zwieback’; 2. ‘katonakenyér; Kommißbrot’, a szócikkben pedig közli, hogy ez az olasz *biscotto* vagy a francia *biscuit* tükörfordításaként létrejött német *Zwieback* szónak a magyarba való átvételével keletkezett szavunk „a friss kenyérral való ellátást nélkülöző tengerészek és katonák számára készült, szárított kenyérféleséget jelöli”. Könnyen belátható, hogy az ilyen szárított kenyérféleségeket fogyasztó ember evés közben nagyon megszomjazhatott, tehát megőrült bármiféle innivalónak, azaz kapott a kulacson. Hogy itt nem a cibakot fogyasztó ember kap a kulacson, hanem az étel maga, ebben nem látok problémát, hasonló megoldásokkal találkozunk nyelvünkben, gondoljunk csak a közismert viccre, mikor az étteremben a halat fogyasztó úri vendég úgy rendel a pincértől italt, hogy *a hal inni kér*, a szomszéd asztalnál ezt meghalló vidéki parasztbácsi pedig, aki marhasültet rendelt, az „úri módit” utánózni akarván így szólítja magához a pincért: *Főúr, a marha inni kér*. A szemléleti alap tehát rendben volna, kérdés, miért lett a köznévből tulajdonnév. Ennek egyszerre több oka lehet. Feltehetően szerepe volt a változásban annak, hogy a *cibak* mint köznév inkább csak csoportnyelvi szó volt, a katonaság nyelvében terjedt inkább el (nyilván ezért is válhatott mára régiessé, elavulttá), ezért aki nem ismerte, azt hihette – mintegy népetimológiás szómagyarázattal –, hogy a *Cibak* tulajdonnévvel van dolga a kifejezésben. Ezt elősegíthette még, hogy a *kap vmin* szerkezet jelentéstani viszonyait illetően a mondat alanyának – szokásosan – ‘+ Human’ szemantikai jegyűnek kell inkább lennie, az átalakulást a többi ilyen szólás (*kap rajta, mint koldus a garason; kapnak rajta, mint vargainasok az ebszaron; kapnak rajta, mint a cukron*) analógiája is gyorsíthatta. Az egyébként nem számítana rendkívülinek, hogy egy szólásunkban egy eredetileg más szófajú szó tulajdonnévvé alakul, gondoljunk csak ilyenekre, mint *elment Földvára deszkát árulni* ‘meghalt’; *Futakra mén a tej* ‘kifut’; *Bátorban lakik* ‘bátor ember’. Igaz, ezek zöme nem köznévből alakul, de azért ilyen példánk is van: *eljöttek Derecskérül az iccaka* ‘egy kis dér („derecske”) volt az éjjel’ (vö. O. Nagy 1979: 180). Ezek ugyan annyiban eltérnek vizsgált szólásunktól, hogy bennük a tulajdonnév nem személynév, hanem földrajzi név, de azért elképzelhető személynévvé alakulás is. Erre részben talán példa lehet az *ő sem jobb a Deákné vásznánál* szólásunk, hiszen ezzel kapcsolatban is van olyan vélemény, hogy a szólásbeli *Deákné* valójában *deákné*, azaz ‘tanítóné’ (vö. O. Nagy 1979: 113); de talán ezek is: *Rá-*

rákezd, mint Bosnyák a táncot; Csalóka Péternek igaz ivadéka 'csaló'; Megadta módját, mint Dobra Anna a táncnak; Hadd morogjon Varga Pál, csak jó sarut varrjon, (vö. Margalits 1897: 81, 369, 560, 743).

Azt hiszem tehát, az elmondottak alapján legalábbis komolyan mérlegelnünk kell, hogy esetleg mégsem a Dugonics által bemutatott figura áll a szólás háttérében, hanem a *cibak* köznévi tulajdonnévi használatáról lehet szó. Ez ellen az elképzelés ellen szólhatna, ha szólásunk jóval régebbi volna, mint a 'kétszersült' jelentésű *cibak*, melynek első előfordulása a TESz. I. köt. 424 szerint 1770-ből való. Mivel azonban Margalits is csupán Dugonictól és Erdélyitől idézi, az ő munkáik pedig 1820-ban, ill. 1851-ben jelentek meg, igenis fennáll a lehetősége, hogy a német jövevényszóval van dolgunk a szólásban. Kérdezhetnénk persze még – a fenti magyarázattal szembeni ellenvetésként –, hogyan lehet a kétszersültnek, ill. a komiszkenyérnek *bátyja*? Ez a kérdés csakugyan jogos lehetne, ám csak O. Nagy gyűjteményében (1967: 112) szerepel – vélhetően íráshibaként – *bátyja* alak a szólásban, Margalits (1897: 94) ugyanis a másik változatot – Erdélyitől idézve – így adja meg: *Kap rajta, mint Cibak bátya (!) a kulacson*. S hogy az ő közlése a helyes, azt Erdélyi szólásgyűjteményében (1851: 76) ellenőrizhetjük. Ráadásul itt is szerepel egy magyarázat, ám a Dugonicsal csaknem egy időben élt Erdélyi nem ismeri a fenti anekdotát, s mindössze annyit jegyez meg Cibak bátya kapcsán, hogy „ismeretlen személy, ki szerette a bort, s közmondássá lett iszákossága”. Ez pedig ismét csak amellet szól, hogy ez a bizonyos Cibak esetleg nem is élő személy volt, hanem valóban a 'kétszersült' ill. 'katonakenyér' jelentésű *cibak* főnév alkalmi tulajdonnévvé válásáról lehet szó.

IRODALOM

- Dugonics András 1820: *Magyar példa beszédek és jeles mondások*, Szeged, Grün.
- Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*, Pest, Kisfaludy-Társaság.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár*, I. köt.: I–X. füzet, II. köt.: XI–XVII. füzet, Budapest, MTA.
- Freccskay János 1912: *Mesterségek szótára*, Budapest, MTA.
- Kiss Lajos 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Margalits Ede 1897: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest, Kókai.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem?*, Budapest, Gondolat.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.

KAP RAJTA ... [Er freut sich darüber ...]

TAMÁS FORGÁCS

Der Verfasser behandelt in seinem Aufsatz ungarische phraseologische Vergleiche, in denen als einleitender Teil das Verb *kap* mit einer obligatorischen Ergänzung im Superessiv (*rajta*) vorkommt, woran im zweiten Teil – als Veranschaulichung – ein Vergleich geknüpft wird. Diese Phraseologismen haben etwa die Bedeutung 'er freut sich darüber, wie ...'. In O. Nagy 1967 sind vier Vergleiche diesen Typs zu finden, von denen zwei leicht zu verstehen sind: *kap rajta mint a cukron* 'er freut sich darüber, wie über Zucker' und *kap rajta, mint koldus a garason* 'er freut sich darüber, wie ein Bettler über den Groschen'. Zwei andere dagegen sind nicht ohne weiteres zu verstehen: *kapnak rajta, mint vargainasok az ebszaron* 'sie freuen sich darüber, wie Gerberlehrlinge über Hundedreck' und *kap rajta, mint Cibak bátya a kulacson* 'er freut sich darüber, wie Onkel Cibak über die Flasche'. Beim ersten Sprichwort ist es auf der Basis unseres heutigen Wissens schwer zu verstehen, wieso sich jemand über Hundedreck freuen könnte, aber der Verfasser beweist, daß Hundedreck früher von den Gerbern als Beize eingesetzt wurde, sie konnten sich also wirklich darüber freuen. Beim zweiten Sprichwort gibt es die Erklärung, daß der genannte Onkel Cibak ein berühmter Alkoholiker gewesen sein soll; der Autor des Aufsatzes meint aber, daß vielleicht auch eine andere Erklärung möglich ist. Demnach geht es im Sprichwort nicht um eine Person, sondern um das veraltete ungarische Wort *cibak* 'Kommißbrot' (aus dt. *Zwieback*). Wenn man nämlich davon aß, bekam man Durst. Ähnliche Ausdrücke, in denen eine Speise sozusagen „personifiziert“ wird, sind im Ungarischen zu finden (z.B. *a hal' inni kér*), es ist auch zu erklären, wieso *cibak* später als Eigenname interpretiert wurde.

CSAVARGÓK MEGKÜLÖNBÖZTETŐ NEVEI

A XIV. SZÁZADBAN

Németh Miklós

A XIV. századi megkülönböztető nevek vizsgálatához értékes adattár áll a kutatók rendelkezésére: Fehértói Katalinnak A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek c. munkája. Ez a gyűjtemény a XIV. század teljes kimondott oklevélanyagát felöleli, emellett szerzője nemcsak a nevek összegyűjtését, hanem a nevekhez rendelhető személyek azonosítását is elvégezte az oklevélszövegek alapján. Így az adattárból fény derül e személyek társadalmi helyzetére, esetenként rokonsági viszonyaira is. A gyűjteményből tetszőleges társadalmi helyzetű csoportok névanyaga „kiemelhető”, lehetővé téve a differenciáltabb névkutatást.

Dolgozatomban kizárólag gonosztevők megkülönböztető neveit vizsgálom, a részletesebb vizsgálódások tárgya pedig e névrétegnek egyetlen csoportja. A 3480 adat 162 malefactor nevét tartalmazza. Fehértói is utal rá, hogy e társadalmi réteg névanyaga több szempontból is igen érdekes, és mindenképpen további feldolgozást kíván. Én e feldolgozás első lépését tenném meg munkámmal. A fő kérdés, amelyre választ keresek: eltér-e ennek a társadalmon kívüli rétegnek a névhasználata más társadalmi csoportokétól.

Erre a kérdésre csak akkor válaszolhatunk, ha a gonosztevők neveihez megfelelő etimológiát találunk. A 162 megkülönböztető névből 116 gonosztevő nevének eredete viszonylag egyértelmű. A továbbiakban e 116 név lesz a vizsgálódás tárgya. Van közöttük háromelemű név is, ezek az *alio nomine* formulával kapcsolódnak az előttük álló elemekhez. A 116 nevet csoportokba soroltam megtartva a Fehértói által is alkalmazott Kniezsa-féle felosztást: helynévi, személynévi és köznévi eredetű személynevek. (Ez utóbbi elnevezésről később szólok.)

Helynévi eredetűnek bizonyult két adat Nicolaum dictum Sumeg és Blasium dictum Buota. Ez az ismert eredetű neveknek 2 %-a. Lehetséges, hogy az adatmennyiséget figyelembe véve nem elég indokolt az arányokat százalékban kifejezni, a szemléletesség érdekében mégis megteszem ezt. Ha figyelembe vesszük, hogy az adatok csoportokba rendezésekor nagy a hibalehetőség, ez a 2 % akkor is igen kevés.

Mi lehet ennek az oka? Az egyik ok az, hogy a helynévi eredetű megkülönböztető nevek a század teljes anyagát tekintve is a legkisebb arányban vannak jelen. Azután egy-egy személynév esetében nehezen dönthető el, hogy közszo > helynév > személynév vagy egyszerűen közszo > személynév változási sorral állunk szemben, ha

egy közsónak személynevesült és helynevesült változata is adatható ugyanabból a korból.

További magyarázat, hogy a csavargók tevékenysége a kortársak számára nem köthető egyetlen helyhez, születési helyük és lakóhelyük ismeretlen volt a neveket adó kortársak számára. Nem valószínű, hogy a szervezett emberi településeket választották lakóhelyükkül, sokkal inkább elképzelhető, hogy az igazságszolgáltatástól való félelmükben erdőkben, mocsarakban ütöttek szállást. Születési helyükről pedig senki sem tudhatott bizonyosat. Ezek a társadalmon kívüli elemek tehát nehezen köthetők földrajzi helyhez, éppen ezért nem meglepő, hogy nem földrajzi név lesz legfőbb megkülönböztető ismérvük.

Szintén igen kis számú a személynévi eredetű megkülönböztető nevek csoportja: összesen 4 személy neve tartozik ide. Nem szabad megfeledkezni ugyanakkor arról, hogy a megkülönböztető neveknek ez a csoportja a teljes névanyagot tekintve is viszonylag szűknek mondható – ha nem is ennyire.

Az egyik adat nehezen értelmezhető magyar megkülönböztető elemként: 1391: *Mychalem literatum dictum Fatha*. E név viselője elcsapott deák lehetett, erre utal a *literatus* minősítés. Nevének *Fatha* eleme összefüggésbe hozható deák-, azaz latin-tudásával, ami az ő legfontosabb megkülönböztető jegye. Maga az idegen névelem a *Fata* megfelelője lehet, és sors istennőire, a Párkákra vonatkozhat.

A személynévi eredetű megkülönböztető nevek közül a *Gurek* a György név-származéka lehet, a *Loran* a Lórántnak alakváltozata.

A már említett csoportosítás szerint a megkülönböztető nevek harmadik típusát azok a nevek adják, amelyeket köznevekből keletkezetteknek szokás nevezni. Ez az elnevezés itt nem elég pontos, hiszen igen jelentős számban találunk a csavargók nevei között -ó/-ő képzős igeneveket, deverbális névszókát, sőt két verbum finitum alakot is. Ezért nem mondhatjuk, hogy a csoportra a köznévi eredet jellemző. A malefactorok megkülönböztető neveinek legnagyobb része közsói (ez az elnevezés talán jobbnak illik erre a csoportra), az összes etimologizálható adatnak 95 %-a. Szinte bizonyos, hogy e névtípusnak a dominanciája a motivált, beszédes nevek iránti fokozott igényrel függ össze e társadalmi csoport esetében. (Vö.: Thomam dictum Kopo, Mychaelem dictum Taar, Paulum dictum Ezzes, Stephanum dictum Jow: Johannem dictum Fekethe, Stephanum dictum Hozzyw etc.) A XIV. századi gonosztevők megkülönböztető nevei között viszonylag nagy a különböző testi fogyatékoságra utalók aránya: az etimologizálható 116 névnek 7 %-a, azaz 8 név ilyen. Figyelemre méltó tény, különösen a helynévi eredetű megkülönböztető nevek 2 %-os, a személynéviek 4,5 %-os, a társadalmi helyzetre vonatkozók 4,5 %-os vagy a belső tulajdonsággal összefüggők 7 %-os arányához képest. Nézetem szerint ez nem lehet véletlen, ennek az adatok sokszínűsége is ellentmond. Vajon milyen összefüggés lehet a nevekhez rendelhető sze-

mélyek társadalmi helyzete, foglalkozása és e különös névréteg között? E kérdés megválaszolása előtt célszerű számba venni a ránk maradt adatokat.

1. 1364: *Demetrium dictum Chunka*: a megkülönböztető névben szereplő közszo olvasata *csunka*, esetleg *csonka*. A szó valamely testrész hiányára utalhat.
2. 1385: *Jacobus dictum Chonkor de delnemelléke*: a *Chonkor* névelemet a *csonka* szó -*r* denominális képzővel ellátott származékának tekintem. Az -*r* funkciója nem világos, talán kicsinyítő jellegű, mint a *mun)mon* > *munorau* esetében.
3. 1391: *Paulum dictum Fintha de Nanalag*: a *finta* jelentése Pais Dezső szerint 'elfintorodott képű' vagy 'fitos orrú' lehet. Csonkaságra csak első jelentése utal.
4. 1351: *Stephanum dictum Faytalanlabo*: a *fajtalan* közszo ekkor elsősorban 'szabálytalant' jelentett a TESz szerint. A magyar névelem tehát a láb szabálytalanságára, csonkaságára vonatkozhat.
5. 1351: *Thomam dictum fylethlen*: a fül vagy fülek hiányára utal.
6. 1364: *Paulum dictum Yagyurwagou alio nomine filetenpal*: háromelemű név, az első magyar névelem a foglalkozásra utal, olvasata szatyorvágó. Ma talán *zsebesnek* vagy inkább *cafka*vágónak neveznénk. A második névelem ismét a fül hiányára vonatkozik.
7. 1351: *Benedictum dictum Orrothlan*: a tulajdonságot jelző névelem olvasata *orrotlan*, ez az orr teljes vagy részleges hiányára utal.
8. 1398: *Stephanum Santha*: olvasata *sánta*.

Ezek az adatok mind testi hibákat jelentő közszavakkal állnak összefüggésben. Nehezebb annak a kérdésnek megválaszolása, hogy e megkülönböztető nevek viselőiknek saját testi tulajdonságait jelölik-e. A XIV. században lehetnek már öröklődő nevek is. Ez azonban mégsem valószínű, ugyanis az öröklődő családnév kialakulása e század első felében kezdődött meg, és 250 éven át tartott. Nem valószínű tehát, hogy a gonosztevők apjuk után kapták volna ezeket a kellemetlen képzeteket támasztó neveket. Elviekben helynévből keletkezett személynévek is lehetnének ezek a magyar névelemek. Ennek a feltételezésnek ellentmond az a tény, hogy a malefactorok a legritkább esetben kötődtek egyetlen településhez, óriási a mozgásterük a kor átlagos jobbágyához képest.

Teljesen valószínűtlen, hogy az 1364-es adat ne a név viselőjének furcsa ismertetőjegyét és foglalkozását jellemezze. A második magyar névelem járulékos formában, az *alio nomine* formulával kapcsolódik az előtte álló kételemű névhez, így szinte

kizárható, hogy öröklött volna. Másfelől igen kevésbé hihető, hogy a *filetlenpal* név e formában öröklődött volna, hiszen önmagában teljes kételemű név. Sokkal inkább megfelelne a névhasználat ekkori viszonyainak, ha a *filetlen* elem külön öröklődött volna. A név lejegyzése viszont azt mutatja, hogy a jelző és a jelzett szó e kétértelmű névben összeforrt, egymástól elválaszthatatlanok.

Ha nem öröklött névelemek a *Zagyurwagou* és a *filetlenpal*, akkor viszont erősen motivált elnevezéseknek tekinthetők. A személynévadás legfontosabb célja a megkülönböztetés. A személynév ebben a korai korszakában nemcsak motiválatlanul jelöl, hanem egyszersmind jellemez is. Igaz ez az összes közszoói eredetű megkülönböztető névre. Az útonállók, haramiák elnevezésében még hangsúlyosabban jelentkezik a „névadók” igénye a motivált, jellemző elnevezésekre, így ugyanis elképzelhetővé válnak a gonosztevők azok számára is, akik még nem látták őket. Nevük alapján legjellemzőbb ismertetőjegyük gondolatban bármikor felidézhetővé válik. A névadóknak, a becsületes életet élőknak elemi érdekük, hogy mindannyiuk ellenségeit tartalmaz, motivált nevekkal ruházzák fel.

Szembeötlő, hogy az adattár teljes anyagában kizárólag a gonosztevők nevei között fordul elő a *Chonkor*, *Faytalanlabo*, *fylethlen* (kétszer). Az *Orrothlan* név egyszer fordul elő Fehértói Katalin adattárában más foglalkozású egyén nevéként.

Mi lehet az oka annak, hogy az egyes testrészek hiányával összefüggő nevek ilyen nagy arányban találhatók a gonosztevők nevei között? Minden bizonnyal a motivált nevek iránti igény. De vajon miért lehet sok haramiának testi fogyatékosága a megkülönböztető jegye, és miért ritkább az ilyen jellegű megkülönböztető név a XIV. század más foglalkozású egyénei körében?

E kérdésre a jogtörténet adhatja meg a választ. A magyarországi jogban a különböző testcsonkító büntetések a XI. századtól a XVIII. századig ismertek voltak. Timon Ákos alapvető jogtörténeti művében a testi büntetéseket két csoportra osztja: testcsonkító és testfenyítő büntetésekre (1902: 398). „A testcsonkító büntetések jellemzője valamely tag megsemmisítése. A testcsonkító büntetést általában a halálbüntetés enyhítője, helyettesítője gyanánt alkalmazták, mint azzal egyenértékűnek tekintett fenyítőbüntetést.” A testcsonkító büntetést részben a szemet szemért elve alapján alkalmazták, részben megbélyegző céllal szabták ki, például az első elv alapján a karddal elkövetett súlyos testi sértés elkövetőjére. Meglepő, hogy mellékbüntetésül is jelentkezhet a testcsonkítás, Szent László törvénykönyvében a férjes vagy özvegy nő az általa elkövetett lopás esetén az orrát, illetőleg a fél szemét veszítette, és főbüntetésül rabszolgaként eladhatták. Szent István második törvénykönyvében is szerepel az orr és fül levágása- magántulajdon elleni vétségek esetében ezek igen gyakori büntetési formák voltak.

A XIV. században is alkalmaztak ilyen testi büntetéseket. Bár elbeszélő forrás, ám érdekes jogtörténeti vonatkozásokat tartalmaz Thuróczy Jánosnak *A magyarok*

krónikája c. műve, amely 1488. március 20-án jelent meg először Brünmben. A szerző kompilatív módon alkotta, és fölhasználta a saját kora előtti időszakokra vonatkozóan az ősi elbeszélő forrásokat. A Károly Róbert korát tárgyaló rész János minorita művére vezethető vissza. A „Felicián gonoszsága és vad kegyetlensége” c. fejezetből egy részlet témánkhoz tartozik (1991: 235):

[Felicián] Klára nevű leányát is, ezt a gyönyörű szüzet kivonszolták a királyi udvarból, orrát meg ajkait csúful megcsonkították, úgyhogy a fogai kilátszottak, és a kezéről négy ujjat vágtak le, úgyhogy csak a hüvelykujjai maradtak meg, majd a város utcáin végighurcolták lóháton, és kényszerítették a szerencsétlent, hogy e szavakat kiáltsa: Így lakoljon, aki hűtlen a királyhoz!

A csonkításos büntetésekre még a XVIII. század első feléből is vannak adataink (Vajna 1907, II. 221):

Kecskemét városának nem lévén hóhérja, 1725. márczius hó 9-én a budai hóhérral, Hamberger Sándorral kötött szerződést az akasztás, lefejezés, kerékbetörés vagy bármi néven nevezendő egyszerű kivégzés díját 10 frt-ban állapítván meg. Ha azonban az elítélt boszorkányt vagy más valakit nem csak lefejezni, hanem megégetni is kellett, azért 15 frt járt neki. A kisebb vagy nagyobb kínzás, kiséprűzés, orr- és füllevágás díja személyenként 3 frt volt.

Forrásaink megengedik tehát azt a feltételezést, hogy a XIV. századi gonosztevők nem öröklődő, testi fogyatékoságra utaló megkülönböztető nevei testi büntetések következményeiről tanúskodnak. Így már érthető az ilyen típusú nevek magas aránya is a malefactorok körében.

Mindenképpen további vizsgálatot érdemelnének a csavargók megkülönböztető neveinek más csoportjai is, különös tekintettel a névadás indítékaira.

ADATTÁR

1. Helynévi eredetű megkülönböztető nevek (2 %)
  1. 1391: Nicolaum dictum Symeg
  2. 1398: Blasium dictum Buda
2. Személynévi eredetűek (3,5 %)
  1. 1391: Mychalem literatum dictum Fatha
  2. 1363: Thomam Loran
  3. 1363: Georgium dictum Gurek
  4. 1364: Gregorium dictum Geuche
3. Községi eredetű megkülönböztető nevek (95 %)
  - 3.1. Társadalmi helyzetre utalnak (4,5 %)
    1. 1398: Johannem Herchgh
    2. 1364: Cosman dictum Nemus
    3. 1357: Georgium dictum Zolga
    4. 1346: Vr)? Mátyás
    5. 1363: Donch filium Mathius dicti Wr
  - 3.2. Etnikumra utalnak (4,5 %)
    1. 1357: Nicolaum dictum Cheh
    2. 1398: Ladislaum Cheh
    3. 1398: Paulum Nemeth
    4. 1364: Gyure dictum Tot
    5. 1363: Ladislaum dictum Olah alio nomine Vays
  - 3.3. Foglalkozásra vonatkoznak (16 %)
    1. 1389: Jacobum dictum Borgyas
    2. 1391: Jacobum dictum Boros
    3. 1351: Nicolaum dictum Gyznos
    4. 1363: Georgium dictum Kerek
    5. 1364: Symonem dictum Kerekhaytow
    6. 1398: Nykul Kontar
    7. 1364: Myhaelem dictum Kopoch
    8. 1363: Ladislaum dictum Kuchuge
    9. 1398: Blasium Nylas dictum
    10. 1364: Andream dictum Vkuralthou
    11. 1357: Nicolaum dictum Ewr

12. 1363: Gregorium filium Stephani dicti Ewr
13. 1391: Gregorium dictum Repas
14. 1391: Georgium filium Johannis dictum Zalanás
15. 1363: Tarhus dictum Tamas
16. 1351: Paulum dictum Tholuay
17. 1357: Thomam servum Turus
18. 1364: Paulum dictum Zagyrwagou alio nomine fileltenpal

3.4. Cselekvésekre utaló nevek (17 %)

1. 1364: Bartholomeum dictum Noyhagio
2. 1355: Michael dictus Holnyahagow
3. 1357: Thomam dictum Holnyahagiov
4. 1364: Gaal dictum Eyeltudo
5. 1355: Petrus dictus Dumbunylew
6. 1363: Ladislaum dictum Olah alio nomine Vays
7. 1398: Paulum dictum Teremchen
8. 1398: Petrum Thezemen
9. 1398: Petrum Puzthohthow
10. 1399: Mathiam dictum Nyuzuch
11. 1349: Nakazow István
12. 1391: Thomam dictum Nakazow de Apathy
13. 1399: Petrum dictum Kothor
14. 1398: Georgium Kothrous
15. 1398: Jacobum dictum Kothrous
16. 1362: Mihály (dictus) Yeztheu
17. 1399: Stephanum dictum Fulo filium Johannis similiter Fulo dicti
18. 1391: Thomam dictum felkethew dde Gwllenach alio nomine Igalszeg

3.5. Egyéb községi eredetű nevek (12 %)

1. 1349: Bouk Jakab
2. 1357: Nicolaum dictum Bokbel
3. 1398: ...em dictum Botus
4. 1399: Blasium dictum Cerke furem vagabundum
5. 1364: Johannem dictum Farkas filium Petri dicti solum
6. 1351: Nicolaum fyas
7. 1379: Madach-i Forgach András
8. 1363: magnum István, akit másképpen Yneu-nek hívnak
9. 1351: Johannem dictum Keu wey
10. 1357: Michaelem dictum Kygou

11. 1399: Thomam dictum Kopo
12. 1346: Johannem dictum Leuches
13. 1364: Johannem et Bene dictos Wrdungh
14. 1357: Johannem dictus Tenglich

3.6.1. Külső tulajdonságra, ezen belül testi fogyatékoságra utaló nevek (7 %)

1. 1364: Demetrium dictum Chunka
2. 1351: Stephanum dictum Faytalanlabo
3. 1391: Paulum dictum Fintha de Nanalag
4. 1351: Thomam dictus fylethlen
5. 1364: Paulum dictum Yagyurwagou alio nomine filetlental
6. 1351: Benedictum dictum Orrothlan
7. 1398: Stephanum Santha
8. 1385: Jacobus dictum Chonkor de Delnemelleke

3.6.2. Egyéb külső tulajdonságra utaló megkülönböztető nevek (27 %)

1. 1364: Petrum magnum dictum
2. 1391: Mychaelem dictum Balog
3. 1391: Nic olaum dictum Buga de Kethaz
4. 1351: Nicolaum dictum Choka uey
5. 1391: Benedictum dictum Chonth de Mezewzenthgergy
6. 1399: Nicolaum dictum Chont(us)
7. 1398: Thomam Feyr
8. 1351: Johannem dictum Fekethe
9. 1398: Johannem Fekethe
10. 1346: Fudur János
11. 1357: Johannem fudur dictum
12. 1357: Blasium Fudur
13. 1364: Petrum dictum Fodor
14. 1391: Thomam dictum Fodor alio nomine Fekethew
15. 1398: Nicolaum Gurbe
16. 1391: Stephanum dictum Hozzyw
17. 1391: latronem wlgariter Huzzas dictum
18. 1355: Petrus dictus Jeges
19. 1391: Stephanum Machkazemev de Arnoth
20. 1391: Nicolaum filium Petri dictum magos
21. 1391: Gregorium dictum Ewzzh
22. 1398: Jacobum Partaas
23. 1351: Nicolaum dictum Selmes

24. 1346: Zep pal
25. 1364: Johannem filium Pauli dicti Zeuke
26. 1357: Petrum dictum Talpas
27. 1391: Mychaelem dictum Taar
28. 1363: Tadislaus dictum Tarka
29. 1398: Gregorium Zeuke, Stephanum fratrem eiusdem
30. 1363: magnum István, aki másképp Yneu-nek hívnak

3.6.3. Belső tulajdonságra utalnak (8 %)

1. 1357: Nicolaum dictum chyntalan
2. 1391: Paulum dictum Ezzes
3. 1391: Benedictum dictum Hamus de Kwlug
4. 1391: Egidium et Petrum dictos forro de Zenthlazlo
5. 1398: Stephanum dictum Jow
6. 1346: Kaythar János
7. 1398: Blasius Kaytar
8. 1398: Nicolaum Zenthe
9. 1357: Stephanum dictum Eretnuk

IRODALOM

Fehértói Katalin 1968: *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek* = *Nyelvtudományi Értekezések* 68, Budapest, Akadémiai.

Pais Dezső 1921, 1922: Régi személyneveink jelentéstana, *Magyar Nyelv* 17, 158–163, 18, 2–34, 93–100.

Timon Ákos 1902: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, Budapest.

Thuroczy-krónika = Johannes de Thurocz 1488/1991: *Chronica Hungarorum*, Augsburg–Brünn / Budapest.

Vajna Károly 1907: *Hazai régi büntetések II*, Budapest.

DIFFERENZIERENDE NAMENGEBUG FÜR LANDSTREICHER IM 14. JAHRHUNDERT

MIKLÓS NÉMETH

Die differenzierende Namengebung spielte in der Herausbildung des Familiennamensystems der ungarischer Sprache eine wichtige Rolle. Zur Untersuchung dieser Namengebung aus dem 14. Jh. steht den Forschern eine aufschlußreiche Datensammlung von Katalin Fehértói zur Verfügung. Diese Quelle ist nicht nur eine einfache Namenliste, sondern sie ermöglicht zugleich auch die Untersuchung der Namengebungstradition einzelner sozialer bzw. beruflicher Gruppen.

Aufgrund dieser Daten kann festgestellt werden, daß die Übeltäter auch hinsichtlich der Namengebung eine isolierte Gruppe bildeten. Die der Namengebung zugrunde liegenden Lexeme zeigen, daß die Differenzierung aufgrund von Orts- bzw. Personennamen selten vorkommt, dagegen überwiegt die Namengebung aufgrund von Adjektiven, wobei die Namen sehr oft auf körperliche Behinderung bzw. Verletzung hinweisen.

In der vorliegenden Arbeit werden die Gründe der obengenannten Fakte untersucht, sowie der spezifische, nur für diese Schicht charakteristische Motivationskatalog der Namengebung.

A ZÖNGÉSSÉGI HASONULÁS ÉS A TŰNÉKENY MÁSSALHANGZÓK

ZSIGRI GYULA

zsigri@hung.u-szeged.hu

A zöngésségi hasonulás bemenetét és környezetét az alábbi mássalhangzók alkotják:¹

- (1) Bemenet: p b t d ċ j k g f v s z ʃ ʒ ts dz tʃ dʒ (h)
Környezet: p b t d ċ j k g f – s z ʃ ʒ ts dz tʃ dʒ h

A bemeneti részben a /h/ azért van zárójelben, mert ennek a mássalhangzónak a hasonulásáról különböző szerzők különböző véleményen vannak. Deme (1961: 99) szerint a /h/ „csak igen gyengén zöngésül”, Papp (1966: 136) és Siptár (1993: 28; 1995: 44; 1996: 86) szerint pedig egyáltalán nem. Siptár ezt példával is illusztrálja: *pechből* [-xb-], *[–yb-]. Abondolónál (1988: 67) a /h/ veláris és palatális allofónja² is zöngésülhet: *krachba* [krɔɣbɔ], *pechbe* [pečbɛ].³ Vago (1980: 45, 5. jegyzet) csak azokkal a szavakkal számol, amelyekben a /h/ mássalhangzó előtt vagy szó végén törlődik.

A zöngésségi hasonulást Szépe (1969) óta többen többféleképp formalizálták. A cikkben sorra veszem az eddigi javaslatokat, és megoldást kínálok a felmerülő problémákra.

1. Szépe szabálya

Szépe (1969: 431) úgy zárja ki a /v/-t a szabály környezetéből, hogy minden felszíni [v]-t egy általa /β/-val jelölt – a jegyei ([–mgh, –msh, +kerek]) alapján (i. m. 413) a /w/-vel azonosítható – félmagánhangzóból származtat. A szabály (i. m. 458) bemenetét vaglyagosan a zöngés-zöngétlen szembenállásban résztvevő mássalhangzók és a /β/ alkotják, a környezetét pedig a zöngés-zöngétlen szembenállásban résztvevő mássalhangzók és a /h/. „Voltaképpen tehát négy szabály összevonásáról van szó.” (i. m. 458) A zöngésségi hasonulás után egy környezetfüggetlen jegyváltoztató szabály (i. m. 431) az összes /β/-t /v/-re változtatja.

¹ Az APhI átírását használom azzal a módosítással, hogy a gyakorlati írásban *ty*-vel jelölt mássalhangzót /c/ helyett /č/-vel írom át.

² Több szerző (pl. Deme 1961: 84, Kassai 1994: 622–3) is úgy véli, hogy az *ihlet* /h/-ja fonetikailag azonos a szó végén zöngétlen mássalhangzók után ejtett /j/-vel (*lopy* [-pɕ]). Megfigyelésem szerint azonban ez a /h/ csak annyira közelíti meg az „*ich-laut*”-ot, mint a *Miki*-beli /k/ a *Matyi*-beli /č/-t. A *pech* szónak ellenben magyaros [pɛx] és németes [pɛç] ejtése is lehetséges.

³ Abondolo könyve az APhI átírásának 1989-es megújítása előtt jelent meg, ezért a szerző kénytelen volt a [ç] zöngés párjára ([j]) saját jelet alkotni.

Szépe írása idején a diszjunkciót és a kontextusfüggetlen jegyváltoztató szabályokat még szabadon használták, ma már ezeket igyekeznek elkerülni. Minél erősebb ugyanis az eszközrendszer, annál inkább képes a nyelvben nem létező alakulatokat is előállítani.

2. Barkai és Horvath szonoritási hierarchiája

Barkai és Horvath (1978) a [szonoráns] jegy többértékűvé tételében látja a megoldást. A mássalhangzók szonoránsértékét az alábbi szonoritási skálán tüntetik fel (i. m. 83):⁴

(2)	zárhangok	réshangok	v	nazálisok	j	r	l
	1	2	3	4	5	6	7

A zöngésségi hasonulást ennek megfelelően a következőképp írják fel (uo.):

$$(3) \quad m. \text{ szonoráns} \rightarrow [\alpha \text{ zöng}] / \text{---} (\#) \left[\begin{array}{c} n. \text{ szonoráns} \\ \alpha \text{ zöng} \end{array} \right]$$

ahol $m \leq 3$, és $n \leq 2$

Ez a megoldás a kétértékűség feladása miatt nem terjedt el a generatív fonológiában.

3. Zengő /v/-s szabályok

3.1. Vago klasszikus generatív szabálya és Siptár korai szabályai

A Szépénél megjelenő absztrakt /w/ Vago (1980: 76–8, 96–9) rendszerében is szerepel, de ő már nem minden felszíni [v]-t származtat /w/-ből, csak azokat, amelyek részt vesznek valamilyen morfofonológiai változásban (pl. *mivé ~ naggyá*), viszont nemcsak a /w/-t sorolja a zengőhangok közé, hanem a /v/-t is (i. m. 32). Az *SPE*-től (Chomsky–Halle 1968) abban is eltér, hogy a /h/-t zörejhangnak veszi, de a /h/ besorolása tekintetében az *SPE* inkább a kivétel volt, mint a szabály. Ezekkel a változtatásokkal Vago eléri, hogy az összetevő szabályok száma kettőre csökkenjen (i. m. 35):

(4) Vago klasszikus generatív zöngésségi hasonulása

$$\left\{ \begin{array}{l} [- \text{szon}] \\ [+ \text{msh}] \\ - \text{kor} \\ + \text{foly} \end{array} \right\} \rightarrow [\alpha \text{ zöng}] / \text{---} (\#) \left[\begin{array}{l} - \text{szon} \\ \alpha \text{ zöng} \end{array} \right]$$

(A zörejhangok és a /v/ zöngésség tekintetében hasonulnak az utánuk következő zörejhangokhoz.)

A /v/-ből származó /f/ zörejhanggá válásáról egy alsóbb szintű igazítószabály gondoskodik (i. m. 46, 6. jegyzet).

⁴ Az eredetiben a /j/ helyén y szerepel.

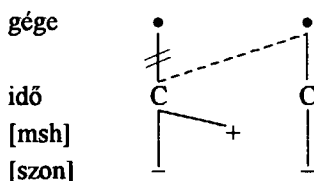
Siptár (1993: 37–8; 1995: 71–2) a zörejhangok zöngésségi hasonulásának a be-
menetét a [+ msh] jegyű szegmentumokra korlátozza,⁵ és ezzel a /h/-t kizárja a haso-
nuló mássalhangzók köréből. Azt, hogy a zöngésségi hasonulás megelőzze a szótag-
végi /h/ [+ msh] jegyű [x]-vá alakulását (mint pl. a *potrohból* szóban), extrinszikus⁶
rendezéssel éri el.

(5) Siptár klasszikus generatív zöngésségi hasonulása

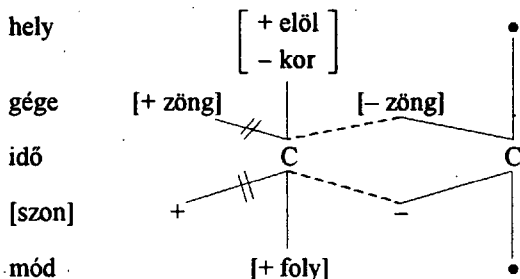
$$\left\{ \begin{array}{l} [- \text{szon}] \\ + \text{msh} \\ + \text{elől} \\ - \text{kor} \\ + \text{foly} \end{array} \right\} \rightarrow [\alpha \text{ zöng}] / \_\_\_\_ (\#) \left\{ \begin{array}{l} - \text{szon} \\ \alpha \text{ zöng} \end{array} \right\}$$

(6) Siptár autoszegmentális szabályai

(a) A zörejhangok zöngésségi hasonulása

(b) A /v/ zöngétlenedése

⁵Nem minden mássalhangzó [+ msh] jegyű. Az SPE osztályozása szerint a magyar mássalhangzók közül a /h/ és a /j/ [- msh]. Siptár (1993: 29; 1995: 44) szerint csak a /h/ [- msh].

⁶Ha a szabályok alkalmazásának sorrendje általános, a szabályok szerkezetére utaló elvekből következik, akkor a szabályok sorba rendezése intrinszikus, egyébként extrinszikus. Az extrinszikus szabályrendezést ma már igyekeznek elkerülni.

A /v/ zöngétlenedésének a zörejhangok zöngésségi hasonulásától való elkülönítése – külön szabállyal vagy kapcsos zárójelen⁷ belüli összetevő szabállyal – több szempontból is vitatható:

- (7) (a) A /v/-nek a zengőhangok közé való átsorolását eleve kérdésessé teszi az, hogy a /v/ részt vesz a zöngés-zöngétlen szembenállásban.
- (b) A /v/ elkülönítése felveti olyan nyelvek lehetőségét, amelyekben minden zörejhang hasonul, csak a /v/ nem, vagy amelyekben egyetlen zörejhang sem hasonul, de a /v/ igen. Ilyen nyelvekről nincs tudomásom.
- (c) A köznyelvi [v] fonetikailag azonos a nyugat-dunántúli [v]-vel, ez utóbbi nyelvváltozatban azonban a /v/ nemcsak hasonul, hanem hasonít is, pl. *od van, kizs viz, sog vuot* (Imre [1971: 264] példái).

(7c) a következők miatt gyengíti a zengő /v/-s elemzést:

- (8) a Az azonos felszíni megjelenésű szegmentumokkal szemben természetes elvárás, hogy azonos felszíni jegyeket kapjanak. Eszerint, ha a köznyelvi [v] [+ szon], akkor a vele fonetikailag azonos nyugat-dunántúli [v]-nek is [+ szon]-nak kell lennie.⁸
- b Elméleti szempontból nemkívánatos az olyan szabály, amely egy mögöttes szegmentum [α jegy]-ét minden előfordulásában [– α jegy]-re cseréli.
- c Ha a nyugat-dunántúli [v]-t, hogy a zöngésségi hasonulás környezetében benne lehessen, mögöttes [– szon] /v/-ből származtatjuk, a felszínen viszont azonossá kívánjuk tenni a köznyelvi [v]-vel, akkor szükségünk van egy extrinszikusan a zöngésségi hasonulás után rendezett kontextusfüggetlen szabályra, amely minden /v/-t [+ szon] jegyűre változtat.
- d Ha a nyugat-dunántúli [v]-t mögöttes [+ szon] /v/-ből származtatjuk, akkor az intuitíve egyszerűbb nyugat-dunántúli zöngésségi hasonulás felírásához egy helyett három (összetevő) szabályra lesz szükség.

⁷ A kapcsos zárójeles szabályok kritikáját l. McCawley (1989).

⁸ Ha a [± szon] jegynek nincs fonetikai megfelelője, akkor mesterséges, absztrakt jegy, és kétséges a létjogosultsága.

3.2. Olsson szabályai

A /v/-t Olsson (1992: 16) is a zengő mássalhangzók közé sorolja, de szerinte a zöngésségi hasonulás csak a zörejhangokon megy végbe (i. m. 64):

(9) Olsson zöngésségi hasonulása

$$\left[\begin{array}{c} C \\ - \text{szon} \\ \leftarrow \alpha \text{ zöng} \end{array} \right]$$

Zörejmássalhangzók sorozatában az utolsó zörejhang zöngésségi hasonulást indukál.

A /v/ azért hasonul mégis, mert egy strukturális v-erősödés (structural v strengthening, i. m. 63) nevű szabály mássalhangzó vagy szünet előtt olyanná teszi, mintha zörejhang volna:

(10) Olsson strukturális v-erősödése

$$\left[\begin{array}{c} - \text{msh} \\ - \text{mgh} \\ + \text{elől} \end{array} \right] \quad [- \text{szill}]$$

↓

‘[- szon]’

Strukturálisnak Olsson az olyan szabályokat nevezi, amelyek a módosuló szegmentumnak csak a viselkedését változtatják meg, fonetikai tulajdonságait nem, és ezeket úgy különbözteti meg a többitől, hogy a változásmátrixot egyvonásos idézőjelek közé teszi (l. még i. m. 170–1).

Olsson strukturális v-erősödése – azonkívül, hogy a „strukturális” szabályok nemkívánatosak – túl erős: nemcsak a zöngésségi hasonulás bemenetében teszi a /v/-ket zörejhanggá, hanem pl. a *Tóth Vladimir*-ban és a *sok vlach*-ban is. A zörejes /v/-nek viszont (9) szerint zöngésítenie kellene az előtte álló zöngétlen mássalhangzót. A probléma nem intézhető el azzal, hogy a /v/- kezdetű szavak a magyarban kivételesek. Az orosz zöngésségi hasonulás – a /x/-nak a /v/ szempontjából közömbös zöngésedésétől eltekintve – megegyezik a magyarral:⁹

- (11) *водка* ‘vodka’ /d+k/ → [tk], *ледоб* ‘ledob’ /s+b/ → [zb],
московский ‘moszkvai’ /-vsk-/ → [-fsk-], *Москва* ‘Moszkva’ [-skv-], *[-zgv-].

⁹ A héber is. L. Barkai – Horvath (1978).

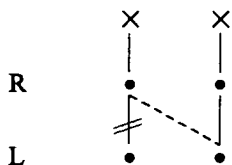
Az oroszban a /v/-vel kezdődő elágazó szótagkezdetek teljesen szokványosak, a *нет врача* [-tvr-] ‘nincs orvos’ kijelentésben mégsem zöngésíti a /v/ a /t/-t.

(7a) és (7c) Olssonnal szemben is maradéktalanul fennáll. A (7b)-beli valószínűtlen nyelvek közül viszont csak azoknak a lehetősége merül fel, amelyekben a zörejangok hasonulnak, de a /v/ nem.

4. Siptár alulszabott megoldása

Siptár (1996: 89) szerint a /v/ mögöttesen se nem zengőhang, se nem zörejang, hanem gégejegy nélküli, alulszabott mássalhangzó. Mögöttesen csak a Vago-i értelemben vett zörejangoknak van gégejegyük. A zöngésségi hasonulásban a gégejeggyel rendelkező szegmentumok vesznek részt (i. m. 91):

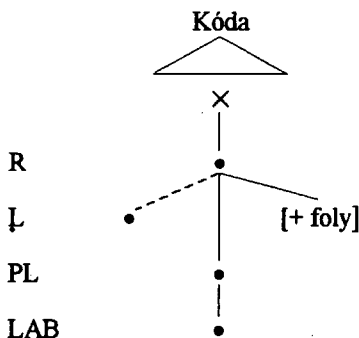
(12) Siptár (1996) zöngésségi hasonulása

(R = gyökér, L = gége)

A /v/-t az alábbi szabály teszi alkalmassá arra, hogy hasonulhasson a rá következő zörejangokhoz (i. m. 91):

(13) Siptár *v*-obstruentizációja

(PL = hely, LAB = labiális)

A *v*-obstruentizáció azt a nyelvi tényt használja ki, hogy a magyarban csak kódabeli /v/ után következhet zörejang.

(7a) alól Siptár elegánsan kibújik, (7c) azonban vele szemben is fennáll. A (7b)-beli valószínűtlen nyelvek közül nála is csak azoknak a lehetősége merül fel, amelyekben a zörejhangok hasonulnak, de a /v/ nem.

A magyar és orosz zöngösségi hasonulás egyformasága Siptár javaslatát is kérdésessé teszi. Az oroszban ugyanis szókezdő /v/-t is követhet zörejhang:

- (14) *вну́ска* 'beenged' /vp/ → [fp], *всоча́ть* 'beszív' /vs/ → [fs],
вхо́дима 'bemegegy' /vx/ → [fx]¹⁰

Ez nemcsak azért érv Siptár szótagszerkezeten alapuló elemzése ellen, mert a /v/ a két nyelvben egyébként egyformán viselkedik, hanem azért is, mert az oroszul tanuló magyarok a /v/-nek a (14)-beli zöngétlenítését nem tanulják, hanem spontán csinálják.

A (13) szabályban az is kifogásolható, hogy csak azért rendel a /v/-hez gégejeget, hogy azt a (12) szabály lekapcsolhassa róla.

5. Kornai szabályai

Kornai egyértékű jegyekre épülő javaslatában a zöngösségi hasonulás a zöngésedés és a zöngétlenedés mentén válik ketté: a zöngésedést a Z (= zöngé) jegy zörejhangok (obstruensek) közötti terjedéseként, a zöngétlenedést pedig ugyanennek a jegynek a lekapcsolódásaként ábrázolja (1994: 57):

- (15) a) Zöngésedés
zöngetengely				Z
		x		
időtengely		C		C
módtengely		Ob		Ob
- b) Zörejhang-zöngétlenedés
zöngetengely				Z
				x
időtengely		C	→ - Z /	C
módtengely		Ob		Ob

A zörejhangok közé sorolt /v/-t úgy vonja ki a zöngésedés környezetéből, hogy a /v/ Z jegyét nem a zöngetengelyre teszi, hanem a módtengelyre (i. m. 25, 26). Ez a megoldás amellett, hogy önkényes, pontatlan is: Kornai ábrázolásában a zörejhangok

¹⁰ Az idézett szavak 'be' jelentésű *в* prefixuma másutt [v]-ként jelentkezik: *вдыха́ть* 'belélegez' [vd-], *всвлека́ть* 'bevon' [vo-].

zöngétlenedése olyan zörejhangok előtt következik be, amelyeknek a zöngetengelyén nincs zöngé. Mivel ez a /v/-re is áll, a zörejhangoknak /v/ előtt is zöngétlenedniük kellene.

6. A [tűnékeny] jegyes megoldás

6.1. A jegy

A /v/ különkezeléséből fakadó nehézségek kiküszöbölése végett Zsigri (1994)-ben visszaszorítottam a /v/-t a zörejhangokhoz, és egy új megkülönböztető jegyet vezettem be, a [± tűnékeny]-t.

[+ tűn] jegyet azok a zöngés orális mássalhangzók kapnak, amelyeknek a képzésekor sem teljes zár, sem erősebb frikatív zörej nem keletkezik. A magyar mögöttes szegmentumok közül ezek az /l/, /r/, /j/ és a /v/, vagyis Vago (1980: 32) nem orrhangú „szonoráns”-ai. Nevüket onnan kapták, hogy könnyedén képesek váltakozni a magánhangzókkal. Ez történhet pótlónyúlás vagy egyéb olyan folyamat révén, amely a kódából átemeli őket a szótagmagba, de lehetséges visszafelé is, úgy, hogy egy eredetileg a szótagmagban elhelyezkedő magánhangzó kerül át a szótagkezdetbe vagy a kódába. Néhány példa a tűnékeny mássalhangzók vokalizálódására, illetve magánhangzók tűnékeny mássalhangzóvá válására: *alszol* [ɒlsol] ~ [ɒ:so:], szerb *pisala* ‘írt (nn.)’ ~ *pisao* ‘írt (hn.)’, *mikor* [mikor] ~ [miko:], nyelvjárási *ganajjal* ~ *ganéval* ‘ganéjjal’, *bagoly* [bɒgoj] ~ palóc [bago:], spanyol *señoras y señores* [i] ‘hölgyeim és uraim’, *y otros* [j] ‘és mások’, *sző* ~ *szövi*, *falu* ~ *falvak*.

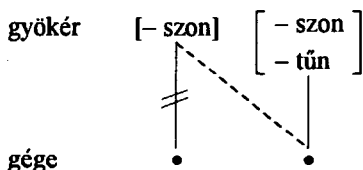
A [tűnékeny] jegy a mögöttes ábrázolásban a [nazális] jegyet fölöslegessé teszi, így a jegyek száma nem szaporodik. A lexikális szabályokban soha el nem különülő nazálisok a [+ msh, + szon, – tűn] jegyekkel határolhatók körül. Később, amikor a nazális jegy már nélkülözhetetlenné válik – mint pl. a *pénz* [pē:z], *vonszol* [võ:sol] szavak orrhangú pótlónyúlásában –, az alábbi defaultszabállyal bevezethető:

(16) [+ msh, + szon, – tűn] → [+ naz]

6.2. Köznyelvi és nyugat-dunántúli zöngésségi hasonulás

A [± tűnékeny] jegy segítségével a magyar köznyelvi, valamint az orosz és a héber zöngésségi hasonulás egyetlen, kapcsos zárójelek nélküli szabállyal felírható:

(17) Magyar, orosz és héber zöngésségi hasonulás

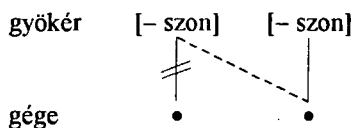
Arról, hogy az [f]-fé vált /v/ ne legyen tűnékeny, a [v]-re változott /f/ pedig az legyen az alábbi két redundanciaszabály gondoskodik:

- (18) a) $[- \text{zöng}] \rightarrow \begin{bmatrix} - \text{szon} \\ - \text{tűn} \end{bmatrix}$
- b) $\begin{bmatrix} + \text{zöng} \\ + \text{foly} \\ - \text{kor} \end{bmatrix} \rightarrow [+ \text{tűn}]$

(18b) a felszíni zöngés [h]-t is tűnékenynek nyilvánítja. Így az intervokális /h/ a nyelvjárásokban vele váltakozó /l, j, v/ mássalhangzókkal természetes osztályt alkot. Néhány példa erre a váltakozásra (Imre 1971: 258–60): *csollán* ‘csalán’ (Hegykő, Győr-Sopron megye; Balatonmagyaród, Zala m.) ~ *csójjány* (Dudar, Veszprém m.) ~ *csójjány* (Szentgál, Veszprém m.) ~ *csóvány* (Úny, Komárom m.; Mogyoród, Pest m.) ~ *csóhány* (Sukoró, Fejér m.) ~ *csihány* ~ *csihán* (Zágon, Kovászna m., Erdély); *gyűök* ~ *gyűjök* ~ *gyűvök* ‘jövök’ (Várong, Tolna m.) ~ *gyűlök* (Alsóőr, Ausztria) ~ *gyűhök* (Patak, Nógrádmargit, Nagylóc, Nógrád m., Csáb, Szlovákia).

A nyugat-dunántúli zöngésségi hasonulás egyszerűbb a köznyelvinél:

- (19) Nyugat-dunántúli zöngésségi hasonulás

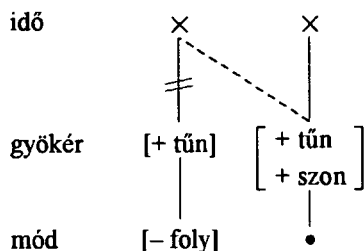

A zöngésségi hasonulás kapcsán meg szokták még említeni, hogy Nyitra vidékén a *h* nem hasonít (Imre i. m. 264). Valószínűnek tűnik azonban, hogy ez a nyelvváltozat nem a zöngésségi hasonulásban különbözik a köznyelvtől, hanem a *h*-ban: lehet, hogy a szlovákhhoz hasonlóan itt is mögöttes /h/-t kell feltételeznünk, amelynek ha egyáltalán van zöngétlen változata, az legfeljebb csak zöngétlen mássalhangzó vagy szünet után fordul elő.

6.3. Egyéb szabályok

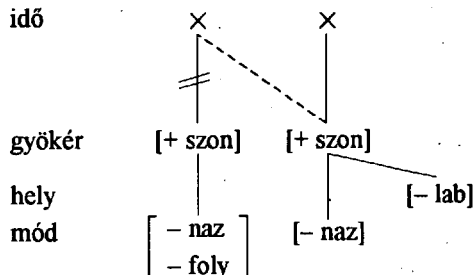
Az /l/-nek az /r/-hez és /j/-hez való fakultatív posztlexikális hasonulása (pl. *egyedül rabolta ki* [-r-], *aluljáró* [-j-]) zörejhangként osztályozott /v/-vel és [+ tűn, – foly] /l/-lel a következőképp ábrázolható:

(20) Likvidahasonulás

Zengőhangként elemzett /v/-vel és a $[\pm \text{tűnékeny}]$ jegy nélkül a szabály bemenetében és környezetében is legalább három-három jegyre van szükség:

(21) idő

A $[\pm \text{tűnékeny}]$ jeggyel a lexikális *j*-hasonulás, valamint az *ez/az* *z*-jének és a *-val/-vel*, *-vá/-vé* *v*-jének a viselkedése is könnyebben szabályba foglalható (Zsigri 1994: 54, 66–76).

6.4. Fonotaktika

A /v/ elágazó szótagkezdetben és szótagvégi mássalhangzó-torlódásban is megjelenhet, pl. *svéd, kvártély, tviszt; könyv, -szenv, elv, kedv, nedv*. Az elágazó kódában való előfordulása a zengő /v/-s elemzést látszik támogatni, mivel a $[\pm \text{szon}]$ jegy tekintetében azonos szegmentumok egyébként nincsenek ebben a pozícióban.¹¹

A zengő /v/-s elemzést alapul véve Törkenczy (1994: 283) egyebek mellett az alábbi feltételeket fogalmazza meg az elágazó szótagkezdetekre:

- (22) a) zörejhang + zörejhang kombinációk nincsenek
- b) zengőhang + zengőhang kombinációk nincsenek
- c) nazálisok nem fordulnak elő

(22a) és (22b) összevonható:

- (23) a $[\pm \text{szon}]$ jegy tekintetében azonos szegmentumok nem fordulnak elő

¹¹ A *sport, strand, sztereó, sztrájk* szavak szókezdő /ʃ/, /s/ mássalhangzója nem a szótagkezdetben van, hanem a szótagelőben (l. Törkenczy 1994: 287–293).

Ha a /v/-t zörejhangnak vesszük, akkor a (22)-beli feltételek helyett a következők fogalmazhatók meg:

- (24) a) a [$\pm$ tűn] jegy tekintetében azonos szegmentumok nem fordulnak elő
 b) zengőhang + zengőhang kombinációk nincsenek

(24a) és (24b) magában foglalja (22c)-t, így a zörejhangos elemzésben sincs szükség több szabályra, mint a zengő /v/-sben.

A /v/-nek a szótagvégi mássalhangzó-torlódásban való megjelenése a zörejhangos elemzést támogatja. A *kedv*, *nedv* szavak /v/-je zörejhangként kevésbé sérti meg a szonoritási sorbarendezést, mint zengőhangként, zengőhangok után (*könyv*, *elv*) pedig egyáltalán nem sérti meg.

7. A /h/ problémája

Korábbi javaslatában Siptár (1993: 37–8; 1995: 71–2) úgy akadályozza meg a /h/ zöngésségi hasonulását, hogy a szabály bemenetét a [+ msh] jegyű szegmentumokra szűkíti. Mivel a /h/-nak a mássalhangzók előtti /x/ allofónja valójában [+ msh] jegyű, a zöngésségi hasonulást kénytelen extrinszikusan a /h/ → /x/ szabály elé rendezni. Később (1996: 86) olyan ad hoc szűrőt javasol, amely megtiltja a [ɣ] felszíni megjelenését.

Zsigri (1994)-ben a szótagvégi /h/ fonotaktikai jelöltségén alapuló megoldást javasoltam. A következő szavak /h/-ja a konzervatív standard kiejtésben csak akkor hangzik, ha magánhangzóval kezdődő toldalék követi: *oláh*, *cseh*, *céh*, *pléh*, *méh*₁ (rovar), *méh*₂ (testrés), *juh*, *düh*, *rüh*.¹² Az ÉKSz. (Juhász szerk. 1972) ezek kiejtését a következőképp adja meg: [olá], [cse], [cé], [plé] [mé], [mé], [ju], [dű]. A *rüh* kiejtését nem közli, de *A magyar helyesírás szabályai* (AkH. 1984: 316) *rühvel* szóalakjából egyértelműen kiderül, hogy benne is néma a /h/. Kevésbé konzervatív vagy kevésbé standard kiejtésben a betűjejtés érvényesül: a *cseh* szó kivételével minden leírt h-t ki-mondanak.

Az indulatszavak és idegen szavak kivételével a konzervatív standard kiejtésben csak öt olyan tő van, amelyben a szótagvégi h biztosan hangzik. Ezek a *doh*, *potroh*, *ihlet*, *enyh*, *bolyh*. Rajtuk kívül van még négy ingadozó tő, az *éh*, *keh*, *moh* és *tereh*. Az ÉKSz. ezeknek h-s és h nélküli kiejtését is megadja. A kilenc tő közül csak a *doh*, *potroh*, *keh*, *ihlet* jöhet komolyan számításba. A ma már csak képzett és összetett szavakban jelentkező *éh* tő szótagvégi /h/-val való ejtését az ÉKSz. csak az *éh* tőszónál tünteti fel, a helyette ma használt *éhség* szóban és az *éhbér*, *éhgyomor*, *éhhalál*, *éhkopp*, *éhszomj* csak a néma /h/-s ejtést közli. Az *enyh* és a *bolyh* szinte sosem fordul elő magánhangzóval kezdődő toldalék nélkül (*enyhet*, *enyhül*; *bolyhos*) – és akkor már

¹² A h végű szavak forrása: Papp szerk. (1969: 143).

nem szótagvégi */h/* –, a tőszóként elavult *moh* pedig csak a szótagkezdő */h/*-t tartalmazó *mohos* szóban és az ÉKSz. által választékosnak minősített *mohlepte* összetételben szerepel. A *tereh* szót Arany János balladájából, A walesi bárdokból ismerjük, ott viszont a rímről kikövetkeztethetően néma benne a */h/*.

Az előző bekezdésben felsoroltakon kívül idegen szavak és mozaikszavak is tartalmaznak szótagvégi */h/*-t, pl. *sah*, *pech*, *technika*, *APEH*. Az őshonos vagy teljesen meghonosodott szavakkal ellentétben a *ch*-val írt szavak az idegenszerűség jegyeit mutatják. A *keh* szóban vagy hangzik a szótagvégi */h/*, vagy nem, de ha hangzik, akkor csak a [kɛx] kiejtés képzelhető el, az „*ich*-laut”-os [kɛç] nem. A *pech* viszont [pɛx:] és [pɛç:], a *peches* [pɛx:ɛʃ], [pɛç:ɛʃ] és [pɛkɛʃ], a *technika* pedig [tɛx(:)niko], [tɛç(:)niko] és [tɛkniko] is lehet. Az elidegenítés mozaikszavakban is megfigyelhető, az *a* betűnek rendszeren [ɒ] a hangértéke, de az *APEH*-et hallottam már [apɛx:] -nek is.

Az, hogy a szótagvégi */h/* rendszerint hosszú, szintén felfogható elidegenítés-ként (vö. Nádasy 1989a). Ezek a */h/*-k akkor sem mindig rövidülnek meg, amikor más mássalhangzók igen: *treff király* [-ɛfki-], de *pechből* [pɛx:ből] (A rövidülésről l. Nádasy 1989b; Siptár 1995: 99–106).

Kevésbé művelt kiejtésben az idegen eredetű szavak szótagvégi *c*-je időnként úgy hangzik, mintha *ch* lenne: *Bac dezodor* [bax:] vagy [box:], *Macbeth* [max(:)bet]. Szótagkezdő *c*-kkel ez sosem fordul elő.

A jelölt szegmentumok és szegmentumkapcsolatok az egyébként kötelező folyamatoknak is ellenállhatnak. A *Szverdlovskban* és a *Bathban* szavakban a jelölt /fsk/ kapcsolat, illetve a magyarból hiányzó [θ] mássalhangzó mentesülhet a zöngéségi hasonulás alól. A jelölt és elidegenítve kezelt szótagvégi */h/* is ezekhez hasonlóan fonológiai idézetként épül be a szegmentumláncba.

A magyar */h/* – szótagvégi [x] allofónja révén – az orosz /x/-val hozható kapcsolatba. Az oroszban a /x/-t tartalmazó szótagvég jó formájú, szokványos alakulat: a /x/ a többi zörejhanghoz hasonlóan nemcsak hasonít, hanem hasonul is: *уорox замеp* /x+z/ → [yz] ‘(a) zizegés elhalt’ (Hajzer [1982: 75] példája).

IRODALOM

- Abondolo, Daniel Mario 1988: *Hungarian inflectional morphology*, Budapest, Akadémiai.
- AkH. 1984 = *A magyar helyesírás szabályai*, 1984, 11. kiadás, Budapest, Akadémiai.
- Barkaï, Malachi–Julia Horvath 1978: Voicing assimilation and the sonority hierarchy: evidence from Russian, Hebrew and Hungarian, *Linguistics* 212, 77–88.

- Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.
- Deme László 1961: Hangtan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 55–119.
- Hajzer Lajos 1982: *A mai orosz nyelv gyakorlati hangtana* (6. kiadás), Budapest, Tankönyvkiadó.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Juhász József szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- Kassai Ilona 1994: A fonetikai háttér, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai, 581–665.
- Kornai András 1994: *On Hungarian morphology* (Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes 14), Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- McCawley, James D. 1989: A The sound pattern of English ismertetése (Dalmi Gréte fordítása), in Siptár Péter szerk.: *Modern fonológiai szöveggyűjtemény I*, Budapest, Tankönyvkiadó, 12–64.
- Nádasdy Ádám 1989a: Consonant length in recent borrowings into Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 39, 195–213.
- Nádasdy Ádám 1989b: The exact domain of consonant degemination in Hungarian, *Magyar Fonetikai Füzetek* 21, 104–7.
- Olsson, Magnus 1992: *Hungarian phonology and morphology* (Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund 26), Lund University Press.
- Papp Ferenc szerk. 1969: *A magyar nyelv szövegmutató szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Papp István 1966: *Leíró magyar hangtan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Siptár Péter 1993: Hungarian consonants: rules and representations, in Kövecses Zoltán szerk.: *Voices of friendship: Linguistic essays in honor of László T. András*, Budapest, ELTE, 27–50.
- Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája* (Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes 18), Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Siptár Péter 1996: A Janus-faced Hungarian consonant, *The Even Yearbook* 2, 83–96.
- Szépe György 1969: Az alsóbb nyelvi szintek leírása, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6, 359–466.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai, 273–392.
- Vago, Robert M. 1980: *The sound pattern of Hungarian*, Washington, Georgetown University Press.
- Zsigri Gyula 1994: *Magyar mássalhangzószabályok*, egyetemi doktori értekezés, kézirat, Szeged, JATE.

VOICING ASSIMILATION AND TRANSIENT CONSONANTS

GYULA ZSIGRI

Hungarian voicing assimilation is a process in which an obstruent is assimilated in voicing to a following obstruent. Two consonants behave irregularly: /v/ undergoes the process but does not trigger it, while /h/ triggers it but does not undergo it.

The paper critically discusses the rules formulated about Hungarian voicing assimilation, and proposes one based on a new feature [$\pm$ transient]. The feature selects voiced oral consonants articulated without complete closure or significant fricative noise. In Hungarian, the underlying [+ transient] consonants are /l/, /r/, /j/ and /v/. The feature makes [$\pm$ nasal] superfluous in the lexical phonology of Hungarian, so it does not increase the number of underlying features.

NÉPRAJZ

AZ ÉLŐ LELKI RÓZSAFÜZÉR ÁJTATOSSÁGA ÉS TÁRSULATA A XIX–XX. SZÁZADI NÉPI VALLÁSOSSÁGBAN

BARNA GÁBOR

Bár a rózsafüzér vagy szentolvasó inkább az egyéni ájtatossági formák közé tartozik – ezt kialakulásának története is mutatja¹ – már a késő középkortól ismerjük társulati formáit is. Az első társulatok a XV. század végén a Rajna vidékén jelentek meg, s igen gyorsan elterjedtek egész Európában.² A szentolvasó máig használt terminológiája a késő középkorban gyökerezik, amelynek egyik legkedveltebb Mária-szimbóluma a rózsza volt. Így került be a Lorettói litánia invokációi közé is a Rosa mystica, a Titkos Értelmű Rózsza. A rózsakoszorú, amellyel az akkori ünnepi viselet példáján Máriát is díszítették képeken és szobrokon, könnyen kaphatott imakoszorú jelentést, s ezáltal az imaszámlálás eszközévé válhatott.³

A szívósan élő kegyes hagyomány szerint a szentolvasó, a rózsafüzér imádságát Szent Domokos „találta ki”, illetőleg a legendás hagyomány szerint dél-franciaországi térítő útjain magától a Szűz Máriától kapta, tanulta.⁴ Tény, hogy a domonkos szerzetesek a szentolvasó terjesztésében és ápolásában a történelem folyamán mindig fontos szerepet játszottak.

Nem sokkal az első ismert társulat megalakítása után (Köln, 1475)⁵ már Magyarországon is értesülünk rózsafüzér társulatról: 1496-ban Kolozsváron a domonkosok (később ferencesek) templomában.⁶ Elterjedése hazánkban főleg a XVI. századtól valószínűsíthető. Az 1630-as években a veszprémi egyházmegyéből hallunk rózsafüzér ájtatosságról.⁷ Koptik Odó dömölki apát, Celldömölk újjáépítője az 1740-es évek közepén Rómában járva apátságában szentolvasó társulat alapításához szerez engedélyt.⁸ Pápan, a Gyümölcsoltó Boldogasszonyról elnevezett pálos kolostorban virágozott

---

¹Radó Polycarpus 1961: 488–492, Klinkhammer, Karl-Joseph 1981: 473–507, Lévy Mihály 1934: 229–255, Verebelyi Pál 1983.

²Lásd: Gelenius, Aegidius 1975: 102–108, Küffner, Hatto 1975: 109–117.

³Radó Polycarpus 1961: 488.

⁴Vö.: Bálint Sándor 1977: 152.

⁵500 Jahre Rosenkranz. (Ausstellungskatalog) 1475 Köln 1975. Köln, 1975. Lásd e kötet tanulmányait!

⁶Bálint Sándor 1977: 367. A hazai rózsafüzér társulatok adatait módszeresen még nem gyűjtötte össze

senki.

⁷Sugár István 1984: 320.

⁸Kühár Flóris 1918: 13.

a rózsafüzér vagy szentolvasó társulat, amelynek XII. Kelemen pápa (1730–1740) 1738-ban teljes búcsút adományozott.⁹ Szentolvasó társulat működött a XVIII. század végén a diakóvári püspökség székesegyházában is.¹⁰ Ugyanabban az időben Pécsen a domonkosok templomában ismerünk egy rózsafüzér társulatot (Confraternitas Sacri Rosarii). Ekkoriban kapta működési engedélyét és búcsú kiváltságait a Székelyföld egyik legrégebbi társulata, a gyergyószentmiklósi rózsafüzér társulat.¹¹ Ponyvanyomtatványokból tudjuk, hogy a múlt században hazánkban sokfelé ismert volt az *örökös rózsafüzér* társulata és ájtatossága, amelynek eredete még a XVII. századra nyúlik vissza.

Az Olvasós Boldogasszony tiszteletére szentelt templomok listáját Bálint Sándor állította össze. Az általa összeszámlált – s a jövő kutatásai alapján még pontosítandó, véglegesítendő – listában 69 titulus szerepel. Figyelemre méltó ezek időbeni megoszlása: XVIII. századi 14, XIX. századi 14, XX. századi 15, (egyelőre) ismeretlen korú 26. A nagyszámú ismeretlen korú titulus okozta bizonytalansági tényező mellett is e lista jelzi a rózsafüzéres kultusz újkori és a XIX–XX. században még csak fokozódó népszerűségét.

Tanulságos a titulusok egyházmegyéenkénti megoszlása is, ám ennek a körülménynek értelmezése még nem történt meg. Így egyelőre csak azt a tényt regisztrálhatjuk, hogy az Olvasós Boldogasszony titulusok a századfordulón a legnépszerűbbek az esztergomi, a kassai, a veszprémi és a kalocsai egyházmegyéekben voltak: Esztergom 13, Rozsnyó 4, Besztercebánya 2, Eger 4, Kassa 10, Győr 5, Veszprém 9, Pécs 4, Székesfehérvár 2, Vác 3, Kalocsa 7, Csanád 3, Szatmár 3, Erdély 1.

Közülük a Sáros megyei Abos (ma Obišovce) kistáji jelentőségű búcsújáróhellyé vált, bár a kultusz középpontjában a nagyszombati könnyező Mária-kép másolata áll.

A társulatok népszerűsége azonban nagyobb volt a titulusok elterjedtségénél. Az 1913. évi erdélyi egyházmegyei szematizmus pl. az egyházmegye területén összesen 100 rózsafüzér társulatot regisztrált.¹²

A késő középkor folyamán maga a tárgy, a rózsafüzér is elnyerte végső tizedes beosztású formáját. XVI. század eleji kódexeink: a Cseh (1513 körül) és a Gömöri kódex (1516 körül) már említik a rózsafüzér egyes részeit: örvendetes, fájdalmas és dicsőséges. S kialakult e hármas tagolásnak megfelelő színszimbolika is: fehér, veres és arany színű rózsafüzér.¹³ E színek ma is élnek, ismertek. A két utóbbit a XIX–XX. századi népnyelv *pirosnak* és *sárgának* is mondja. A három színű füzér együtt alkotja

⁹Rupp Jakab 1870: 313, Verebélyi J. Pál 1983: 345.

¹⁰Vanyó Tihamér 1933: 77.

¹¹Vanyó Tihamér 1933: 180.

¹²Bálint Sándor 1977: 368–369.

¹³Bálint Sándor 1977: 367.

a *nagyolvasót*, a 150 szemes rózsafüzért, amelyet társulati vezetők sokfelé használnak napjainkban is. A színek értelmezése csak részben oldható fel a népi színszimbolikával.

Az évszázadok alatt kialakult gyakorlat szerint – amely napjainkra sem tűnt el teljesen – *adventben az örvendetes* rózsafüzért, a *nagyböjtkben a fájdalmasat*, húsvétól adventig pedig a *dicsőséges* olvasót mondták és mondják. A liturgikus év szerinti tagozódás mellett ismert egy, a hét napjaihoz, mint szent időkhöz való alkalmazás is. Ebben a gyakorlatban – szemben az egyházi évvel – tájanként, településenként elég nagy eltérésekkel találkozunk. Ezt az imádkozási formát hagyta jóvá a múlt század végén XIII. Leó pápa (1878–1903).¹⁴ Az általa jóváhagyott és búcsúkiáltásokkal is ellátott gyakorlatot vessük tehát össze az ország különböző településeinek gyakorlataival:

	XIII. Leó	Kolon	Erdőtelek	Nagyszelmenc
hétfő	örvendetes	örvendetes	–	dicsőséges
kedd	fájdalmas	dicsőséges	fájdalmas	fájdalmas
szerda	dicsőséges	dicsőséges	örvendetes	dicsőséges
csütörtök	örvendetes	dicsőséges	dicsőséges	örvendetes
péntek	fájdalmas	fájdalmas	fájdalmas	fájdalmas
szombat	dicsőséges	örvendetes	örvendetes	örvendetes
vasárnap	dicsőséges	dicsőséges	dicsőséges	–

Azt tapasztaljuk, hogy csupán *péntek* és *vasárnap* rózsafüzéres gyakorlata azonos mindenütt. *Hétfőn* az örvendetes, *kedden* a fájdalmas, *szerdán* a dicsőséges, *szombaton* az örvendetes rózsafüzés végzése a domináns, *csütörtökön* egyaránt végezhetik az örvendetes és a dicsőséges olvasót.¹⁵

Csak utalni lehet arra, hogy a meditációra igen alkalmas, ugyanakkor a mérhető kegyességi gyakorlatnak is megfelelő és ezért általánosan elterjedté, közkedvelté vált szentolvasónak számtalan változata alakult ki.¹⁶ Ezek egy részét (Szentháromság, irgalmasság, Oltáriszentség, Jézus Szíve, Kisdéd Jézus, Jézus öt szent sebe, Krisztus Jézus, Jézus szent atyafiságának olvasója, Hétfájdalmú Szűzanya, a legszentebb Szív Anyjának olvasója, Szentlélek, Könnyek Anyja, Mária Szeplőtelen Szíve, Fatimai Szűzanya, Mária hét öröme olvasója, a szentek olvasói: Szent Anna, Szent Antal,

¹⁴Verebélyi J. Pál 1983: 364.

¹⁵Az ennél pontosabb statisztikai kimutatásokhoz további terepkutatások szükségesek. Valószínűleg nagyszámú helyi változattal találkozunk az imagyakorlatban. A táblázatban említett települések: Kolon (v. Nyitra m, Kolinany, Szlovákia), Erdőtelek (Heves m.) és Nagyszelmenc (v. Ung m, Velké Slemence, Szlovákia).

¹⁶Lásd még: Bálint Sándor 1937: 23–28, Bartha István 1897: 133–232. Vö.: *Szent Rózsafüzérek könyve, azaz 50 különfél. Sz. Rózsafüzér elmondására vezérlő útmutatások ...h. és é.n.* Gyűjtőútjaim során Szikszón (v. Abauj m.) és Csicsérben (v. Ung. m, ma Cicarovce, Szlovákia) találkoztam ezzel imafüzettel.

Szent József, Szent Joachim, Szent Ferenc, Szent Rita stb.) máig fellelni az imaházak, illetőleg a virrasztások, a búcsújárások sokféle lelki igényt kiszolgáló imagyakorlatában. Felsorolásuk is jelzi, hogy közöttük különböző történelmi korok lelki igényeit kielégítő, régibb és újabb szentolvasó imádságok találhatók.

A rózsafüzér mind a háromszor öt titkának egyidejű imádkozása érdekében egy buzgó francia asszony, a lyoni Pauline Maria Jaricot (1799–1862) 1826 táján létrehozott egy sajátos, *élő rózsafüzér*nek nevezett társulatot, amely 15 tagból állt, így egy időben, egyszerre mondhatták a szentolvasó mind a 15 titkát.¹⁷ E társulatot, amely a lyoni megyéspüspök tudtával és engedélyével alakult, XVI. Gergely pápa 1832. január 27-én megerősítette és búcsúkiáltásokkal ruházta fel.¹⁸ A társulat hamar közkedvelté vált és gyorsan terjedt Németországban és Magyarországon is.¹⁹

Az első (eddig ismert) hazai társulatát 1843-ban alapították Győr városában megyéspüspöki engedéllyel. Ezt Maár Bonifác „szent Benedek rendi áldozár” hathatós és személyes közbenjárására XVI. Gergely pápa 1844. augusztus 13-án anyatársulati rangra emelte, s felruházta mindazokkal a kiváltságokkal és kegyelmekkel, amelyeket a francia társulatokban egy évtizeddel korábban engedélyezett. Sajnos a győri anyatársulat további működéséről, életéről alig tudunk valamit, csak közvetett formában értesülünk létezéséről is.²⁰ Nem említik a múlt századi kanonika vizitációk, csak századunk elején az 1912. évi Győrújvárosnál ekkor azt olvassuk, hogy plébánia területén van egy „unio vivi Rosarii”. A nádorvárosi feljegyzés azt írja, hogy „eiusmodi sodalitates Jaurini concentratae sunt et a centro administrentur”. Ám azt nem tudjuk meg, hogy mi ez a központ, hol van ez a központ, s az igazgatásnak sem akadunk írásos nyomára. Szabadhegyen ugyanekkor „sodalitas vivi Rosarii BMV” néven említi a rózsafüzér társulatot az egyházlátogatási jegyzőkönyv. A Győrben ma létező rózsafüzér társulatok nem tudnak az 1843-ban alakult társulathoz fűződő kapcsolatról, eredetüket, megindulásuk időpontját nem tartják számon, semmiféle irattal, egykori és újabb jegyzőkönyvekkel sem rendelkeznek. A rózsafüzér társulatokat nem tartották számon Győrben a vallásos jellegű egyesületek, testvérületek között sem. A nádorvárosi plébánián a lelkipásztori vezetéssel működő mai rózsafüzér társulat a templomi ajta-

¹⁷Schw. Angelica 1918: 21. skk. A könyv elsősorban életrajz, ám ezen keresztül jó bepillantást nyerünk a múlt századi franciaországi vallásos életbe.

¹⁸P. Angelikusz 1889: 57.

¹⁹Kunszentmártoni Plébániai Irrattár, az Élő Lelki Rózsafüzér Társulat győri ún. bekebelező okirata, 1897-es másolatban.

²⁰A győri püspöki levéltár kutatása nehézkes, olyankor lehetetlen az anyag rendezetlensége miatt. Az Élő Rózsafüzér győri anyatársulatának iratanyaga, amely az elmúlt százötven évben keletkezhetett, nincs az egyházmegyei levéltárban, valahol lappang – esetleg egy társulati előjáró leszármazottainál, vagy megsemmisült idők folyamán. Valamiféle társulati irattár ugyanakkor szükségképpen létrejött, hiszen az alapszabály szerint a különböző helyeken megalakult rózsafüzér társulatok kötelezően, s a gyakorlatban is biztosan több-kevesebb rendszerességgel elküldték tagnyilvántartásukat a győri anyatársulatnak.

tosságaihoz az 1948-ban P. Marton Bernát domonkos szerzetes vezérkönyvét használja, ám ez nem utal sem a társulati forma, sem az ájtatosság hazai történetére.²¹

A győri anyatársulat történetét és hatását tehát források és forrásfeltárások hiányában alig tudjuk követni. Ugyanez vonatkozik az Élő Rózsafüzér 1843 utáni hazai történetére általában is, különösen az 1865-ig terjedő időszakra. Csúpn közvetett adatok, utalások révén tudjuk nyomon követni az új társulati és ájtatossági forma magyarországi terjedését. Kézírtos másolatban tudomásunk van a Katholika Néplap 1858. október 3-i számáról, amely az Élő Szent Olvasó Társulatról közöl tudósítást.²² A jeles ponyvakiadó, Bagó Márton budai kiadásában, 1865-ös évszámmal ismerjük az egyik legrégebbi, az Élő Lelki Rózsafüzér első vasárnapi énekeit és imádságait tartalmazó füzetet, amelyben az akrosztikonos énekszövegek elárulják, hogy szerzőjük egy bizonyos Ökrös József, akiről tudjuk, hogy 1851-ben a kunszentmártoni Élő Lelki Rózsafüzér Társulat megalapítója, s egyúttal énekszerzőként is termékeny volt.²³ Saját feljegyzéséből tudjuk, hogy élő rózsafüzéres ének- és imafüzetet már 1852-ben kiadott, ám ez csak későbbi nyomásokban került eddig kezünkbe. A másik híres fővárosi kiadónál, Bucsánszky Alajosnál 1868-ban megjelent egy énekesfüzet *Négy új istenes énekek* címmel, köztük a *Szűz Mária éneke az élő sz. olvasóhoz* című rózsafüzéres énekkel.²⁴ Az Élő Szentolvasó felbukkan egy 1872-ben kiadott énekeskönyvben is.²⁵ Majd pedig 1885-ben Zafféry Károly (P. Angelikus) *A legszentebb Rózsafüzér Királynéja* címen indított folyóiratot kifejezetten az új ájtatosság népszerűsítése és terjesztése érdekében.²⁶ A társulat célját, a vonatkozó egyházi rendeleteket 1889-ben külön füzetben is magyarázta.²⁷ Hasonló magyarázó füzet jelent meg a görögkatolikus hívek részére 1917-ben Ungváron.²⁸

²¹P. Marton Bernát é. n. E vezérkönyv tartalma: Az Élő Rózsafüzér alapszabályai. Elmélkedések a rózsafüzér titkairól. Különféle imák a Rózsafüzér Királynéjához. Énekek a Rózsafüzér Királynéjához.

²²A cikk másolata Ökrös József kunszentmártoni társulat-alapító, társulati előljáró 1860-as évekbeli kézírtos füzetéből ismert számomra.

²³A Bagó Márton kiadásában megjelent füzet lényegtelen változtatásokkal Ökrös József 1852-ben Szarvason, Réthy Lipót könyvnyomdájában kiadott füzetével azonos. Ez utóbbi teljes szövege megtalálható Ökrös József kézírásában a kunszentmártoni Élő Lelki Rózsafüzér Társulat jegyzőkönyvében. Kunszentmártoni Plébániai Irattár.

²⁴*Négy új istenes énekek*. 170. szám. Pest, 1868. Nyomatja és kiadja Bucsánszky Alajos, Ősz utca 20. sz. (A füzet a szerző tulajdonában van, egy 1987-es gyűjtésből származik.)

²⁵*Az élő Szent Olvasónak és a boldogságos Szűz Máriának könyve*. Pest, 1872. Bucsánszky Alajosnál c. könyvét idézi Tomis Ilona 1982.

²⁶A folyóirat és Zafféry Károly történetéhez, életéhez lásd: *Az élő szentolvasó apostola* c. névtelenül megjelent kis írást az Új Ember XXXVIII. 22. 1982. május 30-i számában.

²⁷Zafféry Károly 1889.

²⁸*Imakönyv az „Élő-Rózsafüzér”, imatársulat gör. kath. tagjai részére*. Összeállította M. S. S. kiadás. Ungvár, 1917.

P. Angelikusz folyóirata példátlanul nagyhatású volt. Az V. évfolyamban, 1889-ben, az év második felében már arról számol be, hogy az ország minden részén megalakult rózsafüzéres társulatok száma megközelíti az ezret.²⁹ A folyóirat révén a terjedés folyamatát jól tudjuk dokumentálni, hiszen külön rovatban: *Ujonan (sic!) alakult élő rózsafüzérek* címen rendre beszámol a társulatok alakulásáról, taglétszámuk növekedéséről. Szerencsés esetben a szervező lelkészek vagy világiak a megalakulás viszonylag részletes történetét is megírták. E beszámolók révén áttekinthetjük a történelmi Magyarország egész területét Csíktól Pozsony megyéig, Árvától a Bácskáig. A levelekből azonban az is kitűnik, hogy az Élő Rózsafüzér Társulat megalakítása nem mindenütt ment zökkenők nélkül. Sokfelé és sokan a társulati formát, a csoportos imádkozást utasítják el, s olvasni papság ellenes megjegyzéseket is. Esetenként szembevető a falusi intelligencia húzódozása. Természetesen ellenkező előjelű beszámolók is megjelentek, arról tudósítva, hogy a tanító, a jegyző vagy a lelkész részvétele milyen nagy vonzerőt jelentett az egyszerű emberek körében. Az azonban mégis szembevető, hogy a szervezés elsősorban a nők körében eredményes, s elsősorban őket célozza meg.³⁰

A XIX–XX. századfordulón írott beszámolókból, jelzésekből egyértelműen kitűnik, hogy az Élő Rózsafüzér Társulat megalakítása és a Lourdesi Mária tisztelete között nagyon szoros kapcsolat van. Szempontunkból elsősorban arra az összefüggésre kell rámutatni, hogy a Dél-Franciaországból kiinduló Élő Rózsafüzér bizonyos vonatkozásban előkészíti a lelki talajt a rózsafüzér kultuszt megerősítő lourdesi (1858), majd századunkban a fatimai (1917) Mária-jelentésekhez. Lourdesnek – a Szeplőtelen Fogantatás dogmáját erősítő szerepét csak megemlítve – elsősorban az a jelentősége, hogy a vallásos gyakorlatban, főleg a népi vallásosságban erős ösztönzést adott a rózsafüzér imádkozásának. Alig találunk olyan hazai tudósítást egy új Élő Rózsafüzér Társulat megalakításáról, mindennapi életéről, amelyben ne szerepelne valamiképp Lourdes. Főleg a rózsafüzéres társulatok azok, amelyek papi hozzájárulással a múlt század végén sok-sok helyen kialakították a lourdesi oltárokat, beszerzik a Lourdesi Mária szobrát, megfestetik képét, illetőleg testi és lelki bajaik gyógyítására lourdesi vizet hozatnak,³¹ vagy éppen társasutazás keretében el is zárandokolnak Lourdesba. A rózsafüzér XIX. századi megújulásában tehát Lourdesnek nagy szerepe volt, míg Jaricot, Maria Pauline társulata egy bizonyos szempontból Lourdes előkészítőjeként is felfogható.

²⁹Például a Legszentebb Rózsafüzér Királynéja c. folyóirat 1889. V. évf. száma a jelzett év februárjában már a 892–896. sorszám alatti új társulatokról tudósít.

³⁰P. Angelikusz 1889: 37–40. Ebben az írásában Zafféry Károly csupán nőkre hivatkozik a társulat-alapításokról szólva. Lásd még a kisteleki beszámolót a jelzett folyóirat 1889. V. évf. II. 53–54. oldalán.

³¹Vö.: A legszentebb Rózsafüzér Királynéja 1889. V. évf. II. 49, 50, VI. évf. 170–171. illetve P. Angelikusz prédikációját VI. évf. 163.

Századunk elejére, s főleg napjainkra a Lourdesi Mária tisztelete majd mind-egyik templomunkba bevonult. Fontos szerepet kapott több búcsújáróhelyünk kultuszában is: például Mátraverebély-Szentkúton, Pálösszentkúton (a mai Petőfi-szálláson) vagy Pozsony-Mélyút máriás kultuszában, amint ezt éppen Pozsonyban a Lourdesi Mária barlang előtt a fogadalmi márvány hátatáblák százai, ezrei, tízezrei jelzik.

A legszentebb Rózsafüzér Királynéja című folyóirat mellett más időszaki kiadványok is, főleg a *Mária-Kert és a Religio*, illetőleg a múlt századvégi helyi és megyei monográfiák tudósítanak gyakran az Élő Szentolvasó társulatainak megalakulásáról, életéről, sőt átalakulásáról. Vannak, voltak ugyanis olyan helyek, ahol a rózsafüzér társulatok régebbi idő óta léteztek, a múlt század végén ájtatosságukat, feladataikat és szervezeti felépítésüket az Élő Rózsafüzér szabályaihoz igazították.³² Ilyen régebbi alapítású, s a múlt század végén átalakult társulatok voltak például Jászládányban és Törökszentmiklóson.³³

A rózsafüzér társulatok, de különösen az Élő Rózsafüzér Társulatának növekvő népszerűségét mutatja, hogy a múlt század végén (1889) szükség volt a társulattal és a rózsafüzér ájtatossággal kapcsolatos egyházi (pápai, domonkos rendi, stb.) rendeletek, előírások, elnyerhető búcsúkiáltások külön füzetben történő kiadására. Ezt a társulati forma nagy propagátora, P. Angelicus (Zafféry Károly) adta közre *Rendeletek és magyarázó pontok az „Élő Rózsafüzér” ügyében* címmel (Budapest, 1889). A XX. század elején (1917) pedig a munkácsi és a hajdúdorogi görög katolikus egyházmegyéek kis füzetben jelentették meg az „Imakönyv az ‘Élő-Rózsafüzér’ imatársulat gör. kath. tagjai részére” című imakönyvüket Ungváron magyar és egyházi szláv nyelven. (Az általam ismert példány a v. Ung megyei Csicsér – ma Čičarovce, Szlovákia – községből származik.)

Az első világháború után megalakult utódállamokban tovább folytatódott a rózsafüzéres társulati élet, magyar nyelven, magyar közösségekben is. (Ennek természetesen legfőbb oka az volt, hogy az újonnan alakult szomszédos államokban a magyarság nagyobb része a katolikus egyház híve volt – szemben pl. a jobbára ortodox szerbekkel, illetőleg románokkal.) A bácskai egyházmegyéek szabadkai apostoli kormányzóságának engedélyével pl. 1924-ben már második kiadásban adták ki Az *‘Élő*

³²Ilyen volt például az 1884-ben megalakult királynévi társulat, amelyet a lelkész 1887-ben alakított át az Élő Rózsafüzér szabályai szerint. In: *Mária-Kert* 1887. 2. szám 63.

³³Jászládány: *Mária-kert* 1886. 6. szám 191; *A legszentebb Rózsafüzér Királynéja* 1889. V. évf. II. 49. Ez utóbbi helyen Orosz Istvánnak, a híres jászládányi énekszerzőnek, szentembernek kissé neheztelő hangvételű levele olvasható. Orosz István volt az egyik legjelentősebb paraszti énekszerzőnk és kiadónk, búcsúvezetőnk, típusa volt az u.n. szentembereknek. Önéletírását, amelyben több helyen is szól a rózsafüzér társulatról és ájtatosságról, egy terjedelmes elemző tanulmány kíséretében Bálint Sándor adta közre. V.ö.: Bálint Sándor é.n. A Törökszentmiklósi vonatkozó adatot lásd: *Religio* 1856. II. félév 1. szám 6.

Rózsafüzér című kis füzetet. Nem volt ritka sehol sem a XX. századi gyakorlatban, hogy a legfontosabb társulati tevékenységi terület, a rózsafüzér imádkozása, a titokcsere nyilvántartására űrlapot nyomtattak. Adott ki ilyen a budapesti Szent István Társulat, s a domonkos rend, ill. más egyházmegyéék is. Egy ilyen példány birtokomba is került a vajdasági Doroszlóról. Ezt két nyelven: magyarul és horvátul adták ki. Amelyik társulati vezetőnek ilyen nyomtatott nyilvántartási lapja nem volt, az ennek mintájára szerkesztett egyet. Ilyen kézzel írott titokcsere nyilvántartó és regisztráló űrlapom szintén a vajdasági Doroszlóról van.

A hazai Élő Rózsafüzér Társulatok közül legjobban a kunszentmártoni társulat működése dokumentálható a kunszentmártoni plébániai irattárban megőrződött jegyzőkönyv és az interjúk alapján. *A szent Olvasó. Élő Lelki Rózsa Füzér és Éneklő Társulat Protokulluma* című könyvet 1851 és 1940 között vezették. Tartalmazza „annak eredetét, tartalmát és annak terjedését, úgy azok neveit is, kik ezt alapították Urunk születése után 1851-dik évben.” A feljegyzés szerint a kunszentmártoni hívek az 1848–49-es szabadságharc után engedélyezett első szabad zárandókútjukon, 1851-ben a máriaradnai búcsún ismerkedtek meg a „már más városokban létező Élő Lelki rózsafüzér Társulattal”. Ez is jelzi, hogy a búcsújáráhelyeken, a búcsús sokadalmaknak milyen fontos szerepe volt – és van napjainkban is – bizonyos ájtatossági formák, énekek, imádságok elterjesztésében. Az 1851. évi pünkösdi búcsúról hazatérve plébánosuk, Trangoss József támogatásával még azon év december 8-án megalakították társulatukat, s összejöveteleken magánházaknál és a templomban ismerkedtek az új ájtatossággal és társulati formával.

Ilyen rendszeres előkészületek után a 15 fős rózsafüzéres *tizedek* nemenként elkülönülve 1852-ben alakultak meg: 11 férfi és 40 női csoport, összesen 765 fővel. A nemenkénti elkülönülés századunk tizes éveig fennmaradt. A társulat alapítója, majd negyven évig elnöke, Kunszentmárton utolsó céhmestere *Ókrös József* volt, aki énekszerzőként és énekes emberként is jeles alakja volt Kunszentmárton múlt századi társadalmának. Énekfüzetére az előzőekben már utaltam. A nagylétszámú társulat – az 1897. évi összeírásakor 120 *tizedben* 1800 ember – tisztségviselői az elnökön kívül voltak még a *pénztárnok* vagy *kaszátor* (sic! = pénztáros), a *társulati szolga* vagy *eljáró*, aki a gyűlések meghívóit hordta szét a városban, 15 *bizottmányi tag*, az *énekesember* – az iratokban néha *főénekesnek* említve – valamint a társulati lányok, a Mária-lányok felügyeletével megbízott *dékány asszony*. Figyelemre méltó, hogy mindezek a tisztségviselők munkájukért némi tiszteletdíjat kaptak a társulattól. Az Élő Rózsafüzér a múlt század végén szervezetileg, lelkileg összefogta a Kunszentmártonból kitelepült családokat is: a társulathoz tartoztak Mesterszállás (Kunszentmárton pusztája volt) és Somogy megyei Görgeteg-Kuntelep (kunszentmártoni kirajzás) rózsafüzéres csoportjai.

A társulat évi ünnepi rendje, programja az alapszabály szerint a következő volt:

1. „Boldog Asszony Fogantatása napján”, „pátrónus ünnep” énekes misével. Ez volt megalakulásuk emléknapja is, ekkor tartották évi rendes gyűlésüket eleinte a társulati elnök, Ökrös József lakásán, majd századunkban több ízben a Katolikus Kör helyiségeiben. E körülmény is jelzi, hogy az Élő Rózsafüzér Társulat életében milyen fontos szerepe volt a Szeplőtelen Fogantatás tanának, már az 1850-es évek legelején is, amikor még a dogma kihirdetése és a lourdesi Mária-jelenés előtt vagyunk.
2. „Gyümölcs oltó Boldog Asszony napján” énekes misét tartottak a társulat felszentelésének emlékére.
3. Augusztus első vasárnapján Szent Domokos tiszteletére volt társulati mise.
4. Október első vasárnapján, a „Szent Olvasó ünnepén” énekes misét hallgattak. A másnapi, hétfői szentmise a társulat elhunyt tagjaiért lett bemutatva.
5. November 3-án, a halottak napja utáni napon énekes gyászmise volt liberával az elhalt tagokért.
6. Minden hónap első vasárnapján cédulaváltás volt. Az alapszabályba foglalva elhatározták, hogy „minden Isteni szolgálat előtt a társulati ének énekeltesen. Nyári időben pedig ... Létánia után a Mária képhöz ... zászlókkal kimennyenek”.
7. A társulat két fehér lobogóját a társulati miséken és a Mária-ünnepeken 15 társulati lány fehér ruhába öltözve használja.
8. A társulat öt fáklyáját – a szentolvasó öt tizedére emlékeztetve – a társulati miséken és Mária-ünnepeken férfiak viselik a liturgikus szolgálatban.
9. Halálesetnél a társulati előljáró végzi az elhunyt imádságát (titkát, céduláját) az új tag belépéséig. A tagtárs temetésén illő részt venni. Ez utóbbi, azaz a temetéseken való részvétel és annak formája, gyertyaégetés és misemondás éveken keresztül – a rendszertelen részvétel miatt – neuralgikus pontja volt a társulati életnek. A megoldás külön temetkezési egyesület megalakítása lett.

A decemberi rendes közgyűlés mellett a társulat haláleset, tisztségről való váratlan lemondás és más okok esetén rendkívüli gyűlést tartott. A szokás és a hagyomány szabályozta a gyűlések lefolyását. A megnyitás az elnök tiszte volt imádsággal és „szent énekléssel”. Majd legtöbbször felolvasták a társulat alapszabályát, amelyet a városi tanács is jóváhagyott, s a tanácsi jegyzőkönyvben is megörökített.³⁴ A fentebb ismertetett, s alapszabályba rögzített pontokon kívül a társulat szervezte évtizedeken keresztül a kunszentmártoniak máriaradni búcsújárását. A radnai zárandoklatok lebonyolítására külön Radnai Társulat volt Kunszentmártonban, amely 1855-ben összeolvadt a rózsafüzér társulattal. Ettől kezdve az Élő Rózsafüzér Társulat közgyűlésein gyakorolta olvashatunk a radnai búcsújárással, alkalmanként már helyekre (például 1875. évi szentévi búcsú Egerben) vezetett zárandoklatokkal kapcsolatos ügyekről. Az egyesülés után a rózsafüzér társulat birtokába került a radnai társulat tulajdonát képe-

³⁴Kunszentmártoni Plébániai Irattár. Az Élő Lelki Rózsafüzér Társulat jegyzőkönyve, 1857. Az Élő Rózsafüzér ájtatosságának társulatának magyarországi megjelenéséről és elterjedéséről több rövid híradásban tudósítottam, legutóbb 1991-ben, ahol utalok korábbi írásaimra is. Barna Gábor 1991.

ző csengettyű, s több lobogó. A rózsafüzér társulat szervezte meg az 1860-as években a kunszentmártoni temetői kápolnák és stációk felállítását. Részben alapítványok segítségével – amelyek számadását a század végétől a városi tanács ellenőrizte – gondoskodtak a templomi lobogók, a búcsús lobogók, a gyertyák gondozásáról, pótlásáról, s a körmeneti hordozható Mária-szobor fenntartásáról.

A kunszentmártoni Élő Lelki Rózsafüzér Társulat 1872-ben Tóth Sándor akkori helyi plébános kezdeményezésére belépett „Az Élő Lelki Rózsafüzér és egybekapcsolt Boldogságos Szűz Mária Szeplőtelen Szívéről nevezett Győri Annya Társulatba”. A belépésről kiállított okirat – amint már jeleztük is – fontos adatokat tartalmaz az Élő Szentoltvasó hazai megjelenéséről és elterjedéséről.

A kunszentmártoni Rózsafüzér Társulat ma is működik, de már sokkal kevesebb taggal, s csupán 3 csoporttal. Az 1945–1990 közti években kiszorultak még a vallásos közéletből is, működésüket azonban fenn tudták tartani, mert visszahúzódtak a tiltó és korlátozó államhatalom szeme elől a magánházakba, családi keretekbe illetőleg a szorosabb értelemben vett templomi liturgikus alkalmak (pl. októberi ájtatosságok) keretei közé. A tagok előregedtek, s a csoportokban kizárólag nők, idősebb asszonyok vesznek részt. Ők azok, akik megőrizték a múlt század és a századelő helyi szerzőktől származó kéziratos és nyomtatott énekes füzetait és könyveit, amelyek a társulati életnek becses emlékei. E nyomtatványok és kéziratok azonban ma már funkciótlanok, nincs szerepük a közösségi imaéletben.

Bizonyos öntudatra ébredés természetesen megfigyelhető volt a 1980-as évek legvégén, amikor a vallásos élet keretei nyitottabbá, szabadabbá váltak. Ez a körülmény sem változtat azonban egyhamar azon a körülményen, hogy a rózsafüzér imádság és társulati formája a mai Kunszentmártonban az idősebb és női korosztály egy nagyon szűk rétegének gyakorlatában maradt fenn, él napjainkban.

A mai országterület és a Kárpát-medence több pontján végzett kutatások hasonló helyzetet mutatnak, ugyanezt igazolják. Kizárólag nők, asszonyok a tagjai elsősorban vagy kizárólag pl. Győrzámoly, Szabadka, Kupuszina (Bácskertes), Buzita, Csikszentdomokos, Szirénfalva, Dobóruszka mai társulatainak. Korábban voltak férfi tagjai a kunszentmártoni – itt elkülönült csoportokban – és a krasznabélteki olvasós társulatoknak is. Sőt Krasznabélteken és Dobóruszkan a külön férfi csoport ma is működik. A vajdasági (Jugoszlávia) Völgyesen pedig egész családok: szülők és gyermekek részt vesznek a mai társulati életben.

A felületes áttekintés is mutatja azonban, hogy e társulatoknál egy fokozatos elnőiesedést és egy előregedési folyamatot tapasztalhatunk. Csupán egyetlen helyen, a volt Ung megyei (ma Szlovákia) Dobóruszkan alakítottak egy 1970-es sikertelennek bizonyult próbálkozás után 1992-ben egy ifjúsági társulatot. Nem történt még meg az egyes társulatok tagságának pontos elemzése: lakóhely, vallás, vagyoni és társadalmi helyzet, iskolázottság stb. szempontjai alapján. Az biztosnak látszik, hogy sem a múlt-

ban, sem a jelenben értelmiségi tagjai nincsenek, vagy alig vannak az olvasós társulatoknak.

Legtöbb helyen előkerültek azonban a régi vagy megújított társulati jelvények, lobogók, amelyek nemcsak az összetartozás érzetét kelthetik, hanem a megkülönböztetést is (pl. Kupuszina, Dobóruszka, Buzita).

Bizonyos módosulások figyelhetők meg a társulatok életében az elmúlt, az egyesületi életet teljes mértékben lehetetlenné tevő hazai, jugoszláviai, csehszlovákiai és romániai politikai rendszerben. Közéleti és nyilvános szerepeiket tudatosan visszafogták, visszaszorították. Legtöbb helyen csaknem kizárólag a rózsafüzér imádság elvégzését tartották csak feladatuknak.

Ebben hozott ugyan változást az elmúlt néhány év, de alapvetően nem változtatta meg, hogy a *rózsafüzér társulatok megmaradtak imatársulati szerepben*, egyéb közösségi szerepvállalásaik elsovadtak, vagy nagyon szűk területre szorultak vissza még az egyházközségi, azaz a vallásos életben is. Ilyen lehet az oltárdíszítés, a templomtakarítás, az úrnapi körmenet sátrinak elkészítése, saját tagjaiknak temetése alkalmával több helyen (pl. Győrzámoly, Csépa) vállalnak szerepet, azt a társulati jelvények (lobogók, rózsafüzér) felvonultatásával ünnepélyesebbé, látványosabbá tehetik. Ők azok elsősorban, akik a halott melletti virrasztásokon részt vesznek (pl. Csépa, Győrzámoly, Csikszentdomokos).

Esztelneken (v. Háromszék megye) a rózsafüzér ájtatossága és társulata etnikus (magyar) színezetet is nyert azáltal a vélemény által, hogy ezért mondják ezt az imádságot Mária tiszteletére, mert „Mária a magyarok Nagyasszonya”. Ugyanitt jól megfigyelhető a helybeli ferences szerzetesek hatása a rózsafüzér társulat életére.

Az ország – és a magyar nyelvterület – számos pontján végzett kutatásaim a rózsafüzér társulatok működésének számos részletét tárták fel. Adataim legtöbb esetben azt igazolják, hogy a rózsafüzéres társulatok általában a közösségek, egyházközségek vallásilag legaktívabb rétegét fogják össze, akik az átlagnál nagyobb szerepet vállalnak a templomi szolgálatban, s a templomon kívüli vallásgyakorlási alkalmakon is. Ők a szervezői és éltetői sok helyen a virrasztásoknak, a halott melletti ájtatóságoknak, a búcsújárásoknak, az imaházaknak, a templomon kívüli paraliturgiának, vallásos népszokásoknak. Folytonos megújulási készségüket, s az erre való alkalmasságukat jelzi, hogy korszakonként aktuális szociális és karitatív feladatokat is magukra tudtak illetve tudnak vállalni.

IRODALOM

- Angelica, Sch/wester/ 1918: *Pauline Maria Jaricot. Stifterin des Vereins der Glaubensverbreitung und des lebendigen Rosenkranzes. 1799–1862, Aachen*
- Angelikusz, P. (Zafféry Károly) szerk. 1885–1944: *A legszentebb Rózsafüzér Királynéja* (folyóirat).
- Bálint Sándor 1937: Népünk imádságai, *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*, 23–28.
- Bálint Sándor é. n. *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*, Budapest.
- Bálint Sándor 1977: *Ünnepi kalendárium II*, Budapest.
- Barna Gábor 1991: A megújuló rózsafüzér. Az élő rózsafüzér ájtatossága és társulata a XIX–XX. századi népi vallásosságban, in Bárdos István–Beke Margit szerk.: *Egyházak a változó világban*, Esztergom, 319–322.
- Bartha István szerk. 1897: *Az Oltári Szentség, Mária Társulat és minden ájtatos társaságok imádságos könyve*, Gyoma
- Gelenius, Aegidius 1975: Die Begründung der Kölner Rosenkranzbruderschaft, in *500 Jahre Rosenkranz 1475 Köln*, Köln, 102–108.
- Küffner, Hatto 1975: Zur Kölner Rosenkranzbruderschaft, in *500 Jahre Rosenkranz 1475 Köln*, Köln, 109–117.
- Klinkhammer, Karl-Joseph 1981: Die Entstehung des Rosenkranz-betens, in *De cultu Mariano Saeculis XII–XV. Acta Congressus Mariologici Mariani Internationalis Romae Anno 1975 celebrati II*, Róma, 373–407.
- Kühár Flóris 1918: *A czelldömölki búcsújáróhely rövid ismertetése*, Czelldömölk
- Lévay Mihály 1934: *A Boldogságos Szűz Mária élete, tisztelete, szenthelyei, legendái*, Budapest, 229–255.
- P. Marton Bernát O. P. é. n. (1948): *Az Élő Rózsafüzér Vezérkönyve*, Budapest.
- Radó Polycarpus 1961: *Enchiridion Liturgicum I*, Róma.
- Rupp Jakab 1870: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézményekre I/1*, Pest.
- Sugár István 1984: *Az egri püspök története*, Budapest.
- Tomisa Ilona 1982: Az „élő rózsafüzér” eredete, *Új ember* XXXVIII. 19. 1982. május 9. szám.
- Vanyó Tihamér 1933: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országnak egyházmegyéiről 1600–1850*, Pannonhalma.
- Verebélyi J. Pál 1983: *Üdvözlégy Mária. Elmélkedések a Szentolvasóról*, Budapest.

DIE RELIGIÖSEN GEBRÄUCHE DER GESELLSCHAFT DES „LEBENDIGEN GEISTIGEN ROSENKRANZES” IN DER VOLKSTÜMLICHEN GLÄUBIGKEIT DES 19. UND 20. JAHRHUNDERTS

GÁBOR BARNA

Obwohl der Rosenkranz zu den Mitteln und Formen der individuellen Andacht gehört, sind uns schon seit dem Mittelalter gesellschaftliche Formen ihrer Ausübung bekannt. Seit dem 15. Jh. sind Belege für die Existenz der Rosenkranzgesellschaften in Europa und auch in Ungarn zu finden.

Die Rosenkranzgesellschaften und -andachtsformen sind im 19. Jh. wiederbelebt worden: Von Lyon/Frankreich aus hat sich in den 30er und 40er Jahren des vorigen Jahrhunderts eine neue Form der Gesellschaft verbreitet, in der 15 Mitglieder gleichzeitig die sog. „Geheimnisse” des Rosenkranzes beten. Diese Form trägt den Namen „Gesellschaft des Lebendigen Geistigen Rosenkranzes”.

Die erste Nennung der Gesellschaft stammt aus 1843, eine stärkere Verbreitung zeichnet sich aber erst seit den 50er Jahren ab. Eine besonders starke Auswirkung hatte eine Zeitschrift, die von 1885 bis 1946 erschien und die Popularisierung der Gesellschaft zur Aufgabe hatte.

Die vorliegende Studie stellt detailliert die Rosenkranzgesellschaft einer einzigen Gemeinde, der Stadt Kunszentmárton (Jász-Nagykun-Szolnok) dar und versucht Parallelitäten zu ähnlichen Gesellschaften in anderen Ortschaften des Landes aufzuweisen. Die Grundlage der Analyse bildet die Protokollsammlung der Gesellschaft in Kunszentmárton zwischen den Jahren 1851-1944. Zur Zeit ihrer größten Beliebtheit zählte die Gesellschaft in dieser Gemeinde insgesamt 1800 Mitglieder. Diesen Gesellschaften sind landesweit die Errichtung der sog. Lourdes-Altare zu verdanken: Sie spielten in Ungarn eine große Rolle in der Verbreitung der Botschaft über die Erscheinung von Lourdes. Die Gesellschaft in Kunszentmárton veranstaltete darüber hinaus bis zum ersten Weltkrieg Pilgerfahrten nach Máriaradna (heute Radna/Rumänien). Die Mitglieder der Gesellschaft spielten im religiösen Leben der Gemeinde eine große Rolle und fanden auch unter den wandelnden historischen Umständen ihre Aufgaben im gesellschaftlichen Leben.

SZEGED KISUGÁRZÓ SZEREPE ÉS A „SZEGEDISÉG”

JUHÁSZ ANTAL

Viski Károly írta, hogy a nagy hatású alföldi parasztvárosok „mintegy hatalmas pusztagyepük közepébe zárkozva, külön-külön etnikai egységnek érzik magukat, s többnyire valóban azok is.” (Viski K. 1938. 10.) Fölismerését sajnos nem fejtette ki bővebben. Talán ezzel magyarázható, hogy akik a magyar népi kultúra táji tagolódásával foglalkoztak, jó ideig figyelmen kívül hagyták megállapítását. Pedig jónéhány alföldi mezővárosnak sajátos, a környezetéről egyben-másban különböző népi karaktere volt, ami ma is érzékelhető. Legjobban Szeged, pontosabban a szegedi nagytáj népi műveltségét ismerjük Bálint Sándor műveiből, s mindjárt utána a tiszántúli nagytáj központ, Debrecen világát Ecsedi István, Balogh István és mások munkássága nyomán, de sokat tudunk Hódmezővásárhely, a „Három Város”, Makó népi kultúrájának sajátos vonásairól is.

Ismert, az alföldi mezővárosok népi kultúrája hatott a környezetükben lévő települések népére. Ez a hatás nem egyformán, nem egy időben érvényesült, függött a vidék természeti viszonyaitól, a faluk múltjától, jellegétől s több más tényezőtől. A Nagy-Alföld déli régiójában Szeged hatását megsokszorozta, hogy a 18. század közepe óta többször bocsájtott telepes rajokat közel s távoli környékére. Mielőtt a kirajzások gazdasági, művelődési, társadalmi hatását bemutatnám, szívesen arról, hogyan változott Szeged népességének összetétele a 16-18. században.

Már a török megszállás előtti évtizedekben sokan költöztek Szegedre a közeli tájról: a Tisza-Maros szögéből, Bácskából és távolabbról: Somogyból, Baranyából is. A beköltözés mértéke a hódoltság alatt természetszerűen nőtt és utána vált igazán jelentőssé. A Délvidékről és a Balkánról szerbek, dalmaták, görögök települtek a városba, szinte kizárólag kereskedők, iparúzó kézművesek. A görögkeleti vallásúak az 1879-es árvízig két templomuk volt a városban, Felsővárosnak egy fertályát sokáig *Ráczváros*nak emlegették. 1720-tól a század végéig az osztrák tartományokból és német területekről 218 család települt a városba, zömmel ugyancsak iparosok és kereskedők. Szeged hódoltságot átvészelő törzslakosság túlnyomórészt a mezőgazdaságból élt, a török előtt virágzó céhes kézművességének tehetős rétege viszont – mint Bálint Sándor kutatásából tudjuk – diaszporába kényszerült és utódai a hosszú megszállás után nem tértek vissza. (Bálint S. 1959.) Ez a körülmény és kedvező földrajzi fekvése tette von-

---

*Jelen tanulmány a Magyar Néprajzi Társaság 1995. májusi, kecskeméti vándorgyűlésén megtartott előadás szövege. Az előadás keretei nem tették lehetővé a téma néhány részletének bővebb kifejtését.

zová a várost az idegen ajkú kézművesek és kereskedők számára. Rajtuk kívül a határ-örvidék megszüntetése után jelentős számú szerb granicsár maradt a Palánkban és Röszkén. Többségük földbirtokot szerzett és gazdálkodáshoz fogott. Szeged a 16. század elejétől a 18. század közepe tájáig tehát döntően *befogadó település* volt, s mint ilyen, eléggé rövid idő alatt beolvasztotta az idegen népelemeket. Erre Bél Mátyás a legkorábbi tanú. 1732-ben a betelepültek ruhatáráról a következőket írta: „Mindenki szereti a magyar viseletet, még a németek is, bár különösen a rácok utánozzák a magyarokat, jóllehet valamivel hosszabb és értékesebb ruhában láttuk őket...” (Bél M. 1984. 167.) Hasonló fejleményről bizonykodnak a századvégi és a 19. század eleji hagyatéki leltárak. Módos szerb kereskedő-család ruhatárában mentét, ezüstgombos dolmányt, „kék selyem, virágos magyar pruszlik”-ot vettek leltárba. (Juhász A. 1985. 474–475.) A kék posztó, vitézkötéses dolmány, mente és nadrág 1805-től a polgárjoggal rendelkező férfiak kötelező ünnepi ruházata volt, de ezt a nemesi eredetű öltözetet a beszármazott idegenek közül nem csupán civis jogúak viselték.

A festett fenyőfabútorok a 18. században megjelentek a beszármazott idegenek otthonaiban is: egy görög kereskedőnél „paraszt fenyőfa ládát”, „paraszt nyoszolyát”, német vendéglősök házában „hosszú festett karszék”-et és „ház szegletibe való” almáriumot találtak. (Juhász A. 1985. 454–456.)

A kiragadott példák mutatják, hogy a beköltözött idegenek tárgyi kultúráját rövid időn belül kezdte magához hasonítani a szegedi magyarság. Ezzel természetesen együttjárt a nyelvi asszimiláció, amire sokat idézett példa Dugonics András és Vedres István dalmát származású családjának elmagyarosodása. Szeged népének asszimiláló erejét Bálint Sándor több művében hangsúlyozta, ezért össze-tevőire nem térek ki. Általános érvényű kutatói tapasztalat, hogy a beolvasztó-hasonító hajlam az erős közösségi tudattal rendelkező, kontinuuus, meggyökeresedett közösségek sajátja.

A 18. század végére Szeged városa nem csupán visszanyerte, hanem növelte is a török előtti gazdasági jelentőségét. Idézek a kortárs: Karácsonyi Krizosztom piarista, Dugonics András „Példabeszédek és jeles mondások” c. műve sajtó alá rendezője századfordulón írt jellemzéséből: „Azelőtt 30–40 esztendővel a tisztviselők többnyire jövevényekből állottak. A valamirevaló mesteremberek idegen valának. A járáskelés Pestnél és Bajánál tovább nem terjedett ... Mai nap pedig ... a város nemcsak tudós hazafiak által kormányoztatik, hanem máshová is értelmes papokkal, földmérőkkel, orvosokkal, haditisztekkel szolgál. Jól tanult mesteremberekkel és legényekkel maga is bővelkedik, más városokat is segít. Halászhajók mellett legszebb és leghíresebb hajókat épít, száraz- és vizimalmokkal Bánátot és Bácskát megrakja ... Még csodálatosabb ezeknél a népszaporodás, melyből minden szomszéd vármegyékbe a kertészségek elterjedtek és gyarapodtak. Közönséges mondás az, hogy ha Szegednek szállítmányi (=telepítései) összegyűlnének, három Szeged kerekedne belőlük. Piaca ennek a város-

nak a legkellemetesebb. Ritkább gyümölcsök mindenféle nemeivel Olaszországot inkább, mint az Alföldet ábrázolja...” (Dugonics A. 1820.)

Az egykorú gazdasági föllendülés alapja a mezőgazdasági termékek keresletének növekedése volt. Először, az 1730-40-es években a dohány iránti kereslet nőtt. A Csongrád, Csanád megyei uradalmak lakatlan pusztáikra szerződéses dohánykertészeket telepítettek. A szomszédos mindszent-algyői és szőregi uradalom kertészeinek többsége szegedi zsellér volt.

A Bánság katonai igazgatásának megszüntetése (1779) után indult meg a részben kincstári, részben magánföldesuraknak eladott, illetve adományozott Torontál és Temes vármegyei puszták benépesítése. Bálint Sándor kutatásai szerint a Temesi bánság területén 81 helységbe származtak szegedi népelemek az 1710-es évektől 1880 tájáig. A 19. század utolsó negyede előtt ez volt a legnagyobb és bizonyára legnépesebb szegedi migráció. A 81 település közül 43 színmagyar lakosságú, közülük 22-nek teljes egészében, 10-nek nagyrészt szegedi gyökérzetű volt a népessége. (Bálint S. 1976. 140–252. Juhász A. 1990. 709.)

Ismert, hogy a bánsági kamarai birtokokra Bécs nagy kedvezményekkel toborzott német telepeseket. Számos faluba csak németek települtek, többet pedig magyar és szerb paraszttal együtt népesítettek be. Kálmány Lajos írja, hogy Egyházaskérrel a németek „tönkremenve továbbáltak”. Utánuk makaiak érkeztek a faluba, de odatelepülésük hamarosan megállt és visszasírták városukat. „A rendezett viszonyokhoz szokott, jogát védő makai nép az Egyházaskéren talált állapotokat ázsiaiaknak bélyegezte” – fejtegeti Kálmány, és hozzáfűzi: ez nem elég ok arra, hogy „itthagyni kényszerüljön Torontált anélkül, hogy az állapotok megváltozására szükséges lépéseket megtegye.” (Kálmány L. 1882.) A szegediek a Bánságban olyan körülmények között is megvetették lábukat, ahonnan mások elmenekültek.

A 19. század első évtizedeiben Szeged vidéki *gányók* a Csanád és Békés megyei uradalmi pusztákra is elvándoroltak: Bálint Sándor Csanád megyében 6 kertészfaluban és 2 községben, Békésben 3 kertésszégben mutat ki szegedi telepeseket. (Bálint S. 1976.)

Az eddig jellemzett szegedi migráció demográfiai háttere a túlnépesedés, gazdasági-társadalmi indítéka pedig a zsellérek számának növekedése volt. A zselléresedés az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig tartó korszakban országszerte kibontakozó folyamat. A szabad királyi város jogállású Szegeden ugyan zsellérember birtokolhatott földet, szállásföldje, tanyája is lehetett, de valójában csak kis részüknek volt saját földje és többnyire néhány hold. Az elaprozódott földek nem adtak életlehetőséget, a fejlődő helyi kézműipar csak egy részüknek nyújtott munkát, ezért keresték sok százan megélhetésüket a dohánykertészségekben.

Takács Lajos és mások kutatásaiból tudjuk, hogy a kertésztelepek népessége igen változékony. Ha a *gányó* elégedetlenkedett a termelési feltételekkel, vitája támadt a tiszttartóval, hamar odább állt, s jobb helyet keresett magának. Nem igen kerestették,

jött helyébe más. Számos dohánykertész több telepen megfordult, mire családjával végleg megtelepedett. A belterjes növénykultúra termesztéséhez szerzett ismereteiket bárhol hasznosítani tudták, ez tette őket a jobb lehetőségeket kereső, vállalkozó szellemű földmunkássá. (Takács L. 1964.)

A szegediek elvándorlásának újabb nagy hulláma a 19. század utolsó negyedében bontakozott ki, 1910 tájáig tartott és a Duna-Tisza közén felosztott homokpusztákra irányult. Ekkor osztották ki a kiskunsági és a jászági települések a redempcióról megváltott külső pusztáikat, s erre az időre esik a Kiskunsággal szomszédos, földesúri birtoklású puszták (Kecskemét, Félegyháza) Szabadka közbirtokossági legelőjének fölparcellázása. Sok kiskunsági, jászági gazda a redempciós kulcs alapján járó pusztarészére nem tartott igényt, azt olcsó áron elkótyavetyélte. A földesúri pusztákat városi bankok közvetítésével árverezték és hosszú lejáratú bankkölcsönt vállalva viszonylag kevés készpénzen lehetett földet vásárolni.

Az olcsó földszerzés lehetősége megmozgatta a táj parasztságát. A települési folyamat Bálint Sándor munkáiból, Janó Ákosnak a szanki és mórícgáti tanyásgazdálkodást tárgyaló kötetéből, a Duna-Tisza közti migrációval foglalkozó munkaközösség kutatásaiból részben ismert, több helyről még föltárára vár. Tárgyunk szemszögéből most arra kell válaszolnunk, mi magyarázza a szegediek részvételét, a halasi határ déli és keleti felén, Mérgesen, Ötömösön, Páloson, Tázláron és több más homokpusztán meghatározó szerepét a benépesítésben – és mi volt a „hozadéka” ennek a táj népi műveltségének alakulásában.

Az első kérdésre Szeged, jelesül a szegedi tanyák népfölöslege nyújt magyarázatot. A város külterületi népessége 1850-től 1870-ig 13500-ról 26000-re nőtt, csaknem megkétszereződött, miközben megkezdték ugyan a közlegelők parcellázását, de az 1852-ben és 1854-ben kiosztott haszonbérletek a népszaporulatnak csak töredékét tudták „felszívni”. Szorosan összefügg ezzel az elvándorlás gazdasági-társadalmi háttere, ami jóval összetettebb, mint korábban, a dohánykertészek kirajzása idején.

Szegedi földről ugyanis nem csupán földtelen vagy kis földű szegényparasztiok költöztek a homokpusztákra, hanem kisparasztiok, gazda-ivadékok is. A 18. század elejétől megszállt kaszáló-, majd tanyaövezetben sok családban annyira elapozódtak a földek, hogy 3-6 hold örökföldön nem tudták népes családjukat az igények szerint eltartani, még kevésbé látták biztosítva utódaik jövőjét. Ezek a kisparasztiok eladták örökségüket és az árán öt-hatszor nagyobb földet tudtak vásárolni a felosztott pusztákban.

Tehetős gazdák és nagygazdák is éltek földszerzés lehetőségével. Többen meglévő tanyai gazdaságuk kiegészítésére, legelőnek és kaszálónak szereztek pusztarészt, némelyek kifejezetten azzal a szándékkal, hogy az „ősi”, elődeiktől örökölt juss ne oszródjon több fele, vagyis fiaikra gazdálétet biztosító vagyont örökíthessenek.

A szegedi földről elszármazók mindegyik rétegére jellemző, hogy bírtak a homoktalaj műveléséhez szükséges termelési tapasztalatokkal. Ismert, hogy a futóhomok megkötése, termővé tétele több munkaeszközt, speciális eljárást igényel, mint a kötött talajon, feketeföldön folytatott gazdálkodás. A homokhátsági paraszti tájátalakító tevékenység eszközanyagáról, munkamódjairól – több kutató anyagközlése után – legutóbb Sztrinkó István adott áttekintést. A szegediek az alsóvárosi és a felsővárosi közlegelők kiosztása után Átokháza, Csorva, Csöngöle pusztán már kikísérletezték azokat a szerszámokat, munkamódokat, amelyek alkalmasak a homokbuckák elegyengetésére (*hőgyhúzó, bakity, kubikolás*), böjti szélfűvás idején a homok megkötésére. Ismerték a szőlőtelepítés és -termesztés műveleteit, mivel a szegedi szállásföldek homokdombjain az 1760-70-es évek óta telepített *hőgyek*ben nemzedékek óta folytattak eredményes gazdálkodást. Ez a termelési tapasztalat előnyükre vált a Tisza melléki és az észak-bácskai feketeföldekről a homokpusztákra származó telepesekkel szemben. A szeged-alsótanyai Lázár család egyik sarja így beszélt az elődök Tázlár pusztai megtelepedéséről: „Nagyanyám sírt, mikor idehurcolkodtak. Azt mondta, hogy éhönhalunk, semmi mög nem teröm. Télön kubikolták a homokot, a hőgyeket elhordták kocsikkal, töltögették a vőgyeket. Szőlőt telepítettek. Aztán mindöm mögtermött...”

A szegedi földiek jelentős része tulajdonosi szemlélettel, az önálló paraszti gazdálkodás tapasztalatával érkezett a homokpusztákra, míg a korábban uradalmi majorban és nagygazdáknál dolgozó béresek, részes munkások, napszámosok – bár az állattartás, szántóföldi növénytermelés munkáit végezték – nem bírtak ilyen tapasztalatokkal. Sokan a maguk kárán okulva sajátították el a tanyai gazdaság vezetésének másoknál már beidegződött fortélyait.

Ne feledjük azt sem, hogy a szegediek tanyáról tanyára települtek. Idegsejtekben hordozták, hogyan kell a mostoha időjárás viszontagságait, a hirtelen jött viharral járó szaladgálást, egyáltalán a tanyai létet elviselni. Zárt településről: mezővárosból, faluból származó parasztoknak mindezt meg kellett szokni. Sokan nehezen szokták meg, sok család el is szökött, tovább vándorolt a homokpusztákról. A szegediek között is voltak ilyenek, de közülük azért mentek el, hogy egy másik pusztán találjanak jobb életlehetőséget, vagy ha a családalapítás úgy kívánta.

Ami a szegedi kirajzás hozadékát illeti, az eddigiekből adódik a felelet: ahová a Duna-Tisza közén a szegediek eljutottak, ott meghatározó szerepük volt a kietlen nyerstáj, kultúrtájja tételeiben. Ők – és a dorozsmaiak – ismertették meg a Kiskunság és a környező homokpuszták parasztjait a talajnivellálás és a homok megkötése eszközeivel, az első között telepítettek a futóhomokon szőlőt, gyümölcsfákat – Bugacon, Tázlár, Bócsán az ott megtelepülő kecskeméti, soltvadkerti gazdákkal egyidőben. A Duna-Tisza közti homokvidék 19-20. századi népi műveltségére tehát a szegedi migráció elsősorban a futóhomok meghódításának és a belterjes növénykultúráknak a terjesztésével hatott. Ez a hatás összekapcsolódott a Három Város, különösen a kecske-

méti szőlő- és gyümölcsstermesztés szintén példaadó kisugárzásával, Kiskunság déli részén és a szomszédos pusztákban azonban a szegedieké volt a meghatározó szerep.

A „szögedi nemzet” tradicionális népi műveltségét, századunk közepéig megfigyelt változásait is föltárva, Bálint Sándor örököltette meg. Műve örök mércéül szolgáló, alig fölülmúlható leírása egy nagytáj népeletének. De ha tömören kell fogalmaznunk, mi is jellemzi hát a szegedi tájat?

Tanulságos, ahogyan erre a kérdésre az 1977-ben, Sárospatakon rendezett tudományos tanácskozáson maga Bálint Sándor válaszolt. Elsőként az ő-zést emeli ki. Jellemző sajátjának tartja a katolikus színeződésű hagyományt, melynek föltűnő vonása, hogy sok archaikus magyar illetve pretridentinus elemet őrzött meg. Aláhúzza a szegedi nép dolgoságát, munkakedvét, ami „kolonizáló, terjeszkedő készségében is megnyilatkozik és az anyavároshoz való tartozás máig eleven tudatát. (Bálint S. 1980. 161–165.)

Négy sajátst talál a „szögediség”-re igazán jellemzőnek. „A szögedi nemzet” mindegyikre bőséges példatárát nyújt. Tudunk-e valamit ehhez a lényegre törő jellemzéshez hozzátenni?

Ha a népi kultúrát közgazdasági szemlélettel vizsgáljuk, fölfigyelhetünk a szegedi nép *vállalkozó készségére*. Ahhoz, hogy a zsellérek, törpebirtokosok leszerződjenek előbb a szomszédos, majd a távolabbi uradalmakba dohánykertésznek, hogy később az alsóvárosi, rőszkei kisparasztnak a dohányhoz hasonlóan igen munkaigényes fűszerpaprika termeléséhez fogjanak, hogy feltörjék előbb az árverésen haszonbérbe adott szegedi pusztákat, majd a kietlenebb, buckás kiskunsági, jász közbirtokossági legelőket és más pusztákat – vállalkozó készség kellett. Kétségkívül voltak készítő körülmények, melyekről szóltam – de ilyenek más tájon is léteztek. Úgy tűnik, a 19. században a paraszti vállalkozás kevés helyen vált annyira sajátst, mint a szegediek közt. Hasonlót e korban a makói hagymások, a kecskeméti, nagykőrösi zöldségtermelők körében és a Pest, Buda környéki termelőövezetben tapasztalhatunk.

A külső hatások befogadása iránti fogékonyság egyben *nyitottságot* jelent. Ugyanakkor a szegedi nép szokásaihoz, a paraszti, majd polgárosuló paraszti öltözködés hagyományaihoz elég sokáig ragaszkodott. Ebben nem látunk ellentmondást, hiszen előfordul, hogy a kultúra két oldala nincs korrelációban egymással. Egyébként a megszokotthoz való ragaszkodás a gazdálkodásban is megfigyelhető volt: Szegeden korán meghonosodtak a belterjes kultúrák, de monokultúrák – csak paprikatermelő, vagy csak szőlő-, gyümölcsstermelő – gazdaságok nem létesültek. Az árutermelő gazdák a maguk szükségletére mindent igyekeztek megtermelni.

A másik sajátst egyfajta *paraszt-polgári jelleg*, ami a 19. század második felében és a századfordulón több mezőváros népi kultúrájában kifejezésre jutott. Szeged középkori szabad királyi városi kiváltsága jogán a szabad paraszti fejlődésben az alföldi mezővárosok előtt járt, Debrecen kivéve. (Kósa L. 1990. 109–114.) Az 1860-70-es

években pl. a kortársak dicsérik a módosabb szegedi lányok és menyecskék fényűző, polgáris öltözködését. A polgári divatok elsősorban a ruházkodásban és a házberendezésben terjedtek, különösen az 1879-es nagy árvíz után, amely kiforgatta tárgyi javaiból a város paraszti társadalmát. Ezek a hatások a városon gyakorta megforduló tanyaiakhoz némi fáziskéséssel jutottak el, de a paraszt-polgári ízlés és mentalitás jegyei a tanyákról más vidékre elszármazottak között is érzékelhetők – ha új környezetükkel, különösen a pusztai emberekkel összehasonlítjuk őket.

A szegedi táj népének, a szegedi embernek – a kultúra erőteljes integrálódása mellett – ma is van karaktere. Hordozza a továbbélő tradíciót, miközben folyton változik is. Leginkább az ő-zés maradandó, de alapos jelenkutatás kimutathatja, hogy több más sajátossága is a múltban gyökerezik.

IRODALOM

- Bálint Sándor 1959: *Szeged városa*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- Bálint Sándor 1976: *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete I = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–2*, Szeged.
- Bálint Sándor 1980: A szögediség, in Paládi-Kovács Attila szerk.: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7*, Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 161–165.
- Bél Mátyás 1984: *Csongrád és Csanád megye leírása = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980/81–2*, Szeged. Sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta Zombori István.
- Dugonics András 1820: *Példabeszédek és jeles mondások I–II*, Szeged.
- Juhász Antal 1985: Az életmód és a tárgyi ellátottság, in Farkas József szerk.: *Szeged története 2: 1686–1849*, Szeged, 439–483.
- Juhász Antal 1989: *A szegedi táj tanyái = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982/83–2*, Szeged.
- Juhász Antal 1990: A szegedi nagytáj Bálint Sándor értelmezésében, *Üzenet* 20/7–9, 707–712.
- Kálmány Lajos 1882: *Szeged népe II: Temesköz népköltése*, Arad.
- Kósa László 1990: *Paraszti polgárosulás és a nép kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920) = Studia Folkloristica et Ethnographica 27*.
- Paládi-Kovács Attila szerk. 1980: *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a magyarság néprajzához 7*, Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- Reizner János 1899–1900: *Szeged története I–III*, Szeged.
- Takács Lajos 1964: *A dohánytermesztés Magyarországon*, Budapest, Akadémiai.
- Viski Károly 1938: *Etnikai csoportok és vidékek*, Budapest.

DIE AUSSTRAHLUNG VON SZEGED UND DAS „SZEGEDINER-GEFÜHL”

ANTAL JUHÁSZ

Der Autor der vorliegenden Studie versucht die charakteristischen Eigenschaften der Volkskultur des Großraums Szeged unter die Lupe zu nehmen. Szeged ist eine der bedeutendsten Siedlungen der Großen Ungarischen Tiefebene, die im 13. Jh. das Stadtrecht erhalten haben. Seit der Mitte des 18. Jh. strömten aus der Stadt mehrere Wellen von Siedlern in die nahen und die entfernteren Gegenden der Tiefebene: in die Banat (in das Gebiet zwischen der Theiß und dem Fluß Maros), in die Komitate Békés und Csanád sowie in das Gebiet zwischen der Donau und der Theiß. Dieser Migration zufolge übte die Stadt Szeged und ihre Bevölkerung eine starke Ausstrahlung auf die benachbarten Gebiete aus.

Den Ausgangspunkt für den Autor bilden die Arbeiten und Forschungsergebnisse von Sándor Bálint (1904–1980), Professor für Ethnographie an der Universität Szeged. Er stellte vier Besonderheiten des Lebens des Volkes im Großraum Szeged fest: 1. den sog. „Ö“-Dialekt, 2. eine Tradition mit katholischer Färbung und vielen archaischen Elementen, 3. die Tüchtigkeit der Szegediner und ihre Liebe für die Arbeit, 4. das Gefühl der Zugehörigkeit zur „Mutterstadt“ Szeged, das bis in die jüngste Vergangenheit sehr stark war.

Die vorliegende Studie behandelt die Ortsgeschichte der Gehöfte in der Szeged-Gegend, liefert eine Untersuchung der bäuerlichen Wirtschaft und unterstreicht dabei die Unternehmungslust der Szegediner Bauer, ihre Empfänglichkeit für Innovationen (s. den Anbau von Paprika, die Bindung des Treibsand, die Ansiedlung von Intensivkulturen), die gleichzeitig eine Offenheit für die neuen Erscheinungen der Kultur mit sich zog.

Eine weitere Besonderheit ist das bäuerlich-bürgerliche Merkmal der Kultur von Szeged. In der zweiten Hälfte des 19. Jh. zeichnet sich in mehreren Marktflecken der Großen Ebene eine bürgerliche Wende ab: In dieser Hinsicht waren Szeged und Debrecen, die andere Großstadt der Tiefebene, besonders fortschrittlich. Dieses bäuerlich-bürgerliche Merkmal kam vor allem in der Art der Kleidung und der Einrichtung des Hauses zum Ausdruck.

A NAGYKANIZSA KÖRNYÉKI SZŐLŐHEGYEK SZERVEZETE ÉS ŐRZÉSE

SIMON ANDRÁS

Bevezetés

Tanulmányomban egy apró délnyugat-dunántúli szőlőtermelő régió, a Nagykánizsa–Nagyrecse–Kisrecse–Nagybacónak íven elhelyezkedő nyolc hegyhát: Vajda-Cserfő, Kis-Cserfő, Nagy- (vagy Öreg-) Cserfő, Bacónak, Gesztenye-hegy, Mária-hegy és Ádám-hegy hegyközségi szervezetét és életét, őrzési viszonyait vizsgálom.

A Dunántúl dombháta a Kárpát-medence szőlő- és bortermelésének kezdetei óta szőlőtermő vidékek. Az Árpád-korban szőlőink nagy része a királyi és az egyházi birtokokon feküdt. A jogilag és gazdaságilag mindinkább önállósuló szőlőhegyi birtokos-közösségek a XIV. századra önkormányzati alapon autonóm *hegybéli helységekké* alakultak. Égető Melinda (1985: 13–14) e szervezetek keletkezésének okát az európai feudalizmusban, azon belül a szőlőt birtokló személyeket egy közösséggé szervező föld sajátos birtoklási körülményeiben, az ún. bérleti rendszerben keresi.

A vizsgált Nagykánizsa környéki szőlőhegyek közül elsőként Bacónakot említi egy 1335-ös oklevél mint szőlőtermő vidéket. (Zalai Oklt. 1886: 313–315). Többet nem tudunk, így e terület *hegybéli helység*ként való működése csupán hipotézis. A XIV. századtól a XVI–XVII. századig csorbitatlannak mondható önállóságuk lehetett a megszerveződött *helységeknek*. Ez a földbirtokosoknak az árutermelésbe való fokozottabb bekapcsolódási törekvése nyomán korlátozódott. E folyamat írásos dokumentumai a XVII–XIX. század hegytörvényei.

Kitűnően példázza a földesúri befolyás erősödését Bacónak Festetics Pál földbirtokos által elfogadott és kiegészített artikulusának írásba foglalása és tartalma. Az 1701 júniusában kelt okirat a vizsgált területet érintő első olyan dokumentum, amely a szőlőhegy szervezeti felépítéséről, működéséről és normarendszeréről tudósít. (Égető 1985: 71–74) Szövegének más szabályzatokkal való nagyfokú hasonlósága jelzi, hogy a benne foglaltak nem területspecifikusak, hanem egy nagyobb régióra, az egész Dunántúlra érvényesek.

A filoxéravész utáni válságos helyzet enyhítése céljából a *hegyközségek* központi irányítása állami (minisztériumi) szintről történt. Az első hegyközségi törvény 1894-ben született (ebben szerepel először a *hegyközség* terminus) Ez a terület nagysága és a birtokosok száma szerint adott lehetőséget *hegyközség* alakítására (Vásár-

helyi 1901). Az 1929. és az 1938. évi törvények ugyanilyen szempontok alapján kötelezően elrendelték a *hegyközségek* létrehozását. Az érélyes állami beavatkozás célja a túltermelés megakadályozása, a minőségi szőlő- és borgazdálkodás előmozdítása volt. Megjelent a vezető tisztségviselők szakképzettségének igénye, a szervezeti felépítés hagyományos keretei nem változtak, de az önálló döntési lehetőségek igen vissza-szorultak.

Két hegyközség: Bacónak és Gesztenye-hegy

Nincsenek pontos ismereteim arra vonatkozóan, hogy a törvénycikkek értelmében a vizsgált terület szőlőhegyei közül melyek és mikor alakulhattak *hegyközséggé*. A Zala Megyei Levéltár gyér hegyközségi anyagának átnézése nem hozott eredményt, és a szám- és névstatistikák összevetése sem oldotta meg a problémát. (Zala vm. községei 1909: 22, 40; Vásárhelyi: 1901: 68-70) A nagykanizsai Földhivatalnál sikerült e szőlőhegyek területének megközelítő nagyságát megtudnom. Ezek az adatok azonban az 1969-es zártkerti állapotokat tükrözik. Feltételezve, hogy az elmúlt évszázad alatt a határviszonyok nemigen változtak, e számadatokat, valamint az adatközlők szolgáltatta információkat összevetve a törvényekben foglaltakkal, arra a következtetésre jutottam, hogy minden valószínűség szerint Bacónak legkésőbb 1929-ben törvényesen *hegyközséggé* alakult, Gesztenye-hegy viszont még 1938-ban sem! Így e két terület viszonyainak bemutatásakor két egyazon időben egymás mellett létező, de eltérő szervezeti, igazgatási és működési formációt tanulmányozhatunk: Bacónakot, a törvény szabta keretek közt funkcionáló *hegyközséget* és Gesztenye-hegyet, mely e köteleken kívül maradvá a régebbi hagyományok alapján élte hegyközségi életét.

Bacónak területe megközelítőleg 240 kat. hold (kh). Ennek alapján már az 1894-es törvény értelmében *hegyközséggé* alakulhatott – hogy ez megtörtént-e, nem tudjuk. 1929-ben viszont kötelező érvénnyel létre kellett hoznia a hegyközségi formát, ami meg is történt. Ezt bizonyítja a szervezeti felépítés és a működés, amit két adatközlőm, Harmadás József és Ihász Jenő visszaemlékezési nyomán írok le.

A bacónaki *előljáróság* 7 tagból állt: a *hegymesterből* vagy *hegybíróból*, és a 6 fős *hegyi tanácsból* (ez a törvény által meghatározott legkisebb létszám). Gyűléseket, ahol a birtokosság egésze jelen volt, Szent György napja körül tartottak. Ekkor választották meg maguk közül az *előljáróságot* és a *hegypásztort* (hegyőrt). A *hegybíró* végrehajtó és ellenőrző funkciót látott el, összehangolta a gazdálkodás menetét. Ő hirdette ki a szüret kezdetét, a baromfiak elzárását. Hivatala és javadalmazása tiszteletbeli volt.

A *szőlőpásztor* választásánál a rátermettség mellett igen fontos tényező volt, ki tudja, vagy ki hajlandó elvállalni e megbízatást. Adatközlőm édesapja, id. Harmadás József (1897–1970) összesen 7-8 évig töltötte be e tiszte: 3-4 éven át a 30-as évek közepén, 3 évig pedig a II. világháború után. Egymaga örködött Bacónakon, bár előtte

ketten járták be ugyanezt a területet. A *hegyközség* állandó lakosa volt, ismert minden gazdát, minden birtokot. Volt fegyvere, két puská (hisz annak előtte két *pásztor* volt), melyek a hegyközség tulajdonát képezték. Fizetségét terményben kapta: minden gazda holdanként 5 liter búzát tartozott adni, amit maga a hegypásztor szedett össze, zsákkal a hátán, házról-házra járva. Volt egy könyvecskéje, amelyben minden gazda neve és birtokának nagysága szerepelt, így a bérkifizetésnél nem lehetett becsapni. Pedig akadt olyan birtokos, aki megpróbálta! „*Vót egy gazda, emlékszem rá, vót neki tizenkét hold, kataszteri hold – hát akko nem héktárba beszétek – az minden áron csak kilencrű akart füzetni. Nem igaz, itt a könyv, ebbe beļ van írva minden!*” – emlékezik Harmadás József. Hegyi búcsúkor a mise be- és kiharangozása, minden napon a háromszori harangozás, a halottak kiharangozása, tűz esetén és rossz fölhő vagyis vihar közeledtekor a harang félreverése a hegypásztor feladata volt, pontosabban ő végezte mindezt, amiért általában külön fizetséget kapott. Jogainak egyik legkényesebb pontja a fegyverhasználat lehetőségeit érintette. Voltak olyan alkalmak, amikor a szolgálati puská szolgálaton kívül is használatba került. Történt ez például akkor, amikor id. Harmadás József kisebbik fiát a nyilasok el akarták vinni. „*Menték a nyilasok, zörgettek az ablakot: Jenő! Jenő nincs ithun! A Jenő othun vót, csak nem odbenn. Kinn glutt valahun a szénáspalláson. (...) Aszonygya: Dē majd bedobok ety kézigránátot, asztán majd akkor még lessz a Jenő! Mid dopsz be, az anyád hietszencségit?! Fokta puskát, betűjtte, odatartotta az ablakho: Nem pucósz el?! Agyonlulek mingyá! Majd mektudod, hogy hun a Jenő! Szóval ez vót a helyzet akkor. Hát ugye, illen világ vót.*” Háború alatt csak *imigy-amugy, gyimgyömmel* ment a hegyközség. A háború után, Harmadás József pásztorkodásának második időszakában sem volt jobb a helyzet. Ekkor már csak kisebb gyűlésen, főképp az előljáróság javaslatára fogadták föl 3 évre, úgy, hogy évente újraválasztották.

A 30-as években Bacónakban és a környező szőlőhegyekben hetente kétszer, pontos útiterv alapján végigmentek a csendőrök – főleg éjszaka – és menetlevelüket aláírástak a hegypásztorral, akit egyben ellenőriztek is. Ilyesmiről Feyér Piroska (1970: 282) is ír a XIX. századi hegypásztorokkal kapcsolatban.

A Kisrécsétől északra elterülő Gesztenye-hegy területére vonatkozó adatom nincsen. Mária-hegygel és Bartulával, amelyekkel csaknem egybefüggő területet alkot, 170 kh-on fekszik. Ha külön-külön nem is, együttesen vagy a szomszédos Ádám-hegyhez csatlakozva hegyközséggé alakulhattak volna. Ám a 30-as évek közepétől napjainkig itt lakó, Montreálban született Nagy Dezsőné által elmondottak azt mutatják, hogy ez nem történt meg. Gesztenye-hegy valószínű kis település volt, a birtokosok jó része állandó jelleggel itt lakott családjával együtt. A *hegymestert*, a két *előljárót* és a *hegypásztort* a hegygyűlésen választották. A *hegymester* a közösség irányítója volt; ha utat csináltak például, akkor ő „*parancsolta a népeket*”. Nagy Dezsőné, akinek férje 1939-ben hegypásztor volt, így emlékezett a választás körülményeire: „*Há*

boloncságba választották be az ién uramat is. (...) Aszonygyák: Na, it gyün a hetypásztor, ejjó lesz hetypásztornak! Aszonygya másiknak: É is mehecc vele, ettü evisznek mindent!" A hegybéli helységek korábbi szabályzataiban előírtakhoz képest a leírtak kissé komolytalannak tűnnek. (Vajkai 1938: 201) Nagy Dezső azonban nem olyan hegypásztor lett, akitől mindent el lehetett volna vinni. Az ő feladatai között is szerepelt a harangozás. Ádám-hegyre kellett átjárnia, ott volt harangláb. A tolvajkodók ezt kihasználva, a hegypásztor feltételezett távollétében indultak útjukra, de rajta-vesztettek, mert Nagy Dezső harangozót fogadott, s míg az Ádám-hegyen kongatott, addig ő Gesztenye-hegyen őrködött. Ebből is látszik, hogy a pásztor nemcsak úgy biztosította területét, hogy az általa észlelt dolgokban eljár, hanem úgy is, hogy pusztá jelenléte, bármikori előbukkanásának veszélye féken tartotta az embereket. A mai napig emlegetnek az öregek olyan egykori hegypásztorokat, akik mindig ott voltak, ahol szükség volt rájuk, ahol történt valami. Gesztenye-hegy öre pénzben kapta járandóságát. Volt, aki megfizette, volt, aki nem. Fegyvere nem puska, hanem fokos volt. Kisfejszés pásztorokról Bacónakon is meséltek. Ott minden bizonnyal még az 1929-es vagy 1894-es törvények előtti állapotot idézi e visszaemlékezés. Gesztenye-hegyen azonban még közvetlenül a háború kitörése előtt is ilyen viszonyokat találunk.

A második világháború és annak következményei szőlő- és borgazdálkodásunkat is visszavetették. A 4600/1947 ME rendelet, módosítva és kiegészítve az 1938: XXXI. tc. egyes mozzanatait, a 100 kh-nál nagyobb területekre vonatkozóan újra kimondta a hegyközségek megalakítását. A Hegyközségek Szövetségének 1948. évi júliusi választmányi ülésén a hegyközségek jövőjével kapcsolatban kétségek fogalmazódtak meg: „Nyitott kérdés, hogy a hegyközségi szervezet fennmarad-e és hogy az érdekképviseleti munkát milyen népi szervek fogják ellátni.” (Bor és Gyümölcs 1948/3-4) A Magyar Köztársaság Kormányának 3300/1949. Korm. számú rendelete kimondja a hegyközségek és hegyközségi tanácsok megszűnését, vagyonukat pedig az államkincstárnak juttatja. Ezzel a kormányzat – eltekintve egy 1958 utáni rövid időszakról – ténylegesen megszüntetett egy több mint fél évezredes hagyományokra visszatekintő szervezeti formát.

A tanácsi igazgatás korának mezőrei

1. Munkakörülmények és kiképzés

1950-től a szőlőhegyek ügyeinek intézése tanácsi feladattá vált (Pais 1970: 189–192).

A XX. század második felének gyökeresen megváltozott viszonyait két egykori mezőőr, Harmadás József és Ihász Jenő visszaemlékezései és megőrzött szolgálati naplói alapján mutatom be.

Elsőként egy terminológiai kérdés tisztázását érzem szükségesnek. 1894-ig a hegybéli helységek határának őrzésére felfogadott fizetett alkalmazottat *szőlőpásztor*-

nak nevezték, mint ezt a hegytörvények szövegei is bizonyítják. Az 1894-es egységes hegyközségi rendelet már mező- és hegyőrökről beszél. A mező- és erdőgazdálkodási területek elnevezésére és az ezeket érintő tevékenységek azonos módon történő jogi szabályozására 1980-ban került sor. Ennek értelmében az őrszolgálatot ellátó személyek az őrzési feladatoktól függően a mezőőr, halőr és erdőőr (együttesen: mezőgazdasági őr) elnevezést kapták. (Nagy–Szabó 1982: 3) Ekkortól – pontosabban már 1968-tól, a mezőőri szervezet felállításától – a szőlőhegyek felvigyázóit mezőőröknek nevezik. A paraszti nyelvhasználatban azonban – legalábbis az általam vizsgált területen – a szőlőpásztorhoz igen hasonló hegypásztor alak élt a közelmúltban és él napjainkban is. A szőlősgazdák a XX. századi mezőőröket mint hegypásztorokat emlegették, megőrizve a foglalkozás archaikus elnevezését. Még érdekesebb jelenség, hogy az e munkakört betöltő Ihász Jenő megkapta a birtokosoktól a Pásztor Jenő ragadványnevet.

A hegyközségek megszűnésétől kezdődően csaknem két évtizedig, vagyis az őri hálózat 1968-as újjraalakulásáig, az állami és magánterületeket az ún. csőszök védték, akikről eléggé lesújtóan ír a Mezőgazdasági örök kézikönyve: (1982: 4) *„A régi – 1968 előtti – mezőőrök, akiket általában csőszöknek hívtak, nem minden községben működtek és szervezetük sem felelt meg a megváltozott körülményeknek. Szolgálati löfegyver és egyenruha viselésére nem voltak jogosultak, általában idősek voltak, így őrzési teendőiket nem tudták hatékonyan ellátni.”*

Elengedhetetlen volt egy új rendszer létrehozása, mely nagy horderejű feladatokat vállalt fel.

Harmadás József a közigazgatásilag Nagykanizsához tartozó és a területileg Nagykanizsa és Nagyrécsce között húzódó három hegyháton, Vadja-Cserfőn, Nagy-Cserfőn és Kis-Cserfőn teljesített szolgálatot 1971-től 1978 májusáig. A bejárando terület kb. 300 kh nagyságú volt, amit 3 évig egymaga, 4 évig pedig másodmagával őrzött. Ihász Jenő a közigazgatásilag Nagyrécscehez tartozó, területileg pedig a Nagyrécsce-Kisrécsce-Nagybakónak körzetben fekvő 5 szőlőhegyen volt mezőőr: Bacónakon, Mária-hegyen, Bartulán, Gesztenye-hegyen és Ádám-hegyen. 1969-től 1990-ig, lényegében a szervezet megalakulásától annak felbomlásáig, egymaga járta be a több mint 500 kh nagyságú területet. Kevés volt egy nap arra, hogy körzetét teljes egészében ellenőrizhesse.

Ihász Jenő korábban a vendéglátóiparban dolgozott, majd a környező községek egyesült tűzoltóparancsnoka lett, aztán tanácsí kötelékbe kerülve kapta meg a mezőőri állást. A munka elvállalásának fő indítéka a természet máig tartó szeretete volt. Harmadás József esetében más okok és körülmények játszottak szerepet. Nagykanizsa Város Tanácsa pályázat útján hirdette meg a három cserfői hegyhát mezőőri állását. Harmadás József figyelmét erre egy barátja hívta fel, aki a kiskanizsai termelőszövetkezet mezőőre volt. Az ekkor 49 éves férfi, miután beszélt a mezőgazdasági főelő-

adóval, elvállalta a munkát. Hogy miért? Ezt maga így indokolta: *„Pájjáztot irt ki a városi tanács a fölvetelre. Kevés vót a füzetiés, nem mēnt _ sēnki se. A tiészbe meg nem kaptam ēty filliért se, meg még gumicsizmát se. Kocsis vótam, énnékēm minden évben három nadrágom esőlgvott, mer rōngöt meg őlfát hortunk, meg mindēnt. Ott szákatt a ruha igen.”* Felelősségteljesebb, ám nagyobb megbecsülést és biztosabb megélhetést nyújtó munkát jelentett számára a mezőőrség. Hét éven keresztül, 56 éves koráig dolgozott, amikor egészségügyi okok miatt leszázalékolták.

A mezőőri munkára csak 18 éven felüli, magyar állampolgárságú, büntetlen előéletű személy jelentkezhetett. Általában előnyben részesültek azok a pályázók, akik voltak már katonák, és értettek a fegyverekhez. Mindkét adatközlőm levontaként részt vett a II. világháborúban, így jól ismerték a fegyverek használatának módját és szerkezeti felépítését. A munkaszerződés megkötése előtt három hónapos próbaidőt kellett letölteniük, hogy igazolják rátermettségüket. Még e próbaidő lejártá előtt – általában a második hónap végéig – kötelesek voltak a mezőőr-jelöltek a megyeszékhelyen vizsgát tenni. A vizsgabizottságban a mezőgazdasági- élelmezésszervezeti osztály, a rendőrfőkapitányság képviselői és más szakemberek foglaltak helyet. A vizsga tárgyai a következők voltak: a Szolgálati Szabályzat, természetvédelmi alapismeretek, vadvédelem, közigazgatási és rendészeti ismeretek, ember- és állategészségügy, fegyverismeret és fegyverhasználat. Harmadás József így emlékezett vissza fegyverismereti vizsgájára: *„Odatették ēty hitván duplapuskát az asztálra. Monygya mēg, ez millen puska! Őty tizēnhatos öreg puska vót. Vēgye szēllē, raktya össze! Énnālam mēnt, mer iēn mā ismērtem a puskát mēg gyerek koromtu fogva, mā a vadászpuskát is.”* A sikeres vizsgáról igazolást kaptak, majd a Megyei Tanácsnál hivatali esküt tettek, aztán adták nekik a fegyverviselési engedélyt. Évente kétszer, tavasszal és ősszel a nagykanizsai járás mezőőrei 3-4 napos tanfolyamon vettek részt, ahol zalaegerszegi és nagykanizsai előadók okították őket. A munkáltató szerv gondot fordított az örök minél sokoldalúbb továbbképzésére. Szükség is volt erre, hisz ha az őrzési területen bármi történt, rögtön nekik kellett cselekedniük, megoldást találniuk, ami sokszor bizony nem is volt olyan egyszerű. Hadd idézzek mindezekre bizonyításképp István Jenő visszaemlékezéséből: *„Az emberi orvos, aki egy miklósfaji doktor vót, szokott tartanyi nekünk abbu az esetbū is – nőgyógyász vót –, hotyha vélgtleny adott esētben ēty fijatall nő, aki elősször szūl, kinn van a tērületen, nem is tuggya, hogy a szūlés hogy kēzdődik vagy hogy vēzettōdodik lē, akkor tuggyunk beavatkoznyi addig, mēg orvost vagy mēntőt nem tudunk szēreznyi, vagy valaki nem telefonál; hoty kō a kōdōkzsinyōrt evāgnyi, meg ilyēnēket is tanutunk.”*

A vizsgák sikeres letétele után, a próbaidő lejártával véglegesen munkába állhattak a mezőőrök. Munkáltatójuk Nagykanizsa és Nagyrécsen tanácsának szakigazgatási szerve volt. Innen kapták a szükséges utasításokat, s ide tartoztak elszámolással. Szolgálati naplójuk – melyben rögzítették a fontosabb történéseket – 50 kettős lapból

állt. Az egyik példányt a munkáltatónak kellett leadni, ahol egyben a másolatot, másodpéldányt ellenőrizték, pecséttel és aláírással látták el. Ihász Jenőnek hetenként kellett megjelennie Nagyrécsén, hogy leadja e lapokat és beszámoljon szóban is a fontosabb eseményekről. Harmadás József havonta egy alkalommal tartozott beszámolni a tényekről. A tanácsi szerv tehát irányító és ellenőrző szerepet töltött be.

A jogilag hivatalos személynek minősülő mezőőrt munkaadója látta el a szükséges felszereléssel, amelynek tárgyai: Szolgálati Szabályzat, szolgálati napló, sörétes lőfegyver, kötszer, zseblámpa, látsző. Kiegészítő felszerelésnek számított a kerékpár és a motorkerékpár, valamint a szolgálati kutya. Harmadás József gyalogszerrel járta be körzetét, naponta 18–20 km-t is megtett. Ihász Jenő, akinek őrzési területe nagyobb volt, kismotorral közlekedett, ha az időjárás engedte. A motor a sajátja volt, az üzemanyag-költséget a tanács fedezte. A felszerelési cikkek beszerzéséről is a munkáltató gondoskodott, illetve az egyenruha esetében a megfelelő értékű utalványt maguk a mezőőrök vásárolták le. A felszerelés ennél fogva tanácsi tulajdonnak számított. Ennek csupán a fegyvert illetően volt jelentősége. Mint Ihász Jenő elmondta, nyugdíjazásakor a rendőrségen le kellett adnia puskáját, s mindent, ami hozzá tartozott: a töltényt, a tokot, sőt még a tisztítószert is. Visszaigényelhette volna, ha vadászati engedélyt vált, ám ő nem élt ezzel a lehetőséggel.

A mezőőrök bérüket pénzben és szolgálati ruha formájában kapták. A pénzbeli juttatás összege viszonylag szerény volt. Harmadás József munkába lépésekor, 1970-ben, havi 1600 forintot kapott, ezen kívül ruházatot, melynek jellegétől, fajtájától függően megszabott kihordási ideje volt (1-3 év). Az őri egyenruházat: télikabát, esőkabát, téli és nyári öltöny, ing és nyakkendő, bakancs és gumicsizma, kalap, kucsma, zokni, kesztyű, sál. Fizetésük nagyobb hányadát a tanács állta, a fennmaradó összeg pedig a gazdák által fizetett ún. településfejlesztési hozzájárulásba volt beleszámítva, mégpedig úgy, hogy minden birtokosra hektáranként 2-3 forint esett. Harmadás József a kötelezően előírtak mellett külön feladatot is ellátott, amivel a gazdák bízták meg, s ők is fizették: *„A tanács nem akarta megengennyi, hogy harankszó legyen. Má akkor Kádár vót, de mégis uty szót a törvén, hogy még akko nem vót harankszó. Asztá ugye a sáska niép – sáskáknak neveszték a kiskanizsaiakat – hitvallók vótak, hitvalló niép, asztán ezek jártak a tanácsnak a nyakára, hogy legalább diéli harankszó legyen. Hát asztá lett is diéli harankszó, de azt nem fizette a tanács, de a gazdák aszt külön megfizették énnekem, mer szüretbe adott mindenki egy vödör mustot, vagy még ha köllött, kettőt is.”* A harangszóért tehát – miután a birtokosok kérésére rábólintott a mezőgazdasági főelőadó – természetben díjazták a hegypásztort maguk a szőlősgazdák.

A mezőőrök hivatalosan meghatározott munkaideje általában napi nyolc óra volt. Hetente egy pihenőnap járt. Mint minden munkaviszonyban álló embert, a mezőőrt is megillette az évi szabadság. Ihász Jenő szolgálati naplójában két lapon találtam egy-egy hétre vonatkozóan ilyen bejegyzést: „szabadságon voltam.” Ilyenkor a szom-

szédes terület mezőre látta el a helyettesítést. A heti egy pihenőnap nem mindig esett vasárnapra. A munkaadóval történt megállapodás alapján Harmadás József szünnapja a hétfő volt, Ihász Jenőé a vasárnap. Arra, hogy Harmadás József pihenőnapját miért hétfőre, és miért nem vasárnapra állapították meg, nem nehéz magyarázatot találni. Az őrzési területéhez tartozó szőlőhegyek birtokosainak többsége nem állandó hegybéli lakos volt, hanem a szomszédos falvakból és Kanizsáról jártak művelni a szőlőket. Azok, akik gazdálkodtak a hegyen, s nem csupán hétvégi kertnek használták földjüket, a falusi parasztemberek voltak. Ők pedig vasárnaponként nem dolgoztak, otthon pihentek és misére mentek. Terményeikre, hegyi pincéikre tehát éppen ekkor, távollétükben kellett fokozottabban ügyelnie a mezőőrnek.

A napi nyolc óra nem volt annyira kötött, mint más munkahelyeken, itt rugalmasan változott, s e változás természetesen túlmunkát jelentett. *„A szolgálati idő asz tartott tanácsilag egyik regge hattol délután kettőig, de nem lehetett befejezni, ez nem gyár vót, mer tudom, hallottam, hogy a gyárba amikor megsippant a szó, föl-emették a kalapácsot, oszt lejtették, rá se ütöttek a vasra, asztán abbahtyták a munkát. De itt nem lehetett! Elég asz hozzá: regge hattol délután kettőig vót a munkaidő, másig délután kettőkor kezdődött vóna, de má débe ot köllött lennem, mert harangozni kellett.”* (Harmadás József) S ha valami rendkívüli történt, de a munkaideje már lejárt, akkor is köteles volt intézkedni. Volt is rá példa: Már éppen hazafele tartott, mikor az egyik gazdától megtudta, hogy a hegy végében egy asszony fölakasztotta magát. Éjszakába nyúlóan ott kellett maradnia, míg a rendőrség be nem fejezte a helyszínelést. Rendkívüli alkalmakkor, rendőrségi akciók során is helyt kellett állniuk a mezőőröknek, természetesen itt sem nyolc órában. A mezőőrök állandó kapcsolatban álltak a hatóságokkal – főképp a rendőrséggel, mely ellenőrizte is őket – valamint egymással.

2. Őrzési feladatok, jogok és kötelességek

A mezőőrök, akik többnyire maguk is valamilyen szőlőhegyen birtokosok voltak, személyes kapcsolatban álltak a hegyi gazdákkal. Ez természetes és szükség-szerű volt, hiszen munkájukból adódóan nap mint nap beszélniük kellett szinte minden tulajdonossal. Őrzési területükön nemcsak a gazdák személyi- és magántulajdonát védtek, hanem felelősséggel tartoztak a hegy lábánál elterülő szántóföldekért, rétekért, legelőkért is, amelyek a termelőszővetkezetek tulajdonát képezték.

A mezőőrök egyik igen fontos feladata a növényvédelem volt. A kártevőkre a határt naponta járó mezőőr figyelt fel elsőként, s rögtön értesítette a tulajdonosokat. Ihász Jenő naplójában több bejegyzést is találtam, mely a növényvédelmi teendőkről és a védekezés eredményéről tudósít. Íme néhány példa: „1984. VI. 25.: Jelentem a szak-ig. szervének (szakigazgatási osztály), hogy őrzési területem figyelmeztettem a gazdákat a gyümölcsfák ellenőrzésére, mert a szövőlepkék rajzása most van. A talált ága-

kön meg kell semmisíteni őket.” – „1985. V. 22.: Jelentem a szak-ig. szervének, hogy őrzési területemen a burgonyabogár elleni védekezést 90%-ban a gazdák megtették.”

Növényvédelmi feladat volt a fákon élősködő fagyöngy eltávolítására való felszólítás is. Ihász Jenő minden évben felhívta a birtokosok figyelmét erre. Itt kell megemlítenünk a termés védelmére irányuló intézkedéseket is. A baromfit tartó gazdákat a korán érő szőlőfajták védelme érdekében már július elején utasítani kellett a szárnyasok elzárására. Ez nemcsak szóban történt, hanem hivatalos tanácsi felszólításokat is kiosztott a mezőőr. Nagyanyám elbeszéléséből tudom, aki Bacónak egyik állandó lakos volt, s természetesen aprójószágot is tartott, hogy a szőlősgazdák egymást is figyelmeztették az állatok elzárására. Nagyanyám szemközti szomszédja, mihelyt megtalálta az első kicsípett szőlőszemet, átvitte nagyanyámhoz, s kérte az „elkövetők” elzárását.

A bacónaki hegykápolna előtt egy hatalmas vadgesztenye és egy hatalmas hársfa áll. A hagyomány szerint a kápolna építésével egyidőben, két és fél évszázaddal ezelőtt ültették őket. Ma mindkettő védett fa. A mezőőr ezek épségére és háborítatlanságára is ügyelt. A növényvédelemhez talán legszorosabban kapcsolódó feladatkör az állatállomány védelme volt. A vadállományt az orvvadászok csapdáitól kellett oltalmazni. A vakondot például, mely bizony sok bosszúságot okozott a konyhakertek feltúrásával, nem volt szabad irtani. Hasznos állatnak számított, mert megette a lótejt. A szőlők egyik legnagyobb ellenségét, a seregélyt pedig csak ritkítani lehetett.

Noha a hegyközségek megszűnésével a mezőgazdasági munkák közösségi szintű összehangolása is elmaradt, a mezőőr azért figyelmet fordított arra, hogy az éppen időszerű tennivalók jó ütemben haladjanak. Bizonyosságul lássunk néhány naplófeljegyzést: „1984. III. 12.: Jelentem a szak-ig szervének, hogy őrzési területemen a gyümölcsfa permetezés és a szőlő metszések elkezdődtek. Más különös esemény nem történt a területemen.” – „1984. IV. 2.: Jelentem a szak-ig szervének, hogy őrzési területemen a szőlőmetszések és faritkítások 90%-ban befejeződtek.” – „1984. X. 15.: Jelentem a szak-ig szervének, hogy őrzési területemen a szőlőszüret 99 %-ig megtörtént, az őszi mélyszántást megkezdték.” – „1985. I. 28.: Jelentem a szak-ig szervének, hogy őrzési területemen a gazdák fakitermeléssel és gyümölcsfa metszésével foglalkoznak, mivel az idő enyhült és tudnak kint termelni.”

A természeti javakat nemcsak a betegségektől és a kártevőktől, hanem a rossz szándékú emberektől is védeni kellett. Több adat szól gyümölcsfa- és fenyőlopásokról, amelyek magán- és állami területen egyaránt előfordultak. A dél-zalai terület egyik eléggé specifikus fafajtája a gesztenye. (Gesztenye-hegy neve is innen adódik.) Az erdővel borított domboldalakon a tölgyesek és akácok mellett viszonylag nagy kiterjedésű szelídgesztenyések találhatók, amelyeket mára igen megtizedelt a 70-es évek óta pusztító rejtélyes kór, a kéregrák. Ezek nem kizárólag állami és szövetkezeti tulajdonban voltak, hanem a magángazdák is magukénak mondhattak több-kevesebb gesz-

tenyefát. A szőlő- és gyümölcstermesztés mellett a szelidgesztenye értékesítéséből származott a szőlőhegyen gazdálkodók bevételeinek nagyobb része. Kora ősszel, gesztenyeérés idején, nagyon kellett figyelni, nehogy idegenek kezébe kerüljön a termés. A gesztenye felvásárlási ára elég magas volt, így távolabbi területekről is érkeztek Zalába a tilosban gesztenyét szendi. Ilyen esetről beszélt Ihász Jenő: *„Akkoriban vót nagyon nagy ára a gesztenyének. Azért íélet és harc vót. Vót miko pestieket kaptunk ̑l. Itt a bacónki ódalt ismerték, mer valamikor az a nő bakónki vót. Na most az nagyon tutta, tēlę van. Pęstrę legyütték, őd zsák gesztenyét vęttünk e tülük. Hát akkora pięnszt kaptak vóna, pláne Pesten, hát még itt is nagy ára vót a gesztenyének.”* Nyáron és ősszel különös figyelmet kellett fordítani a szőlők, a gyümölcsösök és a konyhakerti növények őrzésére.

A mezőri feladatok közé tartozott a földhasznosítás figyelemmel kísérése is. A mezőir felmérései alapján bizonyos időközönként a földhivatal és a tanács egy-egy képviselője, valamint maga a mezőir is végigjárta a szőlőhegyeket az elhagyott, műveletlen birtokok számbavétele céljából. Az ilyen területek térítés nélkül állami tulajdonba kerültek. S hogy mi lett a sorsuk ezután? Jobb esetben az állam valamiképpen hasznosította, vagy bérbe kiadta, gyakran egy-egy befolyásos személy (tsz-agronómus, párttitkár) használta minden ellenszolgáltatás nélkül, vagy egyszerűen maradt minden a régiben, ahogy ezt a következő naplóbejegyzés is tanúsítja: „... a határszemle óta nem történt semmi változás a műveletlen birtokokkal.” (1984. VI. 17.) Részt vett a mezőir az adóhivatal és a tanács embereivel együtt a fagy- és jégkár-szemlén is. Ha becslés alapján a kár 30%-nál nagyobb volt, az érintett gazdák kártérítést kaptak. Jelen volt a mezőir az ún. borszemlén. A hivatalos előírás szerint családonként 250 l bort adómentesen lehetett tartani, az ezen felüli mennyiség után adót kell fizetni, literenként 8 forintot. A legtöbb termelő éppen ezért igyekezett elrejtetni a „felesleget” a szemlélők elől. Tiltott volt a házi pálinkafőzés is, de aki csak tehette, az érett gyümölcsből vagy szüret után a törkölyből jófajta kisüstit készített. A *csőpögtetés* (így is nevezték erre felé a pálinkafőzést) tilalmának megszegőit a hegyeket járó fináncok büntették, de a dolog jelentése feladata volt a mezőirnek is, aki ezzel nemigen élt, inkább szemet hunyt fölötte, akárcsak borszemlén, ha ő találta meg az elrejtett hordót.

Fontos mezőri kötelesség volt az utak állapotának rendszeres ellenőrzése és védelme. Leginkább a szőlőhegy gerincén húzódó szekérút vagy *helségút* jó állapota volt elengedhetetlen, persze a kisebb gyalogutak és motorutak járhatóságára is gondot kellett fordítani. (Ezeket egyébként gyakran *küsőútnak* is nevezték, mert a szekérúttal párhuzamosan, de attól távolabb, a hegyi pince vagy hajlék felől szemlélve kijebb haladtak.) A földutakat könnyen tönkretették, „felszántották” – főleg esőzések után – a termelősövetkezet haszonjárművei. A birtokosok ilyenkor panasszal fordultak a mezőirhöz, s kérték, intézkedjen, hogy a biztonságos közlekedés érdekében a termelősövetkezet tolassa le az utat.

Rendre kellett utasítania a mezőőrnek a szőlőhegyen rendbontó magatartást tanúsító embereket is. Ezt példázza a következő bejegyzés: „.... V. J. Nagyrécsa T. uti lakost Gesztenye-hegyről kiutasítottam, mert ittás állapotban jogtalanul bort kéregetett.” A hegyen felbukkanó idegenek szándékáról és hovatarozásáról is tanácsos volt meggyőződni. Hogy Ihász Jenő ezt megtette, jól mutatja e naplórészlet: „.... Nagybácónakon Kácsis János Nagykanizsai lakós pincéjében egy Galamboki férfit tartózkodik a gazda engedélyével.”

A termények és a különféle létesítmények védelme mellett a gazdák ingó és ingatlan vagyonának, s ha szükséges, testi épségének megóvása a legfontosabb mezőőri tevékenység volt. Adatközlőim meglehetősen sok lopásról és pincefeltörésről meséltek, sőt Harmadás József egy gyilkossággyanús öngyilkosságot is felidézett. Ha tette közben rajtakaptak valakit, be kellett kísérniük a legközelebbi rendőrhöz, ha pedig már csak az elkövetés tényét tudták megállapítani, azonnal jelentést kellett tenniük a rendőrségen, s kötelesek voltak együttműködni a nyomozást végző rendőrökkel. A bűnelkövetések elsősorban pincefeltörések voltak. A betörők főképp élelmiszert és különböző használati cikkeket „zsákmányoltak”: szalonnát, kolbászt, sonkát, zsírt, le-sütött húst, takarókat.

A mezőőrök duplacsövű sörétes fegyverüket nemcsak a kártevők riogatására, hanem a rossz szándékú emberek megfélemezésére is használták. Ha a támadó fél halálos lövést kapott, a mezőőrnek gondoskodnia kellett a rendőrség értesítéséről és a halott őrzéséről. Ha a mezőőr csupán megsebesítette támadóját, míg orvost nem kerített, maga volt köteles ellátni a sérültet. Amíg nem tisztázódott, hogy a fegyverhasználat jogszerű volt-e, a mezőőr letartóztatás alatt állott. Abban az esetben, ha a mezőőr alkoholt fogyasztott, függetlenül a fegyverhasználat jogosságától, felelősségre vonták. Az italozásra tehát igen kellett ügyelniük, annál is inkább, mert a csábításnak nap mint nap ki voltak téve, hiszen a gazdák szívesen kínálgatták a velük szinte baráti viszonyban álló mezőőrt, sőt egyesek meg is sértődtek, ha visszautasította a kínálást.

Mindezekon kívül lehettek a mezőőröknek az őrzéssel összefüggő egyéb feladatai is. Ezeket a munkaadóval történt megállapodás alapján végezték. A lényeg az volt, hogy a külön megbízatások ne hátráltassák a mezőőrt őrzési feladatainak elvégzésében. Harmadás Józsefnek ilyen teendője volt a harangozás. Ihász Jenőnek is volt efféle külön feladata: őrzési területén néhány honvédségi térképkő helyezkedett el, ezek egy nemzetközi, egészen Olaszországig húzódó láncolat tagjai voltak. Időközönként ezek sértetlenségét kellett ellenőriznie (pl. hogy nem szántották-e ki, stb.).

Az 1989-90-es változásokkal gyakorlatilag a több mint két évtizedig fennálló mezőőri rendszer szétesett. Kísérlet történt a hegyközségi forma valamiféle újjászervezésére, ám tartós siker nélkül. A szőlőhegyek ügyeinek intézése az önkormányzatok

kebelébe került. A határ őrzése sajnos nem biztosított. A már hat évtizede Gesztenyehegyen lakó Nagy Dezsőné így panaszkodott: *„Ha az ember nincs itthon, megcsipkedik a portékáját.”*

Az Országgyűlés az 1994. december 27-i ülésnapon elfogadta az új hegyközségi törvényt (1994. évi CII. törv.). Ez – akárcsak a korábbi törvények – a terület nagysága és a termelők száma alapján teszi kötelezővé a hegyközség megalakítását 1995. szeptember 30-ig. Hatálya azonban csak a borvidéki és bortermőhelyi településekre terjed ki (lásd a törv. 1. sz. mellékletét), míg másutt továbbra is az önkormányzatok felügyelik a szőlőhegyeket.

Összegzés

A XIV. századtól 1949-ig tartó időszak – noha több jól elkülöníthető korra bontható – sem formailag, sem működésében nem hozott olyan gyökeres változásokat, mint a XX. század második fele. Ekkorra ugyanis a szervezeti keretek teljesen átalakultak. Az idők folyamán több-kevesebb autonómiát gyakorló, egy alapsejtként, egy „háztartásként” működő szőlőhegyek eltűntek, helyettük a környék 5–10 szőlőhegyének központi, tanácsi irányítására került sor. Tisztségviselők sem maradtak, csak egyedül az őrzést ellátó mezőőr. Az előjáróság irányító és ellenőrző feladatait nagyrészt a tanács, kisebb részben a mezőőr vette át. Az őrzési feladatok jelentősen kibővültek, egy-egy őr nagyobb területet tartozott felvigyázni, mint a korábbi hegypásztorok. Megőrződött és továbbélt néhány egykori tradíció, persze nem a tanács, hanem a birtolesség részéről – ilyennek tekinthetjük a mezőőr külön feladatainak a gazdák általi természetbeni megfizetését. A megszorított feladatok és a nagyobb terület szétforgácsoló hatását némiképp a sokoldalú képzés ellensúlyozta. Mégis úgy tűnik, többet veszítettünk a vámon, mint amennyit nyertünk a réven, vagyis a korábbi szervezeti keret és területi egység fenntartása mellett talán még sikeresebben működhetett volna a rendszer a XX. század második felében. Bár az 1970-es évektől a szőlőhegyek termelő gazdaságai eléggé nagy számban hobbikertekké alakultak, a mezőőrök munkájának szükségessége, sőt a helyközségi forma újbóli életre hívása napjainkban megint időszerré kérdéssé vált.

¹Mindez nemcsak helyi, hanem országos jelenség is. A vagyonvédelem, a növény- és állatvédelem elszomorító helyzetének ecsetelését gondolatébresztőnek szánja a Magyar Hírlap tápiószőlősi olvasója, aki ekképp zárja írását: „A gazdák vagyonvédelme a munkának csak kisebbik, bár talán a legveszélyesebb része. Ezen kívül állami, önkormányzati hatáskörbe tartozó megbízásoknak is eleget kellene a mezők őrzésével megbízott személynek tennieük. Jogos tehát, hogy a rendszer felállításában, működtetésében ne csak a gazdáknak jusson szerep.” (Magyar Hírlap 1994. okt. 28.: Ki fizeti a mezőőrt?)

ADATKÖZLŐK

Harmadás József (1922–)

Ihász Jenő (1929–)

Harmadás Józsefné (1923–)

Nagy Dezsőné (1914–)

IRODALOM

- Égető Melinda 1985: *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból*, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Feyér Piroska 1970: *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*, Budapest. Akadémiai.
- Gaál Antal 1986: *Zala megye közigazgatási beosztása és a tanácsok tisztségviselői 1950–1985*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár.
- Holub József 1960: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt, in *A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960*, Zalaegerszeg, Akadémiai, 181–202.
- Kecskés Péter 1979: Hegyközség, in *Néprajzi Lexikon II*, Budapest, Akadémiai, 518–519.
- Kecskés Péter 1982: Szőlőpásztor, in *Néprajzi Lexikon V*, Budapest, Akadémiai, 100.
- Nagy Sándor–Szabó Lajos 1982: *Mezőgazdasági örök kézikönyve*, Budapest, A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Információs Központja.
- Pais József 1970: A tanácsok megalakulása és területi tevékenységük fejlődése, in *Tanulmányok Zala megyéről 1945–1970*, Zalaegerszeg, Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, 187–204.
- Vajkai Aurél 1938: A paraszt szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében, *Néprajzi Értesítő*, 15–48, 172–204.
- Vásárhelyi Zoltán 1901: *A hegyközség közigazgatása*, Budapest, Országos Központi Községi Ny.
- Zala vármegye története, Oklevéltár 1886 I*, Budapest, Zala vármegye közönsége.
- Zala vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke*, 1909, Budapest, Országos községi törzskönyvbiz.

DAS VEREINSSYSTEM UND DIE BEWACHUNG DER WEINBERGE IN DER GEGEND UM NAGYKANIZSA

·ANDRÁS SIMON

Der vorliegende Beitrag liefert Angaben über Entstehung, Organisation und Entwicklung der Weinbergvereine in der Gegend um Nagykanizsa, indem er eine detaillierte Analyse des Quellenmaterials über die Ortschaften im Weinberg und die Weinberggemeinden bietet.

Die Studie setzt sich mit der Organisation und dem Alltag der Weinberggemeinden in den 30er und 40er Jahren auseinander und stellt auch das nach der Auflösung der Weinberggemeinden im Jahre 1949 entstandene Feldschützensystem, die Zeit der Ratsverwaltung der Weinberge dar. Aufgrund von Interviews mit zwei alten Feldschützen – die gleichzeitig auch Inhaber von einem Weinberg waren – und ihrer Diensttagebücher werden Ausbildung, Arbeitsbedingungen, Rechte und Pflichten der Feldschütze beschrieben.

Im letzten Abschnitt der Arbeit zieht der Autor einen Vergleich der Elemente, der Effektivität und der gravierenden Unterschiede beider Verwaltungssysteme, der Weinberggemeinde und der Ratsverwaltung. Darüber hinaus beschreibt er die immer noch lebendigen Bräuche und auch das deutet darauf hin, daß die Frage der Organisation der Weinberge für den ungarischen Weinanbau heute wieder aktuell ist, wie das neue Weinbergvereinsgesetz vom Dezember 1994 beweist.

EGY ÖZVEGYASSZONY FÉNYKÉPGYŰJTEMÉNYÉBŐL – AVAGY A KÉPEK „TÖRTEN” TÖRETLEN SZENTSÉGE

SZABÓ MAGDOLNA

Elemzésem témája egy sajátos fényképgyűjtemény, amely egy özvegy, idős asszony tulajdona. A képek szerves részei egy olyan élettörténetnek, melyhez hasonlóan ritkán találkozhatunk, még ha e sors epizódjai nagyon is jellemzőek lehetnek egy korszak társadalmi viszonyaira.

Mára hozzászoktunk, hogy hétköznapijainkat és ünnepeinket fotók százai illusztrálják, színes albumok beszélnek helyettünk egy-egy élményről. „Igényünk, hogy fényképekkel alátámasztott valósághoz és fényképekkel felfokozott élményekhez jussunk, a fogyasztói magatartás esztétikai megnyilvánulása, s ennek ma mindenki rabja.” (Sontag 1981: 32) A technika vívmányait mohón kihasználva átláthatatlan zsúfoltságig duzzasztjuk életünk fényképekkel körülvágtott valóságszeleteit. S ha egyszer a legfontosabbakat kellene megmutatni, zavaros keresgetésben veszünk el a fotókon pillanatokra szaggatott jelenünkben.

Ezért döböntett meg az az ösztönszerű és mégis tudatos rendezés, ahogy ez az asszony nem egészen húsz képpel „egybeszedte” életét. Tizenhárom fotóval mondja el mindazt, amiből mások talán regényt írnának. A legeredetibb képeket ő maga készítette – készítette és nem fényképezte, ezektől a fotóktól válik igazán különlegessé a gyűjtemény.

A fényképek tulajdonosa Borka Imréné (szül: Szentesi Erzsébet, 1918) apátfalvi lakos. Apátfalva a mai Csongrád megyében, Makótól 10 km-re fekvő kb. 5000 lakosú település. Makó társadalmi és kulturális vonzásában. A lakosok nagy része katolikus, a XVIII. században több ütemben is telepítettek be a környékről és az ország északi megyéiből családokat. A korábban 3-400 tanyával rendelkező településen ma is legtöbben mezőgazdaságból élnek, a jó termőföldnek köszönhetően. A korábbi paraszti földműveléssel párhuzamosan teret kapott a modern gazdaság is. A megtermelt zöltséget a környező városok piacain értékesítik. Az egyéb jellemző termelési módokon kívül a közeli határátkelőhely (Nagylak) felé igyekvő forgalom üzleti kihasználása jelent megélhetési forrást. Az előregedő falvak sorsára jutó Apátfalván is sok a közeli nagyobb városokba ingázó dolgozó. Sokan be is költöznek a „városba” (Makó, Szeged).

Az időss asszonnyal való többszöri találkozásunk alkalmával nyíltságának, közvetlenségének, bizalmának köszönhetően ismerhettem meg élettörténetét, ezzel egy időben gondosan őrzött fényképeit. Első alkalommal az elsorolt tényeket és érzéseket megerősítendő, reprezentáló, igazoló tárgyakként kerültek elő.

A továbbiakban azt szeretném megállapítani, miben áll ezeknek a képeknek a használata. Idővel hogyan változik egyes képek s az egész képgyűjtemény szerepe – ahogy a tulajdonos életkörülményei is megváltoznak. Milyen funkciót töltek be eddigi életében, s most hogy egyre tudatosabban készül az elmúlásra, milyen újabb szerepeket kapnak a képek.

A fényképek tágabb környezetéről (1. sz. rajz)

A ház, ahol B. I.-né lakik, jellegzetes, háború előtti parasztpolgári ház. A nap-sugaras oromzatdíszítésű, oszlopos-tornácos ház hátsó lakrésze: egy szoba és egy konyha az özvegy közvetlen környezete. Ebbe a romos, minden foltjával az idő múlására figyelmeztető házba hívott be utcai beszélgetésünk után az időss asszony. Mindjárt szabadkozásokba bocsátkozott, azt érzékeltetvén, hogy e házat sohasem érezte sajátjának, mindig is tanyán élt, dolgozott, számára az jelentette az igazi életet s jelenleg csupán az tartja itt, hogy szeretett párjával itt éltek az utóbbi húsz évben, haláláig.

Tehát az egyetlen szobából és egy konyhából álló lakrészben, az egy helyen tárolt képek gyűjteménynek, ill. albumnak nevezhetők, mert:

- a képek használója által meghatározott szempontok alapján válogatott
- és mert mindig egy adott helyen, adott módon „csomagolva” található.

Az 'album' a tükör és a szentelmények alá helyezett, emléktárgyakkal teli sublót alsó fiókjában, tiszta kendők közé tett – de nem elrejtett – csomag.

Sajátos módon elhelyezett, mert nem a hagyományos, megszokott rend szerint illeszkednek egy szűkebb paraszti élettér tárgyi környezetébe, tehát nem a látható berendezések részét képezi. Nem találhatunk utalásokat arra, hogy a lakótérnek mely pontja lehetne alkalmas az asszony életében fontos szerepet betöltő képek megfelelő keretűl, háttérűl szolgálni. Mégis a szoba belakott részeihez képest a hívó asszony számára a tiszta, „szent falhoz” tartozó tárgyak közelében (1. sz. rajz) találhatóak. Míg az újabb, – a család által ajándékozott fényképek borítékjai a szoba egyéb berendezéseinek zugaiban, nem állandó, néha még maga sem találta helyeken hevernek.

Ezekre a fontos tényekre mutatnak: e képek használata nem a reprezentálásban rejlik, (ahogy a keretezett, üvegezett, falra akasztott képeké), hanem – amit majd az egyes fotók mutatnak – sokkal inkább személyes, mások által igazán nem fogható események, érzések, szituációk „nyomai”, őrzői. Csak ebben a kontextusban tudnak beszélni elsődleges jelentésükről s a hozzájuk fűzött kommentárok – azaz az élet-

történet – nélkül elveszítenék valódi jelentéseiket. Ami nem jelenti azt, hogy e tárgyi és nyelvi kontextusból kiragadva (pl. esztétikai szempontból) nem értékelhetőek.

A szegényparaszt családból származó özvegyasszony gyermekkorától kezdve 1977-ig tanyán élt, gazdálkodott. 18 éves korában szülei eljegyezték egy árva béressel, akit úgy kommandáltak neki. Az alig ismert jegyesnek rövid időn belül katonának kellett mennie: *„Milyen szomorúsággal és bánattal dolgoztam én, örökké sirtam. Még a bálba is ritkán mehettem, s nem is szerettem azt az embert.”* A vőlegény leszerelése után szülei óhajának eleget téve meg is ülték a lakodalmat. Bár menyasszonyként tett néhány kísérletet ellenállni a kényszernek, *„de az apám erről-arról pofozott, míg azt nem mondtam: kell.”* A házasság erőltetésének társadalmi okai voltak: csupán „3 holdas”-ként nem mehetett, csak birtokban, rangban hozzáillőhöz. Ekkor már rég ismerte Tóth Sz. Józsefet, hiszen gyerekkoruktól játszadoztak együtt, tanyaszomszédok voltak. Neki azonban 17 holdas lévén a közösségi elvárások szerint meg sem fordulhatott fejében a Szentesi lány kezét kérni. Pedig legénykorában kiszemelte, s gyakran járt át a Szentesi lányokhoz Erzsébet kedvéért. Borka Imréné 5 évet élt együtt a férjével, *„lett két gyermekünk – kinnal... a lányom '40-be, a fiam '41-be.”* 1944-ben elvitték az urát, aki a frontról nem is tért vissza. Közben Tóth Józsefnek az édesanyja *„egy nagyon csúnya 20-holdas lányt keresett a fiának.”* Ő is már lakodalmán ('43-ban) nyíltan „lázdott” házasságuk ellen, s botrányt is okozott, amikor a lakodalmi beköszöntőben a következőket énekelte: *„...de nem azért vettem el, hogy szerettem, Édesanyám könnyebbségit kerestem...”* E házasságból is született egy lánygyermek. A háború T. J.-et is elszólitotta 1944-ben, s 3 évi fogság után tért haza. Amint megtudta, hogy Borkáné özvegyen maradt, onnantól kezdve együttélésükre készült. Elvált feleségétől, az akkori elvárásoknak megfelelően 5 év türelmi idő után költözött össze igazi szerelmével. Összesen 40 évet éltek együtt, 1977-től a faluban a férfi haláláig (1988). Törvényesen nem házasodtak össze.

A közösségen belül, akik tudtak a mindkét részről erőltetett házasságról, szorgalmas, dolgozó embernek ismervén őket, jórészt elfogadták viszonyukat. Tudomásul vették egymás iránti tiszta szándékaikat, melynek gyökerei – köztudottan – gyermekkorukig nyúltak vissza. A paraszti közösségekben azonban ilyen alkalmakkor is jelentős súlya van a törvényességnek, az egyházi jóváhagyásnak. Ha két ember dönt házassági szándékáról, fontosnak tartják az egyház áldását kapcsolatuk szentesítésére. Ez az a mozzanat, ami hiányzott közösen eltöltött életükből, s ami a 'férjnek' leginkább zavarta nyugalma, lelkileg emésztette. *„15 éves volt, amikor esküdtem, ott volt a lakodalmamon, azóta is mondta: 'minek mentél te férjhez... majd én megjásztam volna, hogy az enyém legyél!’”*

Amikor az együtt hosszán eltöltött éveikről beszélt – s a képek nézegetése közben is – győtrelemmel emlékezett vissza férje életének utolsó pillanataira: *„Jött a pap gyóntatni, mikor beteg volt, az utolsó kenetet adta fel. Engem kiküldött, az udvaron*

sírtam. Mikor elvégzett mindent, azt mondta: 'Hogy maguk így esküdtetlen élnék, maga fel van oldva, mert a férje mindent bevallott.' Bevallotta, hogy én lettem volna neki az első, kényszerrel lett megnősítve a másikkal, de szintén én is... Mikor meghalt, ki volt terítve a konyhába, míg nem hozták a koporsót. Eljött a pap, de megállt a küszöbnél, nem mert bejönni, annyira sírtam. Látta a fájdalmamat."

A fényképek első alkalommal is akkor kerültek elő, mikor az özvegy a 40 évi együttélésükre emlékezett. Mindig ez a momentum készítette arra, hogy elővegye s megmutassa fotóit. Magához szorítva a kis csomagot, ezt a megjegyzést fűzte hozzá: „Ezeket nem adom senkinek. Én ezt már rég elkészítettem, vinni akarom a sírba. Meghagyom a fiaméknak egy papírra: 'Ezt a koporsómba tegyétek, ha meghalok.'...Elő szoktam venni, megnézegetem." A képeket egy nagyméretű, gumiszalaggal átkötözött fehér zsebkendőből kicsomagolva vette elő. Egy részüik pedig abba az imakönyvbe volt téve, melyet az első férjétől kapott: „Égi hangzatok – Imádságok és elmélkedések katolikusok számára” – Ezzel jártam a templomba." Látva a tárolás módját: a kendő s benne az imakönyv tekinthető a fotók szűkebb környezetének.

A képek bemutatását én is azokkal kezdem, amelyeket fontosnak tartott elsőként megmutatni s mindig az említett élettörténeti szakasz adott okot arra, hogy előkerüljenek. Tehát egy jellemző kontextusba ágyazva jelentek meg a képek s a hozzá fűzött kommentárok.

1. kép – „Hogy mit meg nem csinált szegény!... Mikor már tudta, hogy beteg, de még nem feküdt, akkor csinálta. El kellett mennem itthonról sokszor, akkor ő magányos vót, mindig mesterkedett... Mit csinált, jaj, összeragasztott. Ráragasztott engem, pedig ott van alatta a menyasszonya. Gondolta, hogy így néztünk volna ki."

T. J. az 1943-ban készült házassági fényképét körbevágta, s az akkori menyasszonya helyére illesztette szerettének 1939-ben készült, szintén a házassági fényképéből kivágott részletet. Hátoldalán az illesztést ragtapaszcsíkkal erősítette meg.

2. kép – Az előbbi csonkított képhez hasonlóan járt el itt is. Mindkettőjük legény- s leánykori képeit összetéve készített egy egész alakos montázs-képet. A férfi a legénykori műtermi fotóján egyedül szerepelt. Ehhez illesztette önmaga alakját, melyet egy másik képről vágott le.

„Ő egyedül volt levéve, én a Borkával, még menyasszonya épp nem voltam. A Dömötör nevű fényképésznél készült itt Pátfalván. Borka mellettem volt civilbe, kalappal. Ő azt eltüntette s – édes jó Istenem – ideragasztotta magát. A hátuljára rá is írta: 'Tóth Sz. József Szentesi Erzsébet'... Így találtam ezeket a halála után... Hát ilyeneket is képes volt megcsinálni. Mindig kérte, hogy minek házasodtam össze avval a másikkal."

Ez a két kép szolgált az összetartozás-tudatuk megerősítésére. Kapcsolatuk törvényes és intézményes társadalmi elfogadtatását, – melyről egy fénykép képes tanú-

bizonyosságot tenni – a saját maga által ‘komponált’ eljegyzési és házassági képekkel próbálta pótolni. A 2. kép eredetije nem eljegyzéskor készült képek, az asszony leánykori fotóján mégis ott szerepelt a kiszemelt jövőendőbeli. Ez a kép számára semmiképp nem maradhatott meg ilyen formában, e képmivoltában. Magát helyettesítette a leendő jegyes helyébe, mintha eljegyzési képüket teremtette volna meg ezzel. Ami egyébként hagyományosan meg is kell, hogy előzze a házassági fényképezkedést. Egyedül a fotók képesek maradandóságukkal ezen események hitelességét, megtörténtét kifejezni. Az ilyen fontos, emberi élet fordulóíhoz kötődő rítusok alkalmával a fényképezkedés a parasztság körében is jelentőségteljes szokásként terjedt el a XX. század első évtizedeiben.

Esetünkben a képek első használója számára az eredeti felvételek nem a valódi, az érzelmének és akaratának megfelelő tényeket nyugtázták. A számára fontosnak tartott, de az igazi választottjával be nem teljesült mozzanat hiánya készítette ezek pótlására – az említett átalakítással. Az utólagos összeragasztáshoz az eredeti állapotukat a férfi számára kevésbé fontos képek szolgáltak eszközül. A csonkítással, illesztéssel született új képek új szerepet kapva hordozzák a talán ezzel beteljesültnek ‘hitt’ mozzanatok valódi jelentését. Azt hiszem lényeges kérdés: valóban azért tette-e ezt a képekkel, mert így beteljesültnek véli a gyakorlatilag meg nem történt rítusokat. Emögött ott rejlik az a képről alkotott felfogás, hogy a kép csak a létezőt, annak is egy részét mutatja, de mint tárgyat, képesek lehetünk mechanikus úton átformálni – az eltüntetett részleteket ezzel nem létezővé tenni. Másrészt új formájával, de kép mivoltában meghagyva, egy megtörténtnek óhajtott ‘valóságszeletet’ is képes lesz a kép használója számára előidézni. Ezáltal az ember kezébe adhatja a megfoghatatlant, a meg nem történtet, olyan helyzetet, történet, rítust lesz képes birtokba vetetni, amire egykor nem volt lehetőség. Sontag írja A fényképezésről c. könyvében: „a fénykép az embert tárggyá minősíti át, mely birtokba vehető” (Sontag 1981: 45) – ha jelképesen is. Itt is érzékelhető a fényképeket összerendező ‘férj’ részéről az asszony ilyen „birtokbavételének” igénye, ha már az egyéb hiteles, a szokások és a törvények által elfogadott úton nem történt meg.

Szintén Sontag írja: „A fénykép a halandóság leltára..., megcáfolhatatlanul egy bizonyos helyen és egy bizonyos időben (életkorban) ábrázolja az embert, együvé terel olyan embereket és tárgyakat, akik és amelyek a következő pillanatban már szétszélednek, megváltoznak s járják tovább a maguk útját.” – ‘Megcáfolhatatlanul’ – írja ő – és épp a megváltoztathatatlan kép valóságával, és e kimerevített, tartós változatlansággal szembeni állandóan változó és átlényegülő emberi kapcsolatok, átalakuló társadalmi viszonyok kettőségére cáfol rá. Ekkor lép életbe az a mechanizmus, amelylyel megtörhetővé, feloldhatóvá válik ez az ellentmondás. Jelen esetben ezt a képek csonkításával, majd összeillesztésével érik el. Elérhető, hiszen a fénykép ember és technika létrehozta tárgy, amely vizuálisan megjelenít valamit, de ugyanígy ember és

technika (olló) közös erejével átformálható más tárggyá úgy, hogy ezzel a vizualitásban is megváltozzon, s így újabb „valóságot” mutasson, új jelentéstartalmakkal bővüljön. Új jelentéssel bír a képek ábrázolta világba való utólagos beavatkozás rítusa – melynek nyomai szemmel láthatóak – s amely számunkra egy gondolkodásmódot, egy kulturálisan megfogható tényre tükröz. Mindez akkor lehet még tanulságosabb számunkra, ha ennek a sajátos szereppel és eredménnyel bíró cselekvésmozzanatnak az elfogadását, hagyományozódását is látni véljük. Gondolok itt arra a tényre, hogy az özvegy később ugyanígy járt el egy másik fényképpel. Egyik beszélgetésünk alkalmával elmondta, hogy fia válása után a feleség nem a legmegfelelőbb módon viselkedett, mire ő – a férjétől ‘eltanult’, s elfogadott mechanizmussal – hasonlóan tett fia házassági fotójával: a képről levágta a menyasszonyt megjelenítő részt.

Az 1. és a 2. képnél elmondható, hogy az eredetiből összerakott új ‘eredeti’ így nem csak a meg nem történt rítusok utáni vágyat jelezheti, hanem a fénykép képes a használója által felfogott szerepében túlmutatni annál. Amennyiben a kép szerepe a valóság, a megtörtént esemény emlékeként, hiteles őrzőjeként, meggyőző erőként, mintegy igazmondóként részt venni a parasztság tárgyi és vizuális kultúrájában. Vizsgálódásaim során ezt a két képet emeltem ki a gyűjteményből a „részletesebb” elemzés céljára, ezek ragadtak meg leginkább, ezek hordozzák a legtöbb mögöttes tartalmat. Kulturális tényeket, jelenségeket igazolnak a fotó megszületésével, kultúrába való beépülésével, fontos szerepével és hatásaival kapcsolatban.

Az utóbbi két képről megállapítható, hogy az özvegy elfogadta új jelentésüket, könnyen beépült képgyűjteményébe, sőt annak legkedvesebb, legféltebb darabjaivá váltak.

Az imakönyvbe helyezve találhatók a 3., 4. és 5. képek. Ezek valaha együtt egy darab fényképet tettek ki: *„Ez a két kis árva, mikor kiderült, hogy meghalt az apjuk, meg én özvegyen. Gyászoltam. A kislány 4 éves, a fiú 3. Fénykép volt ez, csak hogy ebbe beleférjen, eldaraboltam. Így belefér a két picivel.”* Tehát fontosnak tartotta, hogy ez a kép is az imakönyvben szerepeljen, ezért kellett szétvágnia. A paraszti kultúra előtt követendő példaként álló polgári létforma és gondolkodás egyik igényeként lépett a fényképezés létrejöttével és gyakorlatával, hogy a fotó hitelesen, „igazmondóan”, mint egy mesélő, „szem”-tanú vagy családi dokumentátor olyan életpillanatokat rögzítsen, melyek az emberi életnek csupán egy adott mozzanatában jellemzőek, egy adott eseményhez fűződnek. Ez az igény a kor haladtával a többi társadalmi réteg számára is természetessé vált, s ezek kielégítésére voltak hivatottak a városi, falusi hivatásos fotográfusok. Szolgáltatásukért fizetés ellenében bárki folyamodhatott, azonban az általuk készített termékek (többezernyi fénykép) a használó számára igazi jelentését és értelmét az adott körülmények, a párhuzamos események, a helyzetükben

az adott időben megtörtént változások, a hozzájuk fűzött kommentárok adják. A gyűjteményben szereplő többi kép is így, ilyen kontextusba ágyazva kapja 'igazi' szerepét.

6. kép – 'Dán tiszt lakás 45-be' – ez olvasható (sajnos csak az eredeti) kép alján. A fénykép egy megsárgult összehajtott füzetlapba van téve. A papíron levélfele: 'Tóth Sz. József – fogságba – Unna városába – 45 november 13-án – Tóth Ferenc komával éhesen néztük a tüskös drótkerítést' „Ő hozta haza, én meg idetettem az imakönyvbe. Sovány volt szegény, mikor hazajött.”

7. kép – „Itt voltam magam, menyasszony. '39-be. A tanyán vót a hambár előtt. Föltették az ágytakarót, ott vetek le.”

8. kép – „Ez a testvéremnek a lakodalma, a tanyán volt. Hogy milyen gyönyörű lakodalmak voltak akkor! 15-20 fiákerkocsi vitte a népet esküdni. Ez mind mind ismerős lányok. Itt meg a fiúk, a legények. Sok cimborája volt Rozinknak. A többi meg a szomszédok, rokonok. Nagyon szép lakodalom volt.”

9. kép – „Na ez a huszárkép.” – A kép hátoldalán írás: 'Tóth Sz. József – püspök fogadás 43-ba' – „Akkor mán ember volt, be volt sorozva. Püspökfogadás volt itt Pátfalván, mentek elébe.”

10. kép – „Ez a tanyán van. A fiam levéttetett minket.” – Hogy életüknek e korszakáról is maradjon tanúbizonyság – Nagyon szerettem ott lakni. Nehéz élet volt, de szép. Nagyon sokat dolgoztunk. Szerettem a jószágot is... Mindent elvettek tőlünk... Itt ülünk egymás mellett.”

11. kép – „Itt meg ő áll a lóval, ezt is a fiam vétette le. Így nézett ki az uram.”

12. kép – „Ez az öregapám a lóval. Övé volt a tanya. Abba költöztek édesapámék, régi nagy tanya volt, de most az sincs. Eldűrták, szinte beszántották. Sokat sírtam miatta.”

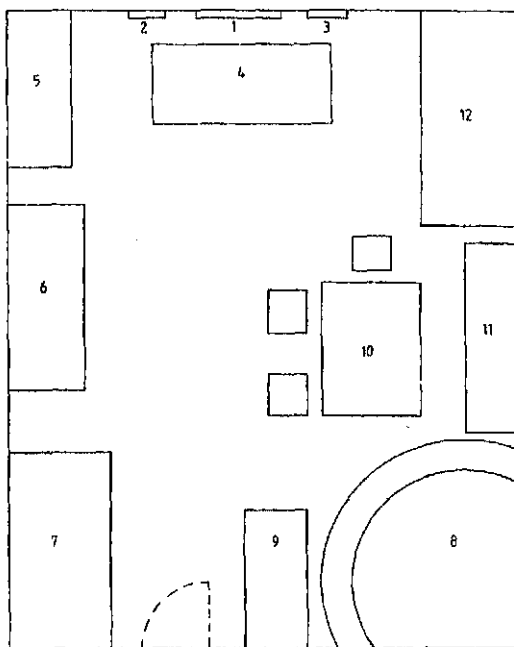
13. kép – „Na itt az első (ti.: Borka Imre), még legény volt. Levéttette magát a komájával. Nem hogy szentséges koma, csak komáztak.” Hátoldalán: 'Borka Imre – Bálint Márton komája'.

Az első öt képet mindig elsőként rakta vissza az imakönyvbe. A többi esetlegesen. Nem minden – a csomagban szereplő – fotóról készült reprodukció. Édesanyjáról, gyerekeiről, családjáról még mutatott néhány képet. Van még a gyűjteményben egy – az ágy fölül a falról levett, egykor keretezett, üvegezett, kb. 20 × 28-as nagyságú – kép. Ez második férjét és az ő szüleit ábrázolja. A félbehajtott kép közé van téve egy levél: „Ez meg egy csúflevél. A férjem apja írta, mert minden áron szét akartak minket választani, szétmarni. Szidja benne a fiát, hogy milyen. Nem képes meglátni mijélevel

él. A fiamnak írta, ő tud róla. Pedig az uram nagyon jó ember volt. Úgy szerette ezeket (ti.: Borkáné gyerekeit), mintha az övé vóna. A lánya meg nem is szól hozzám. ... Ezt is magammal viszem – a sírba, ahogy a többi fényképet is, – beletettem ebbe a képbe.”

Összegezve a képgyűjteményt, elenyészően kevés az első férjéről készült fotók száma. Ez önmagáért beszél. De emléket mégis tiszteli, hiszen gyermekeinek apjáról van szó. A legtöbb pedig második uráról található és életüknek közösen eltöltött szakaszáról. A képek témája arról árulkodik, kik és milyen csemények voltak az özvegy életében a legfontosabbak, az egyes képek milyen helyet foglalnak el saját értékrendjében. Számára ezek életének legfontosabb dokumentumai – emlékképek, emléktárgyak lettek. S minthogy ezek neki, kizárólag neki mondanak a legtöbbet, új elrendezésükkel (elhelyezés, csomagolás) – így előkészítve a koporsóba tételhez – újabb szerepet kapnak.

1. tükör – alatta Krisztus képe, rajta az olvasó
2. szentkép – Szűz Mária
3. szentkép – József
4. sublót
5. szekrény
6. komód
7. ágy
8. kemence
9. sparhet
10. asztal székekkel
11. karospad
12. ágy

IRODALOM

Susan Sontag 1981: A fényképezésről (Modern Könyvtár sorozat), Budapest, Európa Könyvkiadó.

1. sz. kép

2. sz. kép

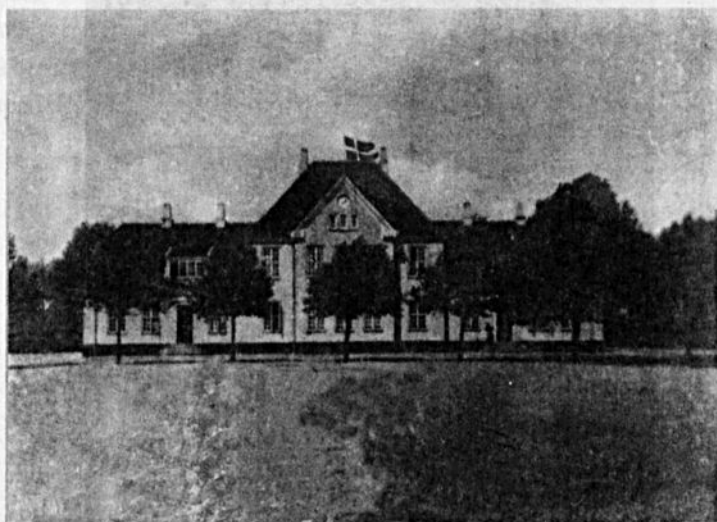
3. sz. kép

4. sz. kép

5. sz. kép

6. sz. kép

DIE FOTOSAMMLUNG EINER WITWE
ODER „DIE 47 WOCHEN UNGEBROCHENE HEILIGKEIT
VON FOTOS”

7. sz. kép

8. sz. kép

9. sz. kép

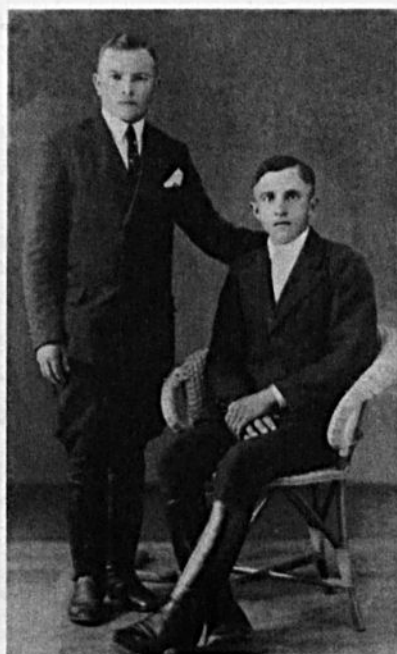
10. sz. kép

11. sz. kép

12. sz. kép

13. sz. kép

DIE FOTOSAMMLUNG EINER WITWE ODER „DIE GEBROCHEN UNGEBROCHENE HEILIGKEIT VON FOTOS”

MAGDOLNA SZABÓ

Den Gegenstand der vorliegenden Studie bildet eine private Fotosammlung bäuerlicher Herkunft, von ihrer Inhaberin nach einem besonderem Prinzip geordnet. Die Bilder wie auch die durch die Inhaberin vorgenommenen Kommentare der Bilder zeigen uns die Lebensgeschichte einer Witwe. Die Autorin unternimmt den Versuch, festzustellen, worin der Nutzen der Bilder bestand, welche Bedeutung sie für ihren Benutzer hatten, ob ihre Bedeutung mit der Zeit eine gewisse Veränderung erfuhr, welche neuen Rollen ihnen zukamen bzw. welchen Platz diese Bilder unter den Gegenständen des Lebensraumes ihres Benutzers einnahmen.

Unter den Fotos befinden sich einige, denen ihre Benutzerin eine besondere Bedeutung beimaß und sie aus diesem Grund anders behandelte. Diese existieren in ihrem Wesen nicht als Foto, wodurch sie eine Mehrdeutigkeit erfuhren: Sie sind durch diverse Eingriffe entstanden, durch Zerschneiden und Zusammenkleben, durch eine Art Montage. Ihrer derartigen Entstehung können in erster Linie gesellschaftliche, moralische Gründe zugrundegelegt werden. Die Bedeutung dieser Bilder liegt darin, daß die „Schöpferin” von dem leidvollen Gefühl geleitet, etwas vermißt zu haben, die speziellen Eigenschaften des Fotos – wenn auch unbewußt – ausgenutzt hat, um nie geschehene Situationen, rituelle Ereignisse darzustellen.

SZEMLE

Kiss Antal 1993:
Béla Kálmán Bibliographie 1934–1992
(Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum 12),

Bloomington, 100 oldal.

FORGÁCS TAMÁS

Kálmán Béla professor, aki 1913-ban született Lakompakon (ma: Lackenbach), nemrég ünnepelte 80. születésnapját. Ebből az alkalomból állította össze Kiss Antal azt a bibliográfiát, amely Bloomingtonban a Décsi Gyula által szerkesztett Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum című sorozat 12. számaként jelent meg 1993-ban.

A német nyelvű kötet csoportokba rendezve tárja elénk Kálmán Béla kiterjedt munkásságának gyümölcseit. Először a könyveket sorolja fel (9–11), ezután a társszerzővel készült munkákat (13–14). A következő fejezet – érthetően – a leghosszabb, ugyanis ebben találjuk Kálmán Béla nagyszámú tanulmányának bibliografikus összeállítását. Ez maga is két részre oszlik: az első a nyelvészeti szaktanulmányokat sorolja fel (15–35), a második a szélesebb közönségnek szánt, ismeretterjesztő írásokat (35–38). Külön fejezetben kaptak helyet Kálmán Béla rövidebb írásai (39–63), ezek főleg a szerző szófejtéseit és kisebb nyelvművelő írásait tartalmazzák. Az ötödik fejezet a Kálmán Béla által mások munkáiról írt recenziókat foglalja magába (65–82), a hatodik a finnugor nyelvekből – vogulból, finnból és észtből – készült fordításokat, köztük többnyire műfordításokat (83–86). Kiss Antal felvesz továbbá egy hetedik, rövid fejezetet is, ebben a Kálmán Béla könyveiről készült ismertetéseket, ill. recenziókat sorolja fel (87–89).

A kilencven oldalas bibliográfiához még egy függelék is csatlakozik (91–100), amely maga is több részre bomlik: előbb Kálmán Béla rövid életrajzát olvashatjuk, majd egy személyes hangvételű (idiomatikus stílusa miatt németre le sem fordított) visszaemlékezés következik Hlavicska Lászlónak a tollából, akit a későbbi nyelvtudós az érsekújvári Pázmány Péter Gimnázium ifjú magyartanáraként nevelt a nyelv és a nyelvészet szeretetére. A függelék harmadik részében a Kálmán Béláról szóló, öt részben kerek születésnapjain (60., 65., 70., 75.) köszöntő írások lelőhelyeinek felsorolását találjuk, valamint azon lexikon-szócikkét, amelyekben róla olvashatunk (Új magyar lexikon, Akadémiai Kislexikon, Ki kicsoda stb.). Ezt követik a Kálmán Béla-émlékek bibliográfiai adatai, végül a kötetben használt rövidítések és feloldásaik.

Vegyük most közelebből is szemügyre a kötetet és Kálmán Béla munkásságát! Afelől, hogy a debreceni egyetem emeritusa századunk legnagyobb magyar nyelvész-egyéniségei közé tartozik, eddig sem lehetett kétségünk, a munkásságáról készült bibliográfia azonban még inkább megerősíti az olvasót ebbéli vélekedésében. Az 1934-ben a Magyar Nyelv 30. számában megjelent első publikációtól (*A szül* állatnév vogul megfelelője) a bibliográfia lezárásáig, 1992-ig eltelt ötvennyolc év alatt végzett munkát – Kiss Antal összeállításának tanúbizonysága szerint – igazán tekintélyes számú különböző alkotás (919 nyelvészeti publikáció és 33 műfordítás) dokumentálja. Nem véletlen tehát, hogy a Magyar Tudományos Akadémia előbb levelező tagjai sorába választotta a debreceni nyelvészt (1973), majd nyolc évvel később rendes tagjai közé is felvette (1981).

Nagyon jól tükrözi a bibliográfia, hogy Kálmán Béla munkássága elsősorban két területre koncentrálódik: a magyar és a finnugor nyelvészetre. A hungarológiai tevékenység valamivel kiterjedtebb, de a finnugor témájú munkák (elsősorban az obi-ugor nyelvekkel és népekkel, valamint azok kultúrájával foglalkozó tanulmányok) száma is tekintélyes. Mind a magyar, mind a finnugor nyelvészeten belül különösen sokat foglalkozott Kálmán Béla névtani kutatásokkal. Több könyvet is írt ebben a témakörben. Közéjük tartozik 1938-ban készített doktori értekezése is (Obi-ugor állatnevek. MNyTK. 43. sz.), valamint *A nevek világa* című, több kiadást (köztük egy angol nyelvűt is: *The World of Names*. Budapest 1978.) megért munkája. Természetesen tanulmányai között is nagy számban fordulnak elő onomasztikai tanulmányok, itt csak ízelítőül néhány cím – az egyszerűség kedvéért a lelőhely feltüntetése nélkül, a bibliográfiabeli sorszám megadásával: 3.1.89 Ortsnamenerklärungen; 3.1.91. Helynévkutatás és szóföldrajz; 3.1.93. A népetimológia helységneveinkben; 4.163. Megjegyzések az irodalmi helynévadáshoz stb.

Nagyon fontos területe Kálmán Béla munkásságának a nyelvjáráskutatás is. A magyar nyelvjárásokról két egyetemi tankönyvet is írt (*A mai magyar nyelvjárások és Nyelvjárásaink*), közülük az utóbbi öt kiadást is megért. Mivel részt vett *A magyar nyelvjárások atlaszának* elkészítésében is (a függelékben közölt életrajzból megtudhatjuk, hogy 120 faluban vett részt a gyűjtésben), érthető, hogy a két könyvön kívül egyéb írásai között is nagy számban találunk nyelvjárási témájúakat. Ismét csak – találmra kiragadva – néhány cím: 3.1.23. *A Magyar Nyelvjárások Atlasza*; 3.1.62. Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról; 3.1.122. *Zur Phonologie der ungarischen Dialekte* stb. De hogy nemcsak a magyar nyelvjárásoknak kiváló ismerője, hanem jól tájékozott az ugor dialektusokat illetően is, azt tanúsítják olyan tanulmányai mint 3.1.175. *Die Dialekte des Wogulischen*; 3.1.212. *Nordwogulische Postpositionen* stb.

A harmadik nagy tudományterület, amellyel Kálmán Béla behatóan foglalkozott, a történeti nyelvtudomány, elsősorban a magyar nyelv története. Számtalan tanulmányában tárgyal nyelvtörténeti kérdéseket, álljon most itt ezekből is néhány: 3.1.13. Párhuzamos szóátvételek a magyarban; 3.1.18. A történeti összehasonlító módszer; 3.1.94. *Zur Entstehung des ungarischen Konsonantensystems*; 3.1.131. *Zur*

Geschichte der Tempora im Ungarischen. Ugyancsak járatos azonban az ugor nyelvek történetében is, például: 3.1.170. Beiträge zum Konsonantismus der wogulischen Sprache; 3.1.172. Rendhagyó mássalhangzó-megfelelések a vogul és az osztják között; 3.1.177. Metathese in den Ob-ugrischen Sprachen stb. A nyelvtörténeti kutatásokhoz csatlakoznak a szófejtések is. Kálmán ugyanis szívesen foglalkozott szavaink – köztük számos helynév, 1. főntebb is – etimológiai kérdéseivel, sőt nemcsak magyar, de ugor szavak eredetét is igyekezett tisztázni. Különösen a 4. fejezetben, a kisebb közlemények között találunk számos ilyen tanulmányt, itt csak mutatóba néhány cím: 4.8. Hatag; 4.9. Veresztvény; 4.10. Lódarázs; 4.22. Pipölle; 4.31 Kanyaró; 4.38. Obi-ugor szófejtések stb. Ám nemcsak szavak, de szólások eredete is érdekelte, pl. 3.1.11. Ordít, mint a fába szorult fereg; 3.1.20. Kötelet ver stb.

Kálmán Béla azonban nem pusztán a tudomány szintjén foglalkozott a nyelvészettel, hanem aktívan részt vállalt az iskolai nyelvészeti oktatásból és a nyelv művelésből is. Így például részt vett egy a gimnáziumok I-IV. és egy az általános iskolák VII-VIII. osztálya számára készült tankönyv megalkotásában (2.1. és 2.2.). A tankönyveken kívül számos olyan tanulmánya is van, amelyekben az iskolai oktatás kérdéseiben igyekszik iránymutatást adni, például 3.1.181. Rokon nyelvi alapismeretek a középiskolában; 3.1.182. A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában stb. Se szeri, se száma nyelv művelő írásainak, ezeknek a zömét – hogy minél szélesebb olvasóközönséget célozhasson meg – az *Élet és Tudomány*, illetve a *Hajdú Bihari Napló* hasábjain közölte. Ismét csak ízelítőbe néhány cím: 4.224. „Szükségeltetett pénzeszköz”; 4. 300. Azokat és őket; 4. 350. Pájudvar, kindul stb.

Nem szabad elfeledkeznünk Kálmán Béla tudománytörténeti munkáiról sem, köztük A múlt magyar tudósai sorozatban megjelent Munkácsi Bernát-kötetről, és számos egyéb tanulmányáról (3.1.99. Budenz József; 3.1.161. Pápay József munkássága stb.). Rendkívül fontosak ugor szövegközlései is, elsősorban vogul népköltési gyűjteményei és a több kiadást is megért olvasókönyv (*Chrestomathia Vogulica*), valamint a Munkácsi által gyűjtött anyagból összeállított vogul szótár (*Wogulisches Wörterbuch*). De nemcsak eredetiben közölt finnugor szövegeket, hanem előszeretettel fordított is finnugor nyelvekből (nemcsak ugor nyelvekből, hanem észtből és finnből is), hogy a finnugor népek irodalma a szélesebb közönséghez is elérhessen. Ezeknek a nyers illetve műfordításoknak a könyvészeti adatait tartalmazza – mint már említettem – a bibliográfia 6. fejezete.

Kálmán Béla munkássága valóban elismerésre méltó. Ritka az olyan széles látókörű, annyira kiterjedt munkát folytató nyelv tudós, aki annyit dolgozik, hogy munkáinak címei és bibliográfiai adatai egy egész kötetet töltenek meg. A Kiss Antal által elkészített bibliográfia jól tagolt, hasznos segédeszköz azok számára, akik Kálmán Béla munkásságáról képet kívánnak maguknak alkotni vagy arról egyéb közelebbi információkra van szükségük. S reméljük, a bibliográfia még tovább is fog bővülni!

**Kiss Lajos 1994: *Kniezsa István*
(A Múlt Magyar Tudósai),
Budapest, Akadémiai Kiadó, 143 oldal.**

H. TÓTH IMRE

Kiss Lajos a magyar szlavisztika történetének kitűnő ismerője új művel gazdagította e meglehetősen elhanyagolt szakterületet; egy Kniezsa Istvánról szóló életrajzzal.

Kniezsa István akadémikus a kolozsvári, majd budapesti egyetem szlavisztika professzora kétségtelenül a XX. század magyar nyelvtudományának és a szlavisztikának kimagasló alakja, akinek tevékenysége rányomja bélyegét mind a magyar nyelvtudomány, mind a szlavisztika történetére, hiszen értékálló és alapvető művekkel gyarapította mindkét tudományterületet.

A Kniezsa István 1898-ban született és 1965. március 15-én hunyt el életének 67. esztendejében. A korabeli magyar tudományos élet képviselői felismerték azt a veszteséget, amely a magyar nyelvtudományt Kniezsa István váratlan és idő előtti halálával érte. Ez a hiányérzet indokolta azt, hogy volt tanítványai és kollégái közül Kiss Lajos – aki következetesen és lendületesen kutatta azt a szakterületet, amelyen professzora és mestere oly eredményesen és sikeresen dolgozott – nem sokkal a kiváló tudós halála után egy tudományos életrajzban összegezte és értékelte Kniezsa István tudományos tevékenységét és megrajzolta életútját. Az életrajz Kniezsa István c. alatt 1968-ban jelent meg, mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság 123. számú kiadványa.

Az 1968 óta eltelt időszak alatt sokan eltávoztak azok közül, akik Kniezsa professzor urat, akik még személyesen ismerték. Nevét és tevékenységét természetesen most is idézik és hivatkoznak eredményeire. Az ifjabb nyelvész-nemzedék képviselői számára alakja élő legendává vált, akinek tevékenysége azonban az idő múlásával egyre távolabb került a fiatalabb nemzedéktől.

Ez a törvényszerű körülmény indokolja azt, hogy az Akadémiai Kiadó „A Múlt Magyar Tudósai” c. népszerű, de mégis tudományos igényű sorozatában megjelentette Kiss Lajosnak Kniezsa Istvánról írt életrajzát. Kiss Lajos műve Kniezsa életútjának és tevékenységének fontosabb mozzanatai köré sorolja anyagát. Ezek a fejezetek 3 téma körül csoportosulnak: 1. „Életútja” (7–42 l.), 2. „Életműve” (43–130 l.), 3. Jelentősége (130–132. l.).

Az életrajz anyagának ez az elrendezése lehetővé teszi az olvasó számára, hogy értékelje Kniezsa tudományos hagyatékát, és meghatározza jelentőségét a magyar nyelvtudomány számára. A kötetet lezáró Bibliográfia tájékoztat a nagy tudós műveiről, szerkesztői tevékenységéről és a róla szóló tekintélyes irodalom [139–144. l.]. A könyv áttanulmányozása révén megelevenedik az olvasó előtt Kniezsa Istvánnak az embernek és a tudósnak hiteles képe és vonzó egyénisége. Azok, akik ismerték őt, nem maradtak közömbösek vele szemben: vagy mellette, vagy ellene nyilatkoztak, de hallgatással nem lehetett mellőzni sem egyéniségét, sem tudományos teljesítményét. Értethető, hogy Kiss Lajos könyvének minden lapjáról egy rokonszenves, igazságkereső, igazságszerető és meg nem alkuvó ember és tudós arca tekint ránk, bármelyik fejezetet olvassuk el.

A könyv egyes fejezeit illetően nem bocsájtjukozhatunk részletekbe, mégis pár szóval érdemes az egyre nagyobb egységek mondanivalóján megállapodni. Az „Életútja” c. fejezetben azt az utat vázolja fel a szerző, amelyen a történeti Magyarország Arva megyei Tresztana nevű falujából származó szegény földműves szlovák család tehetséges gyermekéből nemzetközileg is elismert tudós lett. Nem volt ingadozás nélküli ez az életút, mégis attól kezdve, hogy Kniezsa István elkezdte tanulmányait a budapesti egyetem bölcsészkarán magyar-történelem és szlavisztika szakos hallgatóként, határozott érdeklődést mutatott a tudományos életpálya iránt. A tudomány melletti elkötelezettségének köszönhető, hogy már egyetemi hallgatóként elmélyült érdeklődést mutat a magyar nyelvtudomány kérdései iránt. Ez az érdeklődés teljesedett ki és összegeződött további tevékenységében, amelyről az „Életműve” c. fejezetben olvashatunk.

Kniezsa tudományos tevékenysége sokoldalú, de mégis egy aspektus határozza meg: a történeti szemléletű kutatás. Kiss Lajos felvázolja e tudóspálya különböző területét. A gazdag életműről részletesen a következő témákon állapodik meg: a magyar helyesírás története, a helynévkutatás, személynevek vizsgálata, speciális szlavisztikai témák, jövevényszó-vizsgálatok, a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bár Kniezsa Istvánt kiváló szlavisztikai szakismeret jellemezte, hatalmas tudását és átlagon felüli képességeit nem az általános szlavisztikai kérdések vizsgálata, hanem a hungarocentrikus szlavisztika művelése kötötte le. A magyar helyesírás története mellett tulajdonképpen a szlavisztika magyar vonatkozásai vizsgálatának szentelte életét. Így pl. már fiatalon elhatározta a magyar nyelv szláv elemeinek vizsgálatát, amit azonban hosszú időre kénytelen volt külső okok miatt megszakítani. Azt gondoljuk, hogy Kniezsa István tudatosan fordult a hungarocentrikus szlavisztika művelése felé. Ezt a feltételezésünket valószínűsíti az a tény, hogy egyik fiatalkori írásában, amely A szláv tudományos élet és a magyarság c. alatt jelent meg (1931-ben) annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a nemzeti tudományok korszerű és nemzetközi szintű műveléséhez elengedhetetlen a szláv nyelvek ismerete. A magyar szlavisztika feladata tulajdon-

képpen olyan szlavisták kinevelése, felkészítése, akik teljesen kompetensek a nemzeti tudományok szlavisztikai ismereteket igénylő kérdéseinek vizsgálatában és megválaszolásában. Kniezsa tudatosan vállalta a hungaricum vizsgálatát a szláv nyelvtudomány szemszögéből.

Névtudományi, településtörténeti vizsgálatai e szempontból felbecsülhetetlen értékűek a magyar tudomány számára. Főművének azonban mégis a „A magyar nyelv szláv jövevényszavai I.” c. szótár formájában feldolgozott jövevényszó-kutatással foglalkozó művét tekinthetjük, amely befejezetlensége ellenére századunk nyelvtudományának egyik nagy teljesítménye. Igaz, a nagy műnek csak az I. kötete ill. az első kötet első és második része készült el. A Kniezsa II. kötetnek csak az előmunkálatait kezdhette el, mert korai halála miatt a II. kötet kidolgozására már nem került sor. Viszont az, ami ebből a kötetből megjelent az nemcsak hézagpótló, de általános szlavisztikai szempontból is jelentős. A szláv jövevényszó-vizsgálat egyik fontos kérdése a hangsúly- és a kvantitásviszonyok vizsgálata. Már Asbóth Oszkár, a tudományos magyar szlavisztika megalapítója is felismerte e kérdés fontosságát és tanulmányt írt erről. Melich Jánost, Kniezsa elődjét a Szláv Intézet élén, szintén érdekelt a probléma, de részletekbe nem bocsátkozott. Kniezsa kétségtelen tudományos érdeme, hogy a jövevényszó-kutatásnak ott az aspektusát is bevonta a vizsgálatokba.

Kiss Lajos figyelmét, mint Kniezsa tudományos öröksége egyik folytatójának érdeklődését, elsősorban a hungaricum kutatása köti le az életmű vizsgálatában. A szerző a speciális szlavisztikai témákból elsősorban a cseh nyelv szlovákoknál való elterjedésére vonatkozó eredményeit ismerteti. Kiegészítésként megemlíthetjük, hogy Cirill és Metód működésének a Nyitra-vidéken történő vizsgálata is fontos helyet foglalt el egy időben Kniezsa kutatásaiban. Ismeretes e kérdésben egykori krakkói diáktársával, Ján Stanislavval folytatott nemzetközi jelentőségű vitája. Szeretnénk ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a Szláv apostolok és a tótok c. tanulmányra, amely németül is megjelent (*Die Slawenapostol und die Serwaken* c. alatt) fontos megállapításokat tartalmaz a korai magyar-szláv kulturális kapcsolatokról.

Sajnos, ez a dolgozata sem a hazai, sem a nemzetközi szlavisztikában nem nyerte el méltó helyét. Érdekes, hogy Kniezsa a Cirill–Metód hagyomány történetére ill. a korai magyar-szláv kapcsolatok vizsgálataira még élete utolsó éveiben is visszatért, amint erről egy 1963-ban megjelentetett, de a „Bibliográfiából” kimaradt értékes tanulmánya tanúskodik. Kiss Lajos csak megemlíti Kniezsa egyik igen fontos, a történettudomány határterületén mozgó művét, amely „A szlávok” c. alatt jelent meg a maga korában igen rangos „Magyar Szemle Kincsestára” c. sorozatban. A kötet néhány aktualizáló megjegyzése miatt az elmúlt évtizedekben nem mindig volt hozzáférhető, de rendkívül hasznos és alapvető ismereteket közöl a szlávságról. Megállapításai ma is felhasználhatók. Külön említést kíván e kötetrel kapcsolatban az az eredeti, világos oknyomozó tárgyalásmód, ami Kniezsa legtöbb írására jellemző. A magyar-

országi szlavisztika és a magyar tudománytörténet szempontjából szintén részletesebb méltatást kíván A szlávok őstörténete c. tanulmánya, amely a tudománytörténet szempontjából oly fontos „A magyarság és a szlávok” c. Szekfü Gyula által szerkesztett kötetben jelent meg. Kniezsa nem foglal el önálló álláspontot a szláv őshaza lokalizációja kérdésében, de jól szemléltetheti azt a bonyolult problémakört, amelyet e kérdés vizsgálata jelent.

A szerző az életmű felvázolása után a „Jelentősége” c. rövid fejezetben összegzi Kniezsa munkásságának eredményét. Értékelésével teljesen egyet kell értenünk, és elfogadhatjuk azt az összegző megállapítást, amely így hangzik „Századunk közepének legnagyobb magyar nyelvtudósai is csak melléje volnának állíthatók, ha mindenáron rangsorolni akarnánk őket.” [131. l.] Kiss Lajos említi, hogy Kniezsa István az ún. újgrammatikus iskola egyik helyi változatához, a budapesti iskolához tartozott. [120–121. l.] Ezt az iskolát, amely levetkezte az újgrammatizmus merevségét, a nyelvészeti realizmus jellemzi, amelynek egyik megnyilvánulása volt az, hogy a szűk nyelvészeti szemléletmódon túllépve kereste azokat a kapcsolatokat, amelyek a magyarságot a környező népek történetéhez kultúrájához kapcsolják. Ebből a szempontból értékelve Kniezsa István tevékenységét elmondhatjuk, hogy munkássága jelentős mértékben hozzájárult a budapesti iskola sajátos arculatának kialakításához is.

Kniezsa István tudományos örökségét értékelve hangsúlyoznunk kell, hogy megállapításait ő maga sem tekintette abszolút érvényűnek, tudományos dogmának. Ez a lelkiület távol volt tőle. Szellemi hagyatéka természetesen továbbfejlesztést, korrekciót igényel. Hadrovics László, Kiss Lajos, Király Péter, Gregor Ferenc műveiben a kritika és helyesbítés megfelelő módon képviselve van.

Kiss Lajosnak e könyvét összehasonlítva már említett 1968-ban megjelent művével elmondhatjuk, hogy bár a két munka alapvető megállapításai összecsengenek, mégis az 1994-ben publikált életrajz nem megismétlése az előzőnek, hanem az újabb kutatásokkal összhangba hozott kibővítése, továbbfejlesztése. Kiss Lajos könyve Kniezsa személyéhez és teljesítményéhez méltó életrajz, amely megállapításaiban mértéktartóan és megbízhatóan értékeli Kniezsa tudományos tevékenységét és azt elfogulatlanul és kellő kritikával vizsgálja (pl. az ún. szótárforgató etimológia bírálata). A könyv valóban megbízható és hű képet nyújt e nagy tudós életútjáról és tudományos hagyatékáról, mintegy ösztönözve az olvasót arra, hogy több figyelmet fordítson ennek a hagyatékra megismerésére.

Végül hadd zárjam ismertetésemet egy szubjektív megjegyzéssel. Korunk általában nem kedvez a példaképek megválasztásának. Egy fiatal, kezdő kutató mégsem lehet meg olyan példakép nélkül, amely őt inspirálja kutatásaiban. Kniezsa tudományos hagyatéka ilyen inspiráló szerepet tölthet be a jövőbeni ifjú nyelvészei számára. Ha ez valóban így történik, akkor ebben Kiss Lajos könyvének nem kevés érdeme lesz.

Н. Н. Коваленко 1992:

Инфинитивные формы глагола нганасанского языка,

Новосибирск, Наука, 93 oldal.

NAGY BEÁTA BOGLÁRKA

N. N. Kovalenko könyvében a nganaszan nyelvtan eddig kevésbé kutatott részterületével, az igeneves szerkezetekkel foglalkozik. A nganaszan nyelv e jelenségét részletesebben még nem ismertették, habár Tereščenko szintaxisa (1973: 302–312) és leíró nyelvtana (1979: 262–280) is érinti ezt a témakört. Kovalenko műve kiegészíti és pontosítja az eddigi ismereteket.

A szerző az első fejezet egy részét elméleti bevezetőnek szánja. Itt tisztázza az általa használt alapvető terminusokat. Meghatározza a polipredikatív szerkezetek (polipredikatívna ja konstrukcija; PPK) fogalmát: A PPK-k két predikatív egységre épülnek, melyeket kötőelemek kapcsolnak össze. Mind a fő, mind a függő predikatív egységek meghatározott szintaktikai vagy morfológiai modell szerint épülnek fel. A fejezet további részében Kovalenko a nganaszan morfológia rövid összefoglalóját adja. Részletesebben tárgyalja az ige finitum és infinitum alakjait. Először az igeidők és az igemódok ismertetését kísérli meg a szerző. A következő igemódok képzésével foglalkozik:

1. kijelentő, 2. feltételes, 3. felszólító, 4. buzditó /pobuditel'noe naklonenie/, 5. óhajtó /želatel'noe naklonenie/. E fejezet olvastán bennem több kérdés is felmerült. Érthetetlen számomra, hogy miért éppen csak ezt az öt igemódot ismerteti a szerző, holott tudjuk, hogy a nganaszan nyelvben ennél jóval több igemódot tartanak számon (pl. kérdő mód, narrativus, auditivus stb.). A szerző azon álláspontjával, hogy a nganaszan nyelvben lenne óhajtó mód, nem tudok egyetérteni. Mind az általa, mind Tereščenko könyvében (1979: 218–219) megadott példák között van olyan is, mely infinitivusi alakú. A Kovalenko által hozott nem infinitivusi példák aoristosban állnak, és (egy kivételével) megjelenik rajtuk az imperfektív igékhez kapcsolódó, általam koaffixumnak elnevezett (Nagy 1995: 281–282), -NTU elem: *нилы-нянду-тмы* 'élni akarsz'. A koaffixum nem fordul elő módjelek mellett. Így úgy vélem, hogy ebben az esetben nem módjelről, hanem képzőről van szó. A fejezet további része az igenevek képzését ismerteti. Sok nyelvhez hasonlóan a nganaszan is határozói és melléknévi igeneveket ismer.

A határozói igeneveknek három fajtáját különbözteti meg Kovalenko: a) határozatlan /neopredel'jonnoe deepričastie/ (-sa, -d'a, -d'i stb.), b) feltételes (-bū", -hū"; gerundium), c) supinum, ami a cselekvés célját fejezi ki (-naga, -naka).

A melléknévi igeneveket képzők alapján sorolja fel: a) folyamatos cselekvést kifejező igenév (-to, -tuo, -čō, -čūo), b) befejezett cselekvést jelölő igenév (múlt idejű igealak + d'e), c) beálló cselekvést jelölő igenév (-sūdā, -sutā), d) még be nem fejezett cselekvést kifejező, karitív igenév (-mātuma"ā, -māḍuma"ā), e) szenvedő igenév (-mā).

A szokásos nemzetközi terminológiát használva a következőképpen nevezném meg a felsorolt igeneveket: a) participium imperfectum, b) participium perfectum, c) participium instans, d) participium perfectum negativum, e) participium perfectum passivum.

Ezt követően Kovalenko ismerteti az analitikus igeneves szerkezeteket. Ezeknek két típusát különbözteti meg. Az egyikben a főige múlt idejű alakban áll, a létige pedig Px-szel ellátott gerundiumos alakban. Ez a szerkezet valamilyen nem reális körülmény kifejezésére szolgál. *Съръ дданесуо ухъ"ту коньбуазаму дянурудя.* 'Ha a hó elolvadna, elmennénk veled a tundrára.' A másik szerkezetben a főige participium perf. negativuma, a létigének pedig a participium imperfectuma áll. Ezzel a szerkezettel olyan eseményeket lehet kifejezni, melyek egy másik esemény után következnek. *Коньмәтума"а учътани, тубитиизумә һәтагозы.* 'Mielőtt mi ketten elmegyünk, meg kell néznünk a fegyveremet.' A szerző az igeneves szerkezetek általános kérdései kapcsán röviden szól a nomen actionisok szerepéről és a birtokos személyragokról is.

A könyv második fejezetében Kovalenko meghatározza a határozói igenév fogalmát és leírja képzésük módját. Ezt követően a határozói igenév mondatbeli szerepét ismerteti a szerző.

1. Infinitivus (Kovalenkónál neopredel'ennoe deepričastie)

Az infinitivus a mondatban 4 szerepben állhat:

1.1. Határozói szerep:

Ebben a szerepben az igenév egy finit igének van alárendelve, egy másodlagos (vtorostepennyj) eseményt fejez ki. Az időviszonyt minden esetben a főige fejezi ki. *Һъю" дәрәдя мьүцъо тьдә.* 'A gyerekek sírva odamentek a tűzhöz.'

1.2. Határozói igeneves szerkezet (deepričastnyj oborot):

A szerkezet egyidejűséget és előidejűséget is kifejezhet. Az igenév által kifejezett esemény és az állítvány által jelölt esemény alánya megegyezik. *Һуодя качема-гася байка"а мунудъо:* „Соруласузә”. Az eget nézve az öreg így szólt: 'Esní fog.'

1.3. Határozói igeneves szerkezet saját alannyal:

Ebben az esetben a szerkezet saját alannyal rendelkezik, amely nem azonos a főszerkezet alanyával. Az alany lehet jelölt és lehet jelöletlen.

a) Amikor az alanyt nem jelölik újra, akkor annak kilétére csak a kontextus utal. Az ilyen szerkezetek időviszonyt fejeznek ki. *Химтитә кунтудя, барусяңку тәннә кунта* "a. 'Éjszaka, amikor elaludtak, az ördögfióka is elaludt.'

b) A jelölt alanyt a nganaszanban minden esetben birtokos személyrag fejezi ki. A szerkezet célhatározói viszonyt jelöl. *Татугаң хуазәми лапсызәми мелызысяну. 'Hozzál nyirkérget, hogy mi ketten bölcsőt csináljunk. Някәлә" букурүни колызысы бүүсәни. 'Hozzad a hálónkat, hogy mi ketten halászni menjünk.'*

A következő példamondat morfológia megítélésében véleményem nem egyezik Kovalankóéval. *Кунини иңу мотуну" сочурапсәня букурә?* 'Hol vannak a fonalaink, (hogy) mi ketten hálót csináljunk?' Úgy tűnik, hogy a mondatban előforduló *sočura-psa-ña* alak inkább nomen actionis+Px. A határozói igenév képzőinek a felsorolásakor a szerző nem tartott számon *-psa* alakú igenévképzőt. A mondat fordításából számomra az derül ki, hogy Kovalenko a *-ña* morfémát Du I Px-nek tartja, holott ez Sgl-t jelölő birtokos személyrag.

1.4. Analitikusan kifejezett, grammatikalizálódott szerkezetek, modális, kauzatív és más szemantikai jelentéssel bíró határozói igenevekkel:

a) Modális igék (*čenjd'i* 'tud, képes valamire', *d'erusa* 'nem tud', *kərbud'a* 'akar, szeretne valamit'): A szerző a szemantikai jelentés alapján az alábbi alcsoportokat különbözteti meg: a) tudást, képességet kifejező igék, b) akarást kifejező igék, c) szándékot kifejező igék, d) emocionális-modális (émotivno-modal'nye) igék. Mivel a példamondatok alapján a határozói igenevek mondatnyi viselkedése azonos, feleslegesnek találom az alcsoportokra való bontást.

b) Fázisigék (fazovye glagoly): A cselekvés kezdetét vagy befejeződését kifejező igék. Ez a típus többnyire folklórszövegekben fordul elő, és a *šatjd'i* 'befejez' igével alkot igeneves szerkezetet. *Таниа мунудя сятүди ны нүю һондүа бәнду. 'Így befejezván a beszédet, a lány kiment az utcára.'* Mivel a kezdést jelölő fázisigék a nganaszanban nem fordulnak elő, ezeket képző segítségével fejezik ki.

c) Mozgást jelentő igék (*konjd'i* 'menni', *tusa* (SIC!) 'jönni', *tatud'a* 'szállítani', *čiminsa* 'sietni'): A szerző véleménye szerint a nganaszan nyelvben csak nagyon kevés mozgást jelentő ige van. Ő csak a fentebb felsorolt négy igt tartja számon. Saját gyűjtésem azt igazolja, hogy ennél a négy igenél jóval több, legalább 11 mozgást jelentő ige létezik a nganaszan nyelvben. Más munkák is több mozgást jelentő igével számolnak (Ždanova 1994: 225, 227, 229, 230). A szerző által a könyvben hozott példamondatok is tartalmaznak olyan igéket, melyek az előbbi felsorolásban nem szerepelnek. A példák azt mutatják, hogy az ilyen szerkezetekben a határozói igenév azt a cselekvést fejezi ki, aminek az érdekében az alany végrehajtja a mozgást. *Сыты конүдиә лапкүдә кирибаратамты худисы. 'Elment a boltba, hogy kenyeret hozzon.'*

2. Supinum

Supinummal kifejezett szerkezetek előfordulnak azonos és eltérő alannal is. E szerint különbözteti meg Kovalenko a supinumos szerkezetek két csoportját. Az alany kilétére mindkét esetben birtokos személyrag utal.

2.1. Azonos alany: *Сыты тусъо качеманэгату немьмты.* 'Azért jött, hogy lássa az anyját.'

2.2. Eltérő alany: *Мәна конда "ам нъони немьнә мазудя сенкаләнәгандың.* 'Átvittem a gyerekeket az anyám sátrába, hogy azok ott aludjanak.' A szerkezet jellegzetessége, hogy az állítmány mindig megelőzi a supinummal alkotott igeneves szerkezetet. Ennél a csoportnál a szerző kitér a tagadó igével alkotott kifejezésekre is. Ilyen esetekben a supinum képzője nem a főigéhez, hanem a tagadó igéhez kapcsolódik, a főige pedig imperativusban áll. Ez utóbbi megfogalmazással nem érthetnek egyet. Való igaz, hogy a tagadott tö (-) és a Sg2 imperativus formailag egybeesik, mégsem tartom szerencsésnek az imperativus kifejezést alkalmazni ebben az esetben. Az imperativusnak a többi számban és személyben megvan a saját, a connegativustól eltérő kifejezője. *Нинагәне кунту" мәна кәйңисуәм.* 'Hogy ne aludjak el, énekeltem.'

3. Feltételes határozói igenév /gerundium/

3.1 Időbeli feltételeességet kifejező szerkezetek: Az ilyen szerkezetekben az állítmány csak aoristosban és jövő időben állhat, valamint kijelentő és felszólító módban. A határozói igenév egyidejűséget és előidejűséget fejezhet ki. Amennyiben a szerkezet alanya névszó, az igenévhez nem járul birtokos személyrag. Ha a szerkezet és a főmondat alanya eltérő, akkor az alanyhoz kötelezően kapcsolódik a birtokos személyrag. *Дембяни косабъ" хиезытыкоми пера"а.* 'Amikor a ruhánk (Du1) megszárad, menjünk tovább (Du1).'

Az alfejezet végén a szerző megjegyzi, hogy az igeneves szerkezet alárendelődhet olyan állítmánynak is, amelyik kérdő módban áll. Itt két példamondatot hoz, melyekhez magyarázatot is fűz: 1. *Больницәтану дъзърхъ"тә сылы цазъхъң?* 'Amikor a kórházba mész, kit látsz?' Az elemzés szerint a mondatban az állítmányon megjelenik a kérdő mód jele -*ң* („...сказуемое, выраженное финитным глаголом, принимает аффикс вопросительного наклонения=н;...” 39. o.). Az állítmány valóban kérdő módban áll, mégpedig múlt időben. A kérdő mód jele azonban múlt időben nem -*ң*, hanem -*һ*. Ebben az esetben az -*ң* morféma a Sg2 (alanyi ragozás) személyragja. Mivel az állítmány múlt idejű kérdő módban áll, fölmerül bennem a kérdés, hogy nem lenne-e pontosabb a mondatot is múlt időben fordítani. 2. *Таур-гәтә хуонтабъ"тү кунити сеңәсыты?* 'Ha a repülőgép késik, hol fog éjszakázni?' A két példamondat bemutatása után Kovalenko összefoglalja a két mondat jellegzetességeit: „В обоих примерах основное сказуемое принимает показатели вопросительного наклонения =н(ә), а зависимый предикат присоединяет лично-притяжательные аффиксы 2-ого типа.” (39. o.) Kijelentésének második

része teljes egészében helytálló, azonban a mondat első fele megkérdőjelezhető: 1) A nganaszan nyelvben a kérdő mód jele nem *-na*, hanem aoristosban *-ŋU*, múlt időben *-HU*, jövő időben pedig *-NTə+ -ŋU* (Helimskij 1994b: 218). Hasonló felosztás található Tereščenkónál is, de ő a jövő idejű kérdő módot máshogy tartja számon. (1979: 210). 2) A második mondat állítmánya nem áll kérdő módban. Amit Kovalenko bizonyára a kérdő mód jelének vél, az a morféma a tőhöz tartozik (*seŋka-* 'éjszakázni', Helimskij 1994a: 135, más alakban, de l. még Tereščenko 1979: 174).

3.2 Értékelést kifejező szerkezetek: Ezek a szerkezetek valamilyen potenciális eseményt fejeznek ki, melyeket legtöbbször a beszélő, ritkábban valamilyen más személy értékel. Az értékelést önálló morféma fejezi ki (pl. rossz, jó, nehéz, könnyű stb.) *Нәңхуа моунту" лоңуби".* 'Rossz, amikor ég a föld.'

A könyv harmadik fejezete a főnévi igeneves szerkezetekkel foglalkozik. A fejezet elején Kovalenko ismerteti a főnévi igenév fogalmáról kialakult nézeteket, majd megállapítja, hogy a nganaszan participiumok legtöbbször jelzőként vagy igeneves szerkezetek alaptagjaként szerepelnek. A továbbiakban Kovalenko bemutatja a nganaszan főnévi igenevek képzését és mondattani szerepét. A harmadik alfejezet a főnévi igenevek jelzői szerepét tárgyalja. A szerző megállapítja, hogy mind az öt igenév (l. fentebb) előfordulhat jelzői szerepben. Jelzőként az igenevek a jelzett szó előtt állnak, de a participium imperfectum és a participium perfectum esetében ritkán posztpozicionális helyzet is előfordulhat. Az igenévi jelzőket alaptagjukkal számban egyeztetni kell, az esetek közül azonban csak a tárgyesettel mutat egyezést. *Мәнә сҗартамә котумәм сатәрәм мәтәту тәзә"а.* 'A barátom a megölt sarki rókát hazavitte.' *Мәнә нязәй һазусҗом басутуой хиезытытәй.* 'Jól láttam a vadászokat, a menőket.'

A következő alfejezet a jelzői igeneves szerkezetek sajátosságaival foglalkozik. Igeneves szerkezetben a participium perfectum passivum nem fordul elő. Ezekben a szerkezetekben az igenévi jelző alapvetően két funkciót tölt be: a) Összeköti a mondat két fő részét, a jelzői tagot és a mondat fő tagját. b) A jelzői szerkezet fő elemeit képezi. Két fő elemet foglal magába: az alanyt, melyet a névszói alaptag fejez ki, és a neki alárendelt tárgyat vagy határozót. *Сҗүрҗи мелизысыәде мәмә нәңхуа исҗо.* 'A télen csinált sátram rossz volt.' Az ebben az alfejezetben tárgyalt jellegzetességeket meg lehetett volna már említeni a jelzői szerep bemutatásánál is.

A fejezet következő részében a szerző azokat a szerkezeteket ismerteti, melyek saját alannal rendelkeznek. Ennek a szerkezetnek a sajátosságait Kovalenko példamondatokkal illusztrálja: *Хундә кәма-дҗо-де-ә-нә колы" бикә кадяну ичҗо".* 'Az általam éjjel fogott halak a parton vannak.' Ennek a mondatnak az elemzésénél megjegyzi, hogy a *kəmad'üod'ejnə* alakban jelentkező *-j* szerepe tisztázatlan. Többes számú birtok esetén a *-j* megjelenése egyáltalán nem szokatlan, hiszen ez a morféma a

többes szám jelc. Más számajéd nyelvekben is megvannak a nyomai (pl. szelk. *kana-i-mi* 'meine Hunde', nyeny. *nanu-d* 'deine Boote' Mikola 1988:244).

A példák elemzése után a szerző arra a következtetésre jut, hogy a függő predikatív egység alanya minden esetben jelölt: az alanyra utalhat birtokos személyrag (l. a fenti mondatot), birtokos személyragos főnév (*Мәңә ныантым имидинә сочеласу-оде дембяне*, 'Vigyázok a nagymamám által varrt ruhámra.') és dativus ragos főnév is (*Камбута ногәнтырсыәде нәндүй бытану исью* 'A hullám által felborított csónak a vízen volt.'). A továbbiakban Kovalenko egyenként mind az öt melléknévi igenet újra megvizsgálja, de újabb, eddig nem ismertetett következtetésekre nem jut.

A következő alfejezetben azokat az eseteket vizsgálja a szerző, amikor a melléknévi igenév a mondat állítmányaként áll. A részletes elemzés után a következő megállapításokra jut:

1. A participium imperfectum, mint azt már Tereščenko is megjegyezte, csak predikatívan ragozva lehet állítmány. *Мәңә тачүзүйчом әмә колкосәтанә*. 'Ebben a szöveketben vagyok rénpásztor.'

2. A participium perfectum csak a létigével alkotott analitikus szerkezet tagjaként töltheti be az állítmányi szerepet. *Талуоряй татурусюдөм исьюм*. 'Engem tegnap hoztak.'

3. A participium perfectum negativum állhat állítmányként. *Десынә кўмарақу куннагальче качемәзума "ам*. 'Olyan kést, mint amilyen az apámnak van, én még nem láttam.' Helimskij nyomán (1994b: 219) úgy vélem, hogy ebben az esetben nem a part. perf. neg. jelentkezik mint állítmány, hanem a mondat állítmánya abbessivus módban áll. Az igenév és a módjel alakilag teljesen megegyezik.

4. A part. perf. passivum állapotot kifejező szenvedő szerkezetekben használatos. *Әмты колы кәзимә*. 'Ezek a halak megtisztítottak.' Az igenév mindig a mondat végére kerül.

A szerző külön alfejezetben foglalkozik azokkal az esetekkel, amikor a participium imperfectum éppen folyó cselekvést fejez ki. Ilyen esetekben a participium dativus ragot is felvehet. Néhány példamondat megvizsgálása után Kovalenko lehetségesnek tartja, hogy a dativus és az aoristosi koaffixum (l főtebb) azonos eredetű. Ezzel a véleményével nem tudok egyetérteni. A koaffixum *-NTU-* alakú, ezzel szemben a dativus ragja *-NTƏ*. Hogy a két elem mássalhangzókapcsolata azonos váltakozásokat mutat, az semmiképpen nem bizonyítja azonos eredetüket, nem lehet eltekinteni az eltérő vokálistól.

Az alfejezet további részében azokat az eseteket vizsgálja a szerző, amikor az igenév nem a mondat önálló állítmányaként jelenik meg. Ilyenkor az igenes szerkezet igeneve valóban dativusragot és fakultatívan birtokos személyragot vesz fel, maga a szerkezet pedig egyidejűséget fejez ki: *Дўракәтими мазәичүндәтә нинырә кәмә-*

дѣю нукѣгѣ самѣра. 'Amíg te a nyenyecéknél vendégeskedtél, a bátyád sok rókát fogott.'

A példák elemzése során néhány példamondat esetében megjegyzi, hogy a végződések sorrendje más is lehet: *Māmu тука-нду-тѣ-нѣ тѣ" лаңзынты*. 'Akkor, amikor odamentem a házhoz, kialudt a tűz.' Kovalenko elemzése a következő: *-нду-* folyamatosságot kifejező affixum, *-тѣ-* igenévi affixum, *-нѣ-* birtokos személyrag Sg1. Az én véleményem a következő: *-нду-* igenévképző, *-тѣ-* dativusrag, *-нѣ-* PxSg1. A mondatok elemzése után Kovalenko is felveti azt a lehetőséget, hogy esetleg a két kérdéses affixum közül az egyik a dativus ragja, hiszen az altáji nyelvek esetében ismert, hogy a temporális szerkezetekben részt vesz a dativusrag is. Ezek a szerkezetek a nganaszanban is megvannak, a temporális szerkezetekben ott is kétsésgkívül a dativus ragja jelentkezik (l. még Tereščenko 1979: 85).

A könyv negyedik fejezete az analitikus szerkezetekkel (ASZ) foglalkozik. A fejezet elején a szerző tisztázza az analitikus szerkezet fogalmát. A nganaszan analitikus szerkezetekben a létige melléknévi vagy határozói igenévi alakjai szerepelnek. Kovalenko részletesen három esetet ismertet:

1. Feltételes ASZ: Ebben a szerkezetben a létige feltételes határozói igeneve (gerundium) jelentkezik összetett mondatokban. A főmondat állítmánya minden esetben feltételes módban áll, a mellékmondatban pedig igeneves szerkezet jelentkezik. A mellékmondat alanyára az igenéven jelentkező birtokos személyrag vagy önálló névszó utal. A birtokos személyragot Sg3 alany esetén nem kötelező kitenni. Az igeneves szerkezet azt a körülményt fejezi ki, amely megakadályozza a főmondat eseményének bekövetkeztét. *Талыо тусѣю ихѣ"тѣ нѣгѣ колытана џамакѣхуазѣ*. 'Ha tegnap jöttél volna, ehettél volna finom halat.' Külön foglalkozik a szerző a szerkezet tagadott alakjaival is: *Нусыѣ ихѣ"тѣ лѣосусѣю тѣнѣ нѣгѣй хуозѣтѣхуазѣн*. 'Ha nem lettél volna lusta, jól tanulhattál volna.'

Kovalenko megjegyzi, hogy a feltételes analitikus szerkezetek mindig valamilyen nem reális körülményt fejeznek ki, míg a feltételes szerkezetek eseményei reálisakká válhatnak, ha bizonyos feltételek teljesülnek. A szerző külön kiemeli, hogy Tereščenkóval ellentétben, ezt a szerkezetet nem tartja a feltételes mód analitikus kifejezési módjának. Az ASZ csak és kizárólag összetett mondat mellékmondatában szerepelhet, önállóan nem jelenhet meg.

2. Kérdő ASZ: Tereščenko a kérdő mód képzésének két fajtáját tartja számon: a) képző segítségével, b) ASZ segítségével. Az ASZ a következőképpen épül fel: a főige jövőidejű ragozott alakja + a létige gerundiuma + Px. Kovalenko adattárában léteznek olyan példamondatok is, ahol a főige múlt idejű alakjai szerepelnek. *Кында-сѣю ихѣ"ту хундѣ?* 'Aludt ő éjszaka?'

3. ASZ temporális polipredikatív szerkezetekben: Ezekben a szerkezetekben a főige part. perf. neg. alakja, a létigének pedig a part. imp. szerepel. *Накѣлѣмѣзу-*

ма"а учымата җендү, җапарымыза удумата. 'Mielőtt megveszed a csónakot, mutasd meg a nagyapádnak.' A létige melléknévi igenevéhez dativus rag járul, melyet az alanyra utaló Px követhet. Amennyiben a fő- és melléknondat alanya megegyezik, a Px kitétele kötelező. Ha a melléknondat alanya névszóval van kifejezve, a birtokos személyrag elmarad. Hasonló szerkezet több más szibériai nyelvben is megtalálható (pl. jakut, enyec).

A könyv ötödik fejezete a nomen actionisokkal alkotott szerkezeteket vizsgálja. Kovalenko az alábbi főbb tulajdonságokkal jellemzi a nomen actionist: Olyan igéből képzett alakok, melyek a cselekvést nevezik meg, képesek birtokos személyragok felvételére, névszóként ragozhatók, járulhatnak hozzájuk névutók, igei vonzatukat megtartják. A nganaszan nomen actionisok (-psə, -mo, -ramu/-lamu, -bü"ə/-hü"ə, -sia) szerepelhetnek határozós, tárgyas és jelzős szerkezetekben. Meg kell jegyezni, hogy a -ramu/-lamu nem nomem actionis képző, hanem nomen loci, a -mo képző leggyakoribb variánsaként a szakirodalomban pedig inkább -mј szokott szerepelni.

A következő alfejezetekben Kovalenko részletesebben csak a -bü"ə/-hü"ə képzős nomen actionis viselkedését vizsgálja.

1. Időhatározói szerkezetek: A szerkezet szemantikája hasonlít a gerundiumos időhatározói szerkezetéhez. *Һуманаңкы ихј"əмә җойбоукандым мерүзәй.* 'Amikor fiatal voltam gyorsan dolgoztam.'

2. Ragozott nomen actionis: A nomen actionishoz ablativus járulhat, ilyenkor a szerkezet időbeli korlátozást fejez ki. *Бјүбј"əзəматə буəруа" cumu хјə.* 'Amióta elmentél, eltelt két év.'

3. Nomen actionis névutókkal: A nomen actionis tipikusan három névutóval áll: *бада* 'óta', *һуону* 'után', *əвба* '-ig'. *Москватəну дјзјрхј"əту базə сыты һикəты силызальчєны бјə.* 'Azóta, hogy Moszkvában járt, senkivel nem beszél.'

4. Jelzős szerkezet tagjaként: Részletesebb magyarázatot a szerző ehhez az esethez nem fűz. *Сəде мың тјүхј"əму чєтыамə бахуа.* 'Az út, amin jöttünk, nagyon rossz.'

Kovalenko összefoglalása, pontatlanságai ellenére is, fontos ismereteket nyújt a nganaszan igenevek használati köréről, bővíti a nganaszan mondattani ismereteket.

Megegyező témával foglalkozik Lucia Popova (1992) is Les „constructions polypredicatives” dans les languages samoyèdes című cikkében. Popova munkájában mind a négy szamojéd nyelvet megvizsgálja. Ismertetésemben én most csak a nganaszan adatokra térek ki. Popova a következő szerkezetekkel foglalkozik: nomen actionisokkal, participiumokkal, gerundiummal, infinitívussal és supinummal alkotott szerkezetek. A szerző természetesen csak a fő típusokat elenizi, Kovalenkóhoz képest új eredményeket nem ismertet, viszont sajnos példaanyagának morfológiai értékelése sok esetben hibás.

Sürü soxa-bi" baza dja-lyŋ česayimi"
 S O PRNF¹ postp. S poss.3p. pl. PRF V, 3 p. pl.
 Depuis que la neige est arrivée, les jours refroidissent.

A mondat értékelésében több hiba is akad. A djaly szó tagolása teljesen téves, a -ly- elem a tőhöz tartozik. A -lyŋ Pl3 személyű birtokos személyragnak való értékelése semmiképpen sem helyes. Valószínűnek tartom, hogy -ŋ végződés helyett -" áll, s így a szó többes számban van.

Nüo ŋamaka-bü"o xuonu mənə noptakasuo-m kidanja
 S O PRNF postp. pron. PRF V, 1.p.sg. O lat.
 Après que les enfants eurent mangé, j'ai commencé à laver la vaisselle.

A csésze szó morfológiai értékelése hibás. Ebben az esetben nincsen szó lativusról. A szón egy több birtokra utaló Sg1 személyű birtokos személyrag van. A szerző az elemzésben nem jelölte, hogy az állítmány múlt időben áll.

Popova cikkében az előforduló pontatlanságok jelentősen csökkentik a mű értékét.

IRODALOM

- Helimskij, Evgenij 1994a: Ukazatel' slov k tekstam kamlanij, in Evgenij Helimskij szerk.: *Tajmyrskij étnolingvističeskij sbornik*, Moszkva, RGGU, 107–146.
- Helimskij, Evgenij 1994b: Očerok morfonologii i slovoizmenitel'noj morfolologii nganasanskogo jazyka, in Evgenij Helimskij szerk.: *Tajmyrskij étnolingvističeskij sbornik*, Moszkva, RGGU, 190–221.
- Nagy Beáta Boglárka 1995: A nganaszan igék aspektusáról, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 267–284.
- Mikola Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic languages*, Leiden–New York–Kopenhága–Köln, 218–263.
- Popova, Lucia 1992: Les „constructions polypredicatives” dans les langues samoyèdes, *Études Finno-Ougriennes* 24, 41–60.
- Tereščenko, N. M. 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*, Leningrád, Nauka.
- Tereščenko, N. M. 1979: *Nganasanskij jazyk*, Leningrád, Nauka.
- Ždanova, Tat'jana 1994: K opisaniu modelej glagol'nogo upravlenija v nganasanskom jazyke, in Evgenij Helimskij szerk.: *Tajmyrskij étnolingvističeskij sbornik*, Moszkva, RGGU, 222–233.

¹ PRNF – nem finitum alakú predikátum, PRF – finitum alakú predikátum
 S – subject, O – object V_i – alanyi ragozású ige, poss. – birtokos személyrag, lat. – lativus, post. – névutó.

Ördög Ferenc: *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771),*

I. kötet: *Névtár I.* (1–150. sz. települések), 1991. 836 oldal

II. kötet: *Névtár II.* (151–307. sz. települések), 1992, 880 oldal,

**Budapest – Zalaegerszeg,
Az MTA Nyelvtudományi Intézete – Zala megye Önkormányzati
Közyűlése.**

SZABÓ JÓZSEF

Ördög Ferencről szakmai körökben eléggé közismert, hogy a Tolna megyei Gyulaj község szűlőtte, hiszen – főképpen pályafutásának kezdetén – például különböző folyóiratokban, évkönyvekben szűlőfaluja lakóinak keresztnéveiről és nyelvjárásáról több kitűnő cikket, tanulmányt jelentetett meg. Azt viszont valószínűleg jóval kevesebben tudják, hogy a szegedi egyetem hallgatójaként a „Nyomtatás és a kender megmunkálása” című szakdolgozatát és az „Ugarolástól nyomtatásig Gyulajon” c. pályamunkáját is otthoni anyaggyűjtés alapján készítette. S bár érdeklődését tekintve, lélekben sohasem lett hűtlen szűkebb pátriájához, Ördög Ferenc neve mégis elsősorban a Zala megyei névtani munkálatokkal forrt össze, hiszen későbbi tudományos munkássága és egész tevékenysége ezer szállal kapcsolódott s kapcsolódik a Zalában végzett névtudományi célú gyűjtésekhez, kutatásokhoz, mégpedig kivétel nélkül olyan nagy horderejű vállalkozásokhoz, melyeknek kézzelfogható eredményei mindenkor impozáns terjedelmű, értékes kötet(ek)ben öltöttek testet. Ki ne emlékezne például a „Zala megye földrajzi nevei” (Zalaegerszeg, 1964.) című névgyűjteményre, amely az 1960-as évek derekán valóságos helynévgyűjtési mozgalmat indított el? Ennek a kiadványnak a megjelentetésében Ördög Ferenc oroszánrészt vállalt, majd utána jó néhány megyei névgyűjteményben tudományos irányítóként, közlétezőként és/vagy szerkesztőként tevékenykedett. Kandidátusi fokozatot a „Személynévviszsgálatok Göcsej és Hetés területén” (Bp., 1973.) című monográfiájával szerzett, amelynek anyagát 82 zalai faluban gyűjtötte. Az 1990-es évek legelején pedig a „Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771)” c. nagy munkájával

jelentkezett, amelynek – az itt ismertetendő első két része (Névtár I–II.) után – a személynév-monográfiával együtt még további három kötete vár kiadásra.

Amint az első és második kötet borítólapjának fülszövegéből kiderül, a forrásokat tartalmazó harmadik és a mutatókat magában foglaló negyedik rész már nyomdába került, a „Személyneveink onomato-dialektológiai sajátosságainak település- és művelődéstörténeti háttére Zala megye XVIII. századi népességösszeírásai alapján” címmel tervezett ötödik, záró kötet pedig most van készülöben. Noha e lenyűgözően gazdag anyagú, hatalmas vállalkozásnak még a fele sem látott napvilágot, a 307 település személyneveit és az azokhoz kapcsolódó különféle (értékes) adatokat magában foglaló Névtár I–II. alapján és a még kiadás előtt álló kötetek tartalmát figyelembe véve már most véleményt lehet formálni a kiadvány egészéről, mégpedig azért, mert az eddig megjelent két résszel együtt a források és a mutatók is természetesen az adattárhoz tartoznak majd, az utolsó (ötödik) kötetet pedig a műfajilag egészen más jellegű és célú tanulmány alkotja, amelynek lényegét a szerző eddigi, e témakörben publikált dolgozatai – nagy vonalakban legalábbis – sejteni engedik. Ezért gondolom, hogy mindaz, amit – Rónai Béla „Zselici nyelvatlasz” című kiadványa kapcsán – Dem László a tanulmány és az atlasz (a térképlapok) anyagának maradandó értékéről kifejtett, véleményem szerint Ördög Ferenc munkájának adattári részére és a tanulmányt tartalmazó, leendő (ötödik) kötetére is érvényesnek tekinthető: „S még annak is ki van téve az efféle tevékenységre vállalkozó, hogy ami ebből a nagy mennyiségű alkotó erőfeszítésből kikerekedik, azt még a tudományos közvélemény egy része is csak valamiféle „anyagközlésként” könyveli el: azaz olyan valaminck, aminek haszna persze van, de értéke alatta áll a „tanulmány” műfajának, még akkor is, ha az kész módszerek adaptációja, esetleg csak anyagtalan eszmefuttatás. ... A tanulmány és az atlasz viszonya alighanem világos minden szakember számára. Ha a térképanyag elveszne, a kiváló feldolgozó tanulmány egy évtizedig, másféligen, újdonság volna még, azután lassacskán tudománytörténeti értékűvé homályosulna. Ha viszont ez semmisülne meg, de a térképek megmaradnának, az anyag az idők végezetéig élő és eleven ható közege, tényezője, tárgya és eszköze maradna a további bűvárlatoknak. Mert a tanulmány mutatósabb, rangosabb műfajú ugyan; de a magas szintű tudományos felkészültséggel, gondnal és sok-sok fizikai-lelki kinnal összegyűjtött, ellenőrzött, megrostált, elrendezett – és föltétlenül közzéteendő – anyag ércnél is maradandóbb.” (Rónai Béla: Zselici nyelvatlasz. Pécs, 1993. 6, 8). – Hogy Zala megye XVIII. századi népességösszeírásainak felhasználása nyelvészeti (pl. névtudományi és nyelvjárástörténeti) szempontból milyen sok eredménnyel járhat, arra a szerző maga mutatott szép példát (Ördög Ferencnek e tárgykörben megjelent dolgozatait l. részletesebben az I. kötet 5. lapján), s mindazt az előkészületben lévő tanulmánykötetben várhatóan újabb elemzésekkel gazdagítja majd, mégis úgy vélem, hogy a jövőbeni kutatások számára az adattár lesz „ércnél maradandóbb”, olyan bő és szinte kimeríthetetlen

forrás, amelyek gazdag nyelvi anyagához gyakran fordulnak majd mindazon kutatók, akik az adatok elemzésén nyugvó vizsgálódás hívei és érvényesítői maradnak.

A vállalkozás célját és a forráskiadás felhasználási lehetőségeit (az I. kötet 5. lapján) a következőképpen foglalta össze a szerző: „Magam ... 1976-ban Zala Megye Tanácsának megbízásából és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával hozzákezdttem a történelmi Zala megye XVIII. századi személynévanyagának gyűjtéséhez azzal a céllal, hogy egy nagyobb összefüggő területen megvizsgáljam család- és keresztnéveink onomato-dialektológiai sajátosságainak település- és művelődéstörténeti hátterét. ... Mindezen túl természetesen megbízható forráskiadást kívánok átnyújtani mindazoknak a magyar és nem magyar nyelvészettel foglalkozó kollégáimnak, akik személynéveink keletkezés módjával, összehasonlító vizsgálatával vagy éppenséggel tulajdonnéveink általános kérdéseivel foglalkoznak. Abban is bízom, hogy a történeti demográfusok, a néprajz és településtörténet, valamint a társadalomorvoslás szakavatott kutatói keén is beszédessé válik ennek a 309 (305 Zala megyei, 3 Somogy megyei, 1 Veszprém megyei) településnek 789 összeírásából egybeszerkesztett, mintegy 220 ezer nevet tartalmazó névtár”.

A történeti személynéveket tartalmazó két kötet forrásául a különféle (keresztelesi, bérnalkozási, esketési és halotti) anyakönyvek, adóösszeírások, egyházlátogatási jegyzőkönyvek (canonica visitatiók) és népességösszeírások (conscriptio animarumok) szolgáltak. Az utábbiakat Pázmány Péter kezdeményezte 1625-ben, az egyházmegyei látogatásokat pedig Mária Terézia rendelte el 1745-ben. A különböző népességösszeírásokat és egyházlátogatási jegyzőkönyveket elsősorban helyi plébánosok, ritkábban főesperes-helyettesek készítették, akik – a szerző megállapításai szerint (I. kötet 9) – nagyrészt Zala megye vidékéről származhattak, s valószínűleg ezzel függ össze, hogy általában a helyi kiejtéshez híven jegyezték föl az egyes személynéveket. A XVIII. századi Zala megyének a Veszprémi Egyházmegyéhez tartozó településeiről – az 1745–1771 közötti időből – 789 összeírás készült, s ebből gyűlt össze végül is az adattár anyaga.

Az I. kötet Bevezetés c. fejezetében a szerző részletesen ismerteti a kiadványsorozat célját (5), forrásait (6–9), az összeírást végzők fontosabb adatait (9), majd a kutatóterületről (9–11), az adatok közzétételének kérdéseiről (11–13) és az adattár használatához szükséges tudnivalókról (13–15) ad áttekintést. Ezt „Az összeírások száma településenként és kötetenként” című, táblázatban foglalt összesítés (16–26), valamint a forrásjelzések, a felhasznált helységnévtárak és a rövidítések jegyzéke (27–33) követi, végül pedig a települések neve található meg a sorszám és betűrend szerinti felsorolásban (34–37). A külföldi szakemberek számára a Bevezetés német nyelvű fordítása nyújt lehetőséget a tájékozódásra és a kötet anyagában való könnyebb eligazodásra.

A két kötet személynévtárának áttekintése, lapozgatása közben merült föl bennem az a gondolat, hogy például a nevek hangalakjából levonható nyelvjárástörténeti tanulságok megállapításához hasznos volna adatokat gyűjteni, végül azonban eltekintettem ettől, hiszen a szerző már a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán, amelyet 1983-ban rendeztek Szombathelyen, mindezt részletesen bemutatta (vö. A készülő XVIII. századi zalai személynévtár családneveinek nyelvjárástörténeti hasznosításáról. In: A magyar nyelv rétegződése II, 729–735. Szerkesztette: Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988). – Az eddig megjelent két kötetről és a vállalkozás egészéről azt állapíthatom meg, hogy Ördög Ferenc rendkívül nagy munkát végzett, és – félretéve, elhalasztva más tudományos terveit – időálló, maradandó értéket teremtett, amelyekért minden elismerést megérdemel. Dicséret illeti továbbá a Zala Megyei Önkormányzatot és mindazon intézményeket és személyeket, amelyek és akik valamilyen formában hozzájárultak e legújabb zalai névtárak megjelentetéséhez.

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI NYELVTANA,

főszerkesztő: Benkő Loránd,

I. kötet: *A korai ómagyar kor és előzményei*, 1991, 781 oldal,

II/1. kötet: *A kései ómagyar kor. Morfematika*, 1992, 928 oldal,

**II/2. kötet: *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*,
1995, 851 oldal,**

Budapest, Akadémiai Kiadó.

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. A három kötetes mű célja – a főszerkesztő, Benkő Loránd rövid megfogalmazásában – „a magyar nyelvtani rendszer történetének konkrét bemutatása” (I, 22). Az első kötet élén található részletes „Bevezetés” e célmeghatározás minden egyes szavát kifejti, félreérthetetlenül definiálva: mit jelent a nyelvtani rendszer, a történeti jelleg és a bemutatás konkrétsága (vö. I, 22–25). A három kötet két, párhuzamos felépítésű részre oszlik, csupán a kései ómagyar kor gazdag anyaga kényszerítette ki a két külön kötetben való megjelentetést (vö. I., ill. II/1, II/2. kötet).

A magyar nyelv történeti nyelvtana hosszú, fáradtságos, sok munkatárs kitartó kutató-gyűjtő-összegező-szerkesztő munkájának eredménye, jelentősége pedig az, hogy a magyar nyelv rendszerének történetét tüzetesen elemző szintézisként behozza lemaradásunkat több európai nyelvhez képest, amelyek már korábban megalkották a maguk történeti grammatikai összefoglalásait.

E nagy szintézist teremtő munka népes alkotógárdáját egyrészt az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének, másrészt az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályának munkatársai alkották – amint a bevezetőből megtudhatjuk –, mintegy „két tucatnyi” nyelvész szakember; nevüket az egyes kötetek élén, illetőleg a fejezetcímek után olvashatjuk. A hosszú időt igénybe vevő munkálatok a hetvenes évek közepén kezdődtek. 1983-ban már sor kerülhetett a rendszerezésre, próbafejezetek bemutatására. Több – főként fiatalabb – munkatárs később kapcsolódott be az egyes fejezetek elkészítésébe. Szomorú tény, hogy az irányító tudósok, szerzők közül többen nem érték meg a közös nagy vállalkozás megjelenését, kereszttel megjelölt nevüket a kötetek belső borítóján megilletődéssel olvassuk.

Érdemes szólni néhány szót a mű munkálatainak menetéről is. Induláskor a koncepció kidolgozása volt a legfontosabb feladat. Ki kellett jelölni a vizsgálandó korszak határait, össze kellett válogatni az adatgyűjtés alapjául szolgáló nyelvemlékeket.

Át kellett gondolni a leendő történeti grammatika szerkezetét, tisztázni a munka elméleti alapjait. A megelőző gazdag magyar nyelvtörténeti kutatások eredményeinek összegzésén kívül szükség volt újabb kutatásokra, mind a vizsgált nyelvemlékes anyag, mind a feldolgozás módszerének tekintetében. A korábbi, főként hang-, szó- és névtörténetet érintő vizsgálódásokat ki kellett egészíteni grammatikai-rendszertani összegezésekkel. A munkálatok és a megírandó mű kereteit a feladathoz rendelték hozzá: kirekesztették a hangtant, a fonológiát, a történeti lexikát, a szófajtant, a jelentéstant, a nyelvjárást és a stilisztikát. Külön fejezetet kapott viszont a morfológia (morphematika), illetőleg a mondattan és a szövegtan (ez utóbbi kisebb terjedelemben) – ez a felépítése a két korszak nyelvi-grammatikai bemutatásának. De nem jelentett ez merev elhatárolást a fenti stúdiumoktól, sokkal inkább eddigi eredményeiknek az új műbe való szerves beépítéséről van szó. Nyilvánvaló ugyanis, hogy – csak a hangtörténet problémáját említve – a morfológia jelenségeinek, ezen belül a szó(ő)vek rendszerének bemutatása nem nélkülözheti a hangtörténeti magyarázatokat. A szószervezetek történeti bemutatása pedig jelentéstani csoportosítást (is) igényel, (pl. a birtokviszony jellemzése során).

Fő szempont a grammatikai rendszer megragadható változásainak a megjelenítése lett. Erre vonatkozóan érdemes emlékeztetünkbe idézni az 1984-ben megjelent „Tájékoztató”-ból Benkő Loránd ide illő megállapítását: „A diakroniát egyfelől a szinkroniában megnyilvánuló belső nyelvi mozgás, a váltokozásokra, a kezdődő vagy elmúló jelenségeket jelző kivételekre való figyelés, másfelől az egyes szinkron állapotok egymásra vetítése és különbségeik megragadása állítja elénk.” (MNy. LXXX, 135).

Igaz az is, hogy sokszor fikciónak tűnik szinkron metszetekről beszélni; meggondolandó, amit ennek kapcsán ír – más helyen – ugyancsak a főszerkesztő Benkő Loránd: „Ahogy ... időben visszafelé haladunk, szinkronnak vélt nyelvi képünkbe egyre jobban vegyülnek az akár közvetlen filológiai bűvárlattal, akár rekonstrukcióval nyert olyan nyelvi jelek, jelkapcsolatok, szerkesztési szabályok, amelyek azonos közlési rendszerben sohasem működtek együttesen.” (A szinkronia korlátai a történeti nyelvtudományban, in: Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben, Bp. 1993, 19. l.).

A grammatikai változások megragadása, megjelenítése és lehetséges magyarázatuk ezért nagy tárgyismeretet, tájékozottságot, összegező képességet igényelt a munkatársaktól. E tekintetben találunk mélységbeli különbségeket az egyes fejezetek között. Bár az egységes koncepció egységes irányítást, munkaszervezést, szempontegyeztetést, kollektív ellenőrzést tett szükségessé, az egyes fejezetek szerzői érvénysítették a maguk szemléletét; a munkálatok során rendszeresen tartott megbeszélések, viták voltak hivatva arra, hogy összeccsiszolja a résztvevők produkcióit, s az esetleges ellentmondásokat kiküszöböljék.

2. A munkálatok vázolt leírása után lássuk közelebbről az egyes köteteket!

A korai ómagyar kornak és előzményeinek bemutatása az első kötetben található – mint már jeleztük. Az emlékek kisebb száma és terjedelme tette lehetővé az egy kötetbe való sűrítést. A „Morfematika” fejezete szófajok szerint mutatja be a szavak alaktani viselkedését, nyomon követhető változásukat: a tövek kikövetkeztethető rendszerét, a képzést, az esetleges jelezés-ragozás paradigmáit érintő jelenségeket. Szép és részletes fejezet írja le az igeelvek típusait. A névmások nyelvünkben is – sok más nyelvhez hasonlóan – külön történettel rendelkeznek; a névszók fő reprezentánsaival is mutatnak érintkezést ugyan, de sajátos alakrendszerük miatt indokolt a névszóktól elkülönített bemutatásuk. Izgalmas a határozószók fejlődéstörténete; ugyanígy a velük kapcsolatban álló, de jellegzetes szócsoport az igekötőké és a névutóké. Önálló fejezete van a névelőknek (ill. névelőelőzményeknek), a kötőszóknak is, bár ezek is érintkeznek más szófajokkal eredetük szempontjából. Minden bizonnyal a szófaji rendszer teljes áttekintése kedvéért találjuk az említetteken kívül itt még a módosítószók és az indulatszók fejezetét, bár a mondat- ill. szövegtanhoz állnak szerintem közelebb; a II/2. kötetben ez utóbbi szemlélet érvényesül.

Egy kissé nehezen illeszthető bele ebbe a szerkezetbe – sorrendi helyét tekintve – a szóösszetétel fejezete, de mind a szerző, mind a szerkesztők dicséretére válik, hogy el tudták kerülni a szófaji szempontok megismétlődését. A vizsgálat az összetevő elemek viszonyát emelte ki; s a tulajdonnevek kaptak sokoldalú megvilágítást e körben.

A kötet első nagy egységét a többszófajúság, illetőleg a szófajváltás bemutatása zárja le. Természetes, hogy e megadott keretek között – mint a bevezetőből is kiderült – az egyes jelenségek sokoldalú bemutatása a hangtörténet és – főleg az utóbbi fejezetekben – a jelentéstörténet eredményein is nyugszik. Igen szép, elmélyült, sok egyéni kutatási eredményt felmutató részek sorakoznak egymás után.

A kötet második, rövidebb fele a „Mondattan”. A mondatok modalitás, majd állítás-tagadás szerinti osztályozását és rövid jellemzését a mondat szerkezet behatóbb vizsgálata követi. Előbb a makroszerkezet áttekintését kapjuk, innen halad a vizsgálat az alacsonyabb szintek bemutatása felé. Újszerű, értékes fejezet az aktuális tagolásé, illetőleg a szórendé. A mondatot felépítő szerkezetek élén a hozzárendelő (alany-állítmányi) szerkezet bemutatása áll. Ezt követi az alárendelő szerkezetek szófaji alapú tárgyalása: az igei, az igenévi, a főnévi, a melléknévi, számnévi és határozó(szó)i szerkezeteké. A mellérendelő szerkezetek – a példák csekély száma miatt is – már mellőzik az összetevő elemek szófajának figyelembevételét.

E vázlatos felsorolás nem alkalmas a vizsgálódások beható jellemzésére, annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy főleg a szószerkezetek bemutatása sokoldalú, színes, érdekes olvasmány az érdeklődő szakember számára.

A mondattani részt az összetett mondatok bemutatása zárja le: előbb az alárendelő, majd a mellérendelő mondatok kerülnek szóba.

Rövid, alig harminc oldalnyi részlet fejezi be az I. kötetet: a „Szöveggrammatika”. A fejezetíró felsorolja azokat az okokat, amelyek gátolják a korai ómagyar kor szövegtani vizsgálatát (755). Érdekes fejtegetés az utolsó, az idézés módjairól írott rövid összefoglalás.

3. A történeti grammatika második nagy egységét alkotó következő két kötetének első fele (II/1.) a kései ómagyar kor morfolitikáját mutatja be. Felépítése az első kötet morfolitika-fejezetével párhuzamos. Mélyreható, monográfia mélységű és terjedelmű részeket találhatók itt az első kötet azonos szerzőitől. (Csupán a névmások és a szóösszetételek szerzői változtak.) Az azonos szerkezet, a többnyire azonos fejezetcímek megkönnyítik az eligazodást és az összehasonlítást a két korszak nyelvállapota között, ami nem mindig könnyű feladat. Bizony, a meglévőnél több esetben volna szükséges lapszám szerinti utalás is az egymással összefüggő kérdések tárgyalására. Az is igaz azonban, hogy ilyen nagy műnél a nyomdai munkálatok menetében nagyon nehéz volt a lapszámokat is nyomon követni.

Csodálhatjuk e fejezetben azt az alaki gazdagságot, amit nyelvtanaink nyelvünk korabeli (vagy korábbi), főként írott változatának rendjéről, rendszeréről megőriztek az utókor számára. Mert bármennyire is elfogadjuk, hogy a vizsgált részrendszerek elemei nem vagy nem éppen úgy működnek együtt, ahogyan leírva találjuk őket, mégis megjelenik előttünk egy színes, változatos nyelvi eszköztár, amellyel mindenképpen rendelkezett a kései ómagyar kor magyarul író, beszélő embere. Elég csak a képzők csoportjait áttekinteni, vagy az igemód- és igeidőrendszer állományát megfigyelni (amely a mainál gazdagabb volt, bizonyára a beszélt nyelvváltozatokban is), hogy lássuk: nem véletlenül nyúltak a nyelvújítás idején neológusaink többek között a múlt nyelvi kincseihez az irodalmi nyelv tudatos megteremtése, gyarapítása céljából.

Számomra e kötetben még inkább zavaró, mint az elsőben, a tulajdonnevek – önmagában nagyon érdekes, tanulságos – fejezetének beillesztése az összetett szavak és szoros szókapcsolatok rendszerébe. Ez az egész fejezet – nemcsak itt, hanem az első kötetben is jobban illene záradécul, önálló részként, a szófaji kérdések bemutatásának a végére.

A II/2. kötet mondattani fejezete az I. kötethez hasonló sorrendben tárgyalja a mondat és fajtái, a mondatot felépítő szerkezetek, illetőleg az összetett mondatok témakörét, következetes, igen átgondolt tárgyalási menetben. Az úgynevezett hagyományos grammatikai felfogás eredményeit a modern irányzatok legidőtállóbb, a nyelvtörténeti kutatásokban is alkalmazható módszereivel alátámasztva ábrázolja a nyelvi közlésforma központi egységének: a mondatnak a fejlődését a kései ómagyar kor adatainak magyarázata, bemutatása során.

A kötetet – az elsőhöz hasonlóan – itt is a szöveggrammatika viszonylag rövidre fogott fejezete zárja le. Itt, az utolsó alfejezetek egyikében a szemantikai kohézióról

szóló mondanivalónak jut némi stílusbemutató: a stílus változatosságát és ökonómiáját is érintő szerep; vázlatos képet kapunk mindezekről néhány táblázat segítségével. Persze nem is lehetett volna sokkal több lehetősége a szigorúan grammatikai keretek között mozgó ábrázolásnak.

Ha közelebből megvizsgáljuk a II/2. kötet egyes fejezeteinek tematikáját, akkor látjuk csak igazán, milyen körültekintően vizsgáltak meg, jártak körül egy-egy kérdéskört a szerzők. Egyetlen kiragadott példán próbálom ezt érzékeltetni. „A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetek” (II/2. 375–82) című rész alcímei a következők: „Szófaji kérdések”, „A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek jelentése” (ezen belül szó van a birtoklás kifejezésének, az összetartozás kifejezésének meg a formális birtokviszonynak további árnyalatairól), „A birtokviszony jelölése”. „Az egyeztetés”, „A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek szórendje”. Ilyen alapos elemzés nagyon nagy elmélyülésről, tárgy- (és nyelvemlék-) ismeretről tesz bizonyságot. A példákat sorolhatnám tovább a mondattan egyéb területeiről is.

4. A vaskos kötetekben búvárkodók néhány következtetlenséggel is találkozhatnak. Vannak szerzők, akik a kiindulásul szolgáló alapfogalmak definiálását mellőzhetőnek vélik – főként a kései ómagyar kor kötetében –, tartalmukat evidensnek tekintik. Különösen itt lett volna hasznos az utalási rendszer következetes alkalmazása, az áthidalta volna e hiányt.

A műszók használatát általában egyeztették a szerzők, bár olykor előfordulnak eltérések. (Pl. Wacha Balázs jelzi, hogy kerüli „a réma” kifejezést, más szerzőknél ellenben megtaláljuk. Ő viszont pontosan megmondja, mely elnevezéseket használja helyette.) Ezért is nagyon hiányzik egy ígért műszójegyzék, amely a kéziratos anyagban még látható volt az egyes fejezetekhez csatolva; és természetesen egy részletes tárgymutató is. Még akár külön füzetként is érdemes volna pótolni ez utóbbit, nagyon hiányzó segédeszközt. Fájlatthatjuk még azt is, hogy az ismertetés elején már idézett Tájékoztatóban tervezett korszaklezáró összegezéseket nem találjuk meg a kötetek lezárásaként.

Befejezésül hadd hangsúlyozzam ismételten, hogy a tudós, hozzáértő szerzőgárda munkája minden elismerést megérdemel. Azt reméljük, hogy a mű nem zárul le a kései ómagyar kor nyelvtani rendszerének a bemutatásával, és folytatódik az ezt követő korszakok vizsgálatával. Ehhez a munkatársaknak erőt, türelmet és további lelkesedést kívánunk.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a *Néprajz és Nyelvtudomány*ba küldött kéziratokat az alábbiak szerint alakítsák. A kéziratokat gépelve, nyomtatva, valamint a 6.0-s verziószámig **Word Perfect-** és **Winword-**fájlként fogadjuk el. A lemezen adott dokumentumokat kinyomtatva is kérjük.

1. A cikk szövege

1.1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevének kapitálchenes kiemelése kerülendő. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Ferenczi (1974a, 1974b)”.

1.2. Kiemelések. A nyelvészeti tárgyú közlemények főszövegében csak a nyelvi adatokat és az esetlegesen említett kötetcímet írjuk *dőlt betűvel*, de sortagolással elkülönítve a nyelvi adatok se dőljenek. Kivételesen a különtagolt részben is lehet a nyelvi adatot dönteni, ha kontextusba van ágyazva.

Az alcímek és a szakkifejezések kiemelésére a **vastagítás**, egyéb tartalmi kiemelésre a vastagítás vagy ritkítás használható.

A dőlt betűs szavakhoz tapadó központoszási jelcek maguk is *dőljenek!*

2. Az irodalomjegyzék

A cikk végén **IRODALOM** cím alatt adjuk meg a felhasznált művek adatait. Minden egyes tétel a szerző(k) teljes nevével kezdődjék, ezt kövesse az évszám utána kettősponttal. A szerző(k) neve és az évszám közé nem kell központoszási jel. A címet, a helyet és a kiadót vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímek (könyv- és folyóiratcímek) *dőljenek*, a köteten belüli címek maradjanak kiemeletlenül.

2.1. Könyv: kérjük a kiadót is feltüntetni! Az esetleges kötetszámok vessző nélkül, félkövérén kövessék a kötetcímet.

Pl. Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Külföldi szerzők esetén az első szerző nevét magyaros sorrendben, a többiét eredeti sorrendben adjuk meg.

Pl. Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.

2.2. Többszerzős könyvben olvasható írás: a kötetbeli cím és a kötet cím közé kérjük a szerkesztő(k) nevét is kiírni. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik.

Pl. B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai, 162–259.

Ország László 1966: A mai angol szótáriródlom, in Ország László szerk.:
Szótártani tanulmányok, Budapest, Tankönyvkiadó, 341-367.

2.3. Egyszerzős könyvben olvasható írás: abban különbözik a többszerzősbeltől, hogy az „in” után rögtön a kötet cím következik.

Pl. Esterházy Péter 1986: A próza iszkolása, in *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, Magvető, 8-153.

2.4. Folyóíratcikk: nincs „in” (ez különíti el az egyszerzős könyvben olvasható írástól), és nem kell sem a szerkesztő, sem a hely, sem a kiadó, de kevésbé ismert folyóíratok esetén megadhatók. A félkövér szedésű évfolyamszám vessző nélkül kövesse a folyóíratcímét.

Pl. Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70-101.

Ha a folyóíratnak egy évben több száma jelenik meg, és minden szám oldalszámozása előlről kezdődik, az évfolyamszámhoz törtvonallal a szám számát is írjuk hozzá.

Pl. Szathmári István 1995: A csak helye a mondatban, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 9.

A szokásostól eltérő évfolyamtagolású folyóíratok esetén igyekezzünk a tartalmazó kötetet egyértelműen jelezni.

Pl. Karinthy Frigyes 1911: Füst Milán, *Nyugat*, 4. évfolyam 2. félév, 63-5.

2.5. Sorozat tagja: a sorozat neve és a kötet szám alapján számon tartott kiadványok adatait a következőképp adjuk meg:

Pl. Károly Sándor 1958: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 16, Budapest, Akadémiai.

Nem szükséges a sorozat címét kiírni, ha a kötet gerincén a sorozat neve és a kötet szám helyett a szerző/szerkesztő neve és a kötet címe van feltüntetve, vagy ha a sorozat nincs számozva. Az ilyen, elhagyható sorozatcím a könyv címe után adható meg zárójel között, dőlt betűs betűs kiemelés nélkül.

Pl. Vekerdi József szerk 1982: *Mesefolyamok óceánja. Válogatás a szanszkrit elbeszélésirolalomból* (A Világirodalom Klasszikusai), Budapest, Európa.

2.6. Kézirat: kéziratnak minősül minden akár gépelt, akár nyomtatott írás, amit még nem tettek közzé. A dőlt betűs cím után közöljük a kézirat jellegét (pl. „doktori értekezés”), majd írjuk ki, hogy „kézirat”, és hogy hol lehet hozzáférni (pl. „Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet”).

3. A cirill betűs neveket az *Analecta Linguistica* szerint kérjük átírni: az orosz e (= „je”) minden helyzetben e, э = é, ъ = y, ю = ju, я = ja; ь = „, б = ‘, ж = ž, с = s, x = h, y = c, ч = č, и = š, и = šč.

TARTALOM

A MAI MAGYAR NYELV LEÍRÁSÁNAK ÚJABB MÓDSZEREI

BEVEZETŐ (Maleczki Márta – Büky László).....	5
ALBERTI GÁBOR: Passzivizálási művelet a magyarban.....	7
É. KISS KATALIN: Többszörös fókusz a magyar mondat szerkezetben.....	47
HUNYADI LÁSZLÓ: A magyar mondat metrikus prozódiaja.....	67
KÁLMÁN LÁSZLÓ – RÁDAI GÁBOR: Megszakított összetevők a magyarban konstrukciós nyelvtani szempontból.....	83
KIEFER FERENC: Az ismétlődés fajtái, nyelvi kifejezőeszközei és szemantikai ábrázolása.....	111
LACZKÓ TIBOR: A <i>való</i> főnévi csoportokban való használatáról.....	121
REBRUS PÉTER: Az analitikus – szintetikus toldalékolás a magyarban és a kormányzási fonológia.....	141
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Meditáció az álmondról.....	159
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Kognitív szemantika és stilisztika.....	169

NYELVTUDOMÁNY

BOROS ERIKA: A 'szülő' kifejezése a nganaszan nyelvben.....	183
DOLOVAI DOROTTYA: Műveltető ige képzés az obi-ugor nyelvekben.....	193
KATZSCHMANN, MICHAEL: Über den Stimmbandverschlußlaut im Nganasanischen.....	209
NAGY BEÁTA BOGLÁRKA: A Sámán-tó legendája.....	219
SIPŐCZ KATALIN: Az obi-ugor testrésznevek szemantikai vizsgálata I.	223
K. FÁBIÁN ILONA: A Váradi Regestrum három helyneve.....	247
FORGÁCS TAMÁS: Kap rajta	255
NÉMETH MIKLÓS: Csavargók megkülönböztető nevei a XIV. században.....	261
ZSIGRI GYULA: A zöngésségi hasonulás és a tűnékeny mássalhangzók.....	271

NÉPRAJZ

BARNA GÁBOR: Az élő lelki rózsafüzér ájtatossága és társulata a XIX–XX. századi népi vallásosságban	287
JUHÁSZ ANTAL: Szeged kisugárzó szerepe és a „szegediség”	301
SIMON ANDRÁS: A Nagykanizsa környéki szőlőhegyek szervezete és őrzése	309
SZABÓ MAGDOLNA: Egy özvegyasszony fényképgyűjteményéből – avagy a képek „történ” töretlen szentsége	323

SZEMLÉ

FORGÁCS TAMÁS: Kiss Antal 1993: <i>Béla Kálmán Bibliographie 1934–1992</i>	339
H. TÓTH IMRE: Kiss Lajos 1994: <i>Knieszsa István</i>	343
NAGY BEÁTA BOGLÁRKA: N. N. Kovalenko 1992: <i>Infinitivnye formy glagola nganasanskogo jazyka</i>	347
SZABÓ JÓZSEF: Ördög Ferenc 1991–1992: <i>Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I–II</i>	357
VELCSOV MÁRTONNÉ: <i>A magyar nyelv történeti nyelvtana</i>	361
SZERZŐINK FIGYELMÉBE	366

B' 153034